

ІВАН ЛЕ

*Оповідання
та нариси*

ДЕРЖЛІТВИДАВ
УКРАЇНИ

ІВАН ЛЕ

*Оповідання
та нариси*

1920 — 1944 рр.

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО
ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ
КИЇВ — 1950

З МИНУЛОГО

1

Серед старих документів у родинному архіві, розшукуючи свої грабарські паспорти, я натрапив на два папірці: один поживклий від давнини, друкований крупними літерами, а другий — писаний каліграфічним почерком на офіційному папері. Друкований спочатку здався вирзаною сторінкою з якогось старого журналу чи з книги. Він мав виразні сліди жмакання й кілька масних чи свічкових плям. А той — акуратно складений учетверо, з чіткою незграбною резолюцією навскоси...

Кому й для чого цей мотлох потрібен? — мигнула думка в першу мить. Але не розірвав, не закинув. Прочитав заголовок друкованого, учитався в зміст, проглянув каліграфічне письмо, резолюцію на ньому, і в уяві постала ціла хвилююча епопея далекого минулого.

Друкований — то був обіжник полтавської духовної консисторії від «іюля 16 дня 1902 года».

Давно, дуже давно, як бачимо, це трапилося. Обіжник духовної канцелярії, сам по собі — дрібниця. Чи мало їх було в ті часи? Та він нагадав мені дитинство в селі і сусідського парубка Петра Недолю.

Петро на той час був навіть не просто парубок, а вже підстаркуватий парубок. У батьків він єдиний син, мав законну «льготу» й на військову службу не пішов. Ще підлітком ходив по наймах у куркулів села, а потім — пішов на грабарі, на шахти, в бурлаки. Було його скрізь, того Петра Недолі. Тяжка грабарська й шахтар-

ська праця, постійний контакт з масами робітників, часом забастовки — особливо в часі, який так яскраво згадується мені — ставали великою життєвою школою для Петра. Коли в нашому селі боялися пана земського начальника чи урядника, то Петро вже не виявляв остраху до них, а лиш ненависть і зневагу. У підрядчиків чи на шахті ці урядники завжди «усмиряли бунтівників»; підрядчик, капіталіст, управитель шахти чи представник царської влади — все це були вороги Петрові, а з ним — ворожий і весь поміщицький лад.

Та дивував його піп, який завжди приїздив перед забастовкою, й негайно ж після, до «усмирених» землекопів чи шахтарів і врозумляв їх, наставляв «на путь істини».

«І чого той піп втручається у зовсім не свої справи? Яке діло церкві до забастовки? Сповідали б собі там у себе, а не лізли б сюди, де мирська турбота людини бентежить дух», — часто думав Петро, вистоюючи перед урядником. Урядник вичитував «впушеніє» якомусь грабареві за борці, висипаний під двері підрядчикові, за якийсь нестерпне слово десятникові. А поруч стояв піп, перекладаючи металевого хреста у схрещених на товстому животі руках.

Звісно, не зухвальство з борщем-«пісно-паром» так турбувало урядників і царську владу. Інколи до грабарів забродили люди з шахт або з заводів, утікаючи від арештів. Робоча людина потребувала праці, а грабарські десятники не дуже вибагливі були до документів і приймали. Парнига призвичаювався до нової праці, землекопи показували нехитру науку землю копати, а він учив землекопів уму-розуму...

Так і вчився Петро Недоля, так і сам зазнавав бурлакування. Не було тої «усмиреної» забастовки, після якої б Петра не вигнано з роботи. І особливо йому пабридали попи з своїми приставаннями сповідатися, «відкрити смятеніє душі своєї». І за те прозвав їх «урядниками в рясах», шпигунами.

Цілком природно — за це його не милували теж. Крім «бунтаря» він придбав ще й звання безбожника, а в одному з рапортів урядника до вищого начальства зазначає й пересторога, що Петро Недоля «как зачинщик бунтов и свосволий среди рабочих, будучи злостно неверующим, является неблагонадежным для существу-

ющого его імператорського величества порядку и несомненим соціал-демократическим елементом, заслуговуючим ізоляції...»

Петрові про це розповіла дівчина з контори рудника, коли він одного вечора прощався з нею, бо мав їхати в село поновити просрочений паспорт.

Кінчалось літо. Сонце нехотя наближалось до землі й змагалось з непокірними хмарами.

Баштани вкривалися жовтим листом та сухим гудинням. Курінь обгороджувався дорідними куцками кавуняччя. Понад обніжками журились, похнютившись, соняшники, а між ними виблискували пиками здоровенні сірі гарбузи.

Стерні степові зазеленіли мишіями та пиріями і вкривалися куркульськими чередами худоби та чорними плямами овсчих отар.

Находив релігійний «храмовий» день у Петровім селі.

Саме в ці дні приїхав Петро додому. Сусіди заговорили — приїхав одружуватися, здається й з грошима прибув. Вік мав підходящий, та яка з дівчат відважиться зав'язати собі світ, вийшовши за «піднадзорного» в поліції та ще й «безбожного забастовщика»?

П'ять років не був дома. Де ходив, з ким знався? Сподівалися, що Петра зразу ж арештують. Але — свято, храмовий день...

Як же гарно в селі (поки спить урядник)! Здається, світ такий увесь добрий, лагідний. Давно не бачили Петра, скучили. Дівчата вулицею ходять, на хату косяться, чорнявого «безбожного» парубка побачити хочуть. А Петро замислюється, одяг чим простіший зодягає та сестру Уляну розпитує про вулицю, про дівчат та про чутки в зв'язку з його поверненням до села. Цікавився — хто старшини, чи випиває урядник та волосний писар. Уляна квітчала кісниками голову, прибирала хату та остерігала брата. Радила неодмінно сходити до церкви на храм:

— Ти, Петре, не думай, що дурна Уляна нічого не тямить. Як є не дадуть тобі нового паспорта, коли й справді ти з тих, що безбожні й резолюціоністи. А вже як на храму побачить сам батюшка, отець Іван помі-

тять — матимеш паспорта. Про тебе ж таке говорили... Каторжником ніби прозивав урядник. А ти в церкву прийди. Там — перехрестився чи ні, хоч і це руки не відібрало б. До людей привітайся, от і не каторжний...

Переконала його ширість сестрина, а чи сам до того додумався Петро, а таки «на храм» пішов.

«На храму» зібрався кавунячий та бублешний ярмарок. Вся вулиця од школи, понад Нечипором та Сумським і аж до високої попівської брами, заставлена возами з кавунами, а попад самою огорожею церкви вмогидилися товсті бублешниці.

Між цими крамарями й проходила молодь. Побачивши Петра, парубота в синіх чумарках та синих смушевих шапках перешіптувалася між собою, сторонилася городського костюма. Дівчата маячили кістниками та квітчастими вставками сорочок. Їх цікавив Недоліп парубок, мовчазний, у лакових чоботях, у блакитній сорочці з глухим ковніром під розстебнутим городським піджаком. Чорний кашкет з блискучим ремінним козирком та городський піджак з годинником у верхній кишені так і приворожував до себе дівочі очі. Пучок вихруватого чуба хвацько звисався з-під ремінного козирка. Та за Петром стежили не лише дівчачі очі. Стежили жінки й чоловіки, стежив і урядник назирці.

Над храмовим ярмарком стояв галас, а церкви вітром наносило вимуштрований спів хору та хрипке виголошування старого попа. Хтось сказав, що сьогодні отець Іван читатиме якусь нову проповідь, чи «маніхвєста». Люд товпився в церкву. Поліз туди й Петро.

Не легко було продертися крізь таку дебелу людську стіну. Але Петрові треба було якось уникнути такого старанного урядницького нагляду. Продираючись, згадував сестринку пораду, був вдячний їй. З натоппом протиснувся аж наперед, опинився перед самим попом.

— Во ім'я отця... — хрестився білий, як гуска, піп, В руці він тримав якогось друкованого папірця.

— Дорогіє прихожани і братія... Так як я є ваш, можна сказати, духовний пастир, то в цей великий день дозвольтє попередити вас...

Петра притиснули ще ближче і він опинився просто біля тої руки з папірцем. Рука вперлася об налої і папірець висів осторонь так, що Петрові легко було прочитати:

«По отношению Полтавского губернатора о содействии духовенства к предупреждению в Полтавской губернии крестьянского движения, вызываемого политической пропагандой».

Відчув, як йому зробилося душно, піт обкупав усього. А руку ніби підбивало щось взяти цього папірця й шмигнути з церкви. Відчуває, що вуха в нього горіли.

А піп химерно кивнув головою й окуляри, що стирчали на лобі, лягнули на перенісся. Рука з папірцем піднеслася до носа й старечий голос пролунав:

— ... сына и святого духа... По указу его императорского... из... духовной консистории причту церкви. Консистория слушала, Отношение... губернатора от 8 июня сего года за № 6892... «беспорядки, имевшие место в текущем году в некоторых... вызванные политической пропагандой, обращают на себя особенное внимание правительственной власти. Крестьянское движение, хотя и прекратилось... ввиду наказания, понесенного многими... но можно с уверенностью сказать, что искра, брошенная подпольными агитаторами, еще не погасла и что соблази приобрести чужую собственность путем насилия может вызвать новые беспорядки в губернии...

Приймає в соображенні, що православне духовенство, издревле служа для народа источником просвещения, пользуется в крестьянстве вполне заслуженным влиянием, — я обращаюсь...

— Словом, православні прихожане, як отець ваш духовный,— звернувся піп з своїми словами, знов поклавши руку. — Мушу вас попередити і врозумити... о необходимости воздержаться од тих соблазнів, на которые склоняет вас преступна пропаганда, приносяща зло...

Передніх «прихожан» тіснили задні. Петро ледве не в налой упирався, щоб вдержати натиск. Сам не свій стояв біля попа. Рука з папірцем неначе дражнилася перед його носом і Петро швидко прочитав,

«...беспорядках, вызванных людьми злонамеренными, и укажет... священники обязуются наблюдать, не являются ли в их приход неизвестные лица со злыми внушениями, или не распространяются ли в их приходе неблагонамеренные слухи и толкования. В таких случаях... если бы слово его не было принято также немедленно... а в крайнем случае донести обстоятельно...»

— Урядники в ризах...—прошепотів зенацька Петро.

Піп якось струхнувся від того шепоту і папірець випав на підлогу.

З-під густих, білих, закудовчених брів око сковзнулося на Петра й бачило, як він торопко чогось нагнувся.

Одного шепоту доволі було, щоб піп забувся, що він казав і що далі робити. Навіть за папірець з переляку не спромігся згадати!

— Амінь... — кинув сердито й поплив у вітвар.

Петро вилазив з церкви, стискаючи в кишені папірця... Він, либонь, бачив, як рижий старий сторож Максим вискочив з вітвара й метнувся на ліві двері.

Свіже сонячне повітря та лемент храмового ярмарку вдарили на східнях. Одразу просторішало, й Петро поспішив вийти за браму.

Під широкими гіллястими в'язами топпилися храмові хазяїни, запрошуючи на обід. В'язи дрімали під сонцем, а воно востаннє пригрівало лагідним теплом баб'ячого літа. Плавали хвилі різнокольорових голів, здіймався урочистий галас, а щербатий дзвін розлягався над селом. Щось сіпнуло Петра за плече:

— Господін Петро Недоля!..

Очей, звичайно, в потилиці немає... Але інстинкт так призвичаївся до обставин, що, не оглядаючись, Петро впізнав мердатого урядника. Давно вже він, оцей Безверхий, урядникує в цьому селі. Петро знає його появу в селі, ще як ходив до школи. Одинадцятий рік урядникує він в однім селі. Всі куточки обнюхав, кожного як облущеного знає. Навіть одіж до гудзика вивчив на кожному селянинові, а молодичь по пелені визнає за гонн...

— У тебе паспорт у порядку?

— Який паспорт? Я ж у своєму селі!..

— А, не вчи! Знаю, в чиему ти селі, а паспорт повинен мати, — більше п'яти років не був у селі!..

Петро побачив поруч сторожа Максима, зрозумів, що то він посланий поном відібрати в Петра обіжник, попередити урядника.

Жменя поволі витяглася з кишені, а в голові промайнули плани, що робить, як поведеться з урядником.

— Ну, не був, так що ж? За тим і приїхав, щоб паспорта поновити.

— Ходім до волості, там добалакаємо...

— Так зразу?!

— Без балачок!.. — а рука звично простяглася до

рукава повище ліктя. Петро озирнувся, ступив у гурт селян і поволі випустив пожмаканий папірець додолу...

Який же я був по-дитячому щасливий, підхопивши той жмуток паперу! Певен, що ніхто того не бачив, я кинувся продиратися геть крізь гурт, утікати.

— Не напирай!.. — гукнув урядник до «миру» з деякою тривогою в голосі, бо розумів, що його можуть відтерти від уловленого «агітатора». А «мир» з усього храму, мов по команді, сунув під кучеряві предковичні в'язи, шумував і бродив. І в тому відчувалася не тільки стихія маси, а й цілком усвідомлені бажання.

— А-а-а!.. — протяг урядник погрозово якимсь уже розпачливим голосом, шкопиртнувши через босого парубка, що ніби ненароком упав йому під ноги. — Шкуру звіну-у! — крикнув, замашно падаючи через парубка. Натоп обгорнув його тісним кільцем. Гуртом хапаються, щоб звести урядника, й на диво — ніяк не всиліють, раз за разом випускають або й самі падають на купу з урядником.

З усіх сил Петро рвонувся в гушавину людей. Перед ним як могли розступалися, а один, у рідкій свитні, махнув рукою на двір і шепнув:

— Через двір, у луки, парубче, й на Черкаси...

Круг церкви пливло «обхожденіє» й рвалося в замарні далі урочисто благаючим співом вимуштрованого хору. Благим голосом канючив піп «благоденствіє» та «благополучія», а кадильниця прозаїчно бряжчала без жодної вуглини. Старанно розлягались лунами всі дзвони, стелючись по зжовклих гаях та німих забутих вільшниках.

Я запхнув зіжмаканий папірець у пазуху. Думалося-таки віддати Петрові — певне ж потрібен він буде йому, коли вхопив майже з рук у попа.

Натовп ще довго гелготів, тепер уже реготом, ледве звівши урядника з землі. Він озирнувся навколо, зрозумів, що Петро вже як у воду впав, і без єдиного слова затонив кулаком у дражливо розсмішене лице босого юнака..

II

Шуміли столітні волохаті сосни кучерявим верховіттям. Стрункими колонами підпирали цю кучеряву стелю й стогнали в землю велетневою дужістю. А там під-

хмарні вітри лоскотались у верховітті й паганяли дикий жах своїми дивгючими жартами.

Ой, ліс, воля! Жагучими обіймами горнеш до себе й ховаєш хоч на мить будні, болючі скарги, журливі спогадки...

Шарудять дорідні мохи, встеляючи сріблосивими килимами перегнійну вогку землю. Прислухаються, як кохаються сосни в хмарах та як гомонить Сура з корінястими берегами. Крутими глянястими берегами здавили сосни що живу прудку річку, намагаючись заростити її однічпї шляхи густими мохами. Але Сура рветься поміж корінням, облизує на льому жовту липку глину й розливається піщаними дюнами серед здивованих на долині чагарників.

Коли гомонюча Сура вигинала своє останнє коліно, щоб злитися з південною жилою, з покатих південних берегів на неї байдуже дивився сивий, як і оці мохи, густоцерквий Алатир.

Щедра наша географія, чимало має цікавих, затишних міст.

Присадкуватими, позеленілими від давності церквами та високими багнетяними шпаківницями на дахах, мов щетиною, п'явся Алатир у глибоке без краю небо. Слалось це місто на пригірок зеленими кущами садів, що, мов бородавки, розтикалися поміж цегловими та рубленими двоповерховими хатками. Престягало покорчені усім-усіма три вулички туди, де з диких соснових нетрів, через Суру, виринув і розташувався закурений, присмажений вокзал.

Отам, серед засмальцьованих шпал та сталевих тенет, у старій дерев'яній, полинялій од давності сторожовій будні скоротав свій вік Іван Петрович. Двадцять шість років протяг, просторожував. Багато «крушений» пласним серцем перетерпів, з дюжину начальства перемінив і знав вокзал, як батьківську заялозену дубльонку.

За його будкою-хаткою, граючись, зеленів густий, найбільший на весь Алатир, казенний сад. Він починався від останнього рядка червоних від іржі рейок і тягся аж туди, де за гігантським горбом кучерявіли сосни.

Іван Петрович старістю майже щодня відвідував цю зелену пахучу казенщину (як звали садок) та свого

старого приятеля, сторожа-садівника. Мовчки зйдуться, посидять на сучкуватім ослоні, напозіхаються, та й по-сунуть кожен у свою будочку, також мовчки.

Але бувають і такі виключні дні, коли й ці кремезні дідки зацікавляться якоюсь новою подією з алатирського життя й лагідно посперечаються.

— Чи чули, пак, Децисе Фотійовичу, в нас?

— Дена бастує? — спокійно перепитає гаранкуватий з рідковолосим обличчям Денис Фотійович. А очі й не мигнул устромляться вздовж пересипаних пісочком стежок, старанно та по-мистецьки обліштованих свіжими півниками.

— Знов не працювали сьогодні...

— Що ж на цей час висунули, які вимоги? Прибавку знов?

— Е-е, Фотійовичу, не те! Сам чув, не те! Царя хочуть скинути коняці в штани... Сам чув: у Петербурзі цар розстріляв робочу маніхвестацію. Так його тепер скинути хотять.

— Царя? А хто ж тоді народом буде правити, роботу давати, маніфести підписувати, з японцем боювати?...— дивувався наївний Фотійович.

А Іван Петрович моргне оком, старим таким, безфарбним, з рижими бровами, й з гордістю знавця розповідь, про що гомонять робітники:

— Сам чув, Петро Недоля казав!.. Свою, каже, владу поставимо, свій совет міністрів палагодимо, восьмигодинний робочий день оголосимо...

— А хто ж царем буде, може Недоля? Звідки він узявся такий у нас?

— Царя, кажуть, не буде — не потрібен. Совет міністрів свій...

Нічого не розумів старіший роками Фотійович. Бачив і він, і знає цього Недолю. Ну, й що ж: увесь всередині, тільки очі горять. Глянеш у лице — їсть тебе очима. Який з нього міністр буде? Він же робочий, забастовщик...

— Він у депо повз мене ходить. Жартує либонь, коли не дивишся в очі йому, а глянеш, аж мороз поза шкурою полізе... Ро-о-зумний, бісів Петро, битий видать. Такий не збреше. А звідки? Росія велика, Фотійовичу...

І розходились із різними думками.

А «депа» жила революцією.

Понад тисячу виснажених у щоденній тяжкій праці робітників не стримувались далі.

... Там десь, далеко за соснами, лунали січневі події. Їх тяжкі дуни розлягалися по Русі-матушке, котились веснами по фабриках та заводах. Поринали в дужих цілих соснах і журливим стогнанням оддавали в цих закуренних, перефарбованих пахучою нафтою цехах присадкуватої «депи»...

Петро Недоля з'явився в Алатирі років два тому десь аж з Петербурга і вміло керував робітниками. Та ні один з залізничної жандармерії не міг розпізнати саме в ньому передового революціонера. Після великої квітневої забастовки в депо заарештовано дев'ять чоловік і трьох, які кинулися на поліцаїв з кулаками, «для примера», розстріляно там, за соснами, під крутою «кам'яною горою».

Через що вона кам'яна, ніхто не знає. З простісінької глини височенна могила повисла над Сурою й скалилась на каламутну воду чорними плямами-печерами. Вони ховались серед густого коріння в кручі й не моргаючи дивилися, як конали прострелені робітники. А дикі сосни стогнали сумом та вітер бавився їх верховіттям.

На цій горі, кажуть, сам Разін висиджував та молодецькі пісні слав по річці й між соснами. Пісні котилися сивіючими мохами в замордовані душі, вітрами надихали надію. А «гострогруді» розмальовані човни виривали з-за крутих алатирських берегів...

Недоля жив недалеко за вокзалом у старенької вдови залізничника і її веселої дочки. Вдова тільки зітхала, а очі мокріли, коли приходив заклопотаний, стомлений їх квартирант Петро. Вона знала, що його не мине колись те, що й тих трьох під «кам'яною горою». Чоловіка втерляла в японській війні, до Петра як до зятя придвлялася й звикала. Хотіла благи, виплакувати, щоб кинув «хистку» працю. Але ж коли послухає, як він моторно та розумно говорять робітникам у хаті, то німіє язик, а серце хоче слухати та слухати.

Висока, струнка, повновида Поля теж звикала до Петра й не зчулася, коли стала йому близькою, рідною. Вона переховувала й літературу, й деяку зброю після того придушення виступу депо, ховала так, що тільки

мохи знали де. Петро щиро покохав Полю, обіцяв згуляти весілля й мозчки вірив.

— Товариші! — чула Поля в хатині. — Кажуть, цими днями до нас приїжджає знову отой, чорновусий жандармський полковник. У Петербурзі почалися репресії над робітниками після того січневого розстрілу. З якими ж новинами приїде полковник? Він не любить навідуватись пусто-дурно.

— Може, знов арешти та...

— Може... Є чутки, що революція по робітничих містах все більше й більше зростає. Зрозуміло, що готується реакція до відповіді?

— Та відрядити його в сартир, гада! Головою вниз, — не видержала палка чиясь натура.

Але Недоля стримував:

— Не можна! Треба триматись одного! Терор — не наш засіб боротьби. Ленін проти терору. На приїзд полковника відповідаймо забастовкою. Завтра всі в депо й ні за холодну воду. А коли пачальство почне репресії, — так всі на вулицю й демонстрацію по городу!

— А коли жандарми захочуть перешкодити?

— Не посміють, їх не багато, а конвойники з Алатиря роз'їхались. Та все-таки треба обійтись без гарячого, коли сами не почнуть...

Виринали з рубленої хати в позасмальцьовуванні одягу робітники, позирали на чорне, з золотом сипаними зірками, небо й розтікалися у мовчазну ніч. Стовбоваті газові ліхтарі дрімали на рябих стовпах з перехрестям, благаючи спокою. Довга, розпластана тінь посковзньється по дошаним паркані й уцухне поза рогом. А око з-під блискучої кокарди потай, з-під ліхтаря, встромлялось у мовчазну розпластану тінь...

III

В обідню пору сипнуло робітництво з депо. Розчинені брами випускали сині замащені блузи, а сонце мовчки жмурилось і шкварило по рейках, по бляшаних дахах та по покатоному берегові між соснами.

Іван Петрович тільки-що вийшов, відпочивши після нічної праці. Від уїдливого світла мусів прижмурити очі. З боку, якраз під сонцем, дрімала «казенщина» й

тільки скрипіла стара хвіртка та десь свистіє спізнілий потяг.

— Казанський і сьогодні пізниться. Депа вже обідає, а він ще тільки з Ардатова плагузниться.

Солодко позіхнув, що аж старечі щелепи заскрипіли, й повернув до саду.

Вздовж рейок регочучись поспішали робітники. Недоля розмахував руками, а товариші смачно сміялись, переступаючи з шпали на шпалу. З блуз неначе аж капало мазутом, а по обличчі у декотрих мовби навмисне хтось тьопнув вугляною пилюкою, замішаною в мазуті. Тільки очі блищали та білі зуби танцювали від задоволеного реготу.

Іван Петрович щодня зустрічав їх тут — завжди Недоля голосно розповідав веселі анекдоти, а товариші його неначе нарочито дуже реготали. Коли рівнялися з Іваном Петровичем, то, крім привітання, щоденного, звичайного, — дружно викидали якісь дотепні жарти.

— З добрим ранком вас, Іван Петрович! — наприкінці махнув Недоля засмальцьованою кепкою, і гурт, регочучись, поверне поза червоними вагонами туди, де понад соснами кінчався Алатир.

«А Фотійович каже — звідки такий узявся. Та наша земля незмірима! Народ у нас бувалий... Тільки що — забастовки не боїться й підігріває своїм гострим язиком...» — Покрутив головою, й коли остання спина зникла за вагонами, а маневровий потяг свистом заглушив веселий гомін цієї компанії, старий Петрович якось мов про себе кинув:

— Гарячий чоловік, шкода. З мозком, але ж... начальство!.. — І почвалав крізь риплючу хвіртку до Фотійовича похвалитися зловісним сном, що перед самим пробудженням марою наліг на старий, випошений мозок.

З-за пахнучих живицею сосон виринув засапаний, спітнілий казанський поїзд. Глаголем обігнув семафора й врзався в станцію поміж вагонами високим, хвастливим паротягом. Поїзд не звичайний, бо не дарма алатирське начальство вже за півгодини до його прибуття вертілося на пероні прилизане, вишмиговане й міряло очима колії.

Перон ожив золотими гудзиками, кокардами та ма-

йорів блискучими мідними наконечниками поліцейських шабель. Вусатий, сутулий жандарм блищав стоячими еполетами, крутив без жалю вуса та бряжчав на весь перон вицищеними острогами.

Пнями завмирили мордаті поліцаї, стражники, наводячи тривогу на цивільну публіку.

«Депа» розпачливо протягла гудком. Якесь довге «у-гу-у-у!» вимотувало й звиклі нерви, а непривичному вухові здавалось вічним, нестерпним. Жандарм струснувся від несподіванки.

З великого жовтого вагона хазяйновито виходив чорнявий, круглий жандармський полковник. Новісінька сіра шинеля ладна була репнути вздовж спини, але туго зятагнута портупеями та поясом, мирилася з становищем.

Важко стогнали ступеньки вагона.

— Команда смі-ір-но!— прорвалось на пероні крізь свистючий подих зупиненого паровозу.

— Здр-рав-жлай-ваш-бродь!..— забилося між цегловими стінами та довгим паровозом рабське несамовите гарчання. Завмерла метушня на пероні.

Полковник подав руку прапорщикові після дрібного рапорту: «всьо благополучно!»

— Є сумнів, пане прапорщику, що не все благополучно!— сміялось у вуса пухле лице полковника.

— Вольно-о-о!— додав він, кинувши рукою на напружену отару мордатих «юдчиньонних».

І життя знов вернулось на перон.

Ідучи в вокзал, полковник загадково натякнув:

— Ваше підвищення цими днями вирішується. Здається, після моєї подорожі одержите наказ, — і вдарив весело по плечі. — Але ви все-таки підтягніться...— примовк.

— Я, бачите, пане полковнику, що? Звісно, стараємося по зможі. Здається, ні бешкетів, ні...

— Ну, ну, годі, годі!— либонь жартувало начальство. — Забастовочки то ви вважаєте «благополуччям»?— і жартуючи моргнув у бік депо.

Припертий прапорщик то блід, то зеленів.

«Хто йому доніс?»

Депо чакало моторами. Здавалось зовсім неподібним до такого «забастовочного», як натякав полковник.

Жандарми «втримували порядок», а носильник Кирило

Тузов крестав під чемоданами, що їх нав'язав йому хитрий денщик. Кирило, не слухаючи, все чув.

— ..Такий видатний, можна сказати, офіцер, такий, як ви, що за шість місяців на підвищення пішов, а й досі не знаєте, хто орудує цією сліпою масою бунтарів. Це вже від'ємний бік усякого обачного служаки. Звичайно, я не думаю, щоб це була навмисність, але...— і якось зовсім родинно глянув прямісінько в очі прапорщику-ві,— але таке довге мовчання можна вважати невдалим вивченням своїх, майже щоденних забастовок.

У прапорщика якось нервово заворушилася спідня губа й виступив з-під картуза холодний піт. Боляче зачепило його таке натякання.

— Власне кажучи я давно приглядаюся до старшого слюсаря, з шостого цеху. Виявляється, що він приїжджий, може й справді з тих... Але, по молодості... все не рішався...

— Хтіли краще вивчити цього... цього приїжджого...— а очі в'їдливо питали.

— Недоліна, чи Недолю Петра!— якось несамовито вирвалось у нестямного прапорщика.

Хоч би тобі бровою повів, якось би змінився, зацікавився западто досвідченіший полковник. Розмова також легко продовжувалася далі.

— Я, бачите, сам був прапорщиком і гаразд знаю ваше становище. Але я й вище начальство, взагалі, вами цілком задоволені...

Кирило поклав на фаетон речі.

З того боку вдарили три дзвінки. Вирвалось до сонця байдуже «у-гу-у!»— й пшакуючи поплив казанський поїзд понад запашиним сосняком туди, де вирізувалися з-за Алатиря ребра залізного мосту через Суру...

Кирило поспішив поміж товарними вагонами до депо.

Робітники депо на купочки поділилися й пошепки гомоніли, а стіни... стіни мовчали, здригаючись від помірною чакання моторів.

Недоля в одному гуртку не втримувався. Його завжди бачили одного замисленого, либонь байдужого до всього, що робиться навкруги. Але гострі очі перекидалися з гуртка на гурток заклопотаних вусатих забастовщиків і вони без слів розуміли свого Недолю.

У четвертому цеху на Петра просто наскочив Кирило Тузов. «Виробничий» передник його був змотаний під пахвою, тільки номерок — «36», мов медаль у засідателя, тельпався на грудях.

— Недоля, ховайся! Прaporщик пробалакався! Чорт пузатий вишпав!

— Дякую, Тузов. Та вони не посміють. Не зачеплять робочих.

— Краще ховайся, Петро! Яюсь самі робітники справляться, тікай.

І спинявся думками, на Кирила Тузова подивився, аж очі почорніли від напруження...

— Іди геть! Дякую... А то ще попадеш,— пішов також діловито-байдуже поза здоровенним казаном без коліс.

Сумно провів його очима Кирило й побрів із цеху. За повертальним кругом зустрів полковника з старшим вокзальним жандармом, а віддалік ішов начальник депо та прaporщик з чотирма «тілохранителями» полковника.

Старший жандарм повів просто до шостого цеху.

Робітники депо помітили цей врочистий похід і збиралися до вагонного цеху, де було найбільше вільного місця. Вирішено було запропонувати полковникові зараз же виїхати з Алатиря, хоч на паровозі.

Ущухла станція в цю пам'ятну для неї годину. Тільки плювали та пчачали мотори, та скрипіла за павутиною рейок стара хвіртка «казенщини».

— Чого це робітники байдикують у вагонім? — запитав інженер депо в моторного сивовусого техніка.

— Тільки що від обіду, Сидоре Андрійовичу, закурюють,— навмання відповів технік.

— Пане полковнику, ми всі розуміємо мету вашого приїзду і вважаємо її остільки неприпустимою для честі робітничого колективу депо, що... Пропонуємо вам залишити Алатир сьогодні ж, а витрачений на розмову з вами час ми відробимо зайво після гудка,— заговорив старий слюсар, нервово витираючи руки паклею.

— Та-ак! Бачу, що образив. Але хто... хто дозволить таким то-оном говорити зі мною?.. Арештувать сміливця, негідника! — бундючно наказав полковник, показавши рукою в бік робітника.

Двоє жандармів схопили парламентаря й повели за браму.

Робітники яюсь пригвічено вщухли — не ждали такого

рішучого вчинку. Начальник депо тільки набирался духу, хотів щось сказати.

А з-за купки вирнув блідий Петро Недоля. Він гостро вдивлявся на полковника, проходив між людьми: і був справді страшний.

— Оце Недоля,— боязно шепнув вокзальний жандарм.

— Предать военно-полевому суду! — якимсь гидливо, але з поспішністю переляканого кинув полковник, оглядаючись на прапорщика.

Недоля сміливо приступив до полковника.

— Пане полковнику, скажіть отим дурням, нехай не чіпають робітника! Він сказав те, що ми звелили йому сказати!..

— Молч-чать, бугтар! — і з нечуваною зневагою брутально тьопнув Петра Недолю по обличчю білою рукавичкою. Коли б хоч не в такий час, не під такий настрій! Напевне, і в полковника це був мимовільний рефлекс на перший острах перед революціонером.

Перед самісіньким носом у полковника мелькнув великий гаечний ключ, спритно підсунутий кимсь у руки Недолі. Блискавичний удар, як постріл, пролунав у порожніх казанах паровозів...

Тільки мозок полковника бризнув на купу позісіньких коліс. Хвацько обтягнутий портупейми повний стан, мов підрубаний пенек, загібаючи білими рукавичками повітря, повалився сторч у порожню промінну яму.

За брамою навздогін Недолі вискочив ситий вокзальний жандарм. Його посоловілі очі, зід напруження чи від переляку, вилізли з орбіт, як цибуля. Якийсь тваринний екстаз переляку й злоби деформував людську подобу на звірину. Він щось бурмотів на бігу, та поліцейський сюрчок у роті заважав, а виплюнути його, напевне, здавалося рівносильним обеззброєнню. Не доміркувався збентежений мозок.

Та що той обварений у салі тупий жандармський мозок? Вся істота жандарма, це якась ніби вистрелена з пушки чоловікоподібна потвора, спрямувалася на втікача. Рука ледве видобула з кобури прип'ятий на аксельбантнім червонім мотузі наган.

Жандарм ще встиг і замахнутись зброєю, намагався стріляти в замащену спину втікача, та Недоля у ту ж мить обернувся й неймовірно спритним ривком ухопив

жандармську піднесену для пострілу руку, немов обцельками.

Борні не було. З великого розгону й несподіванки жандарм химерно спіткнувся об рейки, поточився. Може й не впав би, коли б Недоля кинув його руку. Та йшлося втікачеві про життя чи смерть. Він перехопив револьвер, рвонув з руки й кинувся геть, силкуючись утікати з зброєю. Ривок був надсильний. А наган міцно прип'ятий на аксельбанті й зачеплений на шні.

Жандарм упав. Міцний аксельбант зашморгнувся, врізався в шню, здушив, але не тріснув. Через рейки надсильно перетяг Недоля важкого жандарма на тому мотузі, зашморгнувши шню, й безнадійно кинув наган об землю...

Царизм подбав про міцні поліцейські аксельбантмотузки для наганів. Шня не витримала, поліцай на смерть захлинувся й швидко почав синіти. Але Недолі не пощастило порвати мотуз, щоб заволодіти жандармською зброєю.

Сонце клало пообідні тіні — чорні, холодкові тіні...

Недоля перестрибнув через гальма вагонів, поринав поза сторожовою будкою. А за ним манівцями перли, чіпляючись у шаблях, екзальтовані поліцаї. Робітники з депо лавою посунули вслід — якось же треба рятувати товариша!

— Хоч би швидше через «казенщину» та в сосни...

Чулись постріли.

З-за будки вискочив засапаний, обнадієний прапорщик. В руці димився наган. Він перерізував шлях утікачеві, щоразу стріляючи.

— Скоріше б він вистріляв увесь заряд нагана, — збігла думка.

Гладкі поліцаї були за півгони. Є надія втекти. Ось і риплюча хвіртка.

— Петро! Петя, стій, голубе, давай у хвіртку! — почув Недоля. Повернув до хвіртки.

— Іване Петровичу! Тікай з дороги!..

Але Петрович теж прожогом кинувся до защепнутої хвірки. — Як це так? Хто чув, хто бачив? За ним гоняться, а ти любуйся! Може й хвіртку замкнути?.. Що люди скажуть?!

— Давай, Петя. Мовчи. Все рівно паркан високий. Давай на хвіртку...

— Петрозичу, худо буде — я сам!

А ззаду чути було, як хекали гладкі поліцаї. Недоля нервово оглянувся, а в цю мить пролунав останній постріл прапорщика.

— Петровичу!.. От прокляті!..— уже несамовито закричав утікач. Остання в нагані прапорщика куля тільки свиснула, поцілвши сторожа. Іван Петрович ухопився рукою за правий бік, улав і, стогнучи, загородив хвіртку. Недоля мусив п'ястись на високий паркан-частокіл. Рука в сум'ятті заскочила між дві дубові штахетини — перше поривання стрибка згасло на звільненні руки.

За блузу вчепилися дужі жандармівські руки.

— Дурак, Петрович!..— безсило промовив Недоля, уже й сам боронячись від поліцаїв.

На вокзал приїхав замовлений ще полковником по телефону кінний взвод алатирських кавалеристів...

Пахло горілим мазутом та болюче стогнав поранений Іван Петрович під риплючою хвірткою...

IV

Була мокра, дощова неділя. З самого ранку виглянуло з-за високих сосон за Сурою червоне, як чавун із горна, сонце та й заховалося за хмари. Уже й полудень, а воно не показується. Дощ дбайливо, через кожну годину, полоще забруднений Алатир. Сумний настрій давив на місто під важкими дощовими хмарами.

Шпаки визирали із шпаківниць, та мокрі кури бродили в засмічених калюжах.

Аж перед самим вечором виглянуло таке червоне, здивоване сонце. Під місту вивіщені чорні жалібні прапори.

Од вокзалу, по крутій Володимирській вулиці, несли дві домовини. Прив'язі квітчасті вінки безпорадно гоїдалися на трунах. Потіли поліцаї під тяжкими ношами. Бряжчали корогви, стягнуті з усіх церков алатирських, та найвпередки ревали соборні хори.

Алатирське начальство хоронило жандармського полковника й нещасливого жандарма, задушеного поліцейським «аксельбантом» біля нагана.

Нишком сміялося сонце, облизуючи промінням росу на засвіжених, гомічких соснах.

Огидливо виряджалися нікчемні трупи безсилюх обо-
ронців насильництва та чорної неправди.

Ніхто їх не вбивав, ніхто не мав бруднити своє ім'я
званням убивці, посягнувши на цих нікчем у поліцей-
ській уніформі. Це сама сліпа неправда на пні гнила й
зі смородом гниула перед погрозою дужої, як і ті за-
пачні сосни, революції...

А за трунами гримів побідним дзвоном закований у
кайдани Петро Недоля. Ззаду йшов поліцай і ніс до-
щечку з написом: «Розбійник». Саптиментальні матінки
хитали головами. А здивована дівтора-школярі наївно
запитували матерів:

— Хто, мамо, розбійник — той, що несе дощечку?

— Ступай мені геть у хату! — тупала ногою мати. —
Пропаде шеймица дитина, як і оцей Недоля...

— Що, Недоля? — мріяли діти. — Я, як виросту, так
усіх перестріляю, а в кайдани не дамся.

Але «Святий боже, святий крепкий...» — глушаво за-
повнювало повітря й глушило ові хисткі дитячі мрії.

А «розбійник» гордо йшов... Мусив їти й прислухався,
як шептали з горба дощові води, що, зливаючись униз,
текли дужими водами Сури між корінястими глиняни-
ми берегами.

V

Івана Петровича нагально попроварили з експресом
до Казані в лікарню. Ного життю не загрожувала
смерть, але куля застрягла в спині...

В університетській лікарні доктор прочитав висо-
чайшу телеграму, каліграфічно виписану на коштовному
папері:

«Передайте мое царське дякую сторожеві алатир-
ської станції. Поправляйся, чесний муж, та й до граці!
Такі піддані потрібні для православної держави!
Ніколай».

Зацікавилось казанське студентство:

— За що це така «милють»? Що міг зробити цей
старий, виношений залізничний сторож?

Та того ж вечора не було жодного студента, що не
знав би, яку роль випадково відіграв цей ушавлений
царською честью дідок...

Губилися сосни в небі зеленими колючками, гомоніли з вітрами про палку, гучну революцію...

Іпан Петрович переслав Полі ту царську подяку, а до мене вона потрапила тільки після великого Жовтня, коли повернувся Петро Недоля з далеского заслання й разом з дружиною, яка ходила з ним і в заслання, навідався на кілька день в село. На тому «височайшому» папірці грубим почерком навскоси ледве помітний ще виднівся папис олівцем: «Ложь. Не мы, а они разбойники! Поля».

Сивіли мохи бувалими далями. Річки, як і Сура, граючись полоскали береги й несли на дужих глинобарьких хвилях до моря відгуки далеких революцій.

1920—1949 pp.

СЛІДИ ТАРАСА В НАРОДІ

1. ТАРАС

Весною 1906 року глухими шляхами в степу ішов прохожий. На полі де-не-де орали поодинокі орачі. Прохожий на мить спинився проти них, потім знов рушив далі, ніби згадавши про потребу йти і йти, доки є сили. Сірий незастебнутий плащ на ньому майталачив полами на вітрі. Прохожий часто повертався, щоб загорнути поли, та чи застебнути їх було нічим, чи забувся за іншим клопотом,— вітер так само настирливо виходив ними.

Ми з батьком ішли до економії поміщика Требинського найматись. Дорога не близька, навіть цими манівцями. Обравши один з численних, густо вкритих брунатно-чорним торішнім урожаєм віниччя та будяків обніжків ми сіли підсідати. Під цією густою торішньою рослиністю ще дотлівали місцями засмічені сніги. Батько давно звернув увагу на прохожого: не інакше, як зблудилася людина. Збоку за кілька гін великий степовий шлях, де на рябих стовпах прописано, куди йти людині з далеких країв. А він то поспішав цими манівцями вбік від шляху, то спинявся проти орачів, пильно оглядаючи степ, особливо уже перейдену його частину.

Порівнявшись з нами, прохожий ніби вирішував якусь мить: обійти нас просто чи спинитись. Гостро оглянув обох, привітався. На чемпе батькове запрошення до «хліба-солі» відповів:

— Дякую. Коли у вас є зайвий шматок хліба, я б з охотою купив його. Та бачу, ви не розраховували на мене.

Батько аж образився і таки настаюва, щоб прохожий сів з нами попоїсти. Пригостити ми мали тільки хлібом і пересодешми огірками. Прохожий жадібно кусав хліб і спорожнілі від пересолу й давності огірки, вишнваючи з них розсіл. Батько мій любив випити при добрій компанії і, між іншим, нагадав:

— Це б чарочку перехилити з дороги не завадило...

— Будь ласка, можу вам запропонувати. Нашому брату в дорозі без цього не можна.

— А ви з далєких країв?

— Не питайте.

Він витяг з кишені плєсковату, жєстєтого скла пляшку й подав батькові.

— Будь ласка — спирт. Випийте, якщо охота, розсолом можна запити, чи що. Бо сам я неп'ющий, а це... для всякої привиєненії прихопив.

Батька здивував такий чоловік: спирт має в дорозі і... неп'ющий. Що то за «привиєненції» такі, що з-за них людина спирт має при собі носити? А може то й не спирт? Та запитання це не спинило батька. Подорожній байдуже їз, не ховаючи покєвалності й деякої тривоги. Потім подякував, сховав решту спирту, яку батько з чемяністю повернув, шануючи «привиєненції», і покєвално зібрався їти.

— А як часом запитають, чи, мовляв, не проходив хто, будь ласка, скажіть, що нікого не бачили й не чули. Поминки по одному хорошому письменникові приходив з Києва влаштувати. Сорок п'ять років минуло, як умер... А тепер тікаю від поліції...

Батько зрозуміло озирнувся навкруги й рішуче, навіть з помітним докором, пообіцяв йому:

— Боже сохрани! Чи я малолітній, не знаю хіба вашого брата? Хоч скажіть, як вас звуть?

— Звуть Тарасом, а решту... не треба й знати. Поліція сама добре знає і ім'я, і по батькові, і прізвище...

— Тарас? — піднесено перепитав батько вже напідпитку. Прохожий зацікавився й зацітливо чекав. Батько пояснив:

— Мій хрещений знав одного Тараса, людям дещо про нього говорив і хотів, щоб піп дав і мені це ім'я, бо я народився в рік смерті того Тараса.

— Ну, і що?

— Не дав піп такого імені, назвав Прокспом. З того

часу в селі у нас зовсім вивелися Тараси, поли не дозволяють дітей Тарасами звати. Та ми... й Іванами надолужимо!

Прохожий засміявся й пішов просто пивом до лісок, що спускався в ярі й тягся потім десятки кілометрів аж до Дніпра. Батько довго з таємничим приглушенням голосу пояснював вигоди цього найзручнішого в таких подорожуваннях шляху.

Коли прохожий востаннє привітав нас рукою й пірнув у лісок, ми рушили далі. Я кілька разів передумував цю чудну розмову про Тараса, але батька не питав, чекав, поки хміль йому трохи вивітриться на сухім веснянім вітрі.

Економія розташувалася вище по долині, до неї нам лишалось два-три кілометри. Раптом з балки вискочило четверо вершників, що охляп їхали на добрих економічних конях. Коні важко йшли вскач на гору, обкидаючи один одного відталою землею з-під копит. Вершники побачили нас і повернули коней; то були урядники.

— А стійте, е-ей! Далеко ви зустріли чоловіка в сірому городському плащі?

Батько, не поспішаючи, озирнувся назад, де ледве майоріло з ярів верхів'я дубового лісу.

— А ми й не зустрічали такого. Може, іншим шляхом де пішов, ми ж навпростець...— розважно відповів він, здвигнувши плечима, ніби співчуття висловив урядникам. Хміль йому вивітрило.

— Ат, чорт!— вилаявся один і чвалом зірвався назад їхати далі по шляху. За ним, як хорти за здобиччю, рванули й інші.

Коли ми знов рушили в балку, я запитав у батька:

— А хто ж такий був той Тарас?

— Тарас Кобзар. Та ти... ще молодий знати про таке. Виростеш, сам узнаєш.

Батько замовк, видимо, вирішував— сказати мені все, чи обмежитись тільки отим «Тарас Кобзар». Я й не питав більше, розуміючи, що коли поліція на таких конях гониться за людиною з ім'ям «Тарас», значить— не всім можна про те все знати. І все ж думав собі: повернусь на осінь до школи, ото здивую товаришів тим, що знаю, чого в нашому селі немає жодного чоловіка з ім'ям Тараса.— Аж батько зовсім несподівано, вже в балці продовжив свою перервану розповідь:

— ...поліція не тільки самого Тараса, а й людей за нього вівечила. І за що б, скажи ти: ходив чоловік, той бідолашний Тарас, і пісні людям про правду співав, приграючи на кобзі. Про нашого брата-наймита та про катюгу-пана правду гозорив чоловік, так пани його в тюрмі за те згноїли. Може, й цей...— батько обернувся й постояв хвилину,— може, й цей кобзарем співає. Інакше чотири отаких лобуряки не рвали б нещасну худобу за однією людиною. Погибель свою чують...

2. ПІСНЯ

Дід Андрій Сиволал любив розповідати нам про старі часи, про своє чумакування. Кожен вечір на лимані ставив ятірці, ранком трусив рибу і тут же її продавав грабарям. В обід приходив до нашого табору, розпитував про Полтавщину, звідки він переселився сюди, в Кубанську область, понад тридцять років тому.

Якось у неділю кілька нас, грабарів, зайшло до діда в курінь. Гулящий день, до станиці далеко, єдина розвага — послухати дідові оповідання.

— То ви розкажіть, діду Андрію, чого опинилися в станиці Петровській, кинувши свої васютинські степи.

— Степів, хлопці, і в Васютинцях у мене було мало, ну, таки ж було трохи. Та ще ж і степи у нас там які! Батько мав колись аж чотири десятини. Ну, дві десятини продав за безцінь, аби тільки в погонці не йти. І в погонці таки ходив і землю продав. А решту вже мені довелося збувати — старшина купив.

Не знаю, чи живий він тепер. Товстий був, прізвище мав Упир Трохим. Ну, скажу вам, що таки справжній упир був. Як став він старшиною, як увівся-в'ївся, і таки вижив мене з Васютинець. Аж на Кубані я опинився з усіма бебехами.

— За віщо ж він на вас так? За подушне, чи шапки не скинули вчасно?

— За дочку... Упир парубком ходив зі мною в Крим на сіль. Батько мені справив паровицю — я вже жонатий був, — а його батько поставив шість пар. Візьме наймитів і поснає, припросившись до кого старішою, як от і до мене. Ішло нас тоді десятків зо три волячих маж. Повертаючись додому восени з сіллю, спинилися, як завжди,

в Катеринославі. Чавунку там уже починали робити, народу робочого наїхало. Міняли наші чумаки за сіль багато всякої всячини. Ну, виміняв і я в якихось скучбелтів чи в учителів євангелію. Читати не вмів, та думка була старшого з дітей учити якось, бодай псалтиря по мертвому прочитав би. Приношу до возів ту євангелію, аж у ній всередині ще одна книжечка,— чи забули її там, чи навмисно поклали, вже й не скажу. Трохим Упир трохи вмів читати й вичитав у тій книжечці такі ж пре-хороші пісні...

Не скажу вже, куди ділася та книжечка, а потім і шмаття з неї десь зникло. Трохим Упир у той же рік по приїзді з Криму одружився, взяв велике придане й більше до Криму не ходив. Та й ми погроху відвикати починали, на грабарів з чумаків переводилися— чавунка у всьому замінила чумака.

Минуло з тих пір шістнадцять років. Обидва мої хлопці повиростали, дівчина Мокрина дівувати починала. Старший син згодився здоров'ям, так у військо забрала. Десь на усмирненні туркменів руку йому побито й лишився калікою з нами. Менший пішов працювати на чавунку, та там і осівся.

Трохим Упир хоч і багату жінку взяв, та здоров'ям слабу— бездітна вона була. А то, на лихо, взяла та й умерла. Чи то запеклася,— так жінки казали,— чи справді те здоров'я негодяще мала. А запектися було від чого: він же, катюга, і додому приходив уночі там з однією безсоромницькою вдовою...

Так і думали в селі, що одружаться з тією багатою вдовою. Аж він раптом до нашої Мокрини; в одну шкуру: віддайте її за мене. Я й сюди, я й туди. Дівчина в сльози, молода ще вона, хоч і дуженька і непогана, нівроку їй, удалася. Старшина почав до нас у хату вчашцати, треба його частувати, дівчині набридає, як парубок, сучий син. Що було робити?

Якось у м'ясиці старшина поїхав з земським у губернію, а звідти аж до Петербурга. Не боялися ми його, але уникали зайвого клопоту. Я й переказав тихенько родичеві в Вереміївку, щоб підшукав сватів.

Коли ж приїхав старшина й довідався, що Мокрина й весілля згуляла,— сказився наш Упир. Трохи не бив мене в моїй же хаті. «Я тебе, каже, в Сибір зажену, а Мокрину наймичкою своєю вічною зроблю». Потім

прискіпався, що я не на своєму городі живу. Та й такий спиритний, сучий син... Дід мій там жив, батько жив і я піввіку там уже доживав, а він каже, що то обчеський ґрунт. Продав я йому останню земельку, скільки тих могоричів попиту,— що тобі об камінь глухий, нічого не допомогло. Так і відійшов мій городець під нову церкву. А мені довелося вийти на край села.

Не потрапляв йому на очі й прожив років зо два. А то одного разу на храмовий день приїздить Мокрина чоловіком і з дитиною до нас у гості. Ну, звісно, їй тепер дев'ятнадцять літ, вилюдніла молодниця, горить уся... Пішли вони до церкви, а там і здибалися з Упирем. Чи він був п'яний, чи просто здурів,— не знаю. Та молодичці д'ялося втекти додому з церкви. Зять трохи в біжку не пішов з ним. Спасибі, люди відговорили.

Сіли за стіл, обідаємо. Аж дивимось, в двір до нас старшина з писарем приїхали. Кони, як змії, віз кований, з ресорами. І заходять під грушу, де ми обідали, гостювати.

Зять у мене не дурний, заходився біля гостей і напоїв їх так, що писар упав під грушу сторч головою і заснув, а старшину зять випустив за ворота, звиняйте, без штанів і без пам'яті...

Що вже там було далі,— це давня річ, та і я був трохи випивши,— але надвечір до мого двору приїхали люди від земського й забрали мене.

Було мені з тим Упирем! Не давав сучий син і вгору глянути. Раптом згадав про ту книжечку пісень: в одну шкуру — віддай йому ту книжечку. Попотягали мене за нзі, два рази присягався в пристава, що книжку спалили баби, пригнічуючи печиво. Тоді Упир уївся, що я напам'ять знаю ті пісні й людям проказую стиха.

Настала в нашому селі в ті роки якась школа, і учитель приїхав з повіту. Порадили люди зійти до нього, розповісти про своє горе з тією книжечкою. Так я й зробив якось увечері.

Учитель — ще не старий, може ще й не одружений, чуб довгий носив і відмовився спізати на криласі в церкві, ніби горло чоловік шкодував. Розповів йому все, навіть признався, що такн знав деякі пісні з тієї книжечки, та тепер, мовляв, уже забув зовсім. Учитель якийсь час придивлявся до мене, потім немов спересердя махнув рукою, розшукав у себе таку ж книжку й прочитав

мені кілька знайомих пісень. Знов подумав трохи, а потім... радить кидати село назовсім:

— Поки що, каже, нічого не зробиш з такими упирями. Будуть вони мститися, на їхнім боці право, а на нашім його ще зовсім нема. Переїдять хоч і до дочки, щоб старшина вас не бачив. Бо за ці пісні і в тюрму декого садовили...

То я, послухавши цієї розумної поради, виїхав з Васютиниць. Та не в Вереміюку, а аж сюди, на Кубань. І що б же ви думали? Сюди теж дістав, сучий син. Хотів я попервах у козаки записатися. Аж то станичний отаман покликав мене й каже цілком серйозно і совісно:

— Облиште, Андрію Сиволап, не припишуть вас у козаки. З волості вашої папери такі прибули. Там пісні якісь за вами лічаться: тобто сусідам ви їх напам'ять, як молитву, проказували, знаючи, що вони поліцією не признані, так би сказати, для народу.

Ну, я не вимовчав, бодай лихо їм так мовчати. Сказав, що народ і сам пісні може складати, не питаючись у поліції. А коли знайшовся якийсь Кобзар Шевченко та й наскладав їх, у книжечку зібрав, то що ж ми винні, коли й батьки наші, й діди, та й ми за ними співаємо одних пісень. Звісно, не поліцейських...

Сказати, дурна голова, неписьменні ми... Оце й опинився аж отут на лиманах, першу хатку на цьому хуторі збудував. Коли те ще було! А от вам аж тепер признаюся, що брехав я старшині, брехав земському, брехав і попові на сповіді. Я таки чимало знав напам'ять тих пісень. Сусідам проказував, а старшині на зло не сказав,—не на їх, катів, людина трудилася, пісні складала. Рідного села позбувся, а не сказав. Та й пісня ж:

На панщині пшеничку жала,
Втомилася й заснула.
Та сниться їй, що син Іван
Уже не панський, а на волі
Та на своїм родючім полі
Із жінкою пшеницю жнуть...
Прокинулась, нема нічого,
Тільки пан, неволя й бог...

— Така чудна пісня, господи прости, аж за душу бере! Учитель сказав, що писав її той Шевченко для нашого брата мужика, щоб панів скидали. Я ж не знав про це, ну й прокажеш сусідам. А хтось не витерпів, таки

доніс старшині — всякі люди бувають... Тільки ж, будь ласка, хоч ви не говоріть, від кого чули.

3. ПАМ'ЯТНИК

— Кому пам'ятник? — питаєте в присутніх тут людей.

— Комсомольця Ржепишевського куркулі вбили під час колективізації, — пояснює нам старий сивий дід Кузьма Галаверда.

Дід Кузьма живе ось тут біля пам'ятника, в одній з численних, безладно покручених минулим вуличок села. На цьому дворіщі він проживає вже дев'яносто третій рік. Про свій вік висловлюється з неприхованим болем:

— Жигтя мое давне, і таке було безладне...

З охотою розповідає про те «давнє та безладнє життя». Відчувши щирість наших розмов з ним, дід Галаверда шанобливо підступив до нас. Розуміємо, що його цікавить якесь невирішене питання. Справді, пригладивши долонями на голові свою надиво збережену, як молоко посивілу, шевелюру, запитав:

— А чи не скажете мені часом, за віщо його вбили? Поговір пішов, що те вчинили тут одні, з нашого села. Люди. Щоправда, я знаю й рід тих людей, вони з якихось зачуханих панків. Чужі людиці, будемо правду говорити. Кулаковські вони звалися. Їхній дід був якимсь собачником, тобто наглядачем економії Потоцького, що в Умані жив. Я парубкував уже, був, як от і цей покійник комсомолец. Пан сам дворянин з роду польської шляхти, то й наглядачів усіх полячив. Ох, як же вони ненавидять нашого брата наймита, матінко моя! Ненавидять, а таки ж наймають.

— Ви, діду, теж наймалися до них?

— Та оце ж і кажу, наймався. З дев'яти років по наймах пішов. У них на роботі минуло мое дитинство, у них на роботі зів'яла моя молодість, парубоцтво. Коли б я був тоді комсомолец... Ні-ні, ви не смійтеся, я правду кажу. Коли б я був тоді такий, як от наші, к приміру, комсомольці, сміливий, то ей-ей не стерпів би їхніх знущань. Мене не вбили, бо я їм працював за карбованець на рік. Ми йшли в найми, не сподіваючись заробити, аби тільки прохарчуватися. Земля вся була в них, худоба в них, а в нас крайні нестатки... Так я й не

доказав... Співають, було, на буряках дівчата, а я їм допомагаю. І хто їм вигадав оту пісню:

Ой, та вродився Шевченко,
Вродився та вдався,
Заніс його гострий розум,
Що й у солдати затесався...

Там і далі ще було, пона довга, ця пісня, та старий я, позабував усе.. Так я й не доказав. Як прочув ту пісню Кулаковський, забрав мене до управителя. Боже ти мій праведний! Як то пани не люблять наших пісень! Передали мене двом здоровенним солдатам...

Старий замовк. Дивився на червону зірку на пам'ятнику комсомольцеві, та, напевне, не бачив її — старечі очі були залляті сльозами. Потім втерся полою, винувало всміхнувся, ніби перепрошував за ту мимовільну сльозу, і закінчив:

— Ну, та наші не подивилися на іродів, згадали їм шляхетський рід, і наші пісні, і мої образи...

1940, Умань

ДЕПУТАТ СИБІРУ

Під кущами Петровського парку ще долежував забруднений і испривітний весною сніг. В тяжких туманах проходили ранки, а приморозки нічні нагадували сварливого, набридлого паглядача.

Так згадується мені весна 1917 року в Петрограді. В сотнях столичних залів у той час проходили засідання, наради, конференції, з'їзди міст, фронту, Росії. Там всюди виголошувалися промови, одна запальніша за другу. Кожен промовець «спасав Росію». Спасати, щсправда, було від кого. Як певигоспий струн, наростали «правителі», — тимчасові терешенки, шингарьови, некрасови, крайові, південні, коаліційні, керенські, і вже несть їм числа й добропристойної назви. Про це догодилося говорити більшовикам на мітингах, про це писала «Правда», про це волав народ з усієї матушки Росії. А до всього прилучався ще й фронт жахливої імперіалістичної війни.

Та на численних конференціях і з'їздах саме в ту весну меншовики і есери, бундівці і націоналісти всіх мастей ще, надриваючись, хрипіли останим криком: «Спасай Росію від... робітників і селян, від... Леніна».

В одному залі Петрограда на так званому «Всеросійському селянському з'їзді» довелось мені почути це з уст головуючого — «пана» Авксентьєва, з уст доповідача про земельні справи есера Чернєва, з уст помічників і попів, що з примхи переходового періоду з'їхалися сюди з мандатами «селян». З екстазом переляканих революцією буржуа вони били себе в груди. Терміном

«свобода» заміняли половину несканованого ними, затанованого у своїх промовах, а в другій — лаяли більшовиків, робітничі і селянські комітети. Та єдину правду вони мимоволі, хоч і теж злостиво, говорили: що народним рухом за відібрання фабрик і заводів, поміщицьких, церковних і куркульських земель керує Ленін! Цю істину ми охоче зустрічали бурхливими оплесками й оваціями.

У першій ряду сидів делегат з якоїсь далескої губернії Сибіру. Хто він за своїм соціальним станом, які ідеї визнавав — важко було добрати. А взпати хотілося. Він приєртав увагу всіх присутніх на з'їзді своєю надзвичайністю. Одягнений у чорну чумарку старовинного російського народного крою, а поверх неї — в звичайний прогумований плащ. Розповідали, що в гардеробній цей депутат влаштував скандал, відмовившись скинути плащ, і потім, після втручання президії, у нього спокійно забрали тільки старий фетровий кашелюх без стрічки, товсту саморобну патерицю і шикарний шкіряний саквояз, з яким його на з'їзд нібито вирядила дбайлива дочка. Про ці дивацтва на з'їзді охоче розповідали, як найновіший анекдот. Депутат проходив з дверей до першого ряду, просто, навіть велично тримаючи свою голову з традиційною професорською шевелюрою, ні на що не зважаючи, навіть на дружній шепіт і сміх при його появі в залі. Сідав на зручне місце й негайно починав щось записувати в саморобний, грубо зшитий із аркушів паперу блокнот.

Правда, під час доповідей депутат нічого не записував. Він з ногами вмощувався в широкому кріслі і здавався ніби зібганий, як портативна річ. Так і слухав промови. Та коли починались дискусії, коли промовці більше намагались показати свої ораторські здібності, аніж соціальну досвідченість і розум, депутат буквально обертася на пакунок, дбайливо покладений на кріслі і забутий. Тільки зрідка, коли головуєчий, трохи підводлячись, виявляв намір надати слово цьому депутатові, він здригався увесь і жєстами категорично заперечував, відмовлявся виступати.

Депутат Сибіру дедалі більше інтригував аудиторію, і це відчувала президія. Щоб якоюсь мірою розвіяти зацікавленість аудиторії, головуєчий раптом оголосив записку депутата:

«Мені незрозуміло, чому президія, доповідач шановні дискусанти, лаючи більшовиків, не викличуть їх сюди, щоб ми почули дві точки зору на земельне питання і змогли б тоді зміцнити свої міркування? Адже ми, представники народу, не боїмося вислухати найбалакучішого Цицерона двадцятого віку в ім'я правди, рівності і волі слова.

Депутат С. С., мандат № 378».

Ми з лівого крила аудиторії перші дружно заплескали в долоні. Але диво: нас майже одностайно підтримали інші присутні, почулися якісь вигуки, втрутився дзвінок головуючого. Тоді з переднього ряду звівся депутат з мандатом № 378, обернувся лицем до аудиторії і, повний якогось непорочного здивування, спостерігав аплодисменти і галас. Це ще більше всіх підохотило. Оплески загриміли енергійніше, особливо на лівому крилі і в центрі. З-за стола президії звівся заступник голови, підійшов до депутата і з досить зрозумілою мімікою й жестами закликав його до порядку.

Депутат нічого не зрозумів, він потис плечима, рушив був до виходу, але член президії затримав його буквально за рукав плаща. І тоді депутат сів на своє місце, влегка щулячись від оплесків...

Головуючий оголосив перерву на годину.

На час перерви ніхто не виходив з будинку з'їзду. Купами збиралися в залі, в фойе й коридорах. Записка депутата Сибіру і брутальне поводження з ним президії стали приводом до розмов і гарячих дискусій про земельну реформу.

А депутат з мандатом № 378 тепер узявся старанно щось записувати, незважаючи на галас в аудиторії. Він писав просто на коліні, сторінку за сторінкою, лише зрідка примружуючи очі, заглиблюючись думками в записуване. Хоч би якийсь рух у відповідь на репліки про нього, іноді досить дошкульні, а часом і брутальні! Здавалося, він, як автомат, вимкнений з оточення, був неспроможний реагувати на все те.

З дверей кімнати президії випорснув молодий, ніби завжди напідпитку, депутат і, махаючи золотим гаманцем на шнурочку, радісно сповістив передніх:

— Панове! Як і слід було чекати, Ленін відмовився прийти на з'їзд. Відмовився, м-да!.. Скаandal для так званої демократії, панове, м-да.

Депутат Сибіру схопився з крісла. Він майже грубо проштовхався до панка.

— Прошу це сказати офіційно, пане депутате,— спокійно запропонував він і злегка безцеремонно підштовхнув молодого депутата до трибуни. Зал притих.

— Панове, панове! Та це ж насильство, я не зобов'язаний, зрештою, панове, не уповноважений я...— огризався панок, слухняно оступаючи до трибуни. За ним мовчки, як тій, наступав депутат Сибіру.

Невідомо, чим би закінчилася ця історія, коли б на допомогу молодому панкові не підоспів член президії. Вибульким голосом він гукнув на весь зал, що про запрошення Леніна для виступу на з'їзді за кілька хвилин буде широко оповіщено всіх. Депутат Сибіру замислено постояв і вийшов у фойє.

Справді, за десять-п'ятнадцять хвилин з'явилися жовтенькі листівки. Їх розклеїли на стінах коридорів, давали в буфеті разом з рештою грошей, розносили по кріслах у залі.

Біля однієї листівки в коридорі, згорбившись, стояв депутат Сибіру і довго, значно довше, ніж потрібно було, щоб прочитати невеличку листівку, вдивлявся в неї.

Великими літерами сповіщалося:

«Більшовики бояться представників народу!

Ленін відмовився виступити на селянському з'їзді».

І далі в знущальницьких тонах повідомлялося про те, що президія спробувала виконати волю з'їзду, телефоном запросила комітет комуністів-більшовиків і самого Леніна, але «...палац Кшесинської обурливо знехтував волю представників народу всієї Русі, відмовився...» і т. д.

В коридорах походжало кілька уцілілих поліцейських, стежили за порядком. Молодий депутат з золотим пенсне енергійно бігав від гурту до гурту й спинився біля депутата Сибіру. А той глибоко зітхнув, простяг руку до листівки й рішуче зірвав її.

— Дозвольте, добродію! Ви порушуєте...

— Що? Устої державності? — байдуже перепитав депутат Сибіру.

— Порушуєте порядок... Це-е... контрреволюція... Поліція! Міліцейські!..

Поліцей негайно ж з'явився на виклик гарячого охоронця порядку і втрутився в конфлікт. І вперше ми побачили дивного депутата обуреним. Він випростався, зміряв гнівними очима поліцей і тоном, що не потребує повторень, промовив:

— Я депутат від народу!..

Нагодився і член президії, сповіщений догідливим суперником депутата Сибіру. Він тільки розкрив рота, щоб почати якусь рішучу розмову з порушником, і змовк. Депутат ніби продовжив свою репліку:

— І... маю право взяти цей... аргумент для використання в промові... — Спокійно згорнув жовтий папірець, подивився просто в очі членові президії, ховаючи листівку між сторінки блокнота, і рушив уздовж коридору, гордо несучи голову з професорською шевелюрою.

Вечірнє засідання з'їзду було зовсім зіпсоване несподіваною подією. Майже перед самим початком засідання, коли вся президія сиділа вже за столом, зал притих, в коридорі у декого в руках з'явилася ще одна, на цей раз уже червона листівка. Президія збентежилася, депутати загомоніли. Негайно ж з'явилися охоронці порядку, відбирали ті більшовицькі листівки, тут же немилосердно нищили їх. У листівці ж тільки заперечувалася брехлива вигадка попередньої жовтої листівки. Комітет інформував, що товариш Ленін не може з'явитись і виступити на з'їзді, бо він хворий, а президія з'їзду, взявши про це, категорично відмовилася допустити до трибуни іншого представника від комітету партії комуністів-більшовиків...

Засідання все ж розпочалося, і промовці один за одним виступали з брудними вигадками на адресу більшовиків. Тоді депутат Сибіру порушив свою звичайну позу в кріслі, вийшов до трибуни й став поруч з одним нахабно-розв'язним промовцем. Таке сусідство стурбувало запального промовця. Він почав знижувати тон лайки і зрештою змовк, оступаючись від трибуни.

Депутат Сибіру під енергійний звук дзвінка в руках головуючого озвався до аудиторії:

— А ми й не знаємо, за що ці панове промовці так обурюються на цілу революційну, демократичну організацію і на Леніна. Листівку їхню в нас забрано... Пропону роздати депутатам червону листівку, а, крім того,

мати на увазі, що і Ленін може видужати, може прийти, і нам же буде соромно за такі... пробачте, панове, некоректні й малописьменні вправи наших шановних риторів...

Сказавши це, швидко пішов від трибуни до президії, гарче спречався з головою. Майже силою взяв у нього з стола червону листівку, перегорнувши, закрив її між сторінки блокнота і рушив на своє місце.

А аудиторія розтривожилася, зал гримів від оплесків, свисту, вигуків і овацій. Депутат спускався кількома східнями, простував до свого крісла і вмощувався в ньому з ногами. Він не звернув уваги, що його втручання знов призвело до оголошення перерви в роботі з'їзду до другого дня. Депутати галасливо товпилися біля дверей, а він сидів, зігнувшись, ніби й діла йому нема до всього того.

Другого дня, рівно об одинадцятій ранку, в залі з'їзду виступив перший промовець — молодий депутат в пенсне в золотій оправі. Депутат Сибіру сидів у кріслі, неначе й не рушав з нього ще звечора. Промовець при повній тиші й лагідному ранковому спокої говорив запально, надмірно урочисто жестикулював рукою, тримаючи в ній золоте пенсне. Адвокатські прийоми, добірні фрази, блискуче вжиті пласкі дотепи, хоч і абсолютна беззмістовність, полонили деяких слухачів. Вони спочивали від учорашніх брудних, лайливих промов, благодушно слухаючи красномовця.

Він міг би так ще довгий час розважати аудиторію. Та ненароком і він згадав про червону листівку й почав якесь складне плетиво, яким, очевидно, мав засудити Леніна.

Депутат Сибіру ворухнувся, спустив ноги з крісла, поглянув на кишеньковий годинник і підвів очі на промовця. Промовець помітив це все й замовк. На півслові замовк, навіть рука з золотим пенсне завмерла в недокінченім фігурнім жесті.

Аудиторія зареготала. На повні груди зареготала, як від вдалого кунштюка вправного циркового актора.

А з кімнати президії розчинилися двері і в супроводі кількох товаришів до голови президії попрямував трохи блідий, як після хвороби, невисокий на зріст, зосереджений чоловік.

— Ленін!
— Ленін!!
— ЛЕНІН!!!

Спочатку це ім'я тихо, ніби зітхання, промовив депутат Сибіру і звівся з крісла. Потім його гучніше повторило кілька голосів з лівого крила, і зрештою, воно загуло у всьому залі. Більшість вигукували його як гасло перемоги, інші здивовані, а решта делегатів з'їзду — перелякано...

З того часу минуло вже десятки років. Пережито стільки сильних подій. Але момент вступу товариша Леніна в зал, до президії, на трибуну навіки зафіксувався в пам'яті, як зламний етап в житті. Від першого динамічного поруху руки вгору, від першого слова товариша Леніна і до кінця його довгої й змістовної промови про земельну політику партії в залі було невимозне напруження. Мовчали, слухали. Депутат Сибіру пройшов ближче до трибуни й стоячи слухав промову товариша Леніна, старанно й без перерви записуючи її до свого блокнота. З блокнота випадали записочки, випала спочатку жовта, а за нею й червона листівки — депутат Сибіру, не відриваючись, нотував промову.

Так минуло дві години. Товариш Ленін закінчував. Загриміла оплески. Зліва вигукнули: «Хай живе Ленін! Землю трудящим!».

Депутат Сибіру покvapно рушив за товаришем Леніном, коли той ступив з трибуни і в супроводі своїх товаришів швидко зник у дверях, в які і входив. Сибіряк біля дверей лише мить поміркував і, підійшовши до голови зборів, гаряче заперечався з ним. Нарешті, діставши дозвіл, депутат з'їшов на трибуну.

Тільки це змогло втихомирити аудиторію, що, як море після урагану, бушувала непокірною силою гурту. Цікаве повсджження дивного депутата Сибіру владно упокоряло аудиторію. Ніби перелякано пролунав голос головуючого:

— Надається слово відомому професору Томського університету, громадянину С...

Професор тільки мить пождав, і зал умовк. У тій мовчанці чітко пролунало кілька слів:

— Панове! Громадяни вільної Росії! На всі питання з'їзду ви чули відповідь великого професора соціальних наук Володимира Леніна.

Я лише констатую з жалем: це ще не з'їзд справжніх представників багатонаціонального народу Росії й не судилося мені вирішувати з ними історичну аграрну проблему. Та промову Леніна я записав і піду... Виборцям своїм, селянам, її передам...

...Чемно вклонився і швидко пішов через зал до виходу.

1929 р.

ЗМИЧКА

«...Сидіти б, скажімо, нашим Ільківчанам мовчки та й не рипатися. А то, бідо моя, хапаються за те «шехство». Чи ви знаєте, що воно таке, чи ваші батьки, діди куштували його? Шехство!.. А нам-таки більше за вас відомо. Безкорисно й вам скажемо, дурні неїжапи. Та що з того: кажемо, а за те й маємо — «ти куркуль, кровопивець!» За те моє жито, за доброзичність, мене ж і побито. Я з хорошим словом, а до мене — з погрозою: «куркуль». Назвисько ж яке вигадали. Та, напевне ж, не самі. Куди їм? «Шехство, куркулі...» Ні, оці мажники не вигадують. Завезені слівця. У нас — хазяїн, дядько, ну і... скажімо, добродій. Сучий син, коли вже полаяти хто наважиться. А «шехство» ж — просто, якесь німецьке, чи турецьке слово, мудрування чиесь. «Шехствувати»... Може це й означає на мигах, так би мовити — пшеничку забрати, як комбідівці недавно зробили для 189-го совецького полку. І знов «шехством», та ще й «змичка»! Ото, напевне, вже смикнуть-таки нашого брата. Чує моя душа, підбираються за допомогою тих ростовських робітників. З тими ще як зімкнуться — пускайся берега...»

Так міркував Остап Закаблученко, товстенький Ільківський хазяїн, чи дядько, що живе в селі на Оболонському кутку. Міркував, звісно, голосно, щоб чули те й сусіди, несміливі, як він їх узивав, і помірковані господарі з того ж кутка. Були вони всі оце на зборах селян і слухали розповіді голови «комбеду» та комсомольців про те, що робітники ростовського залізничного вузла беруть культурне шефство над Ільківцями.

На тих зборах було зачитано й урочисту ухвалу робітничих зборів вузла про це шефство.

Ільківці — село чималеньке, Присіло в падині, неначе кліщ уп'ялося в зарослі очеретом та осокою пологі береги Каялу.

Крізь дорідні очерета протікала, немов проціджувалася, вода, тихим журчанням доповнюючи заворожливий шепіт очеретів. Чи тягне вітерець річковою долиною, а чи нема його — очерет шепоче, шелестить, хвилясто коливаючись ген-ген далеко по кривулястій долині за Ільківцями. Застаріла й ветха гребля, досипана попелом та сміттям, споконвіку слухала цю пісню очеретів, яку завжди супроводжувало ще й потужне квакання жаб та дзвінке й колюче дзижчання комірів у задушливній літній вечір.

Колись давно, ще перед першою імперіалістичною війною, тут був і млин старого Мажника. Тепер тільки дубові недогнілі сохи стирчать, порослі печерицями та мохом, і старий, вищерблений жорнов нерухомо й сумно прислухається до неугавного шелесту моря очеретів.

Давно вже немає того млина. Ще в ті роки, коли Закаблученко, молодим будши, мав тільки два вітряки з обох боків села — Мажників млин молотів. Вітряки немов у піжмурки гралась на вигонах, змагаючись із ветхим водяним Мажниковим млином. А вже коли Закаблученко збудував і парового — раптом, проти храмового дня вночі, ні з сього, ані з того — прорвала вода греблю, підмила й зруйнувала ще дідівський Мажників млин.

І ні винуватого в тому злочині, ані суда. Влада й суд — усе було в руках заможної верхівки села. Закаблученко хоч і не був ні старшиною волосним, ні старостою церковним, та кому ж у селі не відомо, що саме він і верховодив. Старшина покумив Остапа й Остапову жінку, і правив волею здебільшого з хати Закаблученка.

— Гнилувата справа, оці водяні млиники, — хизовито співчував Мажниковому лихого Остапа Закаблученко. І запропонував оголосити по селу збір «на постраждання з половоддя», сам десятку пообіцяв дати. Та на тому тільки посварилися, а винуватого ніхто й не збирався шукать...

Отакі були Ільківці над Каялом, десь-то в першій десятку років після Жовтня.

А за ними — безкраї океани степів. Рівні, хіба що з балочками, немов хвилями, на загальній рівнині. Ні кушника тернів, ані лісу клаптя. Тільки стоги щоосені та ко-

пи. Стоги й копи та ще й високі бур'яни й кураї по обніжках та межах. Ільківські ниви пишалися своїми срібно-полинистими та дорідно-кураїстими обніжками. Врожаї хлібів часом губилися в тому завітлому та полинево-запашиному дорідді.

Ось над цими Ільківцями і взяв культурне шефство ростовський залізничний вузол. Ільківська біднота, на чолі з комітетом незаможних селян, або, як звали його попросту—«комбед», та кілька організованих комсомольців захоплено сприйняли звістку про шефство, ухвалу свою прийняли про влаштування гідної зустрічі шефів, які сповістили про свій приїзд у село. Приїдуть городські люди в село, робітники! Чи привезуть яку культуру (ніби живі картини привезуть, лекції читатимуть, чи єсть бог, та лепінський куток відкриють — пояснював проворний попик, отець Охвиноген), чи просто—хоч поговорять з людьми, життя якесь порадять новітнє,— і то гаразд. Сутужно самим доводиться.

Але «хазяї», «дядьки» з заможної верхівки села, такі, як Остап Закаблученко з Оболонського кутка чи Карпо Вусатий, що був волосним старшиною, та ще дехто — ті інакше подивилися на справу. На передбачення отця Охвиногена тільки посміхнулися собі в вуса. Підсвідомо вони десь-то відчували, що зближення ільківської бідноти з робітниками міста в першу чергу зміцнить революційні заходи комбїду. Коли б тільки лекції про бога чи червоний куток — нехай і два, три кутки... І глибоко та важко зітхали. Бо хочеться значно іншого. Хочеться, щоб отак і захиріли ці комітети всякі в селі на червоних кутках, а щоб життя таки поверталось б знов до волосних порядків, до згоди з Остапом та з ба-тошкою...

І від міркувань уголос, від незадоволених балачок у жменю вони переходили до несусвітніх брехень по селу, вигадок і провокацій...

За селом на куркульських токах ще різали молотарки. Пилюга стовпами здіймалася на шляхах до тих токів. Парні гарби на дзвінких ходах, кваплячись, вовили копи врожаю до ненажерливої «Генріхланцовської» молотарки Закаблученка. Котилися гарби з поля в долину села, пірали на греблі в очерети, знімали пилюгу над Ільківцями, говорили про тривогу їх господарів в приводу робітничої ухвали.

Як бджолп, снували гарби в польнях і курях обніжків, вихоплювали врожаї, щоб перенести їх до ільківських рублених комор якомога швидше.

«Шехви! Змичка!..»

А сільрада, комітет незаможних селян, комсомольський молодіжний осередок — клопоталися з приготуванням урочистої зустрічі шефів-робітників. Готувалися писані пропозиції про культурну перебудову села, про допомогу робітників бібліотекою. Адже — ось завтра в неділю приїдять шефи.

Найбільший клопіт — звідки, з якого шляху чекати шефів. Їх же зустрічати треба десь за селом, як подобає шанобливим господарям. Можуть приїхати поїздом — тоді з Кушівки їхатимуть до села. Але ж не виключена можливість їхати й візниками чи машинами по тракту, або й навпростець. І все — інший напрямок.

Ламали голови в сільрзді.

Стало відомо, що приїде ніби аж двадцять чоловік! По тракту це треба десяток візників. Машинами — теж витрати і клопіт. Та й з Кушівки мусили б з годину добиратися до Ільківцєв. Коні до Кушівки посилати все рівно треба, а шефи візьмуть та й приїдуть по тракту..

Писалися плакати, гасла. Стіни школи й сільради прибирали портретами вождів, квітчали квітами. Побідкалися, що на всі Ільківці немає жодної ялинки, щоб на трибуну зелений вінок сплести. Крім очеретів, полину та кураю не було в Ільківцях іншої декоративної зелені. Не з колючої ж акації в'язатимеш гірлянди.

Десятихатинки знетямалися, бігаючи до молотарок, на токи, де здебільшого були люди села, щоб нагадати всім, яке має відбутися завтра громадське свято.

— Робітники приїдуть! Культурне шефство беруть, нове життя починається! Неодмінно всім треба бути на зустрічі.

Та й саме готування трибуни посеред села на майдані, квітчання трьох тріумфальних арок на кожному в'їзді до села, портрети на вулиці — все це красномовно говорило, який-то день надходить завтра.

Неділя. Ще й півні не проспівали народження світанку, а вже голова сільради спорядив і вислав на Кушівку десять підвід — шефів забирати. Не хотілося

Закаблученкові послати своїх пари коней аж на Кущівку, не його то гості прибувають. Але комсомольцеві, що прибіг за тою підводою не світ — не зоря, Остап чи не найми-ліше в цім році усміхався й леств:

— Та господь з вами, хлопці, що ти говориш, Тимко! З охотою запряжу, ще вчора звелів окремо нагодувати, як тільки попередили з комбіду. Чи я не був молодим, не захоплювався молодечтвом?.. Може б, обидві пари запрягти, Тимошу? Тільки то вже буде не ход, а гарба на розворині...

Косомолець зробив вигляд, що не зрозумів сенсу подарового «молодечтва», заспокоїв, що підвід вистачить на селі, досить і одного ходу від Остапа Юдовича. І поїхав. А Остап зачинив ворота й завмер біля перелазу. Щось смоктало під ложечкою, як на бурхливе похмілля після кумування. Кого привезуть комсомольці його кованим ходом, кращими на селі кіньми? Сходити б порадитися з Кирилом — старшиною чоловік був, чогось би мусив навчитися з того. Чи краще вже зайти просто до отця Охвиногена? Батьюшка, духовний навчитель... Все рівно — Кирило буде в нього.

Попідтинню щільно не пройшов, а проплазував, реп'яхів набравшись — аби менше на очі потрапляти сільським активістам. І все-таки уздріли. В усі кінці села на виїзді гінців розсилали й побачили:

— Не спитьс'я й вам, Остапе Юдовичу?

— Га, не спитьс'я, кажеш?.. Та, до утрени мали б скоро задзвонити, поспішаю. Адже свято в селі, певне, зарані й випустить отець Охвиноген...

Священик дійсно вже чимчикував з двору до церкви. На коротких ніжках, товстий, аж круглий, він ніби котився, а не йшов. Закаблученка не лише впізнав здалеку, а й розгадав, якими турботами заклопотана людина продирається поміж густими реп'яхами. Підкотився назустріч.

— Отця і сина, і святого духа... Чи сталося щось, що так рано, Остапе Юдовичу? Кирило теж заходив. Може б, уже після зайшли, Юдовичу? Службу божу веліли не зволікати.

— Хто велів?

Не знаю. Мажник старий приходив, ніби од общества.

— Вірте йому, отець Охвиноген, общество...

— «Отвергніте мерзості очес ваших і да не осквернітєся ідоли Єгипетскія...» Нехай. Сказав же, ніби од общества.

А коли сонце заглянуло в ільківські закутки по долині, отець Охвиноген справді встиг одхамаркати найкоротші ектенії й поблагословив на вихід. Люди очевидячки поспішали. Роса, неначе сором'язлива дівка, зарділася від перших променів, заграла й знітилася. І тумановою спар'ю знімалася над очеретами Каяла.

На вигонах худоба неначе звикала до ранку, до дня. Бавилася розквітлою квіткою дорідної будячини. Обережно бере самими зубами колючу квітку й неначе граючись оступиться, напне. Прозора ниточка слини простягнеться, як павутинка, й заграє райдугою сонця. Пагінець з квіткою трісне, й розкішна колюча будякова квітка пережовується також повільно, з обережністю і смаком.

Так надходив той урочистий день, теплий передосінній день.

Дозорчий на битому шляху зліз з коня й пустив його в будяки. В такий ранок закортіло лягти на суху одволожену росою землю й дивитися в безмежні простори блакитного неба. Невже комуністи не призведуть до того, що й там побуває людина? Адже ж літають, революцію он яку зробили.

І мимоволі прислухався, щільніше приклавши вухо до пересохлої землі. Почув, чи здалося — неначе загриміло щось. Чисте й порожнє небо, сонце знімається вже за сніданок. Який же тут грім? Але ж гримить...

Дозорчий схопився на ноги, на коня озирнувся, але шляху не спускав з уваги. Довгий, занадто вже довгий, без кінця, прихований уже у вденішню млу битий шлях спочивав після тижневої праці. Неначе й дихав маревом, гублячись у фіолетових заростях будяків по обидва боки. І так, аж до Ростова, куди хлопцеві гаряче кортіло заглянути хоч би одним оком. Тільки марево, як сіочинкове дихання шляху.

Але раптом, десь аж на окрайковій шляху, де вже блакитне небо голубило фіолетові будякові голівки, хлопець побачив, як стовпом вирувала вгору й неслася вперед курява. Клубочилася, як грозова хмара, зростала вгору й гнулася від легенького вітерця, який ніби заважав їй дістатися до сонця. І пилуга протестувала, на вітер гримала потужним грохотом.

«Йй же бо, шефи!.. Та невже ж це вони?! Гримить, курить... Це вони», — міркував спантелечений дозорчий, навіть і не думаючи про те, як же він мусить повестися з такою позивною.

А клубки пилуги тепер покотилися вздовж шляху, застилаючи собою придорожню смугу будяків. Замість грому тепер гиразно стало чути ритмічне вуркотіння. Неначе сама пилуга дрижала, вібруючи по сухій землі. Сонце привітно всміхалося, як і раніш, світ не міниться — пересвідчився дозорний, кинувшись до коня.

Стовп пилуги пірнув у останню балочку й вискочив уже зовсім близько перед оторопілим вершником. Він таки встиг видертися на коня, але зрушити не міг, так туга його сила цікавості — поглянути зблизька на такі дива по шляху. Бо що ж і розповіси в селі?

— Автомобіль! — уголос майнула раптова думка, як блискавка. Так он який він...

Але ж який?.. Крім куряви і гуркоту хлопець, ніби, нічого ж ще й не бачив. Та «диво» вчирнуло з балки. Намірившись випередити хлопці на коні, на бугрі, видираючись з куряви, спинилося сіре, аж чорне опудало. Погрозливо наблизилося по шляху, і ось — люди вирізьбилися з пилуги. Справжні люди сидять на двох возах, зачеплених до машини-опудала, закурені, ззюхані, як біля молотарки.

Шефи! Аж голова ходором пішла в комсомольця, але ж тепер-то він переконаний — шефи! Оце-то — да-а!..

— А скажи нам, пареньок, чи доїдемо ми в Ільківці цим шляхом? — запитав літній чоловік, збиваючи порох з вусів. Машина загримотіла й умовкла, твердо зупинившись на одному місці. Порідшала й хмара пилуги, та скоріше від того, що вмовкла машина, хлопець відчув, як просторо стало йому в степу. На возах сиділо біля двох десятків чоловік, такі ж закурені, страшні. Тільки очі та зуби блищали в кожного. А вони жартують, сиплять дотепами, привітно всміхаються до молодого селянина.

— Чи ви не шефи, бува? Ото ж і Ільківці за грєблюю...

— Ну, звичайно ж, шефи! Ти ільківський?

— Ільківський. Вас же виглядаю, сільський комітет доручив. То я ж помчусь... Н-но, чорт, застоявся! — ударив путом по кряжу рябого. «Трактор! Не інакше, як

трактором ото їдуть. Бач, дві гарби залюбки цупить з робітниками!..»

І зник кудись назпростець, між будяками.

Трактор знов загримів і, обкутавшись курявою, рушив з возами на греблю. Гребля ніколи ще нічого подібного не знала на собі. Встелсна гноєм й сміттям, неймсвірно тряслася, немов цупка подушка.

— Чи то ж то витримає нас оцей блаґенький місток? — ні до кого звернувся тракторист, спинившись на греблі перед мостом.

— Витримає. Мусить витримати.. — гукнуло з очеретів.

То старий Захарко Мажник трусив рибу з ятірців для великого обїду шефам. Старістю не знаходив собі місця в селянському житті після тої аварії, що знесла йому млина. Ловив рибу в Каялі. І сьогодні набився з своїми послугами сільраді — карасів уловити для гостей в шесткому очеретами, рідному Каялі.

— Чому не витримає? Закаблученкові так он якого паровика перевезли чотирма парами волів. І витримав, шефмин місток..

Очерети привітно кивали мітличками, бо шесту їхнього не чути було в буряному клекоті нової сили, що так упевнено прямувала в село. Дід Мажник вибрів з води, зійшов на греблю. Хотів бігти за возами, забувшись, що йому вже за шістдесят перевалило. Та й торба з карасями нагадала старому, що не зійти вже йому з цією новою в житті машиною. Тільки головою похитав, відчуваючи, як підперло йому дихання від багатьох несподіваних і таких настирливих та неосяжних думок..

— Невже й шефи не допоможуть скрутити в'язи клятим закаблученкам? Не може бути! Отака сила! Допоможуть.. Не я буду, допоможуть, чує моя душа!..

Сонце підбивалося під обїдню пору. Трибуна скрипіла, а майдан важко дихав, тремтливо хапаючи кожне слово, яке неслося з тої трибуни. Скинули шапки, коли вітали і гостей. Та так і не надівали їх до кінця мітінгу. Слова в промовців були якісь залізні, більше того — сталїні! Гарячою запорукою братерства клалися вони в душу, тривожили серце. І що не слово, то новина!

Головний промовець-шеф закінчував свою промову:

— Так от що, товариші селяни. Коли ми були розпо-
рошені, то нас ламала буржуазія, як хотіла. А потім
об'єднав нас товариш Ленін і повів у лоні комуністичної
партії більшовників та разом з товаришем Сталіним учить,
як, об'єднавшись, суспільно будувати нове життя. Тоді
це страшна стала нам буржуазія. Товариш Ленін лишив
нам свій великий заповіт про змичку робітників та селян.
Цього ми не повинні ніколи забувати і всіляко зміцню-
вати нашу братерську змичку. А вона — змичка робітни-
ків і селян, — то погибель буржуазії, вірний порятунок
трудящому люду у всяких випадках...

Отож, робітничий колектив ростовського залізничного
вузла, виконуючи заповіді великого вчителя трудящих,
товариша Леніна, для зміцнення змички між селянами і
робітниками, бере культурне шефство над селом Ільків-
цями. А щоб наші підшефні не забували про нас, ро-
стовчан, то ми скріплюємо наше шефство робітничим по-
дарунком — трактором! Оріть ним ваші землі,єднайтеся
навколо нього, навколо робочого класу. Що потрібно бу-
де від нас — допоможемо, розкажемо. Трактор, машина
в полі та організованість ваша виведуть вас із нужден-
ного животіння, поставлять на ноги ваше роздрібнене й
не рентабельне господарство...

— А можна опрос? — майже перебив Остап Закаб-
лученко аж з-під верб. — Скажіть нам, селянським тя-
пам-гречкосіям, як же його.. Отак усім обчеством і сі-
дати на цю машину, щоб орати землю? Чи сяде спочат-
ку, скажемо, старий Захарко Мажник, вноре собі наділ,
а я вже підожду... Потім Олена Гречана, а за нею вже й
ще хтось по жеребку, чи як? То ж так до мене, скажімо,
черга може дійти десь аж у спасівку, коли Мажник і об-
молотиться... Розкажіть, будьте ласкаві, інтересно по-
слухать.

І регіт, і викрики ільківчан припинили Останове запи-
тання. Та й він сам моторно встав з колоди й посунув у
натовп, змішався між людьми.

— Думаю, що на таке запитання відповідь вам саме
життя. Чи відповідати? — гукнув шеф, злегка ніби всім-
хаючись.

— Не треба!

— То Закаблученко допитується, йому воно й по-
трібно...

— У нього дві пари коней, обореться, бреше — не ждатиме Мажника...

З трибуни знов зажадали уваги. Народ клекотав і Закаблученка вже й хортовими псами не розшукаєш у натовпі. Згодом утихли, заспокоїлися.

— А тепер я пропоную вийти в поле, чи хоч на вигін за село, і спробувати оцюю машину. Може, там і відповідь сама знайдеться на всі запитання. Бо їх, напевне, в кожного багато?—закінчив шеф і перший пішов з трибуни.

Лавою посунув народ за трактором на вигін, до греблі. За дитячим лементом годі було почути не то чийсь слова, а навіть і ритмічне гудіння тракторного мотора.

Старий Захарко Мажник переждав тісноту гурту і теж рушив уже за останніми селянами. Велична процесія людська на поле здалася йому не тільки урочистою, а й чимсь глибоко пророчою.

— Пішов народ, як за долею своєю, — бурмотів про себе. — А то ж дихання не стає в людини з цією землею в таку пору. Є вона, земелька, а її, як власного лікті, не вкусиш з обробітком. Знов іди, Остапа кландай, бо в нього й коні, у нього й плуги, борони... Та не будемо кландати, не сіятиме глитай Остап споловини, годі!

А понад тином, поспішаючи за натовпом, ішли тісним гуртом і ті, про кого так голосно говорив народ — ільківські глитаї. Остап мудрував:

— Вою, як розібратись, то може й на краще йдеться. А то ж замучили: тут своє порать, своя борозна пересихає, а тобі комбід комсомольця присилає, щоб удові виорать, червоногвардійцеві заволочить, там ще комусь. Бідна худоба переривається.

— А ви справді гадаєте, Остапе, що тепер краще буде, чи жартуете? Один чорт! Хто ж ним орати буде в Ільківцях? Залізничник свою працю має. Ото привів його, чорта безрогого, може й прооре чийсь оце борозну, та й поїде собі на залізницю. У нас чаєм внакладку не збалують комнезами. А трактор стоятиме біля сільради, для ораторів за трибуну правитиме...

— Та й те сказати, — озвався отець Охвиноген, щучись попід самим тином. — Машина, вона теж рук вимагає. Вимагає, а кусок хліба таки у вас доводиться заробити тому ж товаришеві червоногвардійцю. Там, чи до молотарки, чи й коноплі помочить... Тракторове оте ланате колесо не вкусиш, присоливши...

— Я так, для слова озвався, а ви — всурійоз, грубо втрутився Остап. — Коли б, чуєте, панотче, нас з вами кусати не почали й не посоливши. Чули: «організуйтеся і орить!» А організація — це сила у них, це погибель наша. Революцію зробили організацією. А ви... посоливши.

Тракторист вискочив за вигін до царини й став, оточений діворою з усього села, як гороб'ячою щebetливою зграєю. Другий молодий робітник устав з тракторного крила й пішов до плуга. Щось там поворожив біля нього й гукнув:

— Отут і почнемо, Вітя? Чи зручно, що впоперек обміжки?

— А чорт їх знає. Та ми ж тільки спробуємо, бо справді обміжків до біса, — відповів тракторист.

Надійшли передніші, молодші. Дехто ще в червоногвардійській одежині, у військовій будьонівці.

— Як думаєте, товариші? — звернувся тракторист до них. — Чи можна отак і полосувати поперек меж?

— Полосуй межі. Все рівно, товаришу, їх розорювати будемо, — відповів хтось з молоді.

— Кінець клаптям наших наділів. Дайош масив! Загонь, товариші, через межі!

І тракторист загнав. Немов аж земля застогнала під щестилемішним плугом. Товсті рівні скибки землі, мов стружки з-під гембля доброго майстра, кручено звивалися з-під блискучих полицок і безсило кладалися проти сонця впорядкованими смугами землі. Гострі диски-чересла неначе спересердя різали, шматували обніжки з полином і... рвалися межі.

До розораного обміжка підійшов спочатку один ільківчанин, потім другий. Зібрався гурт, їх обгортало все село.

Ну що, Явдокиме, взяло й цілину на обміжку?

Не взяло, а потрощило. Оце-то змичка, люди добрі...

Молодий, у червоногвардійському одягові парубок протиснувся в гурт. Пройшов і розтопав груддя з обміжка. Подивився вслід тракторові, оточеному хмарою дітей, усміхнувся й мовив:

— Та я, громадяне, такий, що й згоден змикатися. Оце ж була межа моєї землі, комітетом наділеної. А оце вже межі й псама. Дядьку Петре, приставайте, тут і

ваша земля межувала. Давайте, люди, організуватися. Товариші шефи правду кажуть, що в гурті краще буде. Сам Ленін думку про змичку подав. Шефи ж і допоможуть. Пропоную організувати першу земельну артіль-кому-ну. Трактор нас єднатиме, а комуністична партія в обиду не дасть. Ну, дядьку Петре, починайте, я перший.

— Та що ж, я не від того. Змичка, так змичка! Ось і Олена теж, куди їй самій? Змикаєшся, Олено Федорівно, в артіль? Вдовуєш, з чотирма дітьми, Закаблученко землю половинить...

Вдова Олена Гречана лячно озирнулася, зіщулилася, але таки посунула до гурту.

— Я ж неграмотна, — озвалася, — хто ж мене запише?

І тоді головуючий між шефами заговорив своїм дужим голосом:

— Чудова думка, товариші селяни. Єднайтеся, усього спільнойте землю, реманент. Оце й буде вам, Олено Федорівно, настояща грамота. Так і запишемо, що трактор буде належати сільськогосподарській артілі села Ільківень. Артільну землю обробите й іншим допоможете. Отже, я запишу: перший — Микола Кривокінь, другий — Петро Терновий, третя...

— А можна старому? То й мене, Мажника Захарка, запишіть після Олени Гречаної...

А трактор повернувся й гнав другу широку, шестиборозну стрічку, ламаючи старі обміжки, рівняючи пиву.

РАДІОБІЛЬШОВИКИ

В Німеччині творилися страшні діла. Шаленіли політичні пристрасті фашизму, підпалювався рейхстаг і розпалювався кривавий терор проти комуністів, переслідувались прогресивні вчені і заповнялися радіохвилі тваринним голосом і людоненависним ім'ям Геббельса. Серед усього цього несподівано сталася ще одна подія, а з нею й залунало зовсім випадкове ім'я Карла Таубера.

Хто такий Карл Таубер, просто цікаво знати. Серед зойків і стогону катованих робітників Німеччини, серед фашистського галасу про оборону чистоти німецької нації пролунало це ім'я, як вістка про нескореність, про гостру боротьбу пролетаріату з силами реакції.

Карл Таубер теж став безробітним. В що пору такий факт нікого не дивував. Його, кращого радіомайстра з цеху радіоприладдя у Вертгейма, звільнили, щоправда, останнім. Але звільнили, промимривши для форми, що звільняють за відмову перекваліфікуватися. Цех ладнався до виробництва речей військового характеру, і Карлові треба було зайти до оберлейтенанта Гейнеса, дати йому зобов'язання вірності «новому порядку» в Німеччині та згодитися працювати за вісімнадцять марок на тиждень. Зароблявши протягом трьох років у того ж Вертгейма тридцять одну марку без зобов'язання на вірність, Карл Таубер не вбачав ніякого резону ламати поведінку й переходити на вісімнадцять марок. До комуністів не належав, походженням — берлінський німець, тому не мав причин остерігатися оберлейтенанта і зайти до нього не схотів.

Це була звичайна людина. Живуть вони з Анель уже

одинадцять років, мають трое дітей і в теорію так званої «арійської раси» (надто модерна й ніби достатня гарантія дотримання вірності «новому порядку») обоє не вірять. Обтяжений дрібною дитворою, Карл своєю роботою й поведінкою в цеху не давав ніякого права ні старшому майстрові, ні інженеру-конструкторові й начальникові цеху фон-Бределю вважати його ледарем або неуком у своїй професії. Найновіші конструктивні зміни фон-Бределя Карл засвоював на ходу, без найменшої затримки виробничого процесу, і це давало можливість Вертгеймові конкурувати новизною продукції з найсоліднішими фірмами.

Маючи незмінно тридцять одну марку тяживого заробітку, Карл сподівався, що його викинуть з цього підприємства тільки тоді, як воно припинить своє існування. Чи воно припинить його коли-небудь, це не було для Карла проблемою дня, бо інерція постійної тридцять однієї марки збивала з таких думок. І він сумлінно працював навіть тоді, коли з підприємства забирали активніших робітників, причетних чи не причетних до будинку «Карла Лібкнехта». Куди їх забирали, для чого — все це не було таємницею навіть у Вертгейма на підприємстві, де більше наглядачів, ніж робітників.

Уся промисловість Німеччини навперебій кинулася на «стійкіше» виробництво найновішої воєнної апаратури. Досконалі вертгеймівські радіоапарати почали все більше й довше застоюватися в крамницях, бо продукція з маркою «Маузер» дедалі більше ставала популярною в країні.

І Вертгейм вирішив теж перейти на стійкіше виробництво.

Аж дома, на Остенштрассе, Карл достатньо зрозумів, що з ним сталося. Його викинуто на вулицю, як викинуто Кюнца, Лізберга, Штейна.

І має тепер думати щодня про те, як влаштувати завтрашній день для своєї чималої сім'ї.

Та він, добрий радіомайстер, тішив себе певністю, що не буде гуляти безробітний. Зрештою, йому тільки треба мобілізувати замовників, привернути їх своєю вправною роботою, щоб перечасувати. Не можуть же вічно триматися ці модерні «порядки», якимось, напевне, зміняться обставини.

Як вони зміняться, Карл не давав собі ради. Але

саме твердження, що такі зміняться, він чув від Кюнца і, вірячи йому, чекав тієї зміни. Товариші ще з імперіалістичної війни, Кюнец і Лізберг зайшли до нього в той же день, як дістали повідомлення, що й Таубер викинутий з підприємства. Соромно було для товаришів. Відомо ж бо, Карл держався трохи осторонь від них, особливо від Кюнца. Тепер захотілося й про це їм пробачливо сказати й запевнити, що він уже не засуджує навіть їхню колишню приязнь до будинку «Карла Лібкнехта». Чи був Кюнец комуністом, чи ні — Карл не знав і таки серйозно здивувався, що той після фашистського підпалу рейхстагу ховається від поліції.

Ці товариші пообіцяли прислати Тауберу замовників, надсилати зібрану ними для лагодження апаратуру, і Карл міг, висиджуючи дні й ночі, все ж заробити собі двадцять — двадцять п'ять марок на тиждень.

На початку травня 1933 року, коли ще дотлівав німецький рейхстаг, пізнього й темного вечора до Карла прийшов з радіоприймачем старий робітник, зовсім йому незнайомий.

— Мене прислав Кюнец, коли такого знаєте. Каже, майстер ви добрий.

Кюнец? Приємно. Сідайте й показуйте, що там у вас... Скільки роботи тепер...

Ото гірше, коли ви так переобтяжені. Нам треба терміново, — занепокоївся гість і перестав розлаковувати з газет свій радіоприймач. Карлові здалося, що замовник образився. Адже обличчя в нього немов замкнулося на замок після Карлового застереження, і по очах помітно, як опанувало його внутрішнє каяття.

Ви, може, образилися. Я лише... для відому сказав. Та я ж не знаю навіть, що у вас за робота. Може... дрібниця якась, і потім же... Кюнец.

Згадування про Кюнца прийшло вплинуло на настрої старого. Він, ніби вирішуючи якусь складну проблему, не зразу відповів. Чи то стерігся Анель, що проходила через кімнату, чи зважував щирість Карлових слів. І таки вирішив:

— В тім уся й халепа, що ремонт тут не простий. Її власне, і записку маю до вас від Кюнца. Та краще на словах персдам.

І підсів ближче до Карла. В очах ярилася боротьба між рішучістю й застереженням, чи може докір

собі, що не може полагодити апарат так, як це йому потрібно.

Почалася тиха розмова двох незнайомих робітників. Вони намагалися найобережнішими словами сказати про суть справи, лишаючи собі можливість у кожну мить заперечити сказане, коли в тому виявилася б потреба. Бажаючи промацати співбесідника, не викривши себе, часом доводили то одного, то другого до стримуваної посмішки. Але трималися, приховувались, як це робили тисячі німецьких робітників і обідніх селян у ті часи.

— Тут, до речі, й не лагодження, а маленька переробка.

— Переробка? То, може, краще новий апарат придбати? Скільки їх на полицях тепер!— Карл розумів уже, що робітник (може, разом з Кюнцем, та й не з одним Кюнцем) довго думав раніш, ніж понести саме до нього переробляти цей апарат.

— Кажу, краще новий купити.

— Звісно, краще новий, хоч і цей недавнечко куплений. Та й новий тепер теж треба переробляти. Не приймає... розумієте, сили станцій.

Карл таки усміхнувся.

— Ви маєте на увазі оці неподобства, що чинить наша берлінська радіостанція із змінними хвилями?

— Ну да... Хвилі щоразу міняються і, розумієте... ми теж потроху міняємось, а апарат, — він мантина: як не втрутиться добрий майстер, може стояти, знаєте, за мейбель — пауків плодити між лампами.

— А таке. Паук, він любить спокій, спує... Ви й інші станції слухаєте? Апарат у вас універсальний і, здається...

— Ні, ні, що ви! Це наш, тобто німецький, типу «Телефункен». А з хвилями щось у нього не виходить. Навіть Варшаву ще так-сяк бере, а вже далі ніяк не сягає.

— Тільки Варшаву? Це дивно... — Карл уже ледве тримався, щоб не сміятись.

— Да, от і ми кажемо... — все також конспіративно ствердив робітник.

— М-да-а! — протяг Карл великодумно. — Коли далі Варшава не сягає, то що ж то за приймач? Та ще оці викрутаси берлінської радіостанції з наказу міністра пропаганди... Звісно, апарат тоді вважай якби й зіпсований.

— Ну от, ви й самі, бачу, добрали ваду апарата. Кюнци мені й казав, що саме ви, товаришу Таубер, здається, так ваше прізвище? — саме ви розумієте наші... так би мовити, смаки. Варшава, вона, звісно, інтересна, хто ж заперечує. Ну, а коли й вона набридне?

— Ще б пак! Та я вам скажу, просто образливо: маєш апарат, а... неначе тільки й світу, що в вікні. Я сам, оп своїм приймачем...

— Слухаєте?

— Кого? Ви, може, думаете...

— Ні, боронь боже, чого б це я думав, та ще й на вас? Я ж вас уперше бачу... — Робітник аж упрів і теж ледве стримував посмішку на губах.

Карл нахилився до того, цілком нового, приймача й оглядав його з таким неприхованим інтересом, що, здавалося, він уперше бачить що аж надто знайому йому універсальну конструкцію суперапарата.

— Да, звичайний «Телефункен». Заглушені хвилі... Цим тепер не візьмеш...

— І уявляєте собі — я ж не сам. Сором такий перед ними... Власне, Кюнци до мене інколи заїде. Хата велика, ну й зберуться, та й...

Давно ви вже перестали слухати?

Кого?... — тепер уже робітник насторожено запитав у Карла.

Та її ж, Варшаву, чи... поза Варшавою...

— Ії?... — ще раз перепитав робітник, озираючись.

І обидва змовкли. Вони гаразд уже порозумілися. Карл переконався, що Кюнци має цілковиту рацію, посилаючи цей апарат саме до нього. Переробити апарат, щоб слухати Москву, незважаючи на берлінську станцію, що намагається заглушити станцію імені Комінтерну, так переробити — не всякого майстра попросиш. Наказ міністра пропаганди Геббельса про заборону слухати радіостанції Радянського Союзу робили свою справу не тільки в головах фашистської поліції, вони впливали й на майстрів, далеко не прихильних до фашистської влади.

Карл зрозумів, що апарат він мусить налагодити не для цього старого робітника, що до нього «Кюнци інколи заїде». Апарат потрібен для цілого колективу переконаних і непохитних порушників геббельсової, фашистської волі, і під такого усвідомлення Карл відчув гор-

дість з свого фаху, з своїх друзів. Він кине всяку найнегайнішу роботу, укладе всю свою невичерпну винахідливість і частку себе самого в цей апарат. Нехай ті, що збираються слухати переробленим ним апаратом, розуміють, що Кюнц своїх рекомендацій на вітер не розкидає.

— Так би й сказали... А то Варшава, Варшава! Я й справді думав, що тільки Варшава.

— Коли б же, чоловіче добрий, тільки Варшава, я б і не бідкався так. Близенький світ мені з Ельзассерштрассе теліпатися сюди проти ночі.

А на прощання таки дав записку Кюнца. Карл тут же в дверях прочитав її і тільки ще раз очима дав згоду та навздогінці кинув робітникові:

— За чотири-п'ять днів...

В записці написано рукою Кюнца:

«Карле! За роботу заплачу я, бо цей 'старий теж безробітний. Треба тільки зробити апарат так, щоб ним можна було широкій робітничій аудиторії слухати московські інтернаціональні радіоконцерти, оминаючи перешкоди інших станцій. Коли вправнись — зроби, а як ні, то поверни йому апарат і записку.

Привіт від товаришів.

Твій К-ц».

Пізно ввечері, 10 травня 1933 року, повертався Карл Таубер з Ельзассерштрассе додому. Майдан Берлінської опери, проти університету, раптом запалав загравами величезного пожарища. Коли б не марш «Хорст Вессель» та старий імперський гімн, то Карл міг би подумати, що пожежа німецького рейхстагу ще й сьогодні не потушена. Вона перекидається на оперу, на університет, вона невідступно супроводить погано зіграний, але бундочно шумливий фашистський спектакль.

Майдан оточено загонами штурмовиків. Оркестри розриваються, витискуючи напередбій в повітря то марш «Вессель», то гімн. Звуки оркестрів переривалися очманілими криками штурмовиків. Карл потрапив у хвили демонстрантів і, живосилом перенесений через увесь майдан, намагався бодай за мрамур монументів затриматися й вирватися з юрби екзальтованих штурмовиків.

І зрозумів. Карл Таубер не був великим прихильником книжки, але коли побачив, що робиться тут на майдані, — жакнувся. Глибина людської мерзотності втратила свою міру. Карл Таубер зрозумів тепер неспортсменське завзяття Кюнцевих товаришів, які хочуть наперекір гітлеризмові таки слухати московську радіостанцію. Це була ідейна потреба збереження класових сил, це була культурна потреба на фоні оцього варваризму й люті.

На майдані палали книжки «не німецького характеру», як сповіщали вечірні бюлетені й офіційні повідомлення міністра пропаганди. Він оце так провадить пропаганду проти марксизму, спалюючи в першу чергу надбання культури прогресивного людства, зібрані в бібліотеках Берліна. Він нищив на вогнищах думки, що, палаючи в умах кращих синів людства, гріла, будила кращі поривання, шлекала надії...

— Ми це є й не хочемо бути країною Гете, — почув Карл чийсь висклик, істеричний викрик з репродуктив майдану.

Радіомайстер побачив картину, повну глибокого суму, жахливого символу такої жалюгідної Німеччини й незабутній акт конденсованого юродства. Тут, на майдані аутолафе, оточеному юрбами гітлерівських наймитів і поплічників, де палає пожежа з книжок, тут справді нічого немає від Гете. Історична легенда переказує, що каліф Омар палив знамениту Олександрійську бібліотеку з такою ж немудрою логікою. Йому не треба було в інших книжках того, що вже написано в корані, і він палив такі книжки, як шкідливі...

Криваво-багровим відблиском від того аутолафе освічувалися мідні постаті монумента Олександра і Вільгельма Гумбольдтів. Монумент фундатора берлінського університету і друга поета Гете — Вільгельма фон-Гумбольдта з якоїсь дивної іронії випадку став фоном для гідотної промови і міддю резонував ті слова прокляття Гете, прокляття культури, для якої він, Гумбольдт, жив.

«Не хочемо бути країною Гете...»

На вогні горіли книги, конденсовані думки марксоленінського розуміння світу, спалювалися книги Карла Лібкнехта, Гейне, Барбюса, Гете...

Потвора людської подоби, що так істерично пропагувала варваризм, стояла біля пам'ятника Гумбольдта,

падаючи звіриною радістю «перемоги» над марксизмом. Його оточували десятки мікрофонів, словесна маляця транслювалася радіостанцією Берліна, проклинаючи всіх неарійців.

«Ось чому поліція наказувала включати радіоприймачі, щоб слухати берлінську станцію...» — подумав Таубер і затаїв подих. Він згадав, що там... зараз слухають інші промови з станції імені Комінтерну. Навіть холодно стало рантом. А з репродукторів лящала історична проповідь дикунства. Промовець будь-що намагався довести в мікрофони, яку героїчну функцію історії виконує він, спалюючи книжки — надбання прогресивного людства, руйнуючи культуру, набуту народом за довгі віки існування. Він по-блюзнірському взиває не «днем національного піднесення», початком вогненного походу за нацистську «культуру». Література, театр, кіно, музика, радіо відинні оголошувалися скасованими й «наці створять своє євангеліє мистецтва». Все не арійське в мистецтві він засудив на згубну стихію вогню...

— Пане Геббельс! — пролунав у всі репродуктори голос.

Карл бачив, як пропхався до трибуни захеканий коричневий штурмовик. На його стурбованім лиці печать тривоги, яку клала надзвичайна подія, що своєю значністю далеко перевищувала цю, на майдані Берлінської опери.

— Пане міністре! На розі Ельзассерштрассе... де міститься інтернаціональний студентський клуб, у квартирі робітника...

— Що?.. що?.. що сталося, прокляття, не тягни!

— Вони... Москву слухали!

— Москву? — міністр так стихив голос, що мікрофони ледве вловили це запитання переляку. І опам'ятався. Тепер виразно засичала злість у репродукторах:

— Москву слухали? Скільки їх? Хто вони? Зрадники, більшовицькі агенти...

— Їх одинадцятьоро, пане міністр, з кількох підприємств. Головним чином, великих підприємств, Сіменс-Шуккерта, Електричної компанії, Вольфа тощо... Апарат працює бездоганно, якийсь винахід...

— До цурки знищити!

— Єсть, зроблено! До цурки! Робітників заарештовано, один утік.

— Згноїть зрадників! Хазяїна квартири негайно в концентраційний табір... Де він апарат такий придбав?..

Настрій міністрові зіпсовано настільки, що він і промови своєї не закінчив, кинувшись до авто серед виструнчених рядів штурмовиків. Гостра й слизька тінь від машини віхнула по натовпу. Карл провів її очима і аж тепер зрозумів, що значать слова: «де він апарат такий придбав?» Вони захочуть відповісти на це зловісне запитання.

Згадав сьогоднішній день. До четвертої години сидів у нього Кюц і той старий робітник, чекали закінчення. Карл поспішав і забувся ізолювати зворотну проводку від «диференціального» трансформатора, що є його власний конструктивний винахід. Згадав тільки під час обіду і, не закінчивши його, побіг доганяти товаришів з радіоприймачем. З думки не виходили можливі докори товаришів, коли вони довідаються про таку недоробку. Чого доброго, подумают, що нарочито. Адже Таубера останнім від Вертгейма звільнено: раніш викинули комуністів, потім тих, що їм співчують. А Карла останнім...

В «унтергрунді», в вагонах — об'яви про «всенародне» свято спалювання не німецьких книжок на майдані Берлінської опери. На пересадці в «Галішес Тоор» поліція затримала чотирьох робітників з радіоапаратами й надіслала до штурмовиків в авто, тут же під естакадою «унтергрунду»...

Дві години сидів у того робітника й разом з півтора десятком робітників слухав станцію імені Комінтерну. Апарат працював краще, ніж на це сподівався сам Карл Таубер...

Згадавши це в такій загрозливій для себе ситуації, Карл озирнувся навкруги і раптом пригадав, що поліцей на розі Ельзассерштрассе ніби придивлявся до радіомайстра пильніше, ніж вимагав цього державний обов'язок. Спускаючись в метро коло Фрідріхбангофа, Таубер востаннє озирнувся на поліцей і... неначе зараз ось бачить його біля трибуни. Здається, він помітив Карла. Він перевдягає свої білі рукавички й...

Карл повернув поза монументом, визирнув з другого боку і, не побачивши біля трибуни того поліцей, вибираючи найтемніші й найтісніші закопелки людського натовпу, кипувся тікати.

А на майдані все нові, нові авто старанно підносили партії книжок з блискучими, коштовними палітурками. Тієї ночі було відряджено не один загін штурмовиків на берлінські робітничі передмістя. Троцилиси радіоприймачі в квартирах робітників, ішли арешти сміливців, що приховували своє радіомайно. І звучно пролунало нове для Німеччини й для всього світу слово — радіобільшовики.

Дома, в своїй робочій кімнаті, Карл застав чотирьох штурмовиків. Вони рилися в його майстерні, шукали невідомо чого й вимагали від Анель признатися, куди сховався чи втік її Карл. Анель плакала, щиро клялася, що не знає, бо таки й не знала, де він зараз, а вчора був дома.

— Може в кнайпі десь засидівся.

Тільки на одну мить Карл зпіннявся, зайшовши п двері. Навіть кольнуло гостре й нагальне бажання повернути й шезнути в глухих завулках Остенштрассе, понад брудною Шпрее, та то була тільки мить. Перед штурмовиками стояв Карл Таубер, як монумент, упертий і рішучий. Він таки справді заходив у кнайпу й випив дві гальби ** чорного пива, щоб одволжити ту сухість у роті і в грудях, що так пекуче сушила, смоктала його в час утечі з майдану.

Його вигляд спокійно-здивований. Він не розуміє, що потрібно цим бундючним кавалерам гітлерівської свастики в його приватній і досить бідній майстерні в цьому далекому завулку міста.

— Карл! — перша кинулась Анель.

Карл відсунув її рукою й підступив ближче до штурмовиків. Серед них він побачив свого колишнього майстра. І раптом стало так весело з невідомої причини.

— Герр Гельдман? Що це мусить означати?

Гельдман, як консультант штурмовиків, покинув оглядати апаратуру, інструмент, — він і робив це більше з професійної зацікавленості. Старший штурмовик звернувся до Карла на диво спокійно:

— Де ви були до першої години ночі, гер Таубер?

---

* Пивнушка.

** Півквартирний бокал.

— На майдані... палив книжки й... трохи в кнайпі, ось у чеха...

— Я ж вам говорила... Гальба пива — то його слабкість, навіть коли він безробітний, — зраділо похопилась Анель.

Така відповідь Карла й дивний збіг попереднього повідомлення Анель ще більше пом'якшили старшого, хоч він і не задовольнився цим. Він далі перевіряв Карла:

— А що було на майдані, зможете докладно розповісти?

— Палили книжки...

І?

— І... говорив міністр пропаганди... Потім раптом поїхав...

Карла перебив уже перекснаний Гельдман:

— Це, власне, і не трус у тебе, Карл Таубер. Владі відома твоя чесність, твоя... робота у Вертгейма. Єсть наказ перевірити всіх радіомайстрів. Про тебе ніхто не скаже поганого.

І Карлові полегкістю зігрілося в грудях. Навіть позіхнути скортіло, а відволожені очі ніби стримало-привітно виряджали штурмовиків.

Коли б не Анель, Карл дійсно впав би оце й заснув, заспокоєний безпекою навіть від штурмовиків. Але ж Анель:

— За кого вони тебе мають, Карл?

Може, вона мала на увазі запитати зовсім не те, що вчулося Карлові. Напевне, хотіла дізнатися, чи не за більшовика вони його вважали, коли прийшли робити трус. Та Карл у тих словах запитання дружини зрозумів інше й жажнувся.

— За кого, Анель? Моя лояльність, чесність... Вони вважають, Анель, що Карл Таубер... теж за «новий порядок» паці? Карл Таубер нездатний боротися проти них, щоб захищати свій клас, захищати своє право на нормальне робоче життя... Ха-ха-ха! Вони вважають Карла своїм. Гальба, Анель, гальба! Ні, я піду й відмовлюся від такої милості. Я скажу їм, що я переробив апарат. Я їм у пику наплюю. Карл Таубер робітник, він не хоче, щоб Кюнци почув, що Таубер разом з штурмовиками боронитиме владу Гіглера... Він зубами відгризатиметься від такої милості й... ніхто не має прага вважати його

штрейкбрехером загальнопролетарської справи, зрадником самого себе!

Анель вчепилася за чоловіка. Було ясно, що Карл сьогодні випив більше, як одну гальбу пива, і це її особливо тривожило. А що як справді піде? Тверезий він би цього пізащо не зробив. Що робитиме вона, лишившись з отими трьома дітьми? Хіба не знає вона родин, де чоловіки кілька місяців тому пішли отак і до цього часу не вернулися? Навіть не всі знають, в якому концтаборі їх шукати, і чи взагалі вони є живі. Ні, на таку безглузду затію вона не пустить Карла з своєї квартири.

— Карл, Карл! Навіть для того, щоб довести твою ьдданість Кюнцеві... краще бути на волі, аніж іти й віддатись до рук. Ти випив трохи. Ляж, прохолонеш. Такі події розгортаються, а в нас діти малі.

Так до ранку сидів Карл у темряві кімнати й вислуховував розумні поради Анель

В міністерстві пропаганди була урочиста піднесеність. Кілька місяців міністерство галасувало, що воно діє для «народу», для «нації», творячи таке діло.

Великі сподіванки в цьому плані покладалися й на новий «Національний дім», який ухвалено спішно перебудувати з великого недобудованого кафе-ресторану «Гох-Дюран» на «Ортодокс-плац».

— Треба не боятися дещо запозичити і в наших противників,— говорив промовець,— «Національний дім» повинен врахувати всі вади з досвіду бременського «Народного дому» й засліпити робітника розкішно та німецькою технікою, яку ми здатні тепер дати. Асигнування на безкоштовне користування робочого люду культурними догодами будинку нам значно дешевше обходиться, аніж дати робітникам волю самим слухати шкідливі духів нашого народу радіопередачі...

Кафе-ресторан «Гох-Дюран» вирішили добудувати, як майбутній будинок проведення міністерством пропаганди «виховної» роботи серед робітників. Його треба для цього значно поширити, перепланувати тощо, але збудований уже величезний зал на дві тисячі душ давав можливість терміново управитися з закінченням усієї роботи.

В день першого серпня мали відкрити цей будинок грандіозним всенімецьким зльотом старих кадрівих

робітників-майстрів з найбільших підприємств Німеччини. Цьому зльоті буде дано приголомшливий радіоконцерт з доповідями, щоб протиставити це все міжнародному антивоєнному дню. Міністерство дбає про те, щоб на зльоті все, від проїзду робітників і аж до найменших дрібниць, оплачувалося учасникам коштом міністерства пропаганди.

Чутка про таку подію не була розголошена в німецьких газетах, але не сходила з уст жителів Берліна і в якого за його межами.

На «Ортодокс-плац» справді заворушилися будівельники. До будівлі «Гох-Дюран» знов валками потяглися автомобілі з матеріалами. Місце будови завжди було старанно оточене штурмовиками й обкутане таємничими несподіванками.

Карл Таубер після тієї ночі своїх моральних мук не виходив з квартири. Замовлення на ремонт радіоапаратури різко зменшилися, а делі й зовсім припинилися. Навіть деякі старі замовники не заходили забрати свої полагоджені апарати,— так настирливо діяв закон про заборону радіослухання в приватних приміщеннях.

Таке становище загрожувало Карлові і Анель голодуванням, перспективою жебрацтва.

І ось у такі напружені дні до Карла вдень зайшов майстер Гельдман. Заклопотаний, але уштивий, чемний— слова, ніби підмащені, розраховано лилися з уст. З пошани до Карла, і тільки з пошани, він зайшов до нього сьогодні і навіть не скидав цивільного пальто, щоб не показувати Карлові свастики на рукаві коричневої блузи.

— Поважаючи тебе, Карл, я зайшов у дуже важливій для тебе справі. Ти маєш про себе добру думку в Вертгейма і в інженера фон-Ределя.

— Дякую,— насторожено відповів Карл.

— Пусте, не слід. Ти такий добрий майстер... Вертгеймові запропонували радіоустаткувати новий будинок міністерства пропаганди на «Ортодокс-плац». Інженер фон-Редель вестиме цю роботу і набирає кваліфікованих робітників-німців. Тебе він згадав у першу чергу.

І знов Карлові Тауберу зробилося на якусь хвилину тепло, легко на душі. В дверях стояла схудла, заклопотана дитьми Анель. Вона чула все, і радісно блищали її очі. Мрії про аванс у інженера фон-Ределя, а там і про постійну роботу для Карла втішно заспокоювали її.

Тільки на вулиці, коли проходили повз поліція, що впізнав Гельдмана і козирнув йому по-військовому, тільки тоді Карлові знов зробилося не по собі. Значить, завтра, чого доброго, той же шущман козирятиме також і йому, Карлові, як сьогодні Гельдману.

Але до фон-Ределя таки зайшов з Гельдманом і на роботу став. Коли б не оті блискучі з радості очіці Анель, він би ще повагався. Ні, без вагань відмовився б так ганебно співробітничати з людьми, що робітничою кров'ю задляли свою путь до влади...

Карл Таубер став найближчим помічником фон-Ределя в реалізації його нового винаходу «вібруючої антени».

Карлові було цікаво дізнатися про таку новину в радіотехніці, і навіть гордощі якісь відчував, що саме йому, а не багатьом іншим майстрам, довірено цю технічну новину й таємницю...

— Треба так зробити, герр Таубер, щоб протинімецькі станції не псували настрою робітників-німцю. Особливо я маю на увазі Москву.

Повертаючись з роботи, Карл до пізньої ночі сидів у своїй кімнаті, практично перевіряв теоретичні догадки. Винахід фон-Ределя збудив у Карлові його невідступний творчий хист. Він кожну конструкцію інженера доповнював у деталях, а траплялося, що навіть кардинально міняв.

«Вібруюча антена», може, і не зробила б такого разючого впливу на Карлову винахідливість, коли б вона не несла в собі погрози заглушити інші радіостанції, тобто — найперш усього, радянські. І Карл Таубер працював удень на «Ортодокс-плац», а вночі — за своїм робочим столом. Йому виплатили наперед за місяць, го сорок марок тижневого заробітку. Йому обіцяють забезпечити такий же заробіток і надалі, після закінчення цієї термінової роботи.

Від недосипання почали запалюватися й боліти очі — довелось знов надіти сині окуляри, як і колись при надурочній роботі у Вертгейма. Ні на домагання Анель, ні на хворобу очей не зважав Карл, працюючи над «вібруючою антеною». Пропускаючи через трансформатор освітлювальний струм, він змушував свою мініатюрну модель антени «вібрувати» від того струму з такою частотою, що її переставав відчувати навіть за допомогою

спеціальних ультрачутливих фотоприладів. Вмикаючи таку діючу антену в магнітне поле, спеціально створене ультракороткими радіохвилями, Карл справді здобував приголомшливі наслідки. Антена оберталася на готовий і математично-слухняний радіоприймач в руках техника...

Перед першим серпня, за два дні, була проба й прийом «Національного дому». Для Карла Таубера це був останній іспит його творчих здібностей.

Інженер фон-Редель, урочисто настроений, злегка нервуючись, показував будівлю урядовій комісії. Розкішний величезний зал особливо сподобався комісії. До нього тричі поверталися, щоб не тільки схвалити, прийняти від будівельників, але й задовольнити свої естетичні почуття.

Нарешті почали випробовувати радіообладнання, яким так гордився фон-Редель і про яке говорено навіть у кабінеті «фюрера»!..

Інженер перед початком випробування розповів коротко про конструкцію обладнання. Звісно, для комісії нецікаво знати деталі конструкції, обрахунки. Найцікавіше — це «вібруюча антена». Її ніде не видно, але вона є, і при найменшому бажанні техніка вона ловить потрібні будинкові радіохвилі. Антену прокладено в верхньому поясі стіни всього будинку. Цілою системою ізоляторів (теж новина в техніці ізоляції) цю антену ізолювано від заземлення через масив стіни. Він стояв на трибуні, коло розподільчої дошки, готовий включити першу-ліпшу радіостанцію. Ще вчора він мав нагоду робити це, і апаратура працювала бездоганно.

Карл такий же, як завжди, — спокійний, упевнений. Йому вчора обіцяв інженер нагороду й набирався з рекомендацією до партії націонал-соціалістів. Інколи на Карла находили хвилини якогось занепаду, і впевненість його вичахла. Він ніби збирався в далеку дорогу або хотів перед смертю порадитися з найближчими друзями. Але ж де вони, ці друзі? Кому він відкриє свою душу, полегшить болі й сумніви розвіє? Скільки їх пересарештовано, в концтабори заслано...

Та це тільки хвилини. А варто інженерові або Гельдману звернути на нього свою високу увагу, похвалити

чи повтішатися його вправною роботою, як Карл кам'яніє, знаходить себе й неначе от-от засміється від колючо-бешкетної певності свого успіху, від внутрішніх бравурних почувань...

Комісія уважно слухала захопливий трактат інженера фон-Ределя про його власний винахід.

— Ті численні черепашки нашого ліпного узору на карнізі, отой вишуканий «рококо» по стелі, на стінах — то все найчутливіші репродуктори, безпосередньо з'єднані з вузлами антени в кількох місцях. Кожен такий вузол діє, як радіоприймач. Ми керуємо антеною й вузлами там, на розподільній дошці, і маємо можливість вловлювати яку завгодно станцію найпростішим способом, міняючи частоту «вібрацій» антени. Це такий слухняний апарат, такий точний щодо реагування, і такий постійний, якого ще не мала жодна технічна галузь...

Карл відчував, що ось-ось скінчиться інженерова лекція, і тоді буде діяти він, Карл Таубер, радіомайстер, помічник інженера-конструктора.

Намагався відігнати спогади, такі недавні і такі в'дливі. І квартиру робітника на Ельзассерштрассе, і тих півтора десятка одчайдушних бійців, що слухали Москву його, Карловим, апаратом, і... Кюнца.

Руки помітно затремтіли на ричажках розподільчої дошки. Ху-у! Такий неприємний спогад і в таку хвилину...

...Позавчора він дістав анонімку. В ній друкарським машинним шрифтом написано:

«Карл Таубер! Кюнца засуджено на смерть, але він не сказав, хто переробляв апарат. Чи здатний ти на такий героїзм, будучи помічником Ределя? Ходять чутки, що до фашистської партії тебе тягнуть. Невже вступиш?»

Тоді Карл порвав ту анонімку і клапті спалив. Але не забув, і щодня ті слова вогнем палили мозок...

— Герр Таубер! — гукнув уже розгніваний інженер. — Я даю вам сигнали, а ви... як задубів чоловік... Давайте берлінську центральну.

Карл струслувся й правою рукою повернув ричажок утору, аж поки на склі побачив цифру «6». Тоді лівою просто включив рубильника «вібратор-антени» і зал заповнився мелодією:

«Berlin, Berlin, du Stadt der schöne Frauen...» *

Так, неначе саме повітря, оцей грандіозний зал, озвася тими звуками, і хотілося справді вірити, що тільки місто гулящих дівчат здатє чарувати урядову комісію таким акустичним і музикальним досягненням.

Фон-Редель звів догори руку, і Карл одним рухом на дошці наче вирвав з м'ясом ці звуки. Тільки ледь-ледь догоряли луни майже невловимих тонів.

— Італію, Рим...— звелів інженер Карлові.

І той же зал ззколихався в звуках квартету скрипок. Мимовільна посмішка захоплення, зачарованості розквітла на обличчях комісії. Карл стояв суворий, і досить було інженерові ворухнути одним пальцем, як зал наповнявся новими й новими звуками станцій обох півкуль цивілізованої землі.

Голова комісії щось сказав інженерові на вухо, і фон-Редель підліс догори руку, щоб Карл вимкнув апаратуру.

Зал замовк. Навіть звук «вібруючої антени» було вдало приховано спеціальними вловлювачами. Зал так замовк, що Карл чув зовсім тихо запитання голови урядової комісії:

— А більшовицькі станції?

Інженер упевнено й гордо засміявся, а Карл ледве помітно для самого себе здригнувся.

— В цьому й весь могутній секрет, що більшовицькі станції зовсім виключені з антени.

— Зовсім? Оце-то досягнення!

— Абсолютно! Навіть коли б ми спеціально хотіли включитися в одну з більшовицьких станцій, вони намертво ізольовані...— Нагнувшись до вуха голови комісії, додав:— Але ми певні, що робітники воліють почути Москву. Ми й до цього готові, дамо «Москву». Берлінська станція на новій своїй філії виготовляє спеціальні «московські номери»...

Голова заперскав стриманим сміхом. В тон йому, беззвучно, самим тільки животом сміючись, інженер фон-Редель пояснював далі:

— Першого серпня я сам буду керувати радіомовленням у будинку й все зроблю точно. Надалі ж доведеться ставити якогось техника. Чи всім техникам можна

* «Берлін, Берлін, ти місто вродливих жіпок».

довірити тепер таку відповідальну справу? Тому краще виключити, зовсім ізолювати Москву...

— Більше певності!..— ствердив голова комісії, задоволений таким поясненням.

Карл зрозумів, і теж задоволено, ніби в тон своєму інженерові, посміхнувся.

О дев'ятій годині зал був повний. Карл стояв у вестибюлі й розглядав сотні облич робітників, що були привезені сюди з усіх кінців, з найбільших підприємств німецької індустрії. Вони почували себе не зовсім вільно в такому фешенебельному вестибюлі й нерішуче групами проходили до залу. Один робітник з якогось берлінського підприємства спинився в дверях і гостро подивився на Карла. Може впізнав, бо й Карлові здалося, що десь зустрічався з ним -- не то в Кюнна, не то на мітингах у «Тіргартені». Робітник зайшов у зал тільки тоді, як Карл одвернув від нього очі на інші групи підстаркуватих і молодих, і солідно-сумних робітників, що проходили в зал.

Уже хотів теж зайти в зал, щоб послухати, про що буде сьогодні говорити відомий уже йому міністр пропаганди, як у дверях Карла ввічливо спинив інженер фон-Редель.

— Ви, герр Таубер, сьогодні можете йти відпочивати. Сьогодні я сам демонструю радіоприлади, а далі... коли ви вже вирішили, очевидно, вас поставлять на постійну роботу.

Карл ніби відчував у тих словах образу, принаймні так здалося інженерові. Карлові спали на думку часті нагадування про неодмінну умову вступити в члени фашистської партії, щоб бути достойним радіотехніком будинку й одержувати п'ятдесят марок тижневого заробітку, постійного заробітку...

П'ятдесят марок!

Згадалися й одволожені очі Анель і трое дітей, що останнім часом одягнені і не голодні, не гірше, як у сусіда, якогось працівника офіційної газети.

Тільки очима подякував інженерові й пішов до виходу. Уже в під'їзді почув, як один робітник питає у другого:

— А не чув, радянські станції включатимуть?

— Не чув, але, мабуть, будуть... у запрошенні ж написано, що всі станції Європи, Азії, Америки...

Карл постояв, навіть поривався спитати цих робітників, щоб пояснити, але стримався і, тільки гірко всміхнувшись, швидко рушив додому. Коли виходив з станції «унтергрунду», почув легкий оклик:

— Таубер!

Озираючись й побачив Штейна, що заходив на станцію. Він пальцем поманив Карла:

— Кюнд учора втік з тюрми перед розстрілом.

— Втік?— У Карла як не вискочать очі з орбіт, таким почуттям наповнила його ця звістка.

Штейн тільки потис Карлові руку, а на прощання зовсім тихо вимовив:

Чекаємо, як ти поведешся з нацистами. Переконують-таки тебе заробітком, чи... А в Німеччині ж є й наша, комуністична, партія...

І зник у натовпі, що пахлинув на станцію.

Карлові хотілося відповісти, поговорити ще з Штейном, та тільки капелюх його майнув в повітрі вже за хрестовиною будочки-каси.

Вдома на годиннику в Карла було пів на десяту.

— В Москві, значить, пів дванадцятої...— пробубонів Карл, надіваючи навушник від свого радіоприймача, щоб слухати, що даватиме радіостанція в «Національному домі», на Ортодокс-плац.

... «Національний дім» гудів, як колосальний вулик, виділяючи разом не один, а декілька роїв. Робітники оглядали виставки в кімнатах і обговорювали між собою чутку: буде чи не буде дано станцію імені Комінтерну. Чиясь настирлива вимога передавалася з уст в уста:

— Запропонуємо подати Москву...

В залі ж один за одним виступали промовці від всіляких міністерств, щоб протягти час до приїзду головного уповноваженого від міністерства пропаганди.

Нарешті й уповноважений приїхав до «Національного дому».

— Тепер ми розпочнемо наш всенімецький радіоконцерт!— почув Карл Таубер через свій радіоприймач і схилився з-за стола...

Зал завмер, напружуючи слух. Інженер фон-Редель стежив за уповноваженим міністерства пропаганди, чекаючи сигналу. Голова уповноваженого ледве хитнулася,

і інженер поставив ричаг на берлінську станцію. Легкий шелест з стін, стелі. Інженер тихенько гукнув у телефонну трубку, постійно з'єднану з радіостанцією:

— Давайте!

І в зал прорвалися бурхливі звуки все того ж маршу «Хорст Вессель». Робітники перезирнулися, так уже обрид їм цей затертий, як мідяк, пам'ятник фашисту. Неначе й станція зрозуміла ці перезирання і вдало-гармонійно перейшла на інший мотив. Окремі голоси в залі хвастливо підхопили цей мотив і змовкли, зустрінуті не зовсім привітними поглядами товаришів, сусідів.

Але й охочі проспівали кінцівку того мотиву вже без відповідного супроводу з репродукторів.

Сталося щось незрозуміле. І інженер був певний, що це станція наплутала — раніше подаючи не те, що треба, — тому не чіпав апаратури, що так прекрасно почала працювати сьогодні, так ідеально працювала вчора і позавчора...

З репродукторів чути було спочатку гармонію гімну, потім гімн ніби потрапив у якісь бурани інших звуків. Вони завихрили в какофонії, заревли роздираючим душу хаосом. Неначе зчепилися в смертному герці два вороги, і неодмінна тиша покаже наслідки цієї борні. А хаос то згасав, то знову запалювався, неначе й будівлю розгойдував своїми одчайдушними буранами звуків. От-от розірве цю кам'яницю, випорсне на простір, щоб його безмежністю погасити ту стихію в ефірі...

Та борня звуків вирівнювалася. Співзвуччя находили свої гармонійні тони, техніка залу переможно мобілізувала свої акустичні досягнення, убираала звуки в систему, в виразну... бойову мелодію...

Інженер фон-Редель побілів, як мармур розподільчої дошки, а робітничка аудиторія поволі шанобливо вставала з стільців.

Зал наповнився гармонійною мелодією так давно нечуваних звуків «Інтернаціоналу» з московської станції імені Комінтерну.

Чувш, сурми заграла,
нас розплати настав...
В Інтернаціоналі
здобудем людських прав...

Не витримала робітничка аудиторія. Всі дві тисячі ро-

бітників тепер стояли на ногах і слухали гімн пролетаріату, «Інтернаціонал».

Першим прийшов до пам'яті інженер фон-Редель. Він рвучко виключив «вібратор» і... очі йому полізли на лоба: радіобладнання не виключалося, а продовжувало так само ідеально приймати Москву й сотнями репродукторів-черепашок «рохоко» передавати цій задоволено здивованій аудиторії...

— Розійдись! Геть із залу!— крикнув уповноважений, зрозумівши, що сталася щось таке, чого не в силі виправити й сам напівзбожеволілий інженер.

Робітники заврушилились, але не пішли. Навіть дисципліновано почали сідати, коли закінчився «Інтернаціонал» і в репродукторах гукнув голос:

— Genossen! * Зараз розпочинаємо наш інтернаціональний радіовечір німецькою мовою. В програмі доповідь на тему: «Міжнародний антивоєнний день і наступ гітлеризму-фашизму на пролетаріат Німеччини». Слово має...

— Геть!— знов закричав уповноважений.— Поліція! Де поліція, лейтенант Гейнес? Стріляйте в цю пекельну машину, підстроєну більшовиками. Зрада!.. Зрада!.. Радіобільшовики!..

Сам перший почав стріляти з маузера в карниз, в стелю, щоб зіпсувати обладнання й промову доповідача з московської радіостанції. Знайшлися ще такі ж завзяті. Стрільянина справді заважала нормально слухати ту доповідь. Робітники, зведені з усієї Німеччини, теж розгубилися. Що це, справді якесь технічне непорозуміння, чи московська станція перехитрувала кваліфікованого конструктора фон-Ределя?..

Поміж рядами в проході пробіг розпатланий інженер фон-Редель, несамовито кричучи:

— Поліція! Штурмовики! Де Карл Таубер? Скоріш до нього. Радіобільшовик!!!

Робітники рвонулись тікати з залу тільки тоді, коли побачили в дверях упрілих від поспішання коричневих штурмовиків. Штурмовики миттю вишикувалися і раз за разом зробили чотири залпи під карниз залу, де мала

---

* Товариші!

бути закладена в стіні «вібруюча антена». Сам уповноважений керував штурмовиками.

Посиналась штукатурка зі стелі, з ліпного «рококо». Робітники витиснули штурмовиків з дверей, рвонули, хто куди бачив. Радіо захрипло й за останнім залпом замовкло...

...Карл Таубер виключив штепсель у себе дома з освітлювальної сітки. Мов п'яний пройшов по кімнаті, витираючи піт з обличчя.

— Анель! Прощай... Я тікатиму. Прислухайся, як не розстріляють завтра, значить утік і ховаюсь разом з... Кюнцем.

— Карл, Карл, що ти верзеш?! Карл...

— А апаратуру...—поспішав Карл,—апаратуру... Та ж її однаково знищать... То краще я сам.

Підбіг до штепселя, ткнув його в електрисіть, а сам кинувся до апарата, повернув рычажок до краю.

Пахнуло різким електричним вибухом, засліпило очі Анель; в кімнаті смерділо горілою смолою, і її затуманив дим.

— Ну, тепер усе...—мов крізь сон говорив Карл.— Пожежі не буде, не бійся, а там у них... не знаю...

Другого дня в повідомленні міністерства пропаганди було вперше опубліковано Карлове ім'я. Його підхопили інші газети:

«Радіобільшовизм.

Майстер Карл Таубер став більшовиком і тим зрадив Німеччину. Він своєю хатньою радіоустановкою виключив радіобладнання «Національного дому» в хвилі московської станції і дав змогу двом тисячам збільшовичених робітників у залі слухати протинімецьку передачу. Коло сотні «радіобільшовиків» затримано. Сам зрадник Карл Таубер зник безслідно».

Січень, 1934 р.

Київ

КІЛЬЦЕ ПОРЯТУНКУ

I

Місіонер хотів зробити Абу-Разема релігійною людиною. Було дано потрібну для цього літературу з неодмінним додатком — іконою, розп'яттям. Абу-Разема кликано на спасенні розмови в новому, недавно збудованім костьолі в столиці Альвадори.

Не допомогло. Після двох одвідин костьолу Абу-Разем перестав пускати до себе в кімнату попа-місіонера.

— Набридають...

Абу-Разем натуру мав непосидячу. Місіонери ніби роздражили його своїми привертанням до «культурної» віри. Закортіло тоді розібратися в своїй вірі, якої вчили колись батьки, яку так і забув він, осиротівши в дитинстві.

В столиці Альвадори не один Абу-Разем. Стільки їх кидали зубожілі свої луги і йшли на заробітки до великого міста. У місті тім доводилося і звички свої, альвадорця-стеновика, ламати і пізнати зовсім інші життєві норми, навчитися розуміти, хто ти і в якій країні живеш.

Альвадора — прекрасна, вічнозелена країна на земній кулі. Абу-Разем любить свою батьківщину, як рай земний, і все чекає, що в цій країні таки настане царство радості життя. А яка радість, коли оці місіонери.. Ну, не місіонери, так військо, повстання, неначе на землі тільки й клопоту, що оці повстання та військове їх придушення. Чоловік на те й родиться в Аль-

вадорі, щоб коли не повставати, то йти з військом придушувати повстанців. А де ж ті стимули, щоб існувати на світі, коли ні повставати, ні йти проти повстання Абу-Разем не хоче?

Таку філософію свого буття виклав Абу-Разем новому товаришеві, що недавно оце став працювати теж на канатній фабриці, де Абу-Разем працює вже шостий рік.

— Тобі, здається, смішно від моїх думок. Я ще не знаю, як і звати тебе, а от чомусь вважаю, що ці думки по тобі. Я вже й молитись пробував у місіонерів, бо наша брамінська віра некультурна. Я никаю після роботи і думаю про це все, а від думок тільки злість напосідає. Якийсь мішок, а не життя. Приловчаємося, щоб не зав'язали нас, і в цьому ніби весь сенс життя...

— А чого б же ти хотів?

— Жити!

— Жити — сказати дуже легко. А ти розумієш його, оте життя?

І знову Абу-Раземові доводилося довго й уперто думати, що ж таке життя? До нового свого товариша придивлятися почав, ловити його на прохідній, щоб такі відповіді на його запитання.

А коли оголошено Абу-Раземові, що він мусить піти до війська — життя саме уперто намагалося дати йому до розуміння. Тоді він прийшов до тої думки, що треба в товариша дізнатися, про що він його запитав.

Товариша того звали на фабриці Доллом. І інколи до цього прізвища додавалося ще й «рукатий Долл». Він з'явився на фабриці непомітно й намагався себе тримати надто приховано від оточення, особливо від начальства. З Абу-Раземом зіходився обережно і, говорячи, кожне слово перевіряв перед тим, як сказати його товаришеві.

— Життя — не казка в материних устах. Жити — значить боротися за право ступати по землі, як її владика, дихати повітрям, їсти, спати, не чекаючи на це дозволу чи заборони.

Ой, мудро... Ламав, ламав голову Абу-Разем і вирішив, що Долл сміється з нього, з його неписьменності, і перестав набридати з своєю філософією.

Та Долл тепер сам почав нав'язуватися з розмовами.

— От ти йдеш у військо. Що ти там робитимеш? Ти будеш боротися проти повстанців? Ти підеш стріляти: таких, як і ти, не знаючи, за віщо стріляєш?

— Я цього не зроблю,— подумавши відповів Абу-Разем.

Канатна фабрика чужоземного концерну містилася за містом, понад річкою. Кожного разу, зарані йдучи на фабрику, Абу-Разем прямував до річки й з берега милувався високою баштою Сулеймана, там, на битому шляху. Після розмов з довгоруким Доллом помічав, що йому стають цікаві звичайні речі, а військо чомусь спротивилося. Сяде на березі, камінці обточені перогоріає й дивується, чому раніше він не звертає уваги на військо. На вулицях альвадорської столиці скільки їх зустрічав і в формі колонізаційних, імперських армій, і в своїй національній, і в голову не приходило ненавидіти їх.

Тепер це почуття опановувало ним.

II

Долл попервах працював на відвантаженні тюків конопель та манільської рогожі. Ніби грався з тими тюками, припасовуючи свої надто здовжені руки. Без жодного зауваження перекидав тюки і тільки спостерігав товаришів, вивчав їх, а часом і допомагав, ніби заробляючи в них довіру.

Абу-Разем подобався Доллові своєю щирістю й нечіпаністю. І думалося, коли стежив за тим велетом:

«Молитися почав. Почнеш тут... За кожного чоловіка треба битися. Такі Абу-Раземи стають або наші, або... моляться. Середини не буває. В країні, де панує чужоземний капітал спільно з її буржуазією — є тільки незадоволені, або п'ятолизи. І не Абу-Раземова буде провина, коли йому таки доведеться йти з багнетом проти повстанців на прикордонні».

Коли Долл читав не тільки свої національні газети, Абу-Раземові робилося противно. Імперські газети на фабриці робітники також бойкотують, як і в місті. Особливо їх почали бойкотувати після отих пов-

стать. І Абу-Раземові хотілося просто вилятися, коли він бачив у руках Долла імперську газету «Час».

— Що вас вабить у тій чужій газеті? — майже злісно запитав одного разу він у Долла. — Адже наша місцева, далеко зрозуміліша й... своя вона. Ми всі... Хоч би з чемності солідаризувався з людьми.

Довгорукий Долл не зразу відповів. Взагалі він не балакучий був на фабриці, ніби таку присягу дав комусь із говорити з людьми. Відвів Абу-Разема з очей, озирнувся перед тим, як відповісти, вперше по щирості:

— Хто сказав, що в нас з тобою в Альвадорі є своя газета? Дурниці говориш. Треба читати все... Треба вивчати ворогову думку. А вона, ця думка, і в альвадорських газетах є, тільки більш прихована. Я читаю «Час», щоб і те приховане розуміти. Он у ній сповіщено, що повстанці на прикордонні борються під гаслом: «Хай живе Народна Демократична Республіка Альвадора!»

Цього разу він сказав більше, аніж за всі часи свого перебування на фабриці. Та, сказавши це, треба було ще більше говорити. Стало потрібним щоденне, щохвилинне пояснювання. До Долла почали придивлятися робітники, косити йому газету для пояснення, оберегати його від ока наглядачів.

Абу-Разем і Долл зустрілися одного разу в трамваї й на заводській зупинці разом вийшли з вагона, разом поспішали на зміну. До фабрики було з півкілометра від вагонної зупинки. Загін імперської кінноти перетяв їм шлях і довелося його перечекувати.

— Може, в тих газетах більше пишуть, куди це їх? — запитав Абу-Разем, киваючи на вершників. Раніш його не цікавили ці щоденні марші імперських і своїх військ на прикордоння.

Долл усміхнувся, ніби його запитали про звичайну, щоденну дрібницю.

— Червоних повстанців у горах застукали...

— А чого ж ти всміхаєшся? — Абу-Раземові здалося, що Долл кепкує з нього.

Аж за прохідною, коли розходилися кожен на свою роботу, Долл відповів:

— Мені згадалося, що й ти цією вулицею промаршируєш у тому ж напрямку.

III

Абу-Раземові оголосили вже і день явки до війська. Самотній він. Тільки дівчина одна з шовкомотальної фабрики (віце-короля Альвадори), може прийде його вирядити в цю дорогу. Вирішив поговорити з Доллом і для цього закликав його після роботи до чайного столика, де сам щодня і снідав і вечеряв після зміни з фабрики.

— Так я вже збираюся до армії...

— Добровільно? — неспаче він не знає, що Абу-Разема покликано.

Розмова не клеїлася напочатку. Долл розумів, що товаришеві треба розваги, треба поради. Та не вмів він розважати.

— Да-а. Тепер їм військо ой як потрібне. Червоні повстанці раз за разом тріпають їх так, що одним набором не задовольниться влада.

— А ти був у війську? — запитав Абу-Разем.

Спочатку тільки похитав головою, а потім пояснив:

— Багато честі для цієї армії. Військо в нашій країні зараз потрібне виключно для того, щоб утримувати владу капіталістів, владу наших фабрикантів над працівним альвадорцем... Ні, я до війська не здатний.

— Чому? Адже ти альвадорець, як і я? Мене ж кличуть... Ти, мабуть, відбув уже?

— Я... комуніст, більшовик. Іти до армії, коли червоні повстання? Я ж штрафний на фабриці, хіба ви не бачите? Але вам... Я раджу йти. Іди, Абу-Разем... Там треба теж говорити, як говорю я на фабриці. Нам треба розходитися, як ропа, розлізтися по шпаровинні, щоб потім зійтися переможцями за оте гасло, що в повстанців, на прикордонні...

Так розійшлися вони після трьох місяців товаришування.

IV

Це було восени. Абу-Разем пішов до війська і, може, забувати почав про химерні розмови з Доллом. Напочатку таки спробував одному-двом розповісти про свої думки, про повстанців на прикордонні, та йому

тоді ж розповіли про башту Сулеймана та про карі в ній...

Аж прийшла весна. Червоні повстанці знов примусли владу нашорошитися. У війську пішли чутки про запеклі бої, про можливий похід великих військових одиниць на прикордоння. За переказування цих чуток солдатів каралося найсуворішими дисциплінарними покараннями.

І раптом, 4 березня, не вийшли місцеві газети. Жодна назва, крім імперського «Часу». За «Час» ухопилося офіцерство, і Абу-Разем мимоволі згадав свого фабричного друга Долла та його знання мови «Часу» і пожалів, що сам не вивчив цієї мови.

А під обід у полку прочитали наказ про виступ полку. Наказ короткий, як і всякий військовий наказ. Та Абу-Разем з нього все потрібне йому зрозумів.

Спочатку Абу-Разема не зрозумів лейтенант, потім здивувався. Але коли Абу-Разем категорично запевнив, що він відмовляється зняти зброю на братів, що повстали проти свого поневолення,— тоді лейтенант, зберігаючи інтонацію начальника, запитав:

— Бунт?

— Як хочете вважайте, а я не піду...

Його заарештовано не одного. Виступати проти червоних повстанців відмовився не він один. Та, як зачинщика-верховода, його тільки одного віддано до польового надзвичайного суду.

А полк розформовано й розіслано в усі частини Альвадори. Найближчих Абу-Раземових товаришів, хоч і не замічених у цім «бунті», надіслали в охорону до башти Сулеймана.

V

Людність Альвадори переживала одну з найтрагічніших сторінок своєї історії. Більше двох років селяни Альвадори, як у казані, киплять у хвилях протиурядових повстань. Невистачало сили терпіти подвійне знущання: з боку своїх князів і магнатів і з боку неофіційної, але міцної імперської влади. Доведені цим до жебрацтва селяни вибирали між смертю та повстанням і повставали. Їх активно підтримали безробітні, на повстання відгукнулися страйками.

А що робити їм, знедоленим, у країні природно квітучій і багатій? Колись розвинене в країні тваринництво поволі замирало, луги ж селянські та пасовиська порожніли, та й вони, природно, переходили до рук промисловців.

Або здихати, або...

Столиця Альвадори була недалеко від кордону другої, такої ж поневоленої, як і Альвадора, країни. І ось на цім кордоні запалало повстання, зчинилися запеклі бої, без мудрої стратегії, але з упертим намаганням нищити одні одних. Там не йшлося про завоювання території. Ніхто її ні у кого не має наміру відбивати. Там йшлося про історично-безповоротне:

— Хто кого?

Четвертого березня повстанці раптом зникли. Ніби їх проковтнуло ненажерливе гірське провалля. Ще вчора в долині близько гірських неприступних бескетів ішов завзятий бій. Повстанці із своїх вигідних позицій буквально нищили урядові й імперські війська. З башти Сулеймана до пізньої ночі сам віце-король спостерігав гори й околиці навколо столиці. Повстанці ж могли прорватися й спуститися з гір на долину, убити в столицю.

На допомогу каральним військам кинуті нові й чималі військові підкріплення. І раптом повстанців не стало...

На заводах дивовижно акуратна явка робітників, на вулицях збільшилося безробітних жебраків.

А куди ж поділися червоні повстанці? Їх два дні старанно шукали в горах. Кожну діброву обнюхали, кожну скелю перевірили, — вони були порожні і мовчазні. Ні в горах, ні в долинах, ні в лісах. Країна зробилася спокійнішою, аніж вона була коли-небудь, за тисячі років свого існування.

Надзвичайно дивовижний своїм характером страйк знервованої країни. Влада божелоліла від люті. Такої контратаки вона не чекала й розгублено хапалася, щоб не втратити ініціативи. Бо ж навіть карних злочинців не стало, щоб було на кому бодай зло зганяти.

Та на те й ровки, щоб чабани не дрімали... Коли існує в Альвадорі влада, та ще й подвійна, «злочинці» знайдуться. У тюрми за ці дні вкидали комуністів, що за ними так довго і вперто стежила поліція. Їх хапали поспішно й мстилися за зникнення повстанців.

Так починалася ще одна кривава сторінка хроніки двадцятого сторіччя.

VI

Рукатого Долла заарештовано надвечір того ж 4 березня. Цей день знаменний для Альвадори ще й тим, що саме ввечером столиця дістала від своїх імперських хазяїв дорогого подарунка. Вони дбайливо стежать за ладом та міццю Альвадори і наліслали електричне крісло для культурного карання державних злочинців. Цією подією захопилася офіційна Альвадора. Крісло перевезли до башти Сулеймана й цим знов привернули до неї суспільну увагу. Башта Сулеймана не сходила з вуст кожного альвадорця, вона-бо заслужила такої високої честі від імперської влади.

Знаменна башта Сулеймана.

Стоїть вона на перехресті восьми доріг з усього Сходу. Від неї простягся через ліс у гори отой єдиний шлях до Мекки. Башта була орієнтиром для будови мечетей у всьому мусульманському Сході, до неї ж, а не до сонця, лицем ставали молитись правовірні.

Тисячоліття історії загадкою причаїлися в цій башті.

Присіла в землю, легендами вквітчана, як диким виноградом оброщена хатка біля башти, нагадувала собою гніздо застарілих, скорочених за ветхість, духів ада. Ще цар Соломон будував цю башту, вкладаючи в неї весь зодчий хист і міць епохи. Крашним фінікійським майстрам замовив будувати цю башту на шляху з Єгипту. З височини башти мусив сам виглядати свою нову наречену, дочку багатого єгипетського царя. Доки росла наречена, фінікійські майстри чотири роки будували башту з тесаного білого мармуру, щоб сонячне світло авібрала в себе і в темні ночі ним освітлювала б далекий шлях нареченої. Тому башта здійматися мусила «до самого неба», щоб уся путь нареченої, з її численними караванами та челяддю, були в Соломона, як на долоні.

Тірський цар Хірам не пошкодував Соломонові найкращого білого мармуру на башту, якого й на саркофаг не завжди діставали для наймогутніших фараонів. Прекрасно поліруючись, він справді горів, як мільйони дзеркал, відображаючи проміння сонця. Особливо ж

вечором. Приховане за горами сонце ще довго слало по мармурові свій умираючий сніп проміння, і башта горіла, як вогненний маяк, показуючи шлях на Схід.

Віки міняли звичаї... Башта Сулеймана завжди горіла привороженням сонячним світлом. Тільки хатка біля неї перестала бути мечеттю, башта ж з мінарету, переробилася на загадкову башту легенд і жахів. Будинок заростав диким виноградом та плющем, а всередині — зеленим мохом. Колись молилися правовірні в цій будиночку, а тепер у ньому «богу душу віддають» державні злочинці. Мох та дикий виноград робили з цього будинку пристановище незлічених плазунів та... духів. Про таємничі й зловісні легенди нагадували, буквально, кожна розщелина, кожний карниз, кожний зацвілий мохом камінь.

Всередині будиночка було колись порожньо. Глибоченна, каменем вимурована яма під стіною, — тепер це тільки мішок з бархатистого моху, темний і страшний. Легенди переконують, що в цю яму ще Олександр Македонським було вкинуто першого цареубивцю. Намісник Бактрії, Бесса, убив перського царя Дарія, а за те Олександр закатавав Бессу й ледве живого вкинув у цю глибоку яму. І довго лунав з ями його стогін, відганяючи молящих від мечеті. Так і стала тоді мечеть будинком прокляття.

В крайньому кутку будинку врізалися в мох залізні ковані двері. Вони вели через підземний хід на башту. Сто тридцять шість крутих сходинок в тісному дуплі башти виводили на площадку її відкритої верхівки. А з неї, справді, відкривався безмежний, манливий простір.

За Бессою, до башти було замкнено другого державного злочинця. Його засуджено на смерть, і судді винайшли найгостріший засіб карання. З околиць лісів та гір назбирали в муровану яму найлютіших гадюк. На дні ями утворилася неймовірно страшна й гідотна потвора, що тільки шелестом луски та зміїним сичанням доводила до божевілля.

Але... засудженого не стало в башті. Щоправда, ковані двері були не замкнені, та сторожі запевняють, що всі три дні вони он як пильнували коло цих дверей. Злочинець зник. І мусив один сторож під присягою признатись, що він бачив, як засуджений виліз на вер-

хівку башти і, в глулу північ, розправив руки, як крила, й полетів...

Легенда ця так і лишилася провідною для тисяч засуджених протягом віків. Їх кидали до тієї мурованої ями з гадюками, а із зростом культури — зростала технічна озброєність людства, змінювалися засоби кари. Яму замінили сокирою, сокиру — вішалницею, потім кулею з пайновішого карабіна, і, нарешті, влада встановила над ямою подарунок цивілізованої країни — електричне крісло.

На стінах, по зеленому моху, гадюками звивалися товсті електричні жили. Блискучі, нікельовані частини крісла вкривалися найкращими оксамитами з королівських фабрик. Крісло стояло, як гордий пам'ятник, що вінчав панування імперської влади в колоніальних країнах.

За будинком кари збудовано нові будівлі для сторожів, механіків та коменданта, а поруч з ними і свою високовольтну електростанцію.

Історія башти довга й заплутана. Легенди переходили в традиції й ставали непереможним законом. За прикладом того засудженого, що полетів від гадючої кари, у всі тисячоліття засуджені не чекали, доки їх скарають. Виробились дивовижні звичаї на башті. Засудженого впихали за ковані залізні двері, і, маючи в темряві тільки один хід на башту, — він вилазив наверх. Хоч хвилина волі...

Сторожі обачно запитують, чи знає він легенду про башту. Вгорі, на волі, родиться упертість: умерти, так краще власною смертю, аніж бути скараним. Може коли й були такі фанатики, що вірили в можливість полетіти і врятуватися від кари. Та вдосвіта сторожа не дивувалася, що засудженого в башті не було. Його знівечений труп вони напевне знаходили ранком коло башти, на камінні. За тисячоліття це стало законом і для засуджених і для суддів. Вимошений круг башти мармур з білого зробився червоний, напоєний кров'ю.

Така була страшна традиція. Засуджений, якого живим знаходили вдосвіта в башті, дивував усю країну. Про це захопливо писали газети, шушукалися в казармах, на вулицях. У башті таке явище ламало життєві норми, а для засудженого було неймовірною ганьбою.

І в хроніці ХХ сторіччя історія Альвадори псвтовувалася. Державних злочинців «високої марки» неодмінно «карають баштою», як звучить найсуворіший параграф судового кодексу Альвадори.

Наших героїв теж чекає ця жахлива доля. Поки що їх тільки заарештовано, і ведеться нудне й безконечно довге слідство. Їх хапали в усіх містах і селах Альвадори. Найменш підозрілих після допиту або випустили зовсім, або, на всякчій випадок, розстрілювали десь за містом. Зате проводирів, комуністів, яких уже кілька літ тримала влада на пильнім оці, тільки їх у найсуворіших обставинах надсилалися до столиці Альвадори, до верховного державного суду.

Доля по праву займав серед заарештованих перше місце. Тим, що він тубілець-комуніст, він посилював свою «провинність», влада особливо суворе ставилася до його охорони та слідства. З першого дня арешту його посаджено в одиночку, й протягом восьми місяців він сидів до суду, не знаючи, що поруч з ним у таких же одиночках сидять його товариші, може й добре йому знайомі. Ще до арешту він знав, що його новий знайомий, робітник з канатної фабрики — Абу-Раєм, не захотів іти із зброєю в руках проти червоних повстанців. Скільки не розпитувався в своїх сторожі, як не домагався зістукатися з сусідами по камерах-одиночках, нічого не пошастило знати.

За кілька день після арешту до Долла зайшов піп-місіонер. Побачивши попа, Долл відчув, як рушиться під ним камінна підлога тюрми, як тьмяно, чорно стало йому в очах. Алже кому в Альвадорі не відомо, що задалегідь приречених на смерть «тубільців» віддано на відкуп місіонерському товариству християнських попів. Вони мають до самого суду підготовляти душу колишнього браміна чи мусульманина перейти життєвий рубікон і потрапити в «царство божє» вірним християнином, католиком. Влада з цього мала ще й ту користь, що такий християнин перед самим судом починає каятись у «гріхах» і виказувати своїх однокумців.

Долл прекрасно це знав. Значить, смерть? Виходить, ще кілька місяців слідства, і йому лишається єдине —

це розважатися з оцим місіонером душеспасенними розмовами, щоб «спокійніше» прийняти смерть.

Так, це прийшов до нього представник смерті.

— Рабе божий! Так прекрасно, що ти знаєш культурну мову цивілізованої країни. Ми зможемо поговорити...

— Нема про що говорити, отче святий.

Долла опанувала невиразна якась рінучість. Йому зрозуміло, що смерть уже для нього забезпечена — він умре. Так чому ж в ці дні, доки ще живий, він не може протестувати, заперечувати, знушатися з цього хитрого попа? Умирати, так не смирним телям на різниці...

— Валай, отче, звідси і не псуй мені настрою, — додав Долл після паузи, ледве стримуючи лють.

Та «отець» не здавався так просто. Хіба в його практиці з першим так починається? Всі вони фанатики своєї релігії чи переконань, і довести їм їх помилку доводиться терпінням і упертістю.

— Гордия й безвір'я говорять тисячі вустами, раб божий.

Чого йому треба від приреченого? Невже, як садист, він хоче мати насолоду повтішатися муками смертинка за ці кілька місяців до офіційного оголошення, що Долл таки умре.

— Що ви від мене хочете? Так, я знаю добре і вашу мову. Але переконайтеся хоч цим фактом, що ви з мене нічого не візьмете. Давайте говорити по совісті: я вже вмру, то для чого вам морочити голову і собі і мені. Адже вам відомо, що комуністи — пофовничі безвірники, а я ж — комуніст. Треба сподіватися, що ви хочете полегшити мої страждання — я вітаю такі ваші наміри. Але перехрещувати мене в іншу віру, коли я вже ніякої не маю, абсолютно зайві сподівання.

— Наш орден хоче одного: бути друзями страждущих, у темницях заточених.

— Друзями? — перебив Долл, щось вирішивши.

— Так, смиреними друзями.

— Гарзд. То я вас прошу, не чіпляйтеся до мене із своїми релігіями, бо полаємося. Шукайте собі інших пацієнтів, а мене лишіть. Хоч я... зласне, не маю жодних намірів з людьми зайдатися. Коли ви щира, так би мовити, людина... і зможете розділити, пом'якшити моє становище... Прошу вас, як... «друга».

Місіонер оживився. Відчуваючи іронію в тоні розмови, він з практики знав, що коли людина дається на розмову, з нею можна діло мати. Він увесь увага, він справді друг і навіть іронії не хоче помічати. Тільки чого ж, чого хоче ця скорботна заблудша душа?

— Приносьте мені читати книжки, хоч і вашою мовою. Тільки... — не релігійні. Жодного релігійного слова.

VIII

Ранком другого дня прийшов місіонер з хитрими думками. Поруч трешника він тримав під рукою ще якусь товсту книжку.

«Біблія, — подумав Долл і подивився на попа довгим, прозорливим поглядом. — Друга знайшов, коли він піп...»

— Друже мій, смиренний брате. Ну, як ця ніч, після нашої розмови?

— Однаково. — Долл показував пальцем попові на товсту книжку і, ледве стримуючи ненависть, попереджав: — Майте на увазі, що тією біблією я можу й голову розбити... у всякім разі свою. Але читати я її не буду.

Місіонер усміхнувся.

— Я приніс тобі книгу, як обіцяв, але не біблію. Я добре пам'ятаю нашу умову — жодного релігійного слова. Хіба є така на світі книга, крім хіба цієї? Адже ж і ваші соціалістичні книжки мають ці слова, бодай засуджуючи їх... Наше братство може запропонувати тобі тільки цю.

Домініканець витяг з-під руки й подав Доллові важку, в шкіряних палітурках, книгу найновішого лозанського видання.

«Вищий математичний аналіз», — голосно прочитав Долл заголовок книжки, й ще більше презирство відбилось в нього на лиці.

— Я ж не професор з Калькутти. Це по-дружньому так починаєте згущатися? — і, ледве стримуючи гнів, повернув ту книжку попові. Місіонер вагався, брати чи не брати назад книжку.

— Співчуваю, рабе божий, але тільки цю, або... — він брався рукою за другу книжку в себе під пахвою — або...

— О, ні. Тільки не біблію... Давайте,— Долл вирвав у домініканця «Аналіз», кинув його на свої нари і так подивився приязно на попа, що той в ту ж мить пірнув у двері, навіть не зробивши Доллові хоч повітряного благословення, як звичайно. Але він був радий, він свого досяг. Так і було вирішено. Дати цьому залятому безвірникові саме вищу математику, щоб, зневірившись у такому читанні, він таки взявся за біблію.

І дні за днями поринали в упертій боротьбі цих двох «друзів». Як годинниковий маятник, щодня, в точну годину з'являвся домініканець і протягом довгих восьми місяців переконувався, що Долл не зневірюється в математиці, не повертає її, а, як зголоднілий їжу, ковтає ті складні й справді абсолютно безредігійні знання.

За кілька днів перед судом Долл зустрів свого місіонера-«друга» привітною посмішкою. Стіни камери було списано цвяхом з нар наскільки міг сягати людський зріст. Найскладніші математичні формули вкривали ті стіни, неначе віки тримали в цій камері збожеволілих Коші, Лагранжа, Фредгольма, Ейлера...

Ну, дякую, отче... Придумано справді геніально. Та я радий, що попи промазали. Ви гадали, що я таки заміню математику на біблію. Ну, признайтеся, праведний отче, чекали?

— У тебе, нещасний, зараз настрої не перед добром.

— Настрої?.. Я тільки шкодую, що слідство вже закінчено. Я міг би напам'ять переказати найскладніші теореми, я зрозумів логіку формул, я дисциплінував мозок. Ах, як жаль...

Чого? — похопився місіонер, не гублячи останньої надії.

— Ці знання прийшли трохи запізно.

ІХ

Тільки п'ять комуністів приведено на суд. Долл упізнав своїх товаришів, і стало боляче. Вони потрапили сюди за непримиренну боротьбу з колоніальним режимом, за те, що допомагали Доллові залізною вкоріювати в робітничі й селянські голови соціально-визвольні комуністичні ідеї. Ці кращі сили краю приречені на смерть.

Влада вміло вибрала. Що зробила вона з рештою заарештованих — невідомо, але цих п'ятьох вона вирішила показати ще й на суді, познущатися їй, заробивши на цьому політичний капітал, ганебно скарата в башті Сулеймана.

На суді багато говорилося відомих обвинувачень комунізму, брехливих вигадок, але там же було мимоволі сказано, що комуністичний рух погрожує повалити капіталістичний лад. Цей лад остільки ненависний трудящим Альвадори, що свідчення суду відіграло агітаційну роль. Комуністи — за повалення влади іноземних і вітчизняних гнобителів трудящого люду!

Судді підкреслено брутально поводитися з цими «злочинцями», як з тубільцями, бидлом, півлюдьми, бо судом невидимо керував сам віце-король Альвадори.

І факт завершився. Їх, оцих п'ятьох проводирів комунізму в Альвадорі, засуджено на смерть, на «кару баштою».

Закон традиції башти Сулемана грізною марою входив у силу.

Засуджених відправлено того ж вечора за столицю, на перехрестя восьми доріг, і посаджено за ковані залізні двері, в будинкові башти Сулеймана. Тисячосвітлові електричні бра сліпили світлом очі. Розкриті оксамитові покривала урочисто відтіняли королівський блиск нікельованих поручнів, керм та контактів, конденсуючи в них всю міць і зненависть хазяїв до цих засуджених. Вони гордо проходили, мружачи очі від сліпучої електрики, вони не відверталися перелякано від цього культурного страховища, подарованого країні. А Долл навіть спинився з цікавості до цього практичного прояву найскладніших математичних формул електричної енергії, так завчених ним за вісім місяців.

За залізними дверима морок і відчай. Чули, як офіцер імперської армії за щось пагримав на солдатів і сам заправ засуви й віддалявся з ключами, як ляскали вмикачі, гасячи сліпучу електрику в будинкові.

Скільки не бийся головою в ці кам'яні стіни, в ці ковані двері, — нічого не пособиш. Вони навіть не дзвенять, а тільки гукають, і цей глухий звук губився тут, у камінному мішку, як у домовині. А тисячолітня історія цього підземелля чеканилася в мозок тут, у

темряві, з болючою настирливістю. Мозки цих п'ятьох напружувалися, щоб перемогти жахи історії, але ж... досидівши тут, під дверима, до ранку, вони мусять переконатися в жахній дійсності.

— Ні, на крісло не сядемо. Краще власна смерть з башти, об камінь... аніж ця ганьба.

І, захлинаючись підземним повітрям, вони полізли по крутих східцях угору, збиваючи в темряві коліна, руки... вже перед останніми східцями, коли серія ладні були вискочити з грудей, або стьснутим повітрям вибухнути груди, засуджені почули стогін. Щось повтузилось нагорі й стогнало.

Останнім зусиллям дістався Долл верхівки башти. Який прекрасний світ!

Ну, що може дорівнитися до тієї жаги жити, якою охоплюється істота тут, «під самим небом», над усією квітучо-прекрасною Альвадорою? Деся з-за гір, із-за лісів має зійти сповнений нічної величі місяць. Уже зажеврилося небо, одколосило від ламаних і загадкових контурів гір. І блякли навкруги зірки. Прохолоджене вечірнє повітря поллялося в легені, запалило кров, і вона з неймовірною силою забуяла, — жити!

О, це неперейдена ще ніким кара. Тепер зрозуміло, чому віки не пам'ятають, щоб з верхівки башти забирали засудженого на кару. Тільки той, що лишився там, біля залізних дверей, безпорадно б'ючи в їх мертві ребра, тільки він потрапляв до рук катів. А той, хто лобивався на останню приступку башти, хто ковтнув перший подих цього благословенного повітря, того знаходили на ранок під баштою...

Така неможлива логіка тисячолітньої традиції.

Ледве вміщалися на тісному колі верхівки башти. Під ногами лежала й стогнала півмертва людина, друга, нимучена, сиділа поруч.

— Він так мовив допомогти йому викинутися з башти, щоб не сідати в те крісло, — стримуючи голос, промовив той, що сидів.

Долл упізнав голос. Тільки мить одну шукав у себе в пам'яті хазяїна того голосу й знайшов.

— Абу-Разем?

— Так... Це я. А...

І схопився на ноги...

Але це ще додало нових мук до його страждань.

Тут, перед самими дверима смерті, здибатися з людьми, яких знаєш, яким вірував і слугував їх науці, аж до цієї башти. Яка це мука, яка це мука! Він одинак, але ж мав свої плани життя, у нього була й любов. Вона єдина вряджала його до війська, вона ж відвідала його, смертника, в тюрмі. У нього не стає сили, він так хоче жити й вимагає неможливого:

— Ну, врятуйте ж! А-ах, прокляття! Невже немає порятунку, Долл??! Я ж не тільки вірив тобі, — я певний, що комуністи, як і їхні ідеї, невмирущі. А сам мушу вмерти? Не може цього бути, Долл! Чи не ти, чи не комуністи вчили нас про солідарність робочого класу? Я сам навчав тому своїх однополчан. І де ж вони, де порятунк? О, прокляття...

Абу-Разем скреготів зубами, от-от заплаче, розпалений жагою життя. А яким чудовим здається життя з цієї площадки прощання з самим собою...

Х

Уже світання просилося в ночі. Місяць стояв над самою верхівкою башти, як коршун, заглядаючи в її підземелля, в її жахну історію.

В будинкові кари знов засвітилася сліпуча електрика. Крісло запалало своїми нікельованими поручнями, й два механіки в чорних костюмах були готові проробити свою смертоносну роботу, коли б засуджені сиділи за кованими залізними дверима. В цей ранок буде багато роботи.

Адже ж ще не було випадку, щоб на ніч засаджували за двері більше двох-трьох засуджених. Цю ніч їх аж семеро за тими дверима.

Офіцер всю ніч тривожився. Звечора хотів завбачливо познімати з варті колишніх Абу-Раземових однополчан. І не знімав, боячись слави боягуза. Солдати чітко рапортували йому, повертаючись з вартування. Придивлявся до механіків коло крісла — адже всі ці люди жили якийсь час тут разом з однополчанами Абу-Разема, вони мають можливість заходити до башти в ліпшу хвилину... Навіть здалося, що й шепталися в цю ніч вони більше, аніж звичайно, йдучи в зміну на варту...

Офіцер сам відкривав двері й пропустив двох солдатів, щоб узяти першого на кару. Цим солдатам не пер-

вина. Отак заходять вони за скрипкові двері, присвічують у коридорі підземелля й не знаходять засуджених, лізуть по сто тридцяти східнях угору, щоб переконалися, що на останній зверху нікого нема.

Нема, і це не дивувало. Так споконвіків було, так і зараз. Подивляться, зітхнуть свіжим ранковим повітрям зверху, спустяться до офіцера й урочисто сповістять йому, що засуджених нема.

Перше здивування солдатів. Карний злочинець, якого вчора вкинуто сюди побитим до півсмерті, міг може й видертися нагору, але викинутися за борт — у нього сили не стало б.

— Ну, допомогли ті, друзі народу... — з'ехидничав офіцер.

Не кваплячись, знов замикали ковані двері. Механіки накривали оксамитовими чохлами крісло й гасили електрику. Адже кожен раз так буває: засудженого в башті нема, значить, робити їм нічого. Засуджені самі за них подбали про своє вмирання.

А біля башти лежав тільки один труп, карного злочинця. Цілісінький, не зім'ятий, ніби його обережненько тут поклала жаліслива рука.

Недіставало шести трупів на камені...

Офіцер псом ускачив у башту. Він недовіряє солдатам, сам здерся нагору, в очах чорніло від напруги. Сонце ось-ось вирветься з-за гір, обкутає своїм полум'ям блискучий мармур башти. Засуджених нема.

Знов униз, як збожеволілий, збігає офіцер.

Засуджених не стало, ніби повітрям свіжим зійшли під сонце. Тільки мертвий карний лежав нерухомо, обережно покладений жалісливою рукою поруч башти.

XI

Історія не пам'ятає другого подібного випадку. Був один злочинець, що полетів з башти. Але ж то було в часи чудес. Нехай тоді ще могли люди літати.

Подія ця збудоражила обидві влади. Особливо занепокоївся віце-король. Він зовсім не припускав нічого чудесного. З рапорту вартового ад'ютанта він зрозумів, що втекли найнебезпечніші для держави «злочинці» — п'ятеро проводирів комуністів. З ними втік і «тубілець»

солдат Абу-Разем, що збунтував полк, що перший зламав непорушність військових законів.

Та чи слід сушити голову над тм, як утекли засуджені на смерть?

Хто комсидант башти?

— Капітан гвардії його величності, сер Уеддінг.

— А команда охорони?

— Команда? Команда... є й тубільці з розформованого полку.

— Бунтівники, загітовані Абу-Раземом?

Ну, а далі ж усе ясно, як на долоні: ще віце-король не вимовив останнього слова, як десятох солдатів-тубільців, недавню надісланих комендантові серу Уеддінгові, було наказано заарештувати. Того мало, що не всі вони в цю ніч були в караульній зміні, що ключі від залізних дверей переховуються за традицією в самого коменданта тощо. Все це тільки формальні моменти. Суть же була страшна для влади. Комуністи не те що не покарані на електричному кріслі, а ще й насміялися і з охорони, і з суду його величності.

Десять тубільних солдатів, полкових товаришів Абу-Разема, посаджено до військової тюрми і справу передано тому самому військовопольовому судові, який недавно засудив на електричне крісло й Абу-Разема.

Але ж у країні не тільки польові суди; не тільки віце-королі, не тільки влада. Альвадори має численний пролетаріат, який може мати свою думку. В Альвадорі є збідніле селянство, пастухи, що можуть повставати.

Зисв запалали повстання, страйки. Страйкарі столиці Альвадори перші виставили, крім інших вимог, і політичну вимогу: звільнення невинних десяти солдатів, що їх заарештовано й віддано польовому судові за втечу з башти засуджених на смерть комуністів.

Чи слід спинитися на ролі профспілчанського керівництва в буржуазних країнах? Досить того, що воно в столиці Альвадори погодилося розпустити страйковий комітет, діставши від влади заповнення, що заарештованих будуть судити, і коли буде доведено, що вони невинні, їх звільнять.

Легко сказати: коли буде доведено їх невинність, а спробуй довести. Буржуазний суд і не гадає доводити їх провини. Досить факту, що вони сидять уже у вій-

ськовій «бастії». Кому ж треба, нехай доводить їх невинність.

Та і хто буде її доводити у країні, тероризованій військовою владою? Всякого, хто намілиться виступити на захист заарештованих солдатів, обвинуватять у прихильності до комунізму, до повстанців. Адже повстанці теж висувають на своїх гаслах вимогу звільнення цих солдатів.

Міжнародний пролетаріат відгукнувся на події в Альвадорі. В передових країнах утворилися комітети врятування невинних альвадорських солдатів. Комітети МОДР'у послали своїх представників у ці комітети. Вони назвалися КОВНАС (комітети врятування невинних альвадорських солдатів), і ця назва стала гаслом революційної боротьби проти фашистської воляччини, проти беззаконня й сваволі.

І як не намагалася альвадорська влада цю справу приховати в аналах кабінетних вирішень, її доводилося виносити на прилюдний суд, довелося допустити втручання в судовий розгляд і правозахисників юристів.

Втікачів не було чути ніде. Що новий вибух повстань керувався комуністами, це влада знала. Серед проводирів значилися зовсім нові імена, але імен утікачів серед них не було. Як не випитувала влада в полонених повстанців — вони категорично відкидали припущення, що повстаннями керує сам Долл і його товариші. Втікачі так само загадково зникли, як зникли дев'ять місяців тому повстанці. Жодним словом, чутокю ніде ніщо не відгукнулося, не нагадало, де вони, куди поділися. Та й розвідка за кордонами Альвадори теж не знайшла ніяких слідів, не виявила ніяких натяків на ці імена серед революційних емігрантів кількох країн.

Владу навіть почала тішити думка, що вони десь загинули. В башту таємно посилали спеціальну комісію, чи не закопалися часом засуджені десь у мрамур. Та ні. Мрамур покладено фінікійськими майстрами сумлінно, і жодна плаха ще з часів Соломона не ворухнулася на своїх місцях.

І юристові Бен-Дархану, що вже кілька часу жив за межами Альвадори, як політично ненадійний, було зрештою дозволено взяти на себе прилюдний захист десяти солдатів.

Становище Бен-Дархана було незавидне. З одного

боку, він політемігрант-альвадорець, допущений у свою країну тільки з ласки влади, тому з тієї ласки може бути й заарештований. З другого боку, ця справа була такою темною, як морський глиб. Такі прозорі самі по собі морські води й така непросякнена темнь на дні.

Що солдати невинні — це витікало з численних і вірогідних матеріалів справи, і їх виправдання було ділом революційної честі для Бен-Дархана. Але також безсумнівним стало, після знайомства з справою, що довести цю невинність зможуть тільки самі втікачі.

То й як же бути? Розшукати втікачів десь у запіллї Альвадори, серед повстанців, і ціною їхнього життя врятувати цих невинних? Адже як інакше можна дістати їхні перекопиви свідчення?

Представники військовопольового суду, представники алади, вся буржуазна преса світу одверто сміялися з комітету врятування та того уповноваженого юриста Бен-Дархана. А термін суду наближався і з ним віддалялася можливість урятувати приречених на смерть невинних солдатів.

Бен-Дархан насмілювався й оголосив у місцевій і світовій пресі відозву до втікачів, у якій просив в ім'я спасіння життя невинних, в ім'я класової справедливості допомогти з'ясувати факт утечі.

Сам він говорив з кожним зокрема солдатом, які вартували й не вартували в ту ніч. Говорив з механіками електричного крісла і навіть з сером Уеддінгом. Можливість співучасті солдат у втечі Долла абсолютно відпадала з цих свідчень. Але вони не могли жодним словом, патяком освітлити таємницю втечі, й це створювало цілковиту неможливість виправдати їх.

Уже Бен-Дархан відчував у тоні преси нотки, що зазіхали на недоторканість його особи. Його ось-ось можуть заарештувати й, може, разом з тими солдатами послати на кару. Та справа набрала остільки гостро політичного характеру міжнародного значення, що він ризикував собою для діла...

ХІІ

І нарешті день суду.

Палац на центральному майдані в столиці Альвадори за три дні до дня суду оточили імперським військом й нікого ні туди, ні звідти не випускали без перепустки

відповідного бюро. Спеціально було перевірено всі телефони, електричні дроти й зовсім знято радіоустановки в палаці, щоб унеможливити безконтрольну інформацію про хід судового розбору.

Була пізня осінь, найблагодатніша пора для Альвадори. Сонячна спека остільки на цей час зменшилася, що давала можливість хоч і весь день перебувати на вулиці. В день суду на вулицях, біля майдану, де починалося судилище, збирався натовпами люд. Ні вговорення, ані погрози не допомагали.

Довелося оголосити, що про хід судового розбору щогодини будуть сповіщати порайонно, в місті, вивішуючи світляні бюлетені.

А на суді власне й розбирати не було чого. Судове обвинувачення формулювалося досить просто: десятеро губільців-солдат служили в полку з Абу-Раземом. Сам він виявився революціонером, відмовився збройно виступати проти червоних повстанців. Як друзі Абу-Разема, ці солдати, певне, знайшли засоби допомогти йому втекти, а з ним і п'ятьом проводирям комунізму в Альпадорі. Адже це Абу-Разем розводив на суді теорію про збереження проводирів комунізму:

«... для революції вигідніша втеча проводиря з рук класово-ворожого закону, аніж його геройська смерть. Втікши, він лишається реальною силою для переможного руху революції, а геройською смертю заробляє тільки славу у нащадків...»

Оце і все обвинувачення. Застенографовані допити обвинувачених і свідків нічого не додавали й не змінювали офіційної думки.

Не допомогли й виставлені Бен-Дарханом докази, що не всі обвинувачені в цю ніч були при варті. Адже встановлено, що вони аж до ранку спали в приміщенні варті саме в час, коли засуджені на смерть комуністи були приведені в башту.

Але ж вони могли заготовити втечу раніш. Вони могли підібрати ключі й підготувати співучасників утечі ще тоді, коли «злочинці» сиділи і чекали суду. Ймовірність такої теорії доводилася прикладами з багатющої судової практики капіталістичних судів. Факту, що ці солдати були друзями Абу-Разема, ніхто не заперечив, навіть самі обвинувачені.

Суд нарешті пішов уже на нараду винесення смерт-

ного присуду, як Бен-Дарханові кур'єр негайної авіапошти подав термінового пакунка. Наскоро прочитавши його, Бен-Дархан закричав, порушуючи всякі судові норми такого відповідального державного суду:

— Докази, докази! Вони невинні... врятовані!

Суд майже закінчив уже редакцію судового рішення, як змушений був ще раз спинитися на нових доказах громадського захисту.

Бен-Дархан дістав зізнання втікачів, лист, у якому до дрібниць було описано деталі втікання. Листа засвідчено нотаріальною кситорією й комітетом урятування у одній з великих світових держав...

І слово для захисту вдруге мав Бен-Дархан. Підбадьорений успіхом, свідомістю своєї правоти, тепер так наочно доведеної, Бен-Дархан зробив блискучий експромт-виступ. З завмиранням серця чекали присутні в суді — і публіка, і обвинувачені, й навіть сам суд — дізнатися, як же утікали засуджені комуністи з башти...

Оповідав лист зі слів Долла, засвідчених юристами Альвадори. Вони добре знаються на законодавстві країни, довірили свої імена міжнародному комітетові, який урочисто рунувся за їх перебування на території Альвадори:

«...Долл не марнував часу в тюрмі, за вісім місяців до суду вивчив вищу математику. Частирливі місіонери, що прагнули спротивити йому цю науку й замінити її біблією — домоглися контрастирливості, і Долл переміг. Він потрапив у гаємниці математичних істин, якими обгрунтовано все життя.

А коли їх, роздягнених до білизни, впустили в башту й змушували чекати смерті саме там, де так гостро приворожує життя, коли Абу-Раземів відчай і домагання вже набирали характеру розпачу, він, Долл, вирішчв...

У голові виникла точна формула кільця, що охопило б башту, охопило б її кругле, обшліфоване мармурове тіло міцними обіймами. Адже в першій-ліпшій точці башти можна надіти таке кільце, з якого завгодно матеріалу. Башта має форму ледве помітного конуса, що розширявся донизу. Навіть невеликою силою стягнене кільце буде лежати в тому місці, де його положать, затримане заваним розширенням вниз кожної наступної точки обводу башти.

В даному разі за матеріал для кільця Долл мав тільки руки шістьох засуджених на смерть.

Смерть мала прийти за три години. Розрахунки його довели, що нормальні людські м'язи здатні витримати вагу лише шести чоловік. Більше шести людей, зчеплені за руки, неминуче мали розірватися вагою власних тіл.

І раптом утруднення. Переріз башти зверху досить п'яно охопили, взявшись за руки, шість засуджених. Але ж вопа має конус. Уже висіли п'ять чоловік на шліфованих боках башти, тримаючи міцно один одного за руки, тільки сам Долл тримався ще за верхній край башти. До його рук з обох боків припаялися товариші, й вага шести тіл катастрофічно давала себе почувати.

Але ж конус. Іх рук ледве стане на три чверті височини башти. Далі переріз остільки поширшає, що рук не стане, і вони неминуче мусять загинути...

З якими неймовірними зусиллями довелося підиратися на верх башти. Долл, витягшись руками й перекившись тілом у башту, зачепився, тоді своїми руками повитягав товаришів з обох боків, доки вони могли сами вхопитися за край башти...

В башті був сьомий чоловік. Він уже ледве стогнав і все ще шепотів прохання викинути його за борт, щоб не амирати йому на кріслі. Адже однаково йому смерть.

Розрахунки доводили, що вага сьомого чоловіка вже сягає за небезпечні межі інтегральної формули кільця з людських рук. Але хіба тут будеш вибирати.

Вся надія на надлюдські м'язи робочих рук. Особливо ж надійні були руки самого Долла. На те ж він і «довгорукий».

Умираючого карного злочинця взяли з собою в «кільце порятунку».

...А коли ноги засуджених були на мармуровій підлозі, руки ледве-ледве вже тримали «кільце». Вони здерев'яніли, обв'їд башти був уже ширшим, ніж можна було охопити найдовшими руками.

Та пальці ніг найвищого Абу-Разема вже вперлися в мармур підлоги.

— Врятовані!... — прошепотів він так, що ніби й земля з баштою загойдалися від того шепоту...

М'язи цих семи були міцніші за технічно прийняті в світовій техніці норми міцності людських м'язів. Тільки

карний на половині башти вмер і, коли втікачі стали на ноги, то він уже починав дубіти.

Його обережно покладали вдячні втікачі...»

— Не може цього бути! — запротестував голова суду. Бен-Дархан переможно перечкав цей протест.

— Але ж тут є ствердження правильності математичних розрахунків від професорської математичної експертизи з відомих університетів, з світовими іменами. Їм не можна не довіряти!

— Не може бути! Не може цього бути! — вже істерично й зле вигукував голова суду, виходячи знов на нараду.

ХІІІ

Того ж вечора, як тільки засвітилися перші зірки на небі, десять солдатів-тубільців було доставлено на кару електричним кріслом згідно ухвали суду. Традиції зламано, і їх у башту не посаджено, а просто з суду на крісло.

Робітники столичної електростанції у відповідь на ухвалу суду оголосили страйк, і вся столиця вмить потонула в темряві.

— Не може цього бути! — лунали істерично люті вигуки голови суду.

А на ранок, де була башта Сулеймана, стало порожньо. На тому самому місці не стало за ніч жодного каменя, вони були звезені за ліс у прірву. Башту зруйновано. Колючим дротом старанно обнесено будинок з кріслом.

Того ж ранку стало відомо, що Бен-Дархан із зали суду не виходив і невідомо куди зник... Влада через пресу пояснила це дивне зникнення... страйками робітників та цілковитою темрявою в приміщеннях суду. Десять же солдатів-тубільців, засуджених на смерть, втекли до повстанців у гори, захопивши з собою одного механіка й двох вартових. А в місті з'явилися комуністичні відозви до народу за підписами Долла та його товаришів...

ДУМИ

Поєма

«Вони напосідають несподівано, переслідують настирливо, як тінь. Ні сну від них не було, ані тієї служби королівської. Навіть їжа стає нудною отрутою... такі вони, ті думи, дорога моя Магдо. Не я один, а чогось мені стає страшно з ними, або радісно. За них... Та про це тобі не знати. Цілуй Анджелю й маніського Піетро. Може, останній лист...»

Перечитувала цей, списаний олівцем, клапоть друкованого паперу. З уривчастих слів, друкованих фіалковою штемпельною фарбою, ледве догадувалася, що то інструкція для арештованих з військової в'язниці.

— Та й що ж? Оце і все від мого Теодора? Коли ви бачили його востаннє? Ну, й чого мовчите? Матінко моя, він мовчить!.. Цить, цить, Піетро. А-а-а... Он дядько тата бачив, а-а-а... Бач, дядько мовчить, бо тата бач... у нього... цить, замовкни, Піетро... Піетро! Дядько пла-а-че за тат... том!

Магда заридала, притиснувши дитину до грудей. Все зрозуміла. Он які вони, ті думи. Як тінь переслідують до військової в'язниці. Потім... Магда вдова, Анджеля сирітка, і маніський Піетро навіть батька свого не знатиме. «Такі вони, ті думи, дорога моя Магдо...»

— Про які-то думи пише Теодор, ви ж знаєте?

— Не знаю. Краще й Теодорові б їх не знати, як так... у гарнізон інколи потрапить совєтська газета... Тільки ви, Магдо, не думайте, що й я, боронь боже, читав її хоч раз. І взагалі, я до вас, як до доброї, за сорок

кілометрів прибився, а вн... гляди й порозказуєте: приходив, мовляв, про советську газету говорив...

— Говоріть ще, говоріть, що він передавав сказати дітям.

— Оце і вся розмова. Теодор може й читав їх... Тому, другому дасть, не вимовчить та й скаже дещо. Далєбі, зо мною ні слова аж до того дня розстрілу, перед казармами, в дворі полку. І то, я собі стояв у задній шерезі, а його ведуть. Думаю — Теодор, чи не він? Дай визирну з-за плеча в товариша, і визирнув. Ну, він помітив мене, товаришували ж... Всміхнувся і пібн до всіх, але знаю, що мені те сказав: «Запам'ятайте цей день, товариші! Теодор Беньо вмирає... за наші думи свободи...» Руки позаду були вбиті в залізо. Сприймаю на собі пильний Теодорів погляд і бачу, як закована рука випустила недокурок. Не дивився, коли стріляли... бо очі мої стежили за недокурком. Загнали нас у замкнуте каре. Недокурок зім'ятний чобітьми; другого клаптика цього листа я так і не знайшов... Тепер уже асе. Прощайте й не думайте, чоґо й за чим я приходив. Єй-ей, міг же я прийти за борґом. Я й не правлю, але зайшов. Так і казати-мете, Маґдо, мовляв, борґ Теодорів правити заходив, коли хтєсь запитає... У мене теж діти.

— Не чула я про вас і не бачила. Скільки там борґу було в Теодора?

— Не турбуйтеся, ніякого борґу. Власне... якісь дрібниці, я жажду. Часом трапиться що, майте нас за рідню. З охотою пособимо. Це сюди-о... до радянського кордону. Прізвища ж не забувайте.

Зима кінчалася, весна минала. Журилася Маґда, та не плакалася сусідам на своє лихо. Радянську газету побіццали розшукати, як недокінчену звістку про свого Теодора. Серйозно розпитувала бідних сусідок, за що вмирають Теодори. Думи? У кого нема своїх дум? Та не стріляють же за них? Розгадати б Теодорові думи, може, перестануть умирати такою наглою смертю молоді чоловіки, батьки... Одному думи — другий стріляє. Якний нерозважний Теодор. Чи можна так: одному думи — інший стріляє? Всім думи! Не буде кому стріляти Теодорів...

Шукала радянської газети, уперто домагалася розгадати Теодорові думи. Пішла до міста в аптеку за

настоем слабосильному маніському Пітрові. На трилітню Анджелю хлопця кинула, сусідку попросила навідатись.

В цьому місті була вона не раз, та вперше прислухалася до газетника:

— Останні новини, останні! Всі газети світу, останні новини!..

За «советські» газети розстрілюють — це Магда засвоїла. Чи з усього світу газети — не вірила газетникові. Стояла оддалік і чекала. Вслухалася — газетник не вигукнув про «советські». Його шість слів автоматично тріпали повітря й лратували слух. Раз за разом — «останні новини, останні. Газети світу, останні...» Як набридлі волення жebraка, в'їдалося в мозок. Уже й не газетник, а власний голос от-от виспівуватиме ті слова надокучливим мотивом.

Ішла до другого кіоску, ходила назирці за рознощиками газет і журналів, зазірала з-за плечей у розгорнену газету. Ох, думи, думи! Розгадати... розгадати вас. Як віспу, шепитиме іншим — нехай знають, за що вмирають Теодори.

— У вас хустка набік, жінко.

— От-то... дякую. А ви звідки мене знаєте?

— Не знаю, а бачу — заклопотана жінка. Пробачте...

— А так, клопіт у мене. Дитині настій треба... і ось уже від ранку ніде... її не знайду...

Прохожий приязно подивився на жінку, розгадуючи клопіт, ледве добрав сказане.

— Ви фармацію шукаєте, аптеку? Дозвольте, я йду в той бік, покажу. Не зважайте на мене, з нічної зміни я.

Покірно пішла за робітником. Посивілі виски в нього, на лівій брові родимий куш із мідну монету. Одяг заквацьований, як у механіка з паровоза. По-батьківському оглядає, ніби й настій той для онука зараз вийме з кошика і дасть Магді.

— Тут і живете, тобто в цьому місті? — поспитала, щоб не мовчати.

— Тут. Дев'ятий рік.

— Ого! То-то, бачу, знаєте й фармацію і... все. Раніше, мабуть, теж у селі жили?

— Ні. Раніше працював, як і зараз, тільки в іншому місті. Оце і фармація. Може, допомогти розмовою з провізором?

Замість відповіді насмілилася запитати, як батька, одним шепотом:

— Може, знаєте? Чоловіка мого, Теодора, розстріляно...

— Теодора Беньо? Що в військовій в'язниці?

Значить, знає. Майже знепритомніла, зіперлася на руку і слухняно пішла геть від аптеки. На лаву в полісадничку посідали. Неначе сперечалися перед тим, поглянути в очі одне одному не сміли.

— Я так тільки... Говорили про нього і в нас, згадували й сподівалися. Так, так. Значить, умер Беньо...— робітник старанно обгризав на пальцях нігті, щось згадав і подивився на Магду, як на диво земне. Молода, в селянському поношеному вбранні, зів'яла жінка. Ковтнула плач, наважилася всміхнутися.

— Настій таки і сама знайду. Мені б газетку.

Робітник тільки приязніше подивився на Магду, потім звівся з лави.

— Мені йти треба, із зміни я... Газетки там,— показав на вулицю.

— Там нема такої, не продають...

— То й прощайте... Мені йти, я з зміни...

— А я думала... Так хочу прочитати. Теодора розстріляно, а я й не знаю за що. Кажуть, у «советських» газетах...

— Тс-с! Божевільна жінко... Йди собі додому.

Згодилася, хитнула головою. Робітник рушив геть, похнюпившись, потім спинився.

— Ви з кимсь приїхали чи самі?

— Сама. Пішки йтиму великим шляхом, але ще спробую знайти.

Робітник пішов.

Клонився день на вечір. Гуділи бджілки в липовім запізнілім цвіті, над великим битим шляхом. Одна ішла Магда понад рядом лип та верб, очима виміряла шлях, і не могла його виміряти. Губився він у приярках і туманній, надвечірній далі.

Не злякалася, коли з-за товстої липи назустріч виїшов чоловік. Раніш не помічала — може й давно йде людиною своєю дорогою, в місто поспішає. Чи настою для дитини, чи газети...

— Купили ж ви дитині настою?

По сивих висках, по мові Магда впізнала свого вранішнього знайомого. На ньому був інший одяг, лице мало людський колір і не халався, як тоді, ідучи з зміни. Повільно повернувся і пішов з Магдою поруч, ішов аж до пригорка. Нічого не розпитував, а тільки розважав. Намагався полегшити гірку її долю. А потім:

— Ну.. прощайте. Якщо й справді цікавитесь тією газетою, то.. Та беріть, беріть, ми собі дістанемо. Не плачте, Магдо. Теодор живий у наших серцях... Прощайте, там он куряєа від авто. Я поспішаю в зміну... Хустка у вас знов набік.

Ну, ось вона, газета. Горять груди, де за пазухою лежить цей аркуш паперу, зроблений у Москві. Не йшла, а летіла додому всю ніч. Удосвіта читала її вперше за своє життя...

Довго, до ранку читала. Сусідка навідалася до дітей, застала Магду за газетою. «Дивись, чи не пани поробилися, газетки читаємо — з глузду з'їхала жінка...» Сусідка ради не прибере, таке сталося з того горя.

— Принесла напою?

Читали вдвох. Як у тумані, шуміла голова, вперше билося серце трепітно-гарячим ритмом. І вирішили, що газету треба читати всій бідноті...

Того закликали, до іншого в хату заходили. З газети списувалися промови колгоспниць на нараді у товариша Сталіна, і йшли ті промови через руки, в десятках, сотнях переписувалися. Як вітер у гаї, шелестом перегукувалися в збуджених серцях слова:

«...була я, товаришу Сталін, бідна й неграмотна.

Царська війна дітей моїх посиротила й погнала з торбами попідтинню, скільки їх загинуло в той час. В селі ми мали дві церкви й одного фельдшера і для людей і для скотини. Я не знала, яка вона буде Жовтнева революція, але вірила, що мусить бути з нею краще. Ненавиділа старий панський уряд і пішла з більшовиками бити панів, куркулів. Перемога давалась нам не легко і не зразу. Ми з тобою, наш дорогий командире Йосифе Вісаріоновичу, не раз тривожилися серцями, боронячи здобутки Жовтня, не раз життя своє ставили під загрозу смерті й

таки перемогли: старший син (той, що з торбою ходив дитиною) Микола — інженер-конструктор на Волга-Доні; дочка Настя — приват-доцент біохімічного інституту, а найменший — повітрофлотець Трохим, має орден Леніна за свою роботу. Та це не все. Я, мати їхня, вивчилася грамоти, живу в своїй теплій хаті, ударниця-бригадир, маю дев'яносто один пуд хліба на трудодні і обрана членом уряду. Справдилися пророчі слова Леніна — я керую державою. У наше село район перевели! Новий кінотеатр добудовуємо, працює радіостанція, дві нижчі і одна середня школи, лікарня з двома лікарями та парк культури. Будуємо електростанцію на річці і друкарню...»

Магда пачам'ять, як колись молила з материних вуст, вивчала ті промови і горіла жагою переказати їх усьому світові. І раптом поліція.

В село вантажною машиною заскочили поліцаї. Спинилися біля управи старости, попа покликали і ще декого з хазяїнів, не довго й радилися. Тією ж машиною поїхали до Магдиної хати, благі ворота розстрожили й аж перед порогом стали. Посипалося потріскане скло в вікнах, перелякане Піетрове кошеня вискочило, хвіст і шерсть поставило дуба й божевільно заверещало. Метким каменем сім'ято шерсть, а погрозливий хвіст розплющено, як бадиллину. Нікчемний протест одинокої тварини луснув, як прищик...

Магди з дітьми в хаті не застали. Недарма ж вона дружина розстріляного революціонера! Її вихопили з хати ще тільки машина стихла біля старостиних поріг. На всякий випадок за село, в хазяїські жита, бігцем — городами попровадили. І стежили. стерегли. Коли загорілася Магдина хата, надходив вечір. Поліція обшукувала клуні й горища в селі. До старости десятками бідноту зганяли, штани й спідниці безсоромно здирали й не шкодували лози...

— Хто?.. Хто на більшовицький бунт проти короля і бога вас підніма?

Як домовина, мовчазні, тільки думу свою міццю в серці полум'ям роздигали та прокляття катам і долі шептали кривавими вустами. Магди не виказали, та далеко не всі знали, де й вона.

Смеркало, коли дістала торбу харчів і повідомлення про смертельне побоїще бідноти, безневинних людей.

— Піду! Явлюсь! Нехай не катують...— плакала Магда з дітьми.

— Цур — дурної! Так-то й пустили тебе явитись. Коли, кажеш, є хороші люди в тім селі, прамуй до них. Пересидиш, доки переказяться, а там... побачимо. Газету нам лиши. Повернешся, назад віддамо, а ні, то здасться й нам...

Вийняла з-за пазухи замотаний у ганчірку пакунок.

— На, Захаре, зберігайте її. Треба розумнішати всім... Коли б у місто послати. На заводі чоловік такий, із сивими висками й на лівій брові бородавка, як мідна монета. Нехай порадить що мені з д-тьми. Сама я подалася б у далекі найми, в гори, на лісорозробки стану...

— Добре, сходимо, навідайся.

В селі палало ще дві хати катованих бідняків. Магда несла Піетро на руках, за спиною клунок із харчами й Анджедо, незапнуту і босу, бела за руку. Із жита вибрела й понад обміжками, борознами простувала в ліс. Куди йшла, пощо? Ледве пам'ятає прізвисьце солдата, що приносив останнього листа від Теодора. Чи впізнає ж? Чи прийме?

— Мамуню, куди ми йдемо так поночі і довго? — стояв сонний Піетро.

— Цить, Піетро... Мама думає, щоб не заблудили ми...— шепотіла Анджедя, ледве переставляючи свої потерпілі, подрані босі ноженята. Магда мовчала й по зірках йшла, йшла, йшла...

Шість днів жила в чужій родині Теодорів товариш поселив. На світ, на люди не виходила. Таки впрохала того товариша сходити в своє село до Захара дізнатися, може відомо йому, що той робітник порадив чинити з дітьми. Вночі виходила за село, на горби, де стоять порожні вітряки. До глибокої ночі дивилася на радянський бік за річкою.

Над річкою місто. Вогнями вкрите. жевріє в електриці. До самого берега річки простяглися вулиці. Ліворуч завод огневими язиками з димарів лиже темряву неба. Магда чує, як двигить земля від тієї сили. Електричні крапки порснули з міста в степ, у далечинь, понад річкою в обидва боки, й губилися аж десь у мрійних далях, у гушавині лісів і ночі.

Зітхала й мимоволі шептала завчені рядки, замінивши імена:

«...Дочка Анджеля — приват-доцент біохімічного інституту, а найменший — авіатор Піетро — має орден за роботу в повітрофлоті. Та це не все. Я, мати їхня...»

Тремтіла, неначе її полощуть крижані води. Ух-ух! Розправила руки, виміряла силу своїх крил. Нічний простір губив і замикав ту волю рук.

За річкою горіло світло, буяло життя. Отам десь, де губляться вночі електричні крапки, там сидить вона, щаслива мати, читає листа від сила-ордононосця...

— І років же мені... Якихось двадцять три роки.

Засоромлена несподіваними думками, похнюплена йшла в чужу хату, прокрадалася, нікому не завинивши злом.

— Поліція! Негайно в плавні! Пересидіти кілька днів. З міста Захар приводив робітника. Дітей заберуть до себе, а тобі на лісорубному заводі вже й роботу мають, брикетування тирси... Та швидше-бо! поголовний обшук. Нічого зайвого не беріть. Подушку... краще візьміть мою солдатську, резинову: коли треба — надмеш її, а не треба — спустиш повітря, і мале нестиме... Твою голову вже поцінували в сто срібних королівок, куркулі дали обіцянку знайти і поліція... Ходімо городами.

І знову у лісові хаші, у висхлі болота пішла з обома дітьми. На куп'ї, мов гніздо, вимостила дітям і чекала дві морочних доби. Від знесилених дітей комарів ганяла, оводів. Перебрала в мозкові всі дрібниці, як то вона з дітьми приїде в місто, передасть їх у руки старенькій померхлій бабусі, поцілує маніського Піетро і швидше піде. Там робітниця брикетують тирсу. Робітники допнуть нову газету, Магда читатиме її робітницям. Вони готуватимуться і в себе до такої ж перемоги, як там, де двигить земля під багатотрубним новим заводом, де снується в далечині псепереможна електрика...

— Магдо... Магдо, — почула на третю ніч.

До неї прийшли двоє. Другого вперше бачила. Суворий голос, та обличчя вночі не бачила.

— Треба тікати, — вимовив незнайомий. — Дітей я заберу, може, врятуємо. На ранок привезуть з міста поліцейську собаку, відомого «Дракона», та собака ніколи й ні разу не помилялася на сліду.

— Куди ж тікати? Собака скрізь знайде... Діточки мої!..

Схопила Піетро на руки.

— Ні, дітей я не віддам! Разом з дітьми, я мати. Нехай відірвуть мене від них, нехай знають люди, що то за панська влада. Ні, дітей своїх я нікому не віддам.

...І побрела з ними в болотяну гущавину, туди, де кризь ніч пробивалися двигтючі звуки.

— Стережися, там прикордонники застрелять, як куріпку...

Може й не чула, пірнувши в очерети. Тільки шелест різкий стояв у вухах товаришів, коли вони городами повертали до села, поза ним до лісу, до великого шляху на місто.

Довго блукала в очеретах, прислухалася. Нарочито забродила по коліна в багнюку, щоб губити слід, рятуючись від тієї собаки — «Дракона». Вийшла з очеретів у порубаний лісок. В передсвітанковій темряві хатка й огник у вікні. Кортіло запроситися, дітям спокій дати, аж вовсім близько біля себе побачила солдата. Він ішов від хатки й спинився. Може, почув шелест, може, побачив. Не даючи тому ради, Магда з дітьми падає на землю, плазує за пеньки з порубаних дерев. Як хижого звіра, стереглася солдата-прикордонника. Він постояв, пройшов до хатки й повернувся назад. І так, як маятник, доходив до плавнів, повертався до хатки, прислухався і знов ішов.

Ніч спускала вечірню теплоту, робилося холодно. Брили зірки й, моргнувши зарошеним світлом, гасилися. Від цього робилося світліше — надходив світанок.

Поміж пеньками, відкидаючи палички, щоб не хруснуло, плазувала Магда геть від солдата й хатки. Анджеля робила так, як і мати, руками підтягала вперед своє худеньке тільце. Тільки Піетро — з ним була морока. Як ляже, то не може рухатись. Ледве надумила ставати йому на всі четверо і так рачкувати. Налякане хлоп'я високо здіймало свій голенький задок, голівку між рученята до землі ховало й крекчучи плазувало за матір'ю. Тільки ритмічний плач-шепіт:

— Ма-мо-о, ручки... — не переставала чути в себе позад.

Хатку обійшли далеко. Сховалася вона за коліном річки. Спереду пахло вогкістю від тієї річки й палахким світанком. Десь, ніби в прірві захворілої фантазії, почувла

гавкання ніби мисливського пса. Стривожилася — то був «Дракон». А що ж далі, куди?

Понад самим берегом стояло кілька деревин незрубаного лісу. До них вела улога стежка, чи дно річечки з джерельця. Не вибирала й не вирішувала. Анджеля лізла спереду по тій улоговині, за нею плазував незграбний, як зморений жук, Піетро. За ними потяглася обезволіла мати. Торба з харчами десь зачепилась за пеня і лишилась там.

— Цс-с!

До деревин підходив прикордонник. Постояв хвилину, гвинтівку переклав на плечі й пішов геть. З п'ятьми вималювався потойбічний високий берег. Він, неначе примара, пасувався, виростав і насувався... Ще ближче до деревин підлазувала Магда з дітьми. Тепер побачила, що солдат ген-ген понад берегом зустрівся з другим таким же і йшов назад, до трьох розлогих верб.

— Цит'є ж, не писніть!. Той дядько вбив тата і нас поб'є, як угледить.

Не дихали сердешні діти. Тільки оченятами на забруднених болотом мордочках, як звірята, стежили за матір'ю.

Коли солдат повернув геть, ще підлізли аж до берега річки кордону. Тепер Магда виразно почула мисливську собаку там, у плавнях. Озираючись безпорадно й безнадійно. У Піетро в руках була резинова подушка. В голову вдарила, як іскра, думка. Схопила ту подушку й щосили надимала в неї повітря. Притискала до землі й знов надимала. Вся тремтіла за кожним виразним гавканням, що безсумнівно наближалося. Зовсім наближався й ранок.

Мати вирішила пливати з дітьми на той бік річки. Але як? Плавати вона не вміє. Надія на солдатську подушку. Коли б же не двоє дітей. На спину можна покласти тільки одного. Рука триматиме подушку, друга правитиме за весло. Вона мати. Котрого ж першого?

— Анджелю! Ти більшенька, пересидь та мовчи отут... у ямці... Піетро, ляжеш на плечах і за шию маму з обох боків. Отак... І не пускайся хоч би й що, як стрілятимуть... Ну, Анджелю... Я побреду, а ти...

Вода холодна здушила груди, всмоктує вглиб. На плечах засковзалася дигина, тісніше притиснула материне горло гарячими, тремтливими рученятами...

Тільки подушку на річці ледве бачила Анджеля, як пузир надуту з глибини чорної води. Незчулася, як зустріла своїми очима чийсь чужий, здивований.

Над нею стояв солдат з рушницею.

— Ой, дядько... Нашого тата вбили... за газетку...

— А мама твоя де? — впівголоса запитав солдат.

— Вона зараз по мене вернеться. Он Піетро через річку...

Солдат рвучко обернувся. Світанок огортав річку легким туманом. Далеко посеред річки борсалася людина. Гострий солдатів зір ледве розгледів приплюскле тіло дитини й пузир-подушку... Змахнув гвинтівкою, до берега ближче рушив. Почув стогін Анджелі й спинився, опустив гвинтівку в землю, озирнувся навкруги. До переляканої й онімілої дівчини нагнувся, щось гомонів — не розібрала...

Магда вилізла на мулкий берег, здерлася наверх і ледве відірвала хлопця від шиї...

— Я боюсь, не хочу сам...— заплакав Піетро.

— Цить, цить... Анджеля там... Чуєш, собака її шукає... Сиди отут у ямці, а мама зараз...

Не бачила, що під розлогою вербою стояв солдат, спершись на гвинтіаку. Коли б заглянула вона в те лице, в ті очі...

Розвиднілося зовсім, коли знесилена Магда з дочкою забрела в річку. Собака гавкав уже зовсім білизько. Чула чийсь голоси не то позаду себе, не то спереду. Та їй, матері, роздвоєній річкою, було все байдуже. Плентаючи ногами, брела в глибоку й холодну воду, борсалася і єдине бачила — голівку, що визирала з ямки на тому березі. Ось вона заворушилася, вилазить з ямки й до берега береться, зараз покотиться в воду. Мати заплющила очі і, коли розкрила їх...

Піетро був на руках у червоноарміяця. Напружила сили й озирнулася назад. Сили кидали її, але борсалася далі. Під розлогою вербою стояв солдат, дививсь на Магду й думав. Він думав Теодорогу думу...

Лягла у мул на березі спочити. Анджеля порачкувала наверх. Тепер тільки додивилася Магда, що надворі ранок. Річкою попливла резинова подушка. До того берега прискочив чорний пес і гавкнув. За ним солдати, поліцаї. Один нашвидку махнув рушницею на Магду. Але раптом вистрелила рушниця з-під розлогих верб, і солдат, що

цілив Магду, пошкопиртав до річки. Під вербу рвонули поліцаї, солдати, собака. Прикордонник кинув зброю в річку, зірвав з себе одяг і скочив до води. Та над водою його догнала куля в голову...

Непритомна Магда посувалася в річку, змивалася нею з слизького мулкого берега. Ледве ловила напругою волі, що от-от таки захлесне її чорна безжалісна вода...

— Подушку-у!..— застогнала і вперше розкрила очі.

Вона лежала в прикордонній світлій лікарні. Поруч Анджеля спала й маніський Піетро стояв перед очима. В руках тримав срібну монету...

— Мамуню. Це той солдат монетку дав Анджелі, як ми її покинули. Нова монетка...

Магда згадала постать, поійняту важкою думою, під розлогою вербою... А з стінного портрета просто в вічі Магді, як з тієї газети, дивився привітний Сталін...

1935 р.

РОЗКРІПАЧЕНИЙ СКАРБ ЗЕМЛІ

Нарис

Я так собі уявляю історію гори Золотухи: якийсь вигнаний із Січі, чи може з рєєстрів, козак Кирило Степанович, скажімо, Шептуха, опинився в скрутному стані. Іти в Січ і знову починати козакувати — він був уже старий, а працювати на землі — нездатний. На Запорозжі від умів човном плавати, коня сідлати, рідну землю свою боронити! Умів карати нападників з турецької землі, чи з Криму, боронитися від нападу найчисленнішого ворожого загону. Це він умів, у цьому і постарів. А потрапивши в Аксютинці, на широкі лани, землі і ліси понад Сулою, біля Ромен, — Шептуха розгубився. Жінка і діти ведуть господарство, а він блукає по степах та лісах, як неприкаяна душа, плаває між очеретами Сули, годує собою хмари комарів і доходить думкою, що він мусить знайти скарб.

«Скільки цього добра поховано в святу землю», — міркував Шептуха. Сам він знає, як доводилося не раз приховувати в «святу землю» деякі добра з благородних металів, щоб не дісталися вони пожадливім нападникам з-за Чорного моря...

І нікак щодня манівцями по степах, від могили до могили, довго міркував над ними й починав копати.

В Аксютинцях на глум піднімали старого. Сини почали гніватися на батька, він ославлював родину. Та старий не переставав ходити, ходив і копав ще настирливіше, шукаючи скарби.

Одного літнього дня старий Шептуха пішов з дому і

не повернувся. Цього з ним ніколи не траплялося, в домі були здивовані. Та сини пішли шукати батька тільки другого дня.

Знайшли його неживого. Він лежав з розбитою головою над ямою на горі. В обох жменях були затиснуті сріблясто-золотаві кристали. Сліди таких же кристалів наляглися поруч мертвого і в свіжій землі, викинутій з розритої в кількох місцях гори.

— Найшов собі скарб. Кирило Степанович, — заговорили сусіди в Аксютинцях.

Та на гору і на сріблясто-золотаві кристали звернули увагу живі. Уже другого дня кілька чоловік копали кожен свою яму на горі. Два сини Шептухи грохи не до бійки відстоювали своє право власності на цю гору, відкрито їхнім батьком.

Гора вселила великі надії, породила заздрощі і неймовірну жагоду збагатитися її прихованими скарбами.

З того часу її назвали її Золотухою.

Андрій Полетика був одним з перших великих поміщиків на Роменщині. Достатки свої благословляв і не задовольнявся здобутим. Найулюбленішою життєвою мудрістю у нього був вислів: «Людина людині вовк єсть». Так і вважав себе вовком.

— Як я єсть вовк найсірішої масті, то мушу всю околицю прибрати до своїх рук. Шмаття летітиме з усякого, хто намагатиметься поруч мене багатіти. Людина людині вовк єсть.

На посаду управителя своїх маєтків Полетика виписав якогось дійшлого німця. Цей німець заборонив селянам з Аксютинець копати гору Золотуху, накладав на них штрафи і висловив господареві думку, що гора Золотуха «зберігає в собі великі багатства».

Спочатку посміялися гуртом з паном колезьким асесором, а потім настирливість німця таки перемогла, — поставили кріпаків розкопувати ту гору, добувати панові багатства.

В 1786 році топограф Чернігівщини Аф. Шифонський відмічає в своїх писаннях таке:

«... Недавно открылся алебастр под селом Аксютинцами в горе Золотухе, колезькому асессору Андрею Полетике принадлежавшей. Сие село

лежит на левом берегу Сулы, по большой дороге, из Ромна в город Сумы идущей...» *

З того часу було ще більш категорично заборонено селянам конати на свою користь не тільки саму гору Золотуху, а й далеко навкруги неї. Двох близьких нащадків Кирила Степановича Шептухи пан звелів закувати в залізо й відіслав на каторжну роботу аж у Глухів. Вони були зловлені з мішками кристалів гіпсу. Третьому нащадкові пощастило втекти тієї ночі, не чекаючи такої ж панської кари. Втік він з села Аксютинськ і ніколи в нього не повертався. Усе майно і молода красуня — жінка непокірного Шептухи — перейшли в безпосереднє володіння вовка найсірішої масті, пана Андрія Полетики.

З того часу минула ціла прірва літ. Золотухою володіли нащадки Полетики, потім генерал Мішурніков, потім генеральша «Мішурничка», знов повернувся нащадок «асесора» Полетики. Гору дзьобали сапами, заступами чи клювами, виламували звідти гіпс і все чекали неймовірного збагачення тих, хто володів горою.

А на Уралі в поселеннях, а потім у місті Златоусти жила велика родина Шептух. Василь Шептуха вів собою основну лінію Шептух і гордився, що знає всю переказану батьками історію свого роду.

«Мп, Шептухи, не просто рудокопи. Мій прадід Денис Шептуха натрапив на скарби в горі Золотусі та в могилі біля Ромен, де закопаний золотий кінь. Поміщиківі кортіло згноїти мого прадіда в льоху за те, що він знав про ці скарби і мав красуню-жінку. Та жінка попередила про це чоловіка, а вночі він утік у світ білий. За дев'ять років, поки дійшов до Уралу, викопав одинадцять скарбів, і за кожен його бито. Вдруге одружився вже на Уралі, і синові Миколі, моему дідові, передав той же інтерес до скарбів. Дід Микола за своє життя розкопав сімнадцять могил і знайшов чотири скарби понад уральськими шляхами. Батько мій Остап Шептуха не знайшов ні одного скарбу, та все життя мріяв про Денисів Шептухин скарб у Золотусі, що його прокляв Денис, коли втікав від пана. Скарб від того пішов у глиб

---

* Аф. Шифонський. «Черниговского наместничества топографическое описание». Киев, 1851, стор. 562—3 § 387.

землі, і до того часу, поки нащадки Дениса не знімуть прокляття, — скарбу того не дістати Людині. У 1912 році мого батька страчено царем за активне співчуття родинам розстріляних на Лені робітників. Так і не здобув він скарбів у горі Золотусі».

Ще була весна 1937 року. Земля готувалася до врожаю і ніби нарочито не всотувала розкішних снігових вод, що вільно струмували по балках і довгих шляхах Роменщини.

Шляхи безтурботно кохалися в тих водах, і наш тричі перевтомлений «ГАЗ» ледве пролазив ними тільки вперед. Назад повертатися було страшно.

І думалося потай: чи варто було битися в таку важку путь? А що, як роменська гора Золотуха та народить тільки оту приказкову мишу? Як азартний шахіст не поспішає робити вирішальний хід у грі, так і я відтягав на солоду самому пересвідчитися в наявності гори, в її прихованих мінеральних скарбах, не поспішав на місце нафторозробок. Першу випадково зустрінуту людину в Ромнах я обережно питаю:

— Чи не знаєте чогось про гору Золотуху?

— В музеї... — як лайку викинув мені громадянин Ромен. Чи то набридли людям кількалітні розмови про гору, чи може роменський музей закупив усі патенти на Золотуху або навіть розмови про неї?

Довелося з цього й розпочати. І я дещо зрозумів.

«Музей» претендує бути штабом, де спліталися б шляхи патріотизму роменських дослідників, ентузіазму новітніх шукачів скарбів, знавців і поклонників роменської старовини. Навкидя вимовлена фраза — «в музеї» — на мові роменців мусила б означати: всякий, хто хоч крапельку цікавиться перспективами розвитку радянської Роменщини, хто хоче допомогати в цьому Ромнам і урядові, іди в «штаб», у музей...

Музей зовні — це капітально перебудована, закинута невіруючими роменцями церква в центрі міста. З середини — це таки справжній і зовсім не периферійний музей.

Та мене цікавить гора Золотуха. Вона в музеї не скривджена. Там показано все, що знайдено в горі, викопано чи то в надрах самої гори, чи в аналах історії

про неї. І ось серед цих останніх матеріалів і людей у музеї знаходжу розповідь сімдесятилітнього колгоспника з с. Аксютинєць, Федота Івановича. Розповідь дбайливо записана науковим співробітником музею, який і дав мені ту розповідь для ознайомлення.

Дід Федот розповів таке:

«...До всього люди доходять. Було колись, чумаки в Крим по сіль їздили. Це ж подія була — страшно сказати. Близенький світ, той Крим: їде людина, з рідними прощається, а все по ту сіль. Повз цю гору Золотуху проїздили і не знали, бач, що в ній є своя сіль. І не тільки ми не знали, а й Мішурничка не знала, і пан Полетика з його вченими управителями не довідалися про таке багатство...

Гору ту звали всяк: і «Звалкою», і «Любастровою горою», та найбільше й найвірніше — «гора Золотуха». Ніякого золота в ній ще не знайшли за мого віку, а блискучі камінці срібно-золоті там є, вони на сонці відблискують, заливають сяйвом усю гору. Ті камінці з любайстру і в мене сховані, вони як скляночки. А он на тих горах, що на Аксютинському Загребеллі, де могили високо стоять, — так, кажуть, кінь золотий закопаний. І про цю гору говорили, та скарби ті прокляті й глибоко в землю вони пішли, не дістанеш. А може й дістануть, тепер до всього радянські люди доходять...

Тут ув Аксютинцях я п'ятнадцять років робив на «Скалі», у Полетинки на заводі. Добували любайстер. Почали його добувати там давно, ще за кріпацтва: і батько мій там добував, і дід добував, та, мабуть, і прадід не втік від того, — ми були кріпаки. Тоді ще гора була Мішурничина, а потім стала Полетичина. Полетика купив і землю, і гору Золотуху. І дід і батько ходили до Мішурнички, бо Полетика купив це все уже після кріпацтва. У Мішурнички розробляли не так, як тепер. Попереду було таки очистять гору. Для цього були такі клюваки, як сапа, здорові і гострі, з носом, як у ворона. Одчистять гору від землі. Тоді відбивають великі брили по 5 та 10 пудів і ломами їх виважують. Там працювали, там і жили в землянці. У ту ж землянку й брили відкочують, а потім уже в місто Ромни їх везуть. Меленого любайстру ще не було тоді на «Скалі», а де його мололи й куди з міста дівали — от і не скажу. Ну, знаю, що в місті його теж не мололи. Мій дід мав хурку й воли. У Крим не

годилися, та й дід боявся кидатися двору, бо міг і не повернутися з Криму. То він на тій хурці брили до міста вовив у крамницю на базарі. Скільки платили панові за ті брили в крамниці — я не знаю. Щось дешево було, та панові ж воно нічого не коштувало, на кріпаках його добував, то й то був дохід з гори. А так, то кому ж вона потрібна була, хоч і «Золотуха»?

Любайстер той був і на поверхні, ну, мало й плохий, а котрий кращий, той у глибу... За панщини його здобували з глибу не більше як за два-три сажні. А вже ми, після панщини, й сажнів за п'ять ішли вглиб, і все був той камінь. Полетика вже влаштував тут і завод, який і працював аж до германської війни. Полетика потім утік десь, а любайстер тепер добуває в «Скалі» кооперативна артіль...

Робив я на тому заводі у Полетики, робило нас у нього душ п'ятнадцять. Нарвем було каменю й закладем у піч. Один палить, а інші ще камінь заготовляють, підвозять і в другу піч закладають. Палити починали зранку, а до вечора й кінчали, — вночі не працювали. Перепалений камінь вивозили на дробилки і на жорна, де його мололи. За тиждень отак і виробляли на тому заводі, може, пудів з тисячу меленого любайстру. Його возили на станцію в Ромни і десь далеко відсиляли...

І хто її знав, ту гору? «Золотуха» та й усе. А тепер кажуть, що в ній не тільки сіль, а й нафта є. До всього люди доходять, особливо тепер. От тобі й скарб...

Була запашна весна 1937 року. Мені хотілося самому зняти «прокляття» Дениса Шептухи і таки здобути той скарб у горі Золотусі.

Об'їхавши «крило» Золотухи проти Аксютинець, ми виїхали на широку долину, всю завітчану цвітом садків. Машина припинила хід на вибої.

Біля мене сидить геолог-нафтовик, по шляху проходять і поодинокі люди, і гуртки. Спіняються, даючи проїзд машині.

— Та де ж вони, нафторозробки? — питаюся я голосно, в тривозі кидаючи очима на гору Золотуху.

З шляху доброзичливий голос відповідає:

— Ото праворуч, за садком... Але там...

Я не дочув, що говорив далі прохожий. Зацікавлений, взираю з машини. Літній чоловік стоїть, обернувшись нам услід. Простягнена рука, як семафор, повисла в повітрі, показуючи праворуч у простір.

Геолог повідомив, що колгоспники не тільки з Аксютинець, а й з усієї околиці, — великі патріоти нафторозробок. Вони приходять, цікавляться й годинами простоюють, спостерігаючи роботу свердлярів. Не без того, думаю собі під розповідь геолога, щоб серед тих колгоспників та не було б і інших людей, що теж стежать за нашими успіхами й вигадують способи, як би зашкодити роменській нафті...

За хутором стояла свердлова вежа, від неї клубками вибухав дим із двигуна. Одинока, сирітна вежа. За нею поле і поруч гора Золотуха. Десь на захід від цієї вежі, в хмарах пари, стриміла ще одна велика вежа, трохи ближче будувалася й третя, — то вежі — аристократи, останнє слово широко вживаної техніки роторного свердління. Тоді стало якось людніше. Не одинока тут ця дослідна і невелика свердловина! І відчулася владна, організуюча рука, що планово і послідовно ставить оці вежі й наполегливо хоче діставати багатство надр для соціалістичного господарства...

Охочий до розмов геолог не переставав читати мені лекцію про теорію так званих «соляних куполів», про юрські глини, про девонські нашарування, гіпсомісні мергелі та про міграцію нафти з вапняків і пісків у зоні деформованих «куполом» шарів земних надр. Це була мудра наука, здебільшого побудована на здогадках та дуже віддалених аналогіях.

— А нафта буде? — запитую я його, збиваючи з найбільш теоретичних абстракцій на реальні речі.

— Бачите, в капіталістичних країнах і раніш була змога з практики найбільш вивчити поведження антиклінальних складок і соляних куполів, — починає відповідати геолог. — Там таке запитання виникає з міркувань збагачення, жадоби... Відповісти вам просто не так і легко. Адже ми знаємо випадки, коли денудційні процеси не призвели до виходу нафти на поверхню земної кори.

— У капіталістів нехай і так, а в нас?

— У нас? Та у нас же ця наука зовсім на інший

грунт поставлена! До того ж, теорія денудацій в антиклинальних складках та ще й тектонічного характеру...

— Але ж нафта, нафта отут у Ромнах таки буде, незалежно від стажу науки «денудації»? — нетерпляче настоюю я на своєму запитанні.

Мабуть, геологові я здався дуже наївною людиною, це в кращому разі. Цілком розуміє моє нетерпіння і все ж не може дати простої і вичерпливої відповіді. Він зв'язаний безконечним ланцюгом «симптомів», показників, придушених товщею геологічних нашарувань всіляких там «третинних», «мезозойських» чи «силурійських» періодів давності.

— Ми маємо єдиний приклад пов'язання нафти з соляними куполами в Радянському Союзі, — це Урало-Ембінська нафта. Незалежно від того, чи нафта збирається в юрських шарах, як це має місце на Емба-нафта, чи в місцях нових, так званих спаніодонтолових та чо-краксько-спіралісових шарах.

— Значить, не буде в Ромнах нафти? — рішуче перериваю я геолога.

— Чому не буде? Повинна бути...— здивовано й з відчаєм відповів геолог, і на тому ми припиняємо нашу дискусію. А через хвилину я знов терпляче й не без цікавості слухаю таку ж розповідь про діабазові брекчії, про геофізичні, газометричні та сейсмографічні досліді, про вапняки «Оноядога та Тамасола», про наукові спірки й дискусії між геологічними авторитетами тощо.

І так дванадцять день. Я щодня виїздив з геологом до свердловин, вислухував повний курс геологічних наук і годинами, як і колгоспники, простоював біля свердловини, спостерігаючи одноманітне і безконечне виїмання та опускання п'ятсотметрового свердлового інструмента.

Та ці дванадцять день показали мені і людей, що мовчки, без голосних балачок, але з глибокою вірою в перемогу над природою, працюють на свердловинах. Дивлячись на них, згадуєш наших героїв-кругосвітників, що перемагали і стихію морів, і космічну непорушність джунглів, і фанатичну упертість тубільців для досягнення поставленої мети.

Певен, що й ці переможуть. Вони не просто працюють, щоб швидше крутився ротор чи на кілька хвилин

раніш піднявся інструмент. Вони творять. Вони проголошують велике «розкляття» прихованим у надрах Золотухи віковичним скарбам природи...

Гостро, навіть хворобливо гостро переживаються серед робітників невдачі пошукань. А тут чомусь «заїла» коронка інструмента, неvistачало якоїсь долі атмосферного тиснення в компресорі, що посилає в свердловину для промивки глинястий розчин. Іноколи може навіть неvistачити й доброякісної глини — і до того ж раптом; не стало, та й усе. На роторній свердловині, що точно за проектами устаткувалася трьома паровими казанами, неvistачає пари; аварія — і вся величезна й складна будова, як організм, що з нього вищідили кров, спинається, потухає. Важко визначити, якої «пари» іноколи неvistачає і в теоретичних та організаційних «казанах» роменських нафторозробок.

Надто-бо довго й складно проходять ці важливі для країни досліди.

Шодня в районі креліусної чи обох роторних свердловин, серед численних «болільників» за свою, радянську честь, за роменську нафту, — я бачу людину, що в перший день мого приїзду показала на шляху рукою, як семафор, де нафторозробки.

Збирався я виїздити з Ромен, не дочекавшись нафти. З лекцій геолога я вже знав усю природу «денудацій» «антикліналів», «соляних куполів» та «бітумінозних пород» і, як і він, міг відповідати на запитання — чи буде нафта? — довгими й ґрунтовними науковими мотиваціями. Вважав би незакінченою свою роботу, коли б не поговорив ще й з тим привабливим зовні чоловіком.

Ішов дощ. Шофер не наважувався з'їжджати з шосе на ґрунтові шляхи, і ми стояли, розмірковуючи, як же дістатися до свердловини. Мимо нас пройшов чоловік, зіщулившись від дощу. Спокійно, без дощової паніки, він повернув з шляху і почвалав до свердловини. Я не звернув би уваги на таку «подію», як не звертав і на те, що зустрічав цю людину біля колгоспних возів і борін, які таборилися навколо свердловини, як не звертав уваги, коли бачив його на гіпсовому кар'єрі і на алебастровому заводі на горі Золотусі. Та чоловік скоро повернув назад від свердловини. Дощ полив з особливою впертістю, ніби спересердя виливаючи на землю цілу лавину води. І чоловік завернув під товсту вербу.

Тепер побачив я його знайоме по кількох зустрічах обличчя, воно привертало увагу заглибленою якоюсь мрією й силою волі чоловіка.

Машина поїхала шукати місця, де б можна було повернутися на вузькому шосе, а я підійшов до дивного знайомого. Чоловік зрозумів, що я спеціально для нього вийшов на дощ, щоб таки поговорити з ним. Його усмішка говорила мені про це і переконувала, що мене він прекрасно вже знає.

Вітаємося, як давні знайомі. Без усяких мудрувань я питаю:

— Ну як, буде у нас нафта?— і виразно киваю головою в бік свердловини.

— Буде!— відповідає він, ні на мить не замислившись. І продовжує з тим благородним упевненням, за яке поважаєш людину:— Аякже? Мусить бути! Де ж їй ще бути, як не тут: купол, сіль, гіпс, діабаз, вапняки...

— А звідки ж вам відомі ці геологічні побратими нафти?— цікавлюся я, починаючи в душі «зводити гріх» на нашого широго геолога. Вивчаю цю п'ятдесятилітню, кремезну людину. Говірка не місцева, одяг теж незвичний у цих місцях, сині спецієвські штани з пругким ременем у пояску, розстебнута сіра косоворотка. Чоловік не здивувався від мого запитання.

— Я сам гірник з Уралу.

— Працюєте на свердловинах у нас?

— Ні... Просто, цікавлюся. Бачу, я вам здаюся диваком. Я робітник, батьки мої були гірниками й діти теж гірники. Прізвище моє Шептуха, і рід мій починався десь тут в Аксютинцях...

І під шум проливного дощу, в ширій бесіді несподівано для мене розпочав оту цікаву історію Шептух, як вони шукали скарбів у горі Золотусі і прокляли їх, як утікали від пана Полетики.

— ... з газет довідалися і в нас, що тут почали шукати ці скарби,— закінчував Шептуха свою розповідь, коли вже давно перестав іти дощ і сонце гріло розквашену землю.— І не втерпілося мені, така, видно, природа Шептух. Узяв на півтора місяці відпустку в себе на виробництві, путівку мені дали до Сочі і я... по дорозі, заїхав на кілька днів. Та боюся, коли б і путівка

моя не пропала, кортить таки дочекатися її... того скарбу, який залявся моїм предком, скарбу нашої нафти.

— А заляття ж як? Ви його знімаєте? — приязно іронізую я.

— Знімаю! — так само відповідає Шептуха, щиро сміючись і переконливо махнувши рукою.

— То як же буде у вас з путівкою?

— Ще є цілих три дні. Гадаю, що завтра... неодмінно виїду в Сочі, але сьогодні... Сьогодні ще побуваю на всіх свердловинах.

На тому ми і розпрощалися.

Минуло ще майже місяць часу після тої зустрічі з дивним ентузіастом і патріотом роменських надрових скарбів. Настала тепла й суха година. Перебуваючи в Лубнах, я не міг відмовитися заїхати і в Ромни, на нафторозробки. Газети, як навмисно, мовчать про роботу дослідників-нафтовиків. Знайомий геолог пі слова не написав мені про ті роботи.

Не без глибокого хвилювання їду тими ж шляхами. Ліворуч у зеленій руті садків — Акютинці, праворуч — вершина соляного купола, гора Золотуха. Потім хутір, і верба, де я востаннє говорив з нащадком скарбошукача, Кирила Степановича Шептухи. Його не було під вербою, і мене торкнувся сум, якийсь родинний сум розлуки — чому його немає тут? Адже він, як символ певності, що тут таки буде нафта, чомусь такий необхідний зараз. Бо я не бачу цистерн із добутою нафтою, не бачу й копаних у землі басейнів. То що ж це: знань, нафти й досі немає?..

Мене зустріли на свердловині незвичайно, якимось без слів. І інженер, і геолог, і Оврам — змінний свердляр, і його товариші мені привітно всміхалися. Я тут уже як свій, і всі радості її, — належать і мені нарівні з цими людьми.

— Так єсть уже нафта! — гукає Оврам, замість привітання. Розчервонілий від напруження, замашений нафтою, він натягає трос, щоб стримати тиск униз п'ятсотметрової штанги, і всміхається. — Єсть вона, дорога! — ще раз підкреслює він, підморгуючи мені.

І це було моє безсловесне свято. Зі мною по двору

свердловини ходили трое, не знаю й хто, не пам'ятаю. Вони показували діжки, резервуари з свіжою, ними здобутою нафтою. Міряючи промисловими масштабами, — це тільки краплі, що стверджують наявність нафти під горою Золотухою.

— Ми вже своєю власною нафтою опалюємо наші двигуни, — не витримав, щоб не похвалитися, інженер свердловини.

Я мазав свої пучки тією нафтою, нюхав, переконувався. І між іншим запитав:

— Мезозойська?

— Ні, значно молодша, — розуміючи мій жарт, відповів геолог і весело розсміявся.

— А як колгоспники?

— Відбою немає. Подивитися, іншим показати; набридає відмовляти, в пляшечки на показ рідним просять...

Про теорії нафтоутворень геолог ні слова не говорив. Я чекав, що він пояснить «молодість» цієї зеленкуватої ще нафти. Він мовчав. Чи упевнився, що обізнаний уже з його лекцій з природою надрових багатств, чи потішався моїм захопленням від цієї реальної ілюстрації творчо-переможної сталінської епохи, чи просто ілюстрував свої попередні і ретельні лекції...

Надвечір того ж дня я їхав повз вокзал у Ромнах. На сходах сиділо кілька пасажирів, чекаючи поїзда. Один із них видався мені знайомим, я сподівався його тут зустріти, ніби саме його я й шукав. Спинилися, і я іду до пасажирів. Назустріч мені підводиться з тою ж привітною усмішкою Шептуха.

— То це ви вже й з курорта? — спитав я, впевнений, що він заїхав у Ромни ще раз після Сочі.

Шептуха, сміючись, махнув рукою, мимоволі повернувся в бік Аксютинець:

— Розумієте, прозівав. Яюсь затримався, чекаючи з дня на день нафти, та незчувся, коли й минув місяць... Ну, зате везу в пляшці доказ нашим на Уралі, що Золотуха не дарма так вабила наш трудовий рід. Ось він, скарб!

Шептуха вийняв пляшку з нафтою, підняв її проти

сонця, що заходило, дивився на густу, прозору, величаво-проречисту нафту. Ледве чутно говорив:

— Прошу колгоспників: випросіть і мені пляшку, самому ж бо незручно, я не тутешній. І зрзуміли, випросили... Знялося закляття Дениса Шептухи, соціалістичний скарб знайдено...

Над землею жевріло велике сонце і золотавими зайчиками голубило тугу прозорість нафти.

1937 р.
Ромни.

СВЯТОГОРИ

1. ЛЕЙТЕНАНТ АВІАЦІЇ

Четвертий раз у село Новоселиця я приїхав минулого року, коли розквітла весна заливала його повіддю кольорів, пахощів і звуків. Від станції пішов у село не шляхом, а городами, через пагорбки. За ліс позаду мене прокрадалося сонце, різкіше виступали контури речей. Милуюся білими в цвіту садками по долині,— у мене майже під ногами, навколо пагорбків розташувалася Новоселиця. На ставах гелготіли гуси, в повітрі стояли теплі запахи медів і млосна, п'янюча пісня життя. До мене проривалися окремі звуки людських голосів, торгання клямок, і над усім оцим хвилинами лунав мелодійний жіночий спів. Часом його відносив подих вечірнього повітря,— тоді я рушав з пагорбка до городів. А коли знов вирівнювалися звуки пісні й змішувалися з запахами вишневої весни, я мимоволі спіявся.

... Сонце низенько, вечір близьенько,
Прилинь до мене, мое серденько..

Починало вечоріти, коли я всілякими обходами таки дійшов до двору Сили Степановича. У нього я й раніше спіявся, заздалегідь домовившись листовно. Дружина господаря, Віра Євменівна, відкрила мені ворота, заглядавши на вулиці. Сила Степанович десь на колгоспній роботі, він бригадир, і невідомо, чи навідається з сином додому.

Кілька теплих привітальних слів — і ми збиралися заходити до хати. Про себе я зміркував, що буквально

за кілька хвилин вийду знов, пройдуся по моложавому садочку господарів, нап'юся досхочу п'янкми пахощів весни. І в цей час, ось тут під боком, чи то в садку, чи може, на ставках, зірвався той же голос, та ж сама пісня. Ми обоє стали біля порога. У мене були свої причини... А Віра Євменівна — з людської поваги до них. Невистачало в мене сил утриматися, і я мимоволі вмикаюся в той спів, забуваю, що я не сам, що я гість:

Прилинь до ме-е-не, моє серденько...

На мій запитливий погляд Віра Євменівна відповіла:
— Сусідський син приїхав у гості до батьків, співливу жінку-льотчицю привіз...

Другого дня ранком я працював у садку Сили Степановича. Цвітіння рослин надавало мені особливої творчої наснаги. Працюючи, забувся про вчорашній захопливий спів, запашний і повний ніжності, як повнокровний яблуневий цвіт. Працював я над твором про радянську жінку. Хотілося порівнювати її з тим повнокровним цвітінням садків, символом перемог над зимовими стихіями, символом народження і вічності життя.

Здалося мені, що я не сам у пахучому садку. Ніяких зайвих звуків, але відчуваю, що поблизу мене, крім весни і цвіту, є й ще хтось з людей. Кидаю роботу й виходжу на стежку, прямую до кущів троянд на межі з сусідами. І обмер: під розквітлою яблунею в сусідньому садку, ніби від сонця сховалася, стояла молода жінка, як мистецька прикраса. Винувато всміхалася, спостерігаючи мій переляк.

— Я, напевне, заважаю вам працювати?

— Ані капелиночки, будь ласка...— похоплююся я запевнити її.

Почулося, що запитав той же голос, що вчора співав. Голос кожної людини має свої рідкісні, ледве вловимі особливості, що роблять його неподібним на голос жодної іншої людини в світі. Здається,— буде людина говорити чи співати, сміятись або плакати,— ті особливості її голосу, його тембр, його, так би мовити, слухова тінь,— відібіються в пам'яті незаперечною ознакою, за якою впізнаєш людину.

— Навпаки, я дуже радий...

А чому радий, коли б вона мене запитала, навряд чи відповів би, хоч справді-таки був радий. Я ж бо працюю над твором про радянську жінку.

— Від тітки Віри я вже знаю, що ви у нас працюєте над твором... Та ще, кажуть, над твором про жінку. Цікаво. Про радянську жінку я щось мало читала...

— Про неї не більше й написано,— ледве вмикаюся я в розмову.

— Можливо, тут і ми... жінки, завинили.

В цей час я підходжу до кущів троянд, виймаю ніжчик і вирізую ледве розпуклий рожевий бутон. Жінка говорить тим же музикальним голосом, говорячи, всміхається, бо цілком розуміє мій нехитрий намір...

— Хватайте,— перебиваю я, кинувши бутон. Мені кортіло, щоб вона поколола руки, почала б гніватися, щоб почути, як зазвучить її голос у гніві!..

Жінка вискочила з-під яблуні, щоб ухопити бутон. На білому кітелі пілота блиснув сонячний промінь, відбившись від ордена Червоної Зірки, і на мить засліпив мене. Але я встиг помітити в обличчі жінки щось близьке мені, знайоме чи рідне. Як ото сестру чи матір, загублену в дитинстві і забуту, побачиш уві сні, зрадієш і в хвилюванні прокинешся. Та як не хотілося мені цього разу прокидатися...

— Стривайте! Я ж вас знаю... Ви...

— Чому ж я вас не знаю? — запитала жінка й зніжковіла.

Може, я й злякав її раптовістю, та бутон вона-таки вхопила. Чи вкололася — не знаю, але те, що я можу виявитися якимось її знайомим, бачу, особливо гостро вона сприйняла. Мені здалося, що вона стримувала внутрішній трепет душі.

Хотів би й не знати її ніколи. Голова моя вже й не шуміла, а гула від напруження. Що крок ближче до неї, то більше впевняюся, що знаю її, чув давно цю «слухову тіль» голосу. Але де, коли — нічого не доберу.

— Я вам допоможу згадати і розчарую. Мое ім'я Зоя, а батьків... не пам'ятаю... — з мольбою нагадувала мені жінка. В тій мольбі звучала і трепетна надія: чи не брат, а може... батько? Вона така ще дитячо юна...

...Була осінь 1921 року. В село Цибулівку я приїхав з повіту влаштувати зіпсований бандами телефон. У сільраді повно люду — не то лаються, не то завзято дискутують.

На лаві, в обірваному різнокольоровому драпті, немітї, з нечесаними голівками, босї, сидять шість безпритульних дівчаток віком 7-8 років. Очі їхні розгублено перескакували з промовців на селян у кімнаті. Тулилися до гурту, а одна, найменшенька серед них, тихо плакала. І ніхто, навіть її подруги поруч, не втишували тих дитячих сліз.

Починаю розбиратися, що мовиться тут про всиновлення цих безпритульних цибулівськими селянами. Дівчаток привезли з вокзалу після остаточної ліквідації там бандитизму.

За столом говорив бородатий селянин. Він часто озирався на дівчаток і цим нагонив на них невимовний страх.

— Чому б і не взяти хоча б і мені?.. Але ж... дівчина, та ще ж і невідомо... якої воно віри, а ми ж православні. Дівчина — то таке зілля, що доки виросте, то і в рідних батьків чуб сивіє. І виросте, куди ти її приткнеш, дівчину?.. Ні, не візьму. Коли б хлопець, можна й охрестити... слова не сказав би, взяв би.

Потім говорив другий, третій. Говорили по-різному, але лишали за собою право подумати. Жінки, говорячи, шкодували, бідними дітьми взивали дівчаток і теж не поспішали зголоситися взяти котрусь собі за дочку. Біля дівчаток нагинався й говорив до них чоловік років тридцяти віком, зодягнений у латану фронтову гімнастюрку, на лиці поголений. Він зрідка кидав репліки промовцям і розпитував дівчат про ім'я, про батьків. Крайня, найсмівливіша серед них, що, може, за старшу правила, Маруся, відповідала чоловікові за всіх. Вона навіть прізвище собі встигла вже придбати — Безпритульна, й з гордістю називалася: Маруся Безпритульна.

Фронтвик узяв слово і, хвилюючись, як батько говорив:

— А ще й радянські громадяни! Та ви ж, як би сказати, говорите так, неначе у нас ще й досі цар Микола править. Тепер жінщина, як би сказати, у всіх правах нарівні з чоловіком становиться. Ленін і партія ці права здійснять разом з нами, трудящими, а ви боїтеся за дівчаток. Ідеться до того, коли, як би сказати, чи то дівчина, чи то хлопець, обое вони стануть незалежними, кожне само собі господар і, як би сказати, матеріальної опіки не потребує... Я, Василю, — звернувся чоловік, видимо, до своєї дружини, — я не від того, що й узяти

б нам з тобою Зою, або оту найменшеньку Раечку, що плаче. Таке хороше дівча, а своїх же, бачу, все рівно не буде.

— Здурів чоловік! Тю на тебе, людей соромився б, таке верзеш. Дівчину, та ще й... нерідну. Чи ти знаєш, яких воно батьків, може й справді... віри не нашої, городське? Та ось і товариш Мар'їндень кажуть...

В кімнаті регіт. Хтось поправив Василю.

— Товариш Мариндей.

— Та Мар'їндень же, не хто ж...

З тим Мариндеєм довелось кілька днів квартирувати в одного середняка. Він приїхав від юридичного відділу повітового виконкому інструктувати новообраний народний суд. Не подобалася мені ця гнила якась людина... Пригадую, я незлюбив Мариндея ще зразу, коли почув його промову тоді в сільраді:

— Що й говорить,— почав Мариндей,— дівчина завжди була в суспільстві скоропортящимся вантажем, такою вона й лишиться. Закон природи надів їй спідницю, а не штани, і нічого тут не вдієш, не переробиш. Тим паче, безпритульні. Просто страх бере, коли згадаєш, яке майбутнє... чекає... цих сиріт...

Все це я згадав блискавично. Зоя ще стояла в напруженім чеканні. Білий кітель з петлицями льотчика-лейтенанта знімався від посиленого її дихання.

— Ви пам'ятаєте, як вас у Цибулівську сільраду привозили, щоб роздати селянам на всиновлення? — спитав я Зою, підходячи ще ближче. Тепер зовсім упізнав у ній одну з шести дівчаток на лаві в сільраді.

Зоя глибоко зітхнула і, приховуючи сум, злегка усміхнулася:

— Як же, добре пам'ятаю. Тепер пригадую і вас, ви тоді пацаном таким розбитим виявилися, телефони лагодили та з тим великорозумним Мариндеєм усе ляпалися за нас і Раечці куклу зробили. Все пам'ятаю. Раечка плакала за вами, вона полюбила вас, як брата...

Відчуваю, що нижня губа в мене затремтіла, я закусив її зубами. Хочу крикнути: мерщій розповідай, Зою! Розкажи, де дівалася та премила білоголова Раечка, яку так хотів забрати незаможник Прокіп Березань, а Василю категорично йому заперечувала.

— Довелося нам прожити в сільраді на соломі та на ряднах більше місяця. Сторож, дід Митрофан, був нам і нянькою, і мамкою, і татом. Пошесть укинулася до нас, Найстарша серед нас, Маруся, коли пам'ятаєте, вона хвастала, що має прізвище — Безпритульна, така чорнявенька й тонка... Вона ледве не вмерла по дорозі, коли нас відвозили в повіт, до будинку для безпритульних...

— А Раечка?.. — не терпиться мені, мимоволі перебиваю розповідь.

— Раечка?.. Ії-таки забрав той дядя, Прокіп Березань.

— Вона лишилася в Цибулівці?

Боляче переживаю я за Раечку. Незрозумілий приступ задрозів здушив, коли почув таке про ту дівчину. Адже ось Зоя — лейтенант, орденоносець... Те, що їй після поневірянь пощастило потрапити в сферу державної турботи про дітей, дало їй змогу здобути вищу освіту й почесний фах. А що здобула моя Раечка (несподівано я став вважати її своєю)? Зоя говорила:

— Христю — була між нами така жвавенька — забрала в село Піскуни, а Рая... Вона не лишилася в Цибулівці. Від холери 1922 року вмер її названий батько, Прокіп. Вже дорослими в дитячому будинку ми зацікавилися долею наших подруг, хотіли забрати їх до себе. І тільки дізнались, що з тією матір'ю Василюю після смерті Прокопа переїхала Рая до рідних Василюни аж у село Хорунжівку. Так і забули ми її після того. А оце взимку я дістала від Марусі Безпритульної газетну вирізку, де говориться про весілля знатної ланкової з Хорунжівського колгоспу — Раї Прокопівни Березань... Вона одружується з агрономом і має орден Леніна за здобутий найвищий урожай в області. Що це наша Раечка, ми цілком певні. В газеті написано, що вона з безпритульних, і мати в неї нерідна, сама за якогось рибалку колгоспного ще раз вийшла заміж та зятя в прийоми приймає... Христі більш повезло: її усиновила, чи удочерила тоді червоногвардійська вдова Стодольна з села Плискунів. Мала вона двоє хлоп'ят, одного й трьох років і вибирала з нас душеньку, щоб хлопців гледіли. Як дочку виховала її, в комсомол, у партію вступила Христя Це, знаєте, орли-дівчата, святогорі!..

Після хвилинової задуми Зоя ніби відкинула всі спогади

про тяжке своє дитинство, знов усміхнулася бадьоро жіночою усмішкою і запропонувала:

— Хочете, давайте поїдемо хоч би в Хорунжівку, вам же це на користь. Чоловік мій охоче погодиться. Ми на два місяці у відпустці. А в дорозі ще розповім вам багато цікавого про решту дівчаток. Наша Галина одна чого варта! А Маруся, або Христя!.. Ми всі, як бачите, богатирі, землі радянської святогори. Та нехай у дорозі, по порядку про всіх...

Тоді попохала зрізану мною квітку, побажала успіху в роботі і пішла. Ненароком зачепила яблуневу гілку. З неї посипалися, як сніжинки, закружляли в повітрі й послалися на землю ніжні пелюстки квітіння.

2. ЇЇ ДВАДЦЯТЬ ОДИН РІК

...Галині зараз уже двадцять один. Але тоді їй ледве перевалило на п'ятий рік. Навіть далеко пізніше, коли ми зустрілися з нею на одному вокзалі серед безпритульних, вона була просто немовлям, порівнюючи з нами, шести-семирічними дівчатами. Нажахана ще з дому, Галина нервово сприймала найменше непорозуміння в нашому бездомному житті, її доводилося часто розшукувати самотню десь на смітнику...

Нагадали ви село Цибулівку і осінь 1921 року. На щастя, це був наш останній етап. Місяць життя в сільраді, на солом'яній підстилці, нас остаточно переконав, що ніяке самостійне існування нам ще не під силу, бо ми таки діти. Діда Митрофана, сторожа сільради, природа не обдарувала ніжністю бабусі-няні, він був черствий, кутив вонючу люльку, лаявся. Але ж таки розповідав нам казки — щовечора ті ж самі. Ї ми горнулися до нього, часом сприймали його незадоволене бурчання, як ніжну ласку. Ми були діти...

Зоя розповіла про Галину. Розповідає, а в самій часом напрошуються сльози. То запалювалася переживаннями минулого, тоді голос її урочисто знімався, слова, як зерна ядерні, добиралися одне до одного. То знов занепадала, ледве пригадуючи окремі епізоди того життя. Слухаючи Зою, ми з її чоловіком мимоволі проймалися не тільки співчуттям і повагою до героїні розповіді, ми запалювалися бажанням, хоч би там що, зустрітися з

нею, дружньо потиснути їй руку, як своїй рідній, дорогій людині.

...Павло Чередниченко, сирота десь з Полтавщини, в село Кругляки прийшов як гість до товарища свого фронтowego — Дем'яна Сокурєнка. Разом вони в маршову роту Охтирського полку потрапили, плече-в-плече два роки в окопах лежали, в штикові атаки проти вільгельмівського німця ходили, по двічі ранені були і останній раз їх з лазарету виписано в один день. Дем'ян Сокурєнко брав відпустку, їхав у село Кругляки, та з собою повіз і Павла.

Кругляки — бідне невеличке село. Дем'янова молода дружина жила в свекровій хаті край села, біля старого, ще чумаками зробленого мосту через ручай Гнилицю. Товсті високі верби й осоки прикрашали цей куточок села, сюди сходилася молодь вечорами.

Це було в 1915 році. Надія — Дем'янова дружина — на шість років молодша за свого чоловіка, любила співати пісень і проклинала війну. Вона з найраннішого дитинства пішла по наймах, і коли одружилася — вперше відчувала себе вільною, хоч і не в своїй хаті. У Дем'яна було ще два брати, хата старих мала перейти одному з менших. Та доки вони виростили, малося на увазі збудувати собі нову хату десь на вигоні за оцими вербами та осоками. З теляти миршавого викохають собі корівчину, і таки заживе й Надія...

Яка-то радість у людини! Сусіди з воріт бачитимуть, коли Надія вижене на пашу свою первістку, скажімо, підласу корівчину з коротенькими, ще бузиковими ріжками. А диви, скажуть, наймичка, Сокурєнкова Надія, свою підласу на вигон править...

Та восени сімнадцятого року в село Кругляки прибув Павло без Дем'яна. Павла обрано на з'їзд до Петрограда, а Дем'ян лишився в полку. В Петрограді ж Павло дістав від ротного фельдшера Малярєнка лист, в якому повідомлялося про загибель Сокурєнка. Полк пішов у наступ, і з нього не повернувся Дем'ян, покінчив самогубством перед початком бою. Та інший товариш з полку на запитання Павлове відповів, що Сокурєнка офіцер застрелив. Дем'ян перед наступом читав газети, товаришам радив кінчати цю імперіалістичну війну та братися за іншу, за війну правди в своїм розтерзанім війною і панами краю. Прочув про ці його балачки

фельдфебель. Дем'яна перед наступом закликав до себе ротний офіцер, смішком та хитрощами випитав його думки, поляскав по плечу, як свій брат «революціонер», а на початку бою з револьвера в спину був першим убитий Дем'ян Сокуренько.

Павло більше в полк не повернувся. На вокзалі виходив з поїзда, за владу Рад бився з офіцерськими загонами, а потім опинився в селі Кругляках і перший виголосив перед селянською біднотою:

— Геть хижацьку війну, хай живе влада Рад на чолі з Леніним!

Надію застав квітуchoю і радісною матір'ю дочки Галини; звістку про смерть Дем'яна кілька днів таїв, вишукуючи найвіргідніші вигадки, щоб підготувати бідну вдову...

Так і оселився в Кругляках. Попервах його обрано до першої сільської ради, а коли прийшли німці й гетьманці — Надія Сокуренькова допомагала Павлові сховатися. Потім знов обрали. Павло найняв хатину поблизу від Надіїної, часом заходив до Надії і як міг, утішав її з дочкою. Галина спиналася на власні ноженята і радісним дитячим лементом зустрічала появу Павла.

— Вона вас як батька рідного жде і згадує, — сказала якось Надія Павлові при зустрічі. Обое пильно поглянули одне одному в очі. Знітилася Надія, на другу руку дочку переклала й заквапилася йти. Вони зустрілися у кучерявих вербах біля чумацького дубового містка. Прихлий вечір підкрадався в верби.

Надія в той вечір поминула свекрівський двір, не зважила, коли перейшла з Павлом місток у вербах і опинилася в найнятій Павловій хатинці.

— Ти, Надіє, все плачеш за тією корівчиною, а в самій навіть і жити немає де. Перейшла б до мене...

— Що це ти, господь з тобою! В самого теж чужа хата... А Галина?

— Галину з радістю за дочку прийму. Переїдемо в інше село, де не знають люди, що не дочка вона мені. Любитиму обох.

— Таке мені, мабуть, судилося, — згодом говорила Надія, втираючи рясні сльози. — Приїхав батько з заробітків, привіз трохи грошей. Зібралися вони з матір'ю

й пішли за тридцять кілометрів, аж у Вільхівець на осінній ярмарок, мені корову на придане купувати. Хоч би теличку... У лісі десь знайшли їх обох аж на третій день, пограбованих, побитих. Хатку з городом забрали хазяї за якісь там батьківські борги, а я як там була в наймах, так і лишилась. Вийшла заміж, гадала — минули мої страждання наймитські, на корову, на власну хату стягнемось. Так на тобі, хижачька війна...

Павло навіть не сподівався й сам, як обняв Надію, з лиця зігнав гарячу сльозу.

— Заспокойся, хороша моя, — незміло втішав. — Життя ще тільки починається. Не корівчину, а цілу череду справимо, дужі обоє. На леваді збудуємо хату, сам своїми руками змайструю її. Починається ж нове життя. Панів прогнали, куркулів проженемо за ними. Який захочемо городець оберемо в любісінькому селі нашої країни!.. Не плач, Надіє, голубко! Ну, чого ж тобі ще, заспокойся. Наша пора починається в житті, зрозумій...

Другого дня й речі свої перенесла від свекра, а Галина так і не пішла до баби від Павла, якого того ж дня батьком почав звати.

Павло в сільрадї керував найскладнішими на той час земельними справами. Розподіляв на душу панські землі, встановлював подушні норми землекористування в селі. Спочатку куркулі просто відмовлялися віддавати зайву землю для наділу безземельним, а коли зміркували, що такий відвертий опір накличе тільки лихо на їхні голови, — переходили до хитрування й затаєної боротьби проти влади Рад. В надії, що Павло, як чужий у селі чоловік, не знає, в кого скільки було землі, а папери в колишній розправі і в волості погоріли, — куркулі за-таювали землю. Потім почали загрожувати Павлові, а разом з ним і Надії. Вважали і були певні, що то вона керує Павлом у розшукуванні затаєної землі.

День у день, як на вогні, горів Павло в тих турботах села. Ні за власну хату, ні тим більше — за корову не було часу подумати. Надія таки нагадувала Павлові про те. Навіть посварилася злегка — цей випадок за-пам'ятала маленька Галина. Вона любила тата, але мамині сльози глибоко вражали дитячу душу:

— Тату! Зроби нам корову й хату. Бач, як мама плаче

за ними. Нехай би й цяцьок мені нових не робив, аби їй хату...

Одного разу, ідучи на засідання президії сільської ради, Павло сказав:

— Сьогодні сільрада розгляне мою заяву про город. Я прошу шматок Василенкової левади з того боку села.

— Василенкової? — захнулася Надія.

— Чого ти так лякаєшся, Надіє? Ця левада мусила відійти в фонд села, навіть у відомостях уже другий місяць громадською лічиться. Василенкові трохи лишаємо поки що, а решту поділено на чотири городи. Один з них, що попад вигоном виходить, є думка віддати нам. Хороший буде городець... Понад Гнилицею капуста й коноплі щороку хіба ж такі родили...

— Але ж, Павле, чи подумав ти, що ж це Василенки?

— А чим вони страшніші за Животовських, за Золотаренків, за Махтея Когута? Сама ж кажеш, що й твого батька ланок пішов Василенкові за якісь сумнівні борги.

— Коли ти забирав землю для інших селян — це одне, а Василенкову собі під город береш. Там сини серед білого дня задують... І так нахваляються на мене, бо вважають, що я тобі підказую про все в селі... Чи не краще б випросити в громади вигоноу, хоч і піскуватого? Попрацювали б на ньому, гноїв за кілька років заробили б у хазяїв та не страхались би нікого.

Павло гнівався за такі міркування дружини, ображав її. Надія плакала знов, а Галина по-дитячому міркувала: «І чого їм лаятися за таке? Коли б я була більшенька, зробила б їм аж дві хати: одну на піску, а другу на Василенківській леваді. Живіть собі, хто де хоче...»

Надія допізна чекала Павла додому. Дівчина довго не хотіла вечеряти без тата і заснула, сидячи біля матері на лаві. Потім Надія поклала дочку на ліжко, сама прибрала в хаті. Чужа хатина. За дверима господарі гомонять. Вони бідкаються, що їм потрібна хатина, з квартири гонять. Минає весна, надходить літо. Десь на осінь, мабуть, Надія збирається родити...

Вешталася по хаті, про Василенківську леваду згадувала мимоволі. В уяві вирізьблювалася чепурненька хатка, передом до вулиці. Надія червоною горвою глиною підведе пад вікнами та по призьбі, а осокою з Гни-

лиці — перед порогом і в сінях, не лінуючись, настелятиме. Телятко від первістки припинатиме на кілку біля...

— Надіє! Надіє!.. — гукнув неначе переляканий голос під вікном і нестримно затарабанив хтось рукою.

— Хто там?

Не чекаючи відповіді, вискочила за двері, а потім і на двір. Встигла побачити дві постаті... Але ж так могло тільки показатися. Різкий удар у голову в ту ж мить повалив її на землю. Навіть крикнути не встигла. Як сон тяжкий, лишилося в пам'яті кілька чіхось злосливих слів:

— Не підказуватимеш більше... Левади закортіло...

Галину розбудили сусідські діти:

— А маму твою вбито..

— Що? Де?

— І батько твій аж у Вільхівецькій лікарні...

Дівчина схопилася і замість дверей потрапила просто в напільну стіну. Істеричний крик її почули чужі жінки. Котрась на руки, як надібок, узяла, але Галина не любила чужих пестощів і зсунулася додолу. Руки не виривала, — розуміла, що її ведуть до чогось страшного, куди можна йти тільки за руку з дорослими.

А чого її так дражнять сусідські діти, що вони їй сказали?

В сінях, на соломі, застеленій рядном, лежала її мати. Голова обмотана білими ганчірками, обличчя з гострим носом і збляклими губами було, як бліда пляма. Одна рука лежала на грудях, поверх рядна, а друга була закинута над головою; так і завмерла.

— Маму твою вбито!

Шуміло в голівці, калатало серце. Городець, нова хата і корова щоранку мукає, вигнана за ворота на пашу... Бігти до Вільхівецької лікарні? Це ж, мабуть, дуже далеко, ще далі, як до церкви, куди мама носила її кілька разів, не давши досипати ранку. А тепер уже б то й не понесе?..

Галина вирвала руку в чужої жінки й припала до блідого маминого обличчя.

— Мамусю! Мамочко..

Лице не ворухнулося, але рука посунулася від голови, упала на голеньке плече й завмерла. Та вона була

жива, та рука! Галина майже інстинктивно відчувала, як мати хотіла пестити свою доньку, — пальці її непомітно ворушилися на голому, гарячому плечі дитини. Тільки груди знімалися під рядном і з вуст зірвалося зітхання.

— Мамусечко! Я сама зроблю тобі хатку й коровку. Му-у, коровка, му-у...

Збляклі Надіїні губи пересилили болісні корчі і ніжно всміхнулися. Галина обцілювала ті дорогі вуста, по-жовкле лице обполоскала слізьми. Чужа жінка гнівно взяла її за руку й відтягла від матері.

— Бачиш, мамі тяжко, у неї голівка... болить.

Надія застогнала, ледве ворухнула головою і руку знов закинула над нею.

— Води...

Хтось приносив воду, підводили Надії голову й давали одну лиш капельку, що ледве промочувала у висхлім роті. Галина закусила руку й дивилася на безвільну, ніби заховану десь у ганчір'ї, матір. От тільки б кинутися й зірвати ганчірки, щоб поглянути матері в очі, і тоді...

На соломі лежала тільки бліда пляма матиного обличчя. Але та пляма жива, вона зігхає і стогне! Мати хворіє. Коли хворіла Галина, то мати приносила їй найкращі іграшки. І в дитини, що так безмежно любила матір, народився той дикий план. Дитина, якій не було сповна чотирьох років, вирішила іти з дому, десь добувати матері хату й корову. Адже це складало для неї наймилішу іграшку!..

Галина тільки губами промимрила ту обіцянку тяжко хворій матері, оступилася й вискочила за сінешні двері. Ніхто її й не тримав. Тільки господар хати, бородатий дядько, штовхнув рукою:

— Плентаєшся тут під ногами, байстря...

Сусідські діти, кожне по-своєму, показали їй свої переваги, а біля воріт двоє хазяйських плюнули на неї і, зовсім кинувши саму, повернулися до хати. Там вешталися жінки, говорили, що з Вільхівця має приїхати лікар, — а це ж видовище!

За ворітьми Галина озирнулася на дітей, що кинули її саму, подивилася на чорний отвір сінешніх дверей, де стогнала мама... Зірвалася й щонайдужче побігла вулицею попід парканами. Перша собака, що гавкнула з двору, відігнала Галину на середину вулиці. Потім

вона бігла якимись порожніми городами, переходила грузький ручай. Численні жабки втікали від Галини. Вона зірвала квіточку, ще раз озирнулася назад — те все було чуже, невідоме їй. Спереду піски, а за ними лісок. Навпевне, за лісом живуть такі люди, що в них Галина дістане для мами корівку...

Галина не знала ні назви села, ні прізвища батьків.

— А як же тато твій маму кличе?

— Надія.

— А мама як кличе твого тата?

— Усяк: коли — Павлуша, а як 'обід варить, то — Павло.

Більше нічого не могла вона розповісти на залізничній станції, куди привезли її підводчики. Забрали десь на шляху, ледве живу, зголоднілу. Навіть говорити було їй важко.

Посадовили в поїзд кількох дітей і цілий день везли. Галина мовчала, захоплена видовищем самого поїзда, його рухом і безкраїм життям отам, за вікнами вагона. Скільки днів минуло, відколи вона пішла від матері добувати хату й корову, — Галина не знала. Ночувати доводилося і в копиці сіна десь за лісом, і просто в бур'янах, а їла тільки щавель та козельці на пісках. Погім ішла і йшла, від людей в ямках ховалася, і знов йшла, аж поки впала біля шляху і вже не змогла втекти від проїжджих людей...

Поїзд раптово спинився десь, не доїхавши до станції. Чути постріли спереду, крик. З вагона вискакували дорослі, бігли полем до лісу й зникали в нім. Старші діти, що були разом з Галиною, особливо хлопці, встигли побувати в сусідніх вагонах. Виявилось, що на поїзд напали біля мосту недобитки петлюрівських банд. Довелося вийти з вагона разом з Марусею, на три роки старшою. Це й був початок безпритульного блукання.

Образ тяжко хворої матері, що лежала на соломі, в снігах чужої хати, з того часу не кидав Галининої уяви. Що день, що місяць, що рік — той образ обертався на казку, та вві сні він часто повертався до Галини таким, яким врізався їй у пам'ять, коли оступалася в снігах з гострим бажанням дістати хворій матері корову й хату.

— Як згадаю, а найгірше, коли приснитися, — зга-

дувала Галина в інтернаті десь через десяток літ, — так боляче й тяжко стає! Напевне, мати жива, а батько в лікарні помер. Хто їм ту хату тепер збудує, де дістане корову? Як тільки стану на роботу, по копійці відклада- тиму з заробітків, а зберу грошей матері...

— Та ти ж не знаєш, де її шукати.

— Знайду, Зоєчко! Всі села виходжу, в газетах ого- лошу про розшук, а знайду. Легко подумати — мати! Вимовити важко... Ти пам'ятаєш своїх батьків?

Ці розмови провадилися дівчатами в найінтимніші хвилини. Кожен, хто перебував у інтернаті колонії, якось пам'ятав або уявляв батьків. Були й такі, що гаразд знали місце, звідкіля вони пішли в безпритульні, були й такі, що не хотіли повертатися до своїх батьків. Таких не любила Галина.

Мрія про корову й хату для матері ніколи не завми- рала в голові Галини. Це згодом стало хворобою. Вік дівчини, школа, яку вона з деяким успіхом кінчала, — все це намагалося втушити ту мрію дитячих літ. Та Га- лина мала один аргумент, перед яким блідли всі докази здорового глузду:

— Ця мрія — то все, що лишилося мені від матері! А хто в світі серед нормальних людей згнєбить пам'я- тку про матір?

Так звучало виправдання мрії перед іншими. Для се- бе це виправдання набувало ще й іншого змісту: підро- сту, стану на роботу й зароблю на ту хату і корову. Яка буде радість матері! Вона, напевне, вже стара, посиві- ла, самотня жінка...

Чотири її подруги пішли вчитися далі по закінченні семирічки. Глибоко в душі Галина заздрила їм, але вті- шала себе тим, що своє ще дістане й вона. Треба пра- цювати і заробляти на себе, та...

В той час вона вже не говорила голосно про свою мрію, але ніколи її не забувала. Робота в фабзавучі не була важкою, захоплювала дівчину. Відчула інші взає- мини між людьми, а літа робили свою велику, творчу ро- боту. З дитини, нехай і з безпритульніцьким досвідом, тепер виростала юначка з прекрасними, трохи замріяни- ми блакитними очима, довгастим, ніжним лицем і напро- чуд мелодійним голосом. Грайливий бархатистий пушок

на верхній губі і ряд цяцькованих зубів підкреслював якусь жіночу зухвалість у посмішці Галини. Не по літах висока на зріст, комсомолка Галина в шістнадцять років здавалася цілком дорослою, сформованою дівчиною і, ніде гріха таїти, тихенько пишалася тим...

Потім — перші спроби і невдача в ливарному цеху. Галина не врахувала сили руху крана, подала його з таким розгоном, що на зупинці вихнула ковшем і він зірвався з гаків. На щастя, це трапилось в безлюдному місці ливарного двору, але аварія з ковшем спричинила простій усього двору, і Галину зняли з роботи крановщиці. Обіжена за власний промах, вона зовсім кинула великий металургійний завод і пішла працювати в залізничне депо, а згодом і на паровоз.

Ентузіастка всього нового, молодого, як і сама, — Галина швидко опанувала найновішу конструкцію потужного паровоза. Кілька лічених рейсів з званням другого помічника машиніста прославили Галину серед робітників дільниці, як винахідливу і невсипучу помічницю.

Старий машиніст Микола Силович Перехрестов одного разу розшукав Галину в інтернаті змін і почав вітати:

— Вітаю, дочко, дуже радий!

— За що це ви, Силовичу, не розумію, — здивувалася Галина. На Перехрестова дивилася розкритими блакитними очима, в зубах тримала кілька дротяних шпильок, а руками вправно порала свої вихрясті коси.

— І за скромність теж, — машиніст дружньо потис жилавеньку, хоч і зовсім дівочу руку. — Сахарчук рапортував сьогодні, що тільки завдяки твоїй винахідливості було врятовано ешелон від аварії. Коли б гальмова колodka лишилася непоміченою тобою бодай ще півхвилини, вона б на першому стикові рейок шкопириула, і неминуча тоді катастрофа... В наказі начальника тобі подяка й нагорода. Переводять на першого помічника.

— Нагорода? За віщо? Хіба інший помічник не зробив би те саме?

Перехрестов усміхнувся дівчині, розуміючи, що кожен на її місці сказав би те ж саме.

— Я прийшов повідомити, що тебе, Галино, призначено їхати помічником зі мною в далекий рейс з новим паровозом. Другого помічника не буде.

— Спробний рейс?

— М... так, спробний. Сьогодні о четвертій виїзди-мо з станції. О третій мусиш бути на паровозі. З цим теж вітаю.. Та й піду я, готуйся. О першій зайдеш до начальника, просив попередити.

Дівчина так і застигла на якусь мить. Машиніст пішов, трохи згорбившись, старечою ходою, а вона стояла з шпильками в зубах, дивилася йому вслід.

— Мое життя починається сьогодні!— тихо промовила дівчина.

Ешелон мав максимальне навантаження і термінове оборонне завдання. Начальник, уже на східцях паровоза прощаючись з Перехрестовим, тихо попередив:

— Запізнення ешелону до нашої станції не випадкове, Миколо Силовичу. Майте на увазі, що такі ж «причини» до запізнення виникатимуть і далі. Ви більшовик і розумієте, що... знайдуться ще люди, зацікавлені, щоб цей вантаж не то що спізнився б, а щоб і зовсім не дійшов до місця... Тому й доручаємо вам.

— Розумію, товаришу начальник. Будьте певні, ешелон буде на місці своєчасно і цілий..

Галина чула цю розмову. Ешелон від того здавався їй зовсім іншим. Це вже не були оті мертві вісімдесят чотири осі, що записані в путівці. Вагони придбали своє ім'я — терміновий вантаж!

Суворий обернувся Микола Силович, коли попрощався з начальником. Та Галині привітно підморгнув, посміхаючись. Новий, учора приведений з заводського випробування, паровоз упевнено рушив з своїм непомірним вантажем. Перехрестов злегка схвильований,— Галина помітила, як рука його ніби затремтіла на важелі куліси.

На станціях спинялися рідко. Два рази до ночі брали воду, поставивши ешелон далеко на запасних коліях. Тоді Галина почувала себе немов переполовиненою. Халася, витираючи ходові частини паровоза, і все позирала на ешелон далеко на запасних коліях. І це неспроста. Галина помітила, що те ж робив і старий машиніст. Його очі щохвилини поривалися між рейки глухої станції до ешелону. Комendant ешелону, його команда — всі були на ногах біля вагонів. Та тривога не сходила з лица Перехрестова.

Вночі йшли ще з більшою швидкістю. Дві години й дев'ять хвилин запізнення нагнали, лишилося більше трьох годин. Почалися соснові бори. Вони тяглися довго й набридливо. Затиснутий у суточках борів, паровоз ще більше гримів, і той урочистий грім бадьорив Галину.

— Товаришко Галино! — гукнув Перехрестов. — На ранок вестимеш ешелон, а зараз приляж, я сам..

— Мені спати не хочеться, Силевичу.

— Без балачок! О третій ночі я розбуджу, лягай..

Мусила коритися. Новий паровоз, з автоматичною системою змащування й подачею нафтопалива, з вимірними апаратами на дощі, давав машиністові цілковиту можливість вести поїзд самому, без допомоги помічника. Та «на всякий випадок» Галина прилягла тут же збоку, не пішла в кабіну помічника. Старий тільки поглянув ніби між іншим на неї і зменшив світло, що падало дівчині просто в обличчя.

Галина заснула. Поїзд ще менше спинявся на станціях, паровоз ніби набирив розгону, щоб перескочити на другу планету, щодалі збільшував швидкість. Три потужні прожектори з паровоза на кілометр уперед прорізували темінь. Та ліс тільки на зворотах ніби поринав у світло, як дельфін у хвилі моря, і знов ставав мертвою й гризною стіною, об яку бився громовий голос швидкопоїзда.

Голова Перехрестова злегка похитувалася біля вікна. Ліхтар, що освітлював прилади керування, освітлював і його посивілу, з помітною лисиною, голову. Перехрестов зрідка повертався й кидав короткий погляд на чорну стіну віковичного лісу і знов стежив за коліями далеко попереду, куди сягало світло прожекторів.

Машиніст знає кожен стик рейок на цій колії. Незабаром буде глибока виїмка, за нею крутий довгий поворот праворуч до мосту, через широку річку. Поворот іде на високому насипі, але непроходимий ліс там сягав ще вище. Ось і виїмка почнеться. Перехрестов поглянув на годинник — початок першої. Мимоволі рушив кермом і з полегкістю відчув, що слухняний паровоз зменшив свій майже стокілометровий біг. Микола Силевич не боявся, був певен, що не перевернеться з таким ешелоном і на крутому повороті, але рука запобіжливо зменшувала і зменшувала хід.

В кінці виїмки починався поворот. Лівий укіс виїмки,

як екран, освітило прожекторами, а правий пірнув у темряву. Нічого не помітив машиніст на тих укосах, але тривога кольнула йому в грудях. Рука мимоволі стиснула ричаг швидкості, але...

В ту ж мить з правого укоса мигнули сині вогнишки. Не чув пострілів, тільки швидкі вогнишки мигнули в очах. Дві кулі пронизали машиніста: одна у висок — і винесла ліве око, друга — в плече. Старий упав на підлогу; ледве діставши рукою до ніг свого помічника Галини.

Галина схопилася і знов упала, бо рука машиніста до болю міцно стиснула їй ногу. Стиснула, як пристрасно тиснуть руку рятівникові. Нічого не розуміла Галина, пострілів не чула. Тільки й бачила, що паровоз мчав немов боком, як норувистий кінь. Світло прожекторів зажирало ліс, а рейки неначе живосилом адиралися в те світло десь з правого боку. Під насипом чорніла прірва...

Дівчина вхопилася за ричаг гальмів. В голові блискавично вродилася певність: коли Силовича убито пострілом, значить — спереду приготована катастрофа ешелону. Убито машиніста, щоб не міг задалегідь спинити поїзд.

Заскреготали колеса вагонів від раптового гальмування, почувся тріск у вагонах — вони ледве витримували таку раптову зупинку. Кілька пострілів десь за ешелоном зовсім з'ясували Галині становище. Спереду Галина ясно побачила на рейках небезпеку, — могла бути й міна. За півкілометра, в боковім півсвітлі чорніли ребра ферм залізничного мосту. Галина вже зовсім володіла собою і паровозом. Під ногами голосно застогнав Микола Силович. Постріли за ешелоном говорили про ворожий напад на відповідальний вантаж. Вона пустила контрпар, натиснула аварійні гальма, і здалося, що рейки посунулися разом з ешелоном: з-під них полетіли цілі стовпи іскор. За чотири метри до міни паровоз став. Майже в ту ж мить на підніжок скочив комендант поїзда, майор Пшелава.

— Що у вас? Ах, чорт... машиніста вбито?..

— Він живий, товаришу майор... Я сама... Ліквідуйте міну!

Потім чула, як спереду паровоза рапортував червоноармієць з охорони:

— Одного вбито, решта втекла в ліс.

— Скільки їх?

— Здається, двоє втекло. З убитим — ручний кулемет.

Галина ввімкнула світло і в першу хвилину побачила тільки калюжу крові та руку машиніста, на якій ритмічно здригались і розгинались пальці, ніби намагаючись за щось ухопитись. Потім побачила закривавлену голову й рану у виску. Зірвала з себе тужурку й підклала її під голову старому. Побачила рану замість ока. Жахнулася, але не крикнула. Йй уже допомагали чиїсь вправні руки. З'явився марльовий бинт, серед запахів мазуту й перегорілого пару почувся ліки.

— Товаришко! А хто ж вестиме далі ешелон? Ви зможете?..

Галина тільки визивно поглянула на майора. Навіть у цю гостру хвилину майор устиг оцінити її очі. Дівчина подивилася вперед на рейки, там було чисто, навіть слідів міни не лишилося. Галина готова рушити далі. Майор розпорядився з тяжко пораненим машиністом — його забрали у вагон коменданта. Одного червоноармійця лишили на паровозі, але здивований погляд Галини змінив і це рішення.

— Можна слідувати далі, товаришу машиніст, — відкозиряв майор, доставши сигнали від бригадира з заднього вагона, і лишив Галину саму. Короткий гудок потону в лісових хащах. Ешелон скригнув усіма автоматично відпущеними гальмами і рушив. На контрольних приладах Галина прочитала:

— Зупинка тривала 6 хвилин і 21 секунду...

Проходили міст, поїзд набирив ходу. Через чотири хвилини на приладі швидкості стрілка підповзла до шістдесят п'ятого кілометра. Галина підводила рычаг швидкості, на мить затримувала руку й знов підводила, аж доки поставила його до краю. Швидкість ешелону, грім у вухах від страшеного його бігу і самотність серед такої нічної пустелі стискали груди дівчини. На планшеті зупинка помічена аж о шостій годині ранку, а в десять — ешелон мусить бути на місці призначення...

Перший свій портрет вона побачила третього дня, коли поверталася на тому ж паровозі зворотним рейсом. На вітрині перону великого вокзалу висіла копія її фотографії, що на посвідці, збільшена майже до нату-

ральних розмірів. Під фотографією через усю вітрину напис:

«Вихованка ленінсько-сталінського комсомолу Галина Безфамільна по-більшовицькому виконала свій обов'язок машиніста! Поїзд № С 34 нагнав велике запізнення, прибув вчасно, без жодної аварії!

Привіт славному сталінському машиністу Галині Безфамільній від залізничників... вузла!

Хай живе радянська жінка-більшовик, герой і друг!..»

Кілька фотокореспондентів і журналістів украй засоромили дівчину. Помітно хвилювалася, ледве відповідаючи на запитання журналістів, і квапила помічника, щоб скоріше закінчити набирання води та подати паровоз до поїзда. Відповідала — і тут же забувала, про що її питають, — з голови не виходила фраза: «Привіт славному сталінському машиністу Галині Безфамільній!..»

Останні кілька перегонів до свого депо вела поїзд, як у чаду. На станціях не спинялася, уважно стежила за знаками станційної адміністрації, які та подавала поїздові, спритно ловила з рук чергового дротяне кільце з колійним жезлом, але встигала й привітно усміхнутися присутнім на перонах. Вони щиро і радісно вітали, викрикуючи почесні гасла, що взивали її мужньою дочкою трудового народу, сталінським машиністом, героїнею. На ходу вловила квітку з пучка, кинутого їй рукою спритного юнака в майці. Що він крикнув — не розібрала. Озираючись побачила, що веселий юнак пробігся по перону, махаючи Галині високо піднятою рукою. Юнак вітав її, як славного машиніста, але ж у неї у жилах текла гаряча кров дівчини. Їй двадцять перший рік!..

Спочатку махнула юнакові ухопленою квіткою, потім натиснула ричаг швидкості й сльозу непрохану, але радісно-щиро, змахнула з розчервонілої щокви тією ж квіткою.

— Товаришу Білошапка, — звернулася до помічника, — коли будете їхати назад через цю станцію...

— Довідатися, хто той спортсмен, що квіти так спритно кине?..

— Я вам зовсім не про те говорю, товаришу Білошапка... Дротина у чергового загнута... бачите, руку вдряпнула... Теж вигадали, спортсмен. Звідки вам про це відомо?

— Моряка видно по походці, а цигана — по халявах. Я їх на цій колії всіх знаю. Напевне футболіст або мотоциклетний гонщик. Але я уточню й напишу.

— Тю на вас... Я йому одне, а він... Відкрийте резервний кран палива, а в тому форсунку прочистіть, паровоз набирає швидкості... Напишу, напишу, а сам і адреси моєї не знає. Ще й моряк називається...

— Єсть, товаришу капітан, форсунки вичистить!.. А адреса ваша, дівчино, тепер відома на найглухішому полустанку нашої країни, будьте певні!..

Находив кінець літа. На широких колгоспних ланах чорніли масиви озимих посівів, на станціях лежали гори кавунів і динь.

Третій день Галина водить пасажирський швидкісний паровоз на новій залізничній колії, куди перекинута її після одержання почесного звання машиніста-стахановця і ордена Трудового Червоного Прапора. За цей час доводилося кожні три дні проїздити вдень повз станцію Вільхівець. Спочатку це була лише нова назва, потім вона почала нав'язуватися на зуби й ставала синонімом: «Доводиться ставати у всякому тобі Вільхівці...» або: «Який-небудь Вільхівець часом затримає поїзд більше, аніж Лозова чи Знаменка...»

Проливні дощі десь за Вільхівцем одного разу затримали кілька вантажних і пасажирських поїздів. Швидкий поїзд, що йшов за паровозом, керованим Галиною, теж затримано у Вільхівці. Галина спочатку поралася з двома помічниками біля паровоза, кілька разів ходила до хур з кавунами та динями і таки не витримала, пішла до найближчого соснового ліска. Лісок стояв рівною смугою за гони від залізниці. Місцями стерня поросла травою й бур'яном, з яких з характерним свистючим шумом схоплювалися перепілки.

Закортіло пірнути у ту траву, в бур'яни, простягтися проти гарячого ще сонця. Галина обрала найбільш дорідну рослинність і лягла горілиць, широко розкинувши руки, в траві. Гостра стерня вколола руки, та не те стривожило дівчину...

Тільки лягла в бур'ян, як несподівано виник образ далекого, давно забутого дитинства. Копиці сіна, ліс, бур'ян... Потім станція... Так, то була станція Вільхівець,

з якої Галину вперше посадовлено з дітьми до брудного вагона... «А маму твою вбито... і батько твій аж у Вільхівецькій лікарні»,— раптом прозвучали, ніби ось тут над вухом виразні голоси сусідських дітей...

Спочатку, як ужалена, скорчилася на землі, припала до неї й заридала. Але в наступну мить схопилася й озирнулася навкруги. Зеленава смуга лісу ген-ген у долину поринула. Над колією застаріла копиця сіна, станція Вільхівець.

— Вільхівець! Вільхівецька лікарня! Батько...

Кинулася просто до лісу, туди, де зеленава смуга його поринала в долину. На станції гукнув якийсь важкий паровоз, неначе застерігав Галину. Вона різко спинила біг. Потім повернулася й пішла до свого поїзда. Але пішла не просто до паровоза через колії, а через вокзал. У грудях калатало ніби не одно, а цілий ешелон людських сердець. Так, це ганок тої станції, куди привезено її тоді... Навіть озирнулася, чи не стоять підводи на шляху.

Мати Надія, а батько Павло, або Павлуша... їй двадцять перший, а тоді було чотири. Сімнадцять літ тому! «А маму твою вбито... Му-у коровка».

Галина згадала, що заробляє щомісячно коло тисячі карбованців, на книжці ошадної каси має солідну суму. Сором відчула, згадавши, як обіцяла матері придбати хату і корову. То були дитячі мрії, та не було за що їх здійснити. Тепер же вона має за що справити бідній матері хорому, а не то що убогу селянську хатку!

— Вільхівець! Як же звалося село, де лишилася смертельно хвора її мати?

Черговий приніс путівку, і Галинині мрії відчахнуто, як непотрібну всохлу гілляку на моложавому, рослому дереві. Вона веде швидкий поїзд!

Та Вільхівця не забула. Тепер перестав він бути «всяким там Вільхівцем». До нього під'їздила з урочистим піднесенням. На зеленаву смугу лісу в долині, на бур'яни любовно дивилася і бачила там себе—малу, манісіньку Галину, що пішла здобувати матері корову й хату...

Начальник вислухав Галину, як батько вислухав би рідну дочку. Тут же звелів запитати телефоном станцію

Вільхівець про назви прилеглих до нї сіл в околиці на тридцять-сорок кілометрів. Десяток назв, що прочитав начальник Галині з телефонограми, нічого їй не нагадали. Село Кругляки, хутір Круглик, село Кругла Могила й інші назви, як чужі слова, не зворушували в пам'яті Галини бодай якогось спогаду.

— Ваша відпустка, Галино, намічена десь через півтора місяця. Давайте перенесемо її й їдьте, доки тепло. На місці легше буде шукати. До лікарні раджу зайти...

— Але ж там, напевне, були й петлюрівські банди.

— Вірно, Галино. Могли знищити все, а могло щось і лишитися. Моя порада одна: завтра брати відпустку, і їхати у Вільхівець. А там буде видно. Начальнику Вільхівця я дам спеціальне доручення про допомогу.

— Не турбуйтеся, дякую. Я сама. Я піду до лісу, а там у долині луки... знов ліс, шлях... піски і ліс...

І другого дня Галина їхала швидким поїздом уже як пасажир. Перед від'їздом заскочила до каси, взяла кілька акредитивів. З шафи вклала до чемодана кращі свої плаття і серед них — порване лахміття чотирирічної Галини, в якому вона пішла від матері. Як реліквію берегла те лахміття сімнадцять років, воно зберігало тепло матеріної ласки й нагадувало про дитячу обіцянку тій дорогій мамуні...

Лишила чемодан у начальника станції Вільхівець. Молоде подружжя — начальник з дружиною — вирядили Галину аж до зеленавих сосон. Побажали, щоб найскоріше розшукала матір, і просили телефоном сповістити їх про ту радість.

Спочатку поволі йшла і озиралася навкруги. Спустилася в долину — станція десь зникла позаду. Аж тоді відчула себе самотньою, відчула себе чотирирічною дівчинкою. От і ліс в долині. Ну да ж, ліс... Увійшла між сосни й попрямувала просто поперед себе. Довго йшла, не думаючи куди, бо голову обтяжували спогади. А ліс густішав, іти ставало важче між чагарниками молодняка, особливо в березовім і дубовім лісі. Тоді пошукала просіку й пішла нею трохи ліворуч. Повертала праворуч, новою просікою виходила на галлявину, знов натрапляла на просіку і... справді вийшла на луки. Широкі, ніби без краю, луки губилися десь в імлістій далечині. Кучеряві верби й осоки нагадали греблю, місток і ручай. Тепер Галина йшла шляхом.

Ішла не озираючись, очима шукала десь на обрії другого лісу. Шляшок то спускався в долину, то знімався вгору. Тоді Галина спинилася, переводила дух і знов шукала лісу попереду себе.

Її не обдурила дитяча пам'ять: це ті місця, якими йшла вона по корову для матері, якими тікала від сусідських дітей, від злого бородатого господаря квартири, від собак з села. За пагорбком у фіолетовім тумані побачила ліс. Кипула шляшок і майже бігцем, де через піски, де через ярки і стьожки стерні, прямувала до того лісу.

В лісі починало вечоріти, але коли вийшла з нього на піски, сонце тільки наближалось до заходу. Відчувала біль в ногах, але не втому. До заходу сонця вона мусить пройти оці піски й шелюги, проскочити за ними невеличку діброву, а там...

Там вона й серед ночі потрапить до села. Яке б воно не було, аби село. Коли в ньому й не жила Галинина мати, то село напевне знає, де вона жила. Адже це тут, неодмінно тут. Так запевняє її серце. Ніхто в світі не в силі переконати тепер Галину, що вона не наближається до свого рідного села.

Та ніч — не день. Коли вийшла ще з одного лісу, стала і, не обертаючись, щоб не збитися з напрямку, довго вслухалася в нічні звуки. Коли б же не ліс за плечима. Густі хмари покрили небо, темрява кутала куші й робила з них дивовижні страховища. Ніяких звуків села, ніяких вогників спереду.

«Чи не заночувати тут?» — пробігла думка. Але злякалася тої думки. Спросоння вона могла б збитися з напрямку й ніколи не виблудитися до рідного села. Тоді спрямовувала ходу на дивовижні страховища кущів, орієнтувалася по них і йшла все вперед і вперед. Скільки вона йшла часу, яку віддаль пройшла від станції — не знала. Часом вітер ганяв хмари то в одному, то в іншому кутку неба, та ізольована жменька зірок не могла показати Галині часу. На годиннику ж без сірників ніяк розглянути не змогла.

В знеможі, цілком несподівано для себе, сіла на пісок; очі злипалися на сон. І раптом — звук. Звук по землі котився, вгорі його не чула. Може, то сонне марення? Схопилася на зморені ноги — звуки зникали, а присідала до землі — вони знов неслися просто з темряви

на неї. Так, це звуки села. Півні й собаки негавали, мабуть, а може й нічне дихання тисячі натруджених грудей зливалось з невлотимими звуками... То звуки нічного села. В них вчуває Галина голос її нещасної матері... В хазяйських чужих сінях, на соломі, рядном прикрита мати. Тільки пожовкле обличчя із збляклими губами та рука, зведена до голови, не прикриті рядном.

— Води... — вчувалося в звуках села.

Галина схопилася й побігла на ті ледве чутні звуки. Коли падала, все ясніш і ясніше чула їх. І схоплювалася, сміялася й, біжучи, шепотіла:

— Мамусенько, дорога!..

Сторож кооперативної крамниці довго і уважно обдивлявся пізню гостю. Залізничний костюм на дівчині, зірка на кашкеті й орден на грудях переконали сторожа, що дівчина не бреше. Не знати назви села, в яке приходиш, — це трохи його здивувало, але сказав-таки:

— Це, дівчино, село Кругляки, коли справді не знаєш... А звідки ж ти, дозволь і мені запитати? Ти повернись лицем до електрики. Ого, як зальопалася...

— Іду з... Вільхівця, машиніст я, діду.

— Машиніст? Ага, той машиніст, з чавунки. А я думав, з МТС.

— Кажете, Кругляки? Можливо.

Що можливо? Кажу Кругляки, значить Кругляки. До кого ж тобі у нас?

Галина вигадувала, як би найпростіше розпитати старого. Вулиці села мовчали, хіба лише зрідка перегукнуться нічні півні. Тільки ритмічне чахання двигуна в колгоспнім млині врівноважувало всілякі звуки села.

— Будь ласка, скажіть: ви знаєте оту... вдову Надію?..

— Вдову? Яка ж це у нас Надія — вдова?.. Не знаю. Такої у нас нема... А-а! Може ти про Надію Чередниченкову, що колись була вдовою?

— Сімнадцять літ тому, дідусю!

— Сімнадцять? Може й так, а може й більше... у нас тепер...

— То скажіть, на якому кутку села вона живе? — нерувалась Галина.

Сторож мовчки відійшов від ліхтаря аж на проти-
лежний бік вулиці, за ним пішла Галина. Ноги, все
тіло — ніби мішок з глиною — обважніло, доки постоя-
ла з сторожем. Ледве пересувалась за ним.

— Отак ітимеш просто вулицею, аж на той край
села. Коли дійдеш, що ліворуч не стане хат, тоді підеш
цабе.

— Куди?

— Цабе, а не куди. Оце тобі кінець села ліворуч,
а оце, цабе, ніби вуличка. Там лічитимеш одну хату,
потім крива Параска на городі, тоді ще дві хати рядоч-
ком, а за Прокопом Луценковим і Надія... Спить тепер
народ.

Та Галина вже не чула кінця останньої фрази. Одна
хата, друга — кривої Параски, третя й четверта... А як
же отой Прокіп? Живе він в одній з тих двох хат,
що рядочком, чи його п'ята хата? Але не повернулася
до сторожа, навіть не озиралася на блідий ліхтар біля
крамниці.

Отут, мабуть, і є «цабе». Так, вуличка праворуч.
Одна, дві, три...

Сіріло на обрії, дружніше заспівали півні, коли
Галина підійшла до нового паркану шостої, такої ж
нової, хати. Зіперлася на паркан, застигла. «Надія
Чередниченкова». Може то й не вона? Сторожеві зда-
лося, що ця Надія овдовіла раніш, ніж сімнадцять ро-
ків тому...

Та далі Галина вже не могла б іти. Зайшла в двір.
Ліворуч із загороди почула приглушений голос корови,
кольнуло дівчині в грудях. Рукою вхопилася до спід-
ньої кишені, куди клала акредитиви ощадної каси.
Згадала, що листа від Білошапки непрочитаного но-
сять у кишені...

— Хто там? — виразно почула материн голос і від-
повісти вже не змогла. Хвилювання і втома перетнули
горло. Той голос матері вона впізнала б серед мільйона
жіночих голосів.

У хаті засвітили світло. Тримаючись за одвірки,
Галина переступила поріг. Ніякі болі в ногах, ніяка
втома її тепер не турбували.

— Ой, матінко-ю! Ййжебо... Галина, — промовила На-
дія, відчуваючи, як раптом почорніло в її очах. Вона
знепритомніла в доччиних руках. Сивина таки сріблила

Її густу косу, але і голос, і уста, і очі — все було живе; не змінилось за ці сімнадцять літ.

З ліжка підвівся, а потім схопився і пошкандибав до жінок Павло. Він устиг підтримати обох.

— Галинко! — вимовив не своїм голосом. — Оце твій брат, Галино, — показав на рослого юнака, що вийшов з другої кімнати. — Сашко, це ж Галина...

В напільне вікно, просто з вигону сходило сонце. Мати дивилася на дочку, не втирала сліз радості і тихо-тихо вимовляла:

— Прилягла б, дочко. Ач, виросла-таки. Ось ляж, Галино, в своїй кімнаті, а потім уже... Батько квіти там ростить.

— Ляжу, мамо дорога! Я думала, що тато вмер у лікарні. На корову й хату заробляла. Тепер уже не будете в чужих поневірятись.

Сашко голосно зареготав.

— Ну, чого залився? — попіркнув батько, ледве й сам стримуючи посмішку на вустах. Потім повернувся до Галини, сів біля неї й руку її взяв у свою шорстку.

— Оце найкраще, що ти знайшлася. Ми вірили, що ти... До Москви два рази я їздив на розшуки... Ну, та про це після. Ми ж члени колгоспу імені Сталіна! Шостий рік живемо вже в своїй хаті, молоко не виводиться. Тобі кімнату тримаємо, Сашкові кімнату...

Галина згадала про акредитиви в кишені — вони зовсім не потрібні цій щасливій тепер сім'ї. Поволі розквітла уста. Галина цілинним сміхом підтримала Сашка. Йї всього тільки двадцять один рік.

3. ПРИВІТ

За вікном надворі — бурхлива негода зимова. В обмерзлу шибку барабанив сніг. Як хвиля штормова, буран натискав, то закрутить вихром, аж оселя заскрипить. І сипле перемерзлим снігом, щедро посилає, немов виграючи. Десь у причільнім вікні виявилася щілинка. Пронизливий і невпинний вітер тонко й настирливо виспівує в тій щілині затійні варіації бурану. Як соліст у потужнім хорі, той спів грайливо виводив бурхливу мелодію надвірного пекла. Інколи вітер ври-

вався в комин і брязкотінням чавунних в'юшок, як літаврами, підкреслював ту мелодію.

На лаві біля вікна сиділа заплакана Рая. Особливого лиха не завдала їй ця уперта кількаденна хуга. Дівчина навіть замилювалася силою стихії. А сніг узимку — повні закроми улітку!

Та будши сиротою, в такі хвилини мимоволі згадувала про те і намагалася бодай стражданням самотності в сніговії на рибальськiм хуторі будити священну пам'ять про незнану, таємничу, як сон, як мрія не пізану матір...

По хаті вешталася її друга, полею долі приречена мати — Василина. Вона вся була захоплена іншою подією в своєму житті — весіллям цієї названої дочки Раї. Цю подію щиро готувала, ототожнювала її з буралом у природі, не втрачаючи надії, що весілля таки відбудеться. І приховувала смуток матері, що має поділити з кимось стороннім свою любов до цієї сироти, як до рідної дочки. Вона таки рідна, коли своїх не дано їй.

Нарешті, до хати ввійшов і Геннадій, старий колгоспник-рибалка, другий Василинин чоловік. Обмітаючи вінником сніг з чобіт, з кобеняка, Геннадій говорив:

— В таку хуртовину й твар безсловесна не витикається з барлогу. Світу божого не видно. На озері всі чорти з пекла транди б'ють, а до сітей і не потикайся, доки не пересядеться оцей небесний сказ.

— Та побійся ти, Геннадію...

— Кого? Може, бога? Еге, стара: відділили його разом з церквою, твого бога, в колгоспі не числиться, ніякий мені не начальник, чого ж я мушу його боятися? Хіба ж це не сказ, чуеш он? Доведеться, гляди, стара, без свіжої риби весілля гуляти... Тю, Раїсо! Та ти що, жалкуєш, моя ударнице?

По-батьківському підійшов до дівчини, поклав на плече нахолоджену, морозом освіжену рибальську руку. Рая не відкидала тої руки. Ці люди стали їй рідними. Безпритульну її взяла Василина ще в Цибулівці. Овдовівши, переїхала в Хорунжівку, а там удруге вийшла заміж за цього колгоспного рибалку й на далекім, аж за Гнилими Озерами рибальськiм хуторі доводилося жити більшу частину року.

Рая жвивалася з ними, матір'ю, батьком звала. В

Хорунжівському колгоспі ланковою стала, найкращих по області врожаїв домоглася в своїй ланці. Це було її життя! І ось посватався до неї молодий агроном з МТС. Все літо придивлялася до нього. Його поява в ланці несла і допомогу врожаєві, і вітху серцеві...

Здригнулася, коли Геннадій зняв з плеча охолоджену руку. Він сів на лаві поруч, від його одягу ще пахла життєосвіжаюча зима. Раї сьогодні особливо хотілося цих грубих батьківських пестощів.

— Перед весіллям, звичайно, плачуть від радості, Раю. А якщо передумала, то... скажи. Я сам вижду їм назустріч, поясню агрономові, мене зрозуміють.

— Ні, не передумала.

— То до чого ж оті сльози? Ех, ти!.. Взула б мої валянци й гайда на озеро, назустріч отому бурхайлові пройшлася б, молодістю подражнила зиму! Така зима для посватаної, що купіль для немовляти. А не придуть сьогодні, перенесемо весілля, та й увесь клопіт.

Геннадій повернув голову й подивився на прибранний весільними шишками стіл. Машина цієї події рушила. Спиняти її — то краяти серце сироти. Не витримав, зітхнув і мимоволі замислився. А за шибками неначе ще завзятіше вигравала надвірня хуга. Тепер Раю обізначалася до рибалки:

— Чи вірите й самі, тату, в те, чим заспокоюєте мене? Сходжу й на лід — кілька років ходжу на нього й ні разу не думала, що я сирота. Сьогодні такий день у мене, що й буран оцей, неначе іспит якийсь, і озеро, і все навколишнє мені нагадує, що нема батьків, немає рідної матері, якій би призналася про сумніви і радощі майбутнього, чи поскаржилася б на буран, що затримує такий великий початок того майбутнього.

— А мені, Раю?

— Це правда... Я просто нервуюсь у чеканні. На колгоспному з'їзді в президії до мене підійшов товариш Сталін. І коли розпитався, що я сирота, якими теплими словами переконував, що в нас не мусить бути відчутним це сирітство!.. Головуючи, я оголошувала йому слово. З якою родинною сердечністю й душевним трепетом дочки мої уста вимовляли тоді: «Слово надається рідному батькові Сталіну!». Це правда, тату, я мушу поскаржитися вам: чому вони не йдуть? Невже злякалися оцих співучих вихрів зимових? Та я б сама, не

гляда, що дівчина... Обіцяли їй з району машинами приїхати на весілля. Адже в моїй ланці найвищі врожаї в області! Колгосп на свої кошти збирався мое весілля справляти. Не я ж, а вони прибрали саме цей день. На інші дні припадають конференції, наради. Тільки сьогодні. Сьогодні мій і Володин день!.. Ну, а виявилось, в цей день небо не вільне. Немає тобі, безпритульна Раю, дня для шлюбу. Така несправедливість природи, така...

— Раїсо! — з докором обізвалася Василина.

Рая втерла обличчя і встала з лави. Обійшла стіл з шишками, усміхнулася. Ці шишки і коровай — то Раїна поступка Василині.

— Коли ти поважаєш мене, — вговоряла Василина, — коли пам'ять про рідну матір свято носиш у серці, поступись мені цим невинним звичаєм людським. Живемо ми тут... просто, як по той бік світу. Ну чим я вшаную твоє весілля? У мене ні музик, ні автомобілів, ні вчених слів. Тільки шишки!..

Рая вслухалася в ті слова і розуміла, що Василина також, як і вона, переживає невдачу з погодою. Василині теж хотілося чогось незвичайного в своєму хуторському житті.

Крізь гул і свист бурану Рая перша вчула надвірне гупання й прожогом рушила до порога. Та Геннадій спинив її, не вдягнувши для такого холоду.

— Приїхали ж! — з мольбою в очах промовила Рая до Геннадія, простягаючи на двері обидві руки.

Він відвів батьківською рукою дівчину вбік і сам, без шапки, як дорогих гостей зустрічати пішов до дверей. Чути було, як сінешні двері грюкнули об діжку в снігах — вітер вирвав їх з рук прибулого й закружелив, засвітив по снігах. Прибулий бурмотів, пораючись з вітром і дверима. Нарешті таки зачинив їх, і в снігах стало тихо. Рая низько спустила голову. Алже прибув не весільний поїзд, а лише одна людина. Відмова? Чи хто з сусід-рибалок запрошений батьком?

Геннадій відчинив двері й допоміг якійсь засніженій і змореній бураном людині увійти до хати. Важко впізнати в цьому замотаному, засніженому пакункові найближчого сусіда. Він не ввійшов, а всунувся через поріг, тримаючись одвірка. Десь пеначе з надр землі заговорив:

— Добридень, люди добрі! Хай скажуться... Чи я туди потрапив?

— Значить туди, коли потрапили в таку негодю, — відповів Геннадій, подаючи прибулому віник. Чоловік розмотував башлик, а вільною рукою з віником намагався змести з себе сніг. Потім оглянув хату, присутніх. На шишках, увітчених дівочими кісниками Василяни, спинив погляд і всміхнувся:

— Значить туди, це правда. То я конячку свою впроваю, хоч у затишок під повіточку.

— О, ні, — затримав його господар. — В такий день у нас гість користується правами начальника. Та ще й перший гість! Роздягайтеся, будь ласка, я сам уповаюся з конячиною. Ну от, Рая, приймай гостя...

Геннадій надів шапку й покванно вийшов. Рая пробувала вгадувати про себе, хто це. Згадала, що Володя обіцяв першим надіслати свого батька, а сам прибуде з колгоспними гостями. Невже оце такий моложавий у неї свекор? Придиалалася, ніби приміряла, як новий одяг, цього нового батька для себе. Значить, таки приїхав! Ніяка негодя не спинить їх, щоб весіллям закріпити щастя подружнього життя й любові.

— Ви Володин батько? — насмілилася запитати, коли чоловік нарешті розбуркався з башлика, кобеняка, кожуха і скинув кудлату шапку.

— Так. А ви знаєте мого Володю? — здивовано перепитав чоловік. — Чудовий хлопець, на п'ятірки вчиться! Певне, на недавнім зльоті бачили, він привітального листа Микиті Сергійовичу Хрущову читав...

Рая не відповіла, тільки якось непевно кивнула головою. Оступилася й сіла біля вікна, де в шілінку пронизливо виспівувала хуга. Чоловік лиш мить подумав, на Василю подивився, пояснив:

— Я аж з району. Тут вам... привітання привіз.

Рая ожила, кілька разів схоплювалася й сідала. Обома руками закривала лице, чула, що серце тріпоче радісним трепетом. Таки не забули ланкової Раїси, не самотня вона! Але ж і чоловік вовтузиться з тим одягом, шукає привітання в найспідніших кишенях.

— Догадуюся, товаришко Березань, — заговорив чоловік, — що ви чекаєте Хорунжівських, — і на стіл багатозначно хитнув головою. — Я їх ще вранці обігнав у полі. З десяток саней б'ються в заметах, з людьми, з

музиками. Напевне скоро прибудуть, якщо знайдуть простіший за мій шлях та не заблудять. Чорт зна й де я лазив, на озері ледве в ваші рибацькі ополонки не вскочив... Ага. Отут, будь ласка, розпишіться й години поставте. Коли можна, товаришко Березань, допишіть там, що негода велика, затримка чимала вийшла.

Рая тремтячою рукою писала про страшну завірюху, про холод, про озеро і рибацькі ополонки. В голові перебирала, хто б це їй з району привітання в таку негоду надіслав. Напевне, зібрали з МТС, від агрономів з райвиконкому, а може... Може й сам Коврига з райпарткому.

Тоді взяла з стола телеграму й голосно прочитала, щоб чула й мати Василина:

«Поздравляю Раису Березань високою наградой Орденом Леніна желаю счастья дальнейших успехов тчк Иосиф Сталин».

Рая поточилася до стола, припала очима до телеграми й кілька раз промимрилася той же зміст. І, ніби тільки зараз починала розуміти його, звела очі на прибулого. Тремтячі уста бриніли дівочою усмішкою, а по палаючих щоках прокотилися гарячі сльозини радості. В що хвилину її пишна дівоча врода розцвіла цвітом краси, радості і щастя.

— Не самотня я, не сирота!

— Ні, ні, — ствердив прибулий. — Товариш Коврига сказав, що разом з вами нагороджено ще біля двох тисяч колгоспників України...

Рая скочила до прибулого, вмить обняла його за шию й не встиг отямитися він, як палкий дівочий поцілунок щасливої обпалив його охоложені вуста.

— Оттакої! — почула знайомий голос і відірвалася, потім повільно розімкнула руки й рушила до дверей. На порозі стояв такий же заспіваний, але бадьорий з морозу, її Володя. В снігах, на подвір'ї людський гомін, іржання коней перемагали завоїсте бурхання зимової стихії.

Рая, замість слів привітання, мовчки подала Володі телеграму з Москви.

1938 р.

Кур'єрський поїзд далекого маршруту наганяв останні хвилини свого запізнення. До першої зупинки — великого промислового міста — лишилося добрих кілька десятків кілометрів, і машиніст наполягав, щоб вчасно доскочити до тієї станції. На перегонах шляхові майстри і сторожі привітно всміхалися машиністові, підбадьорюючи зеленим прапорцем його бистрий гін. Машина неслася, зриваючи ніби примерзле до землі повітря і з ним — заохотливі клубки іскристого снігу. Поза коліями лежали засніжені поля, вселяючи в душу розгонисті пісні. Десь у долині, з притуманених у паморозі кущів — садків знімалися догори, кучерявилися й танули струмки хатніх ранкових димків.

Коридором м'якого вагона пробіг заклопотаний начальник поїзда. В дверях він обернувся до жінки-провідника й гукнув:

— Захарова! Давайте знак машиністові. На «Іванівці» спиняємося.

— На «Іванівці»? З якого дива зупинка на роз'їзді?

— Не знаю, на станції попереджено... Хутчій давайте знак, під'їздимо.

Та в цей час машиніст уже натиснув на гальма, поїзд заскрипів, увесь рвонувся, ніби хотів вирватися з чіпких об'ємів гальм, і зовсім здав ходу. Захарова викинула з дверей вагона — роз'їзд «Іванівка» вже семафором затримував поїзд. Машиніст незадоволено глянув на годинника:

— Нічого не розумію, що робиться... Якихось нещасних тринадцять хвилин лишилося нагнати, і то... затримують, — пробурмотів, махнувши рукою, угамував поїзд і на інерції підповзав до семафора. Провідники з вагонів подавали йому знак спинитися на роз'їзді.

Семафор відкрився. Обкурений снігом, як вершник, обсмалений вогнями вітрів, поїзд повільно підійшов до перону роз'їзду. Здається, за всі понад сорок років існування роз'їзд уперше прийняв біля свого парадного під'їзду кур'єрський поїзд далекого слідування.

З вікон поїзда виглядали зацікавлені пасажири. На пероні плакати, прапори, урочистість. Черговий показує рукою на м'який вагон і хоче допомогти молодій

пасажирці, подати їй чемодан. Пасажирка востаннє прощається з кількома жінками в селянських козушках, вихоплює в чергового свій чемодан і проходить повз Захарову в вагон. Машиніст у ту ж хвилину дає сигнал і рушає. Ще пасажирка діставала з-за рукавички свій квиток, а поїзд уже поривався за стрілками, немаче ліктями проштовхував собі путь, і нісся в засніжені простори ланів, як у бурхливій хвилі моря.

Захарова чемно запропонувала молодій селянського типу дівчині купе. Там було двоє пасажирів: літня, трохи посивіла жінка і юнак з орденем Леніна в борту шевіотового піджака. Коли на порозі купе з'явилася нова пасажирка, юнак спочатку ніби оторопів. Червоної од морозу щоки дівчини, її великі, з щирим молодечим вогнем очі й приємно засмішені уста заворожили пасажера. Потім спохватився.

— Будь ласка, займайте моє місце внизу. Я на верхню переселюся.

— Чому? — запитала дівчина, зводячи брови і ніби стримуючи сміх.

— Ну... Так, звісно, моя примха. Я просто люблю верхні горизонти.

— О, я теж не цураюся висот, — грайливо відповіла дівчина і таки засміялася.

Він звівся їй назустріч, спогорда поворухнув мужніми плечима, немаче орел поправляв свої крила перед злітанням. Вираз очей, обличчя говорили: ат, з тобою тут маю ще умовлятися... Владно простяг руку до дівчининого чемодана і в ту ж мить поклав його на верхню сітку.

І не здивована, і не ображена, вона віддавала йому речі. Так само покійрно скинула пальто й подала у владні руки. Здавалося, що цьому молодикові вона довірила б своє життя, спокійнісінько поклавши в його мужні руки своє палахке дівоче серце. Пройшла вглиб купе, ледве розминаючись із юнаком.

— Ну, здоровенкі були, сусіди, — привіталася й підморгнула в двері до Захарової. Юнак укладав на верхню полицю свої речі.

За великою станцією поїзд ішов своїм нормальним ходом. Пасажирку з Іванівки звали Маруся. Юнак попервах намагався дізнатися, як звали батька, навмисне звав — Маруся батьківна. А хлопчик з сусіднього купе уже на другому десятку хвилил свого знайомства з новою пасажиркою звертався до неї не інакше як «тітуся Марочка». З нею намагалися говорити всі в вагоні, вона — свіжа людина, цікава, так «романтично» сіла в поїзд.

Маруся знала ціну зовнішності молодої дівчини, досить критично ставилася до своїх «писаних красот», як жартома говорила про свою непогану ароду, і цікавість до неї пасажирів відносила за рахунок розкішно вишитої мережки на рукавах — подарунку колгоспниць, що її виряджали. «Екзотика», — потай подумала, згадуючи їх наполегливість:

— Не вдягнете, Марусю, при нас, то не повіримо, щоб вдягли цю вишивку десь на людях.

Та цікавість була інша: чому на незначному роз'їзді «Іванівка» для цієї пасажирки у вишиваній українській сорочці спинили кур'єрський поїзд. Щоправда, на вишиваній пазусі, з-під шовковенької косиночки й заплетеної коси інколи замайорить вогник ордена Трудового Прапора. Може, і не орден... Така дівчина могла носити й золоту брошку. Та то таки був орден.

— Скажіть, будь ласка, Марусю, — звернувся літній чоловік, протираючи хусткою свої окуляри. — Ви ось тільки-но проспівали пісню: «Зелена орішина на яр подалася...» — де ви її вивчили?

— А що хіба?

— Цікава пісня. Я радянський композитор... Цікавлюся народними мотивами.

— Дуже приємно. Це я від однієї бабусі навчилася.

— Від бабусі? Ви не... актриса?

Маруся засміялася, розуміючи композитора.

— Ні, ні.

Юнак, сусід по купе, теж засміявся. Сам він і не так заходив з усіх боків і не зумів дізнатися, хто вона. Що вона могла бути й трактористкою, працювала ще на «Фордзоні» — це йому з професійною точністю щастить установити. Вона, напевно, вміє прясти і, мабуть, від-

прядала змалку матеріні, вдовині, борги куркулям. Вона керує легковою машиною (з розмови дізнався), — це не диво; колишня трактористка. Вона поправила якогось «бойкого» пасажиря, що вірш «Іван безземельний» належав не перу Некрасова, а Гейне. І це не дивно: вчилася, любить пісні, поезію.

Дівчина їде до Москви, як і він, і молодий чоловік сподівався таки дізнатися, хто вона.

Раптом поїзд рвонуло, кинуло назад, неначе він з усього гону вдарився об скелю і відскочив для другого, ще сильнішого удару. Дівчина мало не стукнулася головою з сусідкою навпроти. З гальмових країв свистіло повітря, у вагоні — тривожний гомін, поїзд хитнувся й став.

— Що трапилось? — цікавилися стривожені пасажири. В коридорі хлопцень з сусіднього купе все ще тримав у руці ричажок від аварійного крана — «стоп», а пальцем другої руки показував десь за вікно, надвір. Згодом за дверима в тамбурі вагона застогнала людина, клопоталися пасажири.

Паровоз прогув відхід, і гальма, клацнувши, відпустили колеса вагона.

Поїзд знов рушив. За двері купе вийшов молодий сусід Марусі і незабаром повернувся з новинами:

— Коні злякалися поїзда, понесли колгоспників, об стовп розбили сани. Одного колгоспника, тяжко пораненого, взято в поїзд.

— Поранений у нашому вагоні? — запитала Маруся, тривожно схопившись з місця.

Молодик хотів відповісти й не встиг, пропускаючи з купе свою сусідку — інкогніто. Неначе когось рідного її підібрано у вагон. Дівчина протиснулася поміж пасажирів у коридор. Стогін побитої людини то мішався з маячінням, то переходив у безнадійний і моторошний крик. Пасажири, хто як міг, висловлювали своє співчуття. А поїзд мчав усе ще серед широких, як море, пустель засніжених ланів...

Композитор промовив до Захарової, не то запитуючи, не то докоряючи:

— Невже в поїзді немає лікаря?

— Я лікар, дозвольте! — відповіла композиторові Маруся, протискуючись до потерпілого.

Лишенько! Череп, нога... Сусідо! Принесіть мені, будь ласка, з чемодана скриньку, живо!.. Давайте покладемо хворого в купе...

На станції Маруся здавала лікареві стаціонару перев'язаного хворого. Колгоспник не стримував сліз полляки і, хвилюючись, ледве чутно промовив:

— Як же мої діти, дружина подякують вам? Ідете собі...

— А я повертатимусь з сесії Верховної Ради Союзу й заїду до вас. Коли не забудете, згадуйте, Маруся Безпритульна — мое ім'я — відповіла дівчина, на ходу сідаючи у вагон.

Молодий сусід допоміг їй сісти в вагон, сам ускочив за нею.

— А-а! Так я ж вас знаю, Марусю. Ви з тих шести дівчат... Я тракторист із села Цибулівки. Теж депутат і їду на сесію разом з вами. Чи пам'ятаєте діда Митрофана з сільради? Я ж син його дочки...

Не противилася, коли юнак міцніше взяв її руку й дружньо, тепло потис її. Вони, як рідні, подивилися одне одному в очі. В очах тих загорала юність золота.

Поїзд уже наганяв і ті кілька хвилин згаяного часу.

1937 р.

ЩАСЛИВА ДОРОГА

В своїй районній газеті Володя Кримський скромно повідомив:

«...Нещодавно я приїхав з обласного зльоту трактористів і комбайнерів-стахановців, де мене, як кращого бригадира тракторної бригади, преміювали автомашиною М-1. Я живу щасливим, заможним життям...»

(«Шлях Леніна», Грушківський район, Одеськ. обл. 19 січня 1938 р.).

І хочеться розкрити книгу всього двадцятисемирічного життя цієї щасливої людини, поглянути, якою ж дорогою йшла вона, дістаючись до того щасливого й заможного. Хочеться проглянути не суху анкету бригадира тракторної бригади, а повнокровну життєву путь Володі Кримського, шамраївського колгоспника, комсомольця, комуніста. За сукую фразою — «як кращого бригадира тракторної бригади, преміювали...» — криється велика й чесна праця, криється історія боротьби колгоспника й колгоспників Грушківського району за реалізацію Сталінського гасла — дати країні 7-8 мільярдів пудів зерна!

Та щоб написати повноцінну повість цілого півжиття людини, як завжди, замало матеріалів. З наявних і досить скромних фактів доводиться обмежуватися лише короткими фрагментами нарису. На зльоті стахановців колгоспних ланів району я дізнався, що колгосп «Шляхом Леніна» в с. Синьках у 1937 році зібрав жита з одного гектара по 44,78 центнера, тобто понад 270 пудів з гектара! А урожай у колгоспах по 25, по 27 і по 30 центнерів з гектара ставав загальним явищем.

Захотілося мені побачити Кримського, вивчити його, але по можливості так, щоб він про те дізнався найпізніше. На цьому зльоті не хотілося викривати дійсних намірів. Була надія на те, що на багатолюдному зльоті хто там буде знати, що серед сотень присутніх сидить і людина, яка вивчає життєвий шлях знатного тракториста-бригадира. Погода зимова, але ясна. Відчувається легке потеплення, зима здає свої позиції. Ходжу, чекаю біля клубу цукрового заводу, де відбуватиметься зліт. Два оркестри— заводський і місцевого колгоспу— безперестанку грають танці: один у приміщенні клубу, другий надворі. Коли в клубі дівчата й хлопці танцюють,— це звичайне явище. Але коли надворі, на спітнілому, а часом і мокрому від потеплення снігу, вони немилосердно натужать музик і танцюють,— це здавалося викликом молодечого озорства. Кортіло й самому звімкнутися в гурт і стати не спостерігачем, а учасником жартів і сміху колгоспної молоді.

От саме в таку хвилину до мене підійшов молодий чоловік у смушовому кашкеті й акуратно застебнутій на всі гудзики шинелі. Чоловік приємно, як давній друг, усміхнувся й після звичайного вітання запропонував:

— Доки там збереться народ, давайте, товаришу, поїдемо, я вам покажу околиці нашого районного центра.

Озираюся й бачу: за ворітьми клубного двору вилискує нова «емочка». В такому віддаленому й «закутковому» районі небагато ще легкових автомашин нової радянської марки.

— Ви, товариш Кримський? — запитую.

— Ну да! Я ж розумію, що ви за ділом приїхали, а не милуватись дівчатами в танцях, і хочу допомогти вам знайомитися з матеріалом.

На слові «матеріал» Володя, ніби жартівливо, натиснув і засміявся. Чи справді він знає, що я з-за нього ввійшов, чи тільки словесний збіг натякає на це? У всякім разі для Володі Кримського з цього моменту мій приїзд перестав бути таємницею.

...Давно колись у селі Свірньовій жив наймит Яків Кримський. В Шамраївці тоді поміщик будував цукровий завод і біля нього економію. Яків Кримський від

куркулів із Свірнєвої пішов в економію, сподіваючись, що там будуть кращі заробітки.

А заробітки в ті часи скрізь були злиденні. Доки поміщик освоєє нову економію, він платить трохи більше, щоб залучити кращих робітників, переманити від інших. А потім наб'ється до нього стільки околицьких злидарів, що вистачило б на три чи на п'ять таких економій. Тоді наглядачі і сам поміщик вибирають собі найсумірніших, зменшують платню, а решту — просто женуть геть.

Яків Кримський не палежав до «сумірних». У той рік він одружився з такою ж, як сам, шамраївською наймичкою. Наглядачі вважали, що Яків лишиться працювати й за харчі, бо він же не мав ні хати, ні роду. Та Яків не лишився за безцінь працювати поміщикові. Йому треба було заробляти на хату, на сім'ю. Спробували з дружиною стати «на строк» до шамраївських куркулів, — нічого не вийшло. Тоді й пішли вони вдвох шукаючи щастя по селах та економіях.

Деся на Уманщині знаходили нові економії. По колійці збирали заробіток і зашивали в полу, — так стягалися на власну хату. В Шамраївку повернулись уже з дітьми. На голому «обчеському» клапті городу придбали поганську хату й оселилися. Яків влаштувався в економії — він був уже солідним, сімейним і «надійним» робітником. Сім'я та хатка прив'язували його до Шамраївки, він мусив терпіти найтяжчий визиск, аби тільки не потрапити в безробітні.

— Отак і розпочинали життя, — розповідає Володина мати, дружина Якова Кримського. — Злиденне й тяжке було воно, та дедалі ставало й ще тяжчим. Народилося в нас і чимало діток, а осталося трійко. Війна случилася, забрали чоловіка, і лишилася я з тими трьома дітьми солдаткою. Що вже натерпілася, і сказати страшно. Удень в економії на буряках наробишся, а вночі відпрядаш куркулям за всі позички. За віз соломи на топливо по дванадцять півмітків нарядала, з ніг салилася, рук не чула. Раю біжиш на буряки, щоб прикажчики не прогнали за запізнення. Дітей випустиш на двір і хату замкнеш на засув: як вони й чим живуть той день, не знаєш. Аж увечері повернешся додому, під дверима сидять усі троє, збившись докупочки, як ягнята, і сплять... Отаке було дитинство Володі: він найменшенький у нас був. Згодом революція настала, і зноє —

мінялися власті по кілька раз. І що вже перетерпіли бідні люди, як прийшли гайдамаки з німцями! Так напасілися на бідноту, на наймитів! Щодня шукаеш, кому б щось зробити, бо їсти ж дітям немає чого. А тут треба від гайдамаків та німців ховатися. І пересиджували в бур'янах та в чужих городах.

— Нехай воно сказиться, таке дитинство! Чоловік з полону повернувся, а тут неврожаї, голод, хвороби всякі. Дивуєшся, як пережили, доки настала наша радянська влада. Землю нам дали з комітету, а обробляти ж її не було чим. І що б же на ній родило, на незасіяній? Знов з'явилися половинщики. Брали землю на обробіток і за одну орапку та посів нашим зерном забирали восени половину врожаю. Володя тоді вже читати змів. Ми впустили на квартиру директора радгоспу, що утворився з колишніх скопомій. Директор, спасибі йому, задавав уроки Володі, та так і навчив читати. Все, було, пророчить: бути вашому синові інженером. Голову забив дитині тим інженерством, що й зараз ще Володя не перестає про нього мріяти...

Ішов 1929 рік. Володя Кримський працював у Шамраївському радгоспі на всяких роботах. Довелося ще в школярські роки і кур'ером і водовозом працювати. Потім став дорослим юнаком, але постійної кваліфікації ще не мав. Кожен раз давав собі слово, що працює останній рік, неодмінно виїде до Одеси, вступить на робфак, а далі і в технічний виш. Бути інженером-механіком на Грушківському цукровому заводі чи на іншому якомусь — це вже ставало й не мрією, а хворобою... Розпитував у батьків, як вони замолоду жили, і почав тривожитися. Звичайно ж заробляв він у радгоспі на себе, міг дещо і в хазяйстві допомогти, але тривожило його ще й те: чому це вони, працюючи з батьком у радгоспі, змушені витратити велику частину заробітку на впорання своєї норми землі? Тягла свого нема, треба пайняти. А пайняти в кого ж? Знов у того ж куркуля. Тоді ще жили куркулі дома з синами, не йшли на заробітки, навіть похвалялися, що не Кримський, а вони будуть у радянських школах синів своїх учити. Засобами обробітку землі спекулювали і наживалися з бідноти.

Одного разу Володя повернувся увечері з роботи

додому. Говорив з парторгом на заводі про колективне сільське господарство й думки парторга схвилювали юнака, голова тріщала від мрій, від гадок про майбутнє села, району й цілої країни. І про свої особисті плани забувалося за тими мріями. А он і Наташа Ковальчукова щиро-прихильно ставиться до цього, навіть... «кохаю» — каже. Наташі вісімнадцятий пішов, виросла вона зарані і школу через те кинула, — соромилася дівкою до школи нарівні з дітьми ходити. Одружитися? А тоді ж як? Чи справді йти на робфак, та й її з собою забирати, — вона ж кіно зроду не бачила...

Ішов навпростець вузькими провулочками в Шамраївці. Біля церкви зустрів голову комітету неможливого села, демобілізованого червоноармійця.

— Це ти, Володю? Чого ж не заходиш до нас, поговорити б слід.

— Так, звичайно, слід би. Теж думаю часом. Он і парторг казав. А воно все ніколи. Хіба вечором? Я ж хотуюся вступити до робфаку.

Голова неможливого пройшовся з Кримським через вулицю і на прощання повідомив майже шепотом:

— Чув, Володя: у Сильках куркулі комсомольця вбили?

— Убили? Комсомольця вбили?

Голова аж зняковів. Оце, мовляв, так запитання! Хіба не знає Володя, що куркулі мстяться на трудящих, на бідноті за те, що уривається їм збагачування? В Сильках біднота колгосп організувала!

— Розумієш, Володя, так далі й нам жити не можна. Ми теж дещо робимо, говорив парторг і у нас. Вірно говорив. Поодиноці ми нічого собі не доб'ємось. Єсть у кожного з нас і земля, та на ній бур'яни родитимуть. Форменне знущання з землі виходить у нас, коли працюємо кожен сам-на-сам. А землю ж ми дістали від радянської влади. Земля — то багатство країни! А скільки країна матиме з наших індивідуальних бур'янів? Учитесь, звичайно, теж треба на робфаці, чи там де, — інженери нам свої он як потрібні.

— Та що ж, може, не годиться нашому братові, біднякові, вчитись, чи не справимося в школах?

— Ну й видумав, не справимося! Кому ж, як не нам, і справлятися! Та, бач, Володю, село теж треба якось підтягати. Треба не для одного себе тягтися. Он у селі

яка біднота. Хто ж їм пояснить, хто прикладом стане на артільній роботі, як не комсомольці, радянські передовики? Треба утворювати колектив, Володю, — куркулі недарма так уречать цій справі. На успішній лані можна й не коней, а трактора пустити. Держава допоможе — он партійний чоловік говорить! Словом, подумай, Володю. Чув я, одружуєтесь з Наташею? Як же тоді твоє вчення? Як на мене, то я трохи відклав би — на кілька літ — відклав би й думку про інженерство. Ти ще молодий, встигнеш. Зробили б у селі порядок, заклали б міцну підвалину, тоді будь ласка, все село виїзди, учись на інженерів, на агрономів. Я не бороню, звичайно, як хочеш, довідку напишемо у всяк час, але ж і пам треба допомогти! Партійців у нас ще зовсім мало. Вся надія на комсомол!

Володя не відповів на останні міркування голови. Повідомлення, що у Синьках куркулі забили такого ж, як і він, юнака — пройняло його ще більшою ненавистю до своїх сільських куркулів. Хіба знаєш, може, й у Шамраївці чекають вони на якогось комсомольця, чи на отого голову незаможників, а може й на самого парторга?

Дома застав, як сперечалися батьки. Батько вже ніби виправдувався, а мати докоряла. По всьому видно, що основне вони сказали одне одному.

— Чого це ви? Коли не повернешся додому, завжди застанеш вас у сварці.

— Як усе знатимеш, то скоро постарієш. Одружишся, побачиш... — відповіла мати. В тій відповіді Володя відчув, що мати вела рішучий наступ. Подивився на замовклого батька, знизав плечима від здивовання. Батько не цимовчав:

— А ти не кричи на батьків. Таке робиться знов кругом. Чув, у Синьках комсомольця вбито?

— Чув.

— Ну, ото ж. Кажуть, що то куркулі вбили, це правда?

— Правда. Убили, бо він був активний організатор колективу...

— А що, не я казала? — похопилася мати.

— Казала, казала... А що ти казала? Значить, хороше діло колективи, народне діло, коли куркулі так проти них.

І знов зчепилися. Як прислухатися, то обоє вони обу-

рюються проти куркулів, цікавляться колективами і сперечаються тільки з якоїсь давньої звички — «чий батько старший». Володя вирішив припинити сварку батьків:

Ви от скажіть: пристає в колектив чи ні?

— В який колектив, господь з тобою? — квапливо зацікавилася мати.

Володя виклав усе, що знав. Йому було відомо, що в Шамраївці незаможники хочуть утворити сільсько-господарську артіль. Радянський уряд будує тракторні заводи. В радгоспах та на селах у колгоспах працюють трактора. Земля, що її дістали пезаможники на душі, стає власністю цілого колективу, і на ній легко вправлятиметься той колектив, не принижуючись перед куркулями заради худоби для обробітку землі. Від того й державі стане легше, зникнуть оці неврожаї. Коли вся земля буде зведена й добре впорана, то вона й родитиме краще. На усуспільненій землі, без обніжків і кльнків, буде можливість спланувати сівозмін, повести боротьбу з шкідниками, боротьбу за високі врожаї! Земля розкриє свої скарби, почне давати те, що вона може дати при хорошому обробітку. Люди в колективі зростатимуть, відчують себе частиною великої держави! У колективі буде змога використати всі здібності людські, хто на що здатний, щоб вони давали повноцінну користь. От я, скажімо, люблю всяку машину. Коли б мені машина, то я втриє, вп'ятеро більше користі давав би, аніж я даю її якимось водовозом. Бо я з машиною і спав би, вона в мене робила б он як! А так — вийдете ви в поле самітні: батька зразу ж ревматизми починають доймати від безсилля, мати теж судомиться, а я вчитися мрію, і такі вирвуся з села. От вам і господарювання.

— А що ж робити?

— Треба писатися в колектив. Он парторг у комнезамі кілька разів говорив, голова комнезаму починає...

— Володя, зв'яжеш нас, а сам — учинись? — заговорила мати впрохуючи. — Поли вріж, а не зв'ялуйся! Он бачиш, коли правда, убивають за таке. Якщо вже па те, то кинь хоч оті дурощі — їхати з села. Яюсь прожили б і без твого вчення. Оженишся, невістка прийде на допомогу.

Тоді батько несподівано й рішуче сказав:

— Правильно, Володя! З моім ревматизмом ти, може, й переборщив трохи, але... працюючи самотужки, ми

свій наділ так і лишаємо, як у скриню захованою. Краще повернути вже в сільраду. Одна дорога — пишись до колективу. Куркулі всіх не переб'ють, нас сїла! А коли поодинокі будемо вихвачуватися, як є погибнемо. Куркуль злий і давній він, має глибоке коріння... Та й на нього погибель є — треба нам гуртуватися в артіль.

Село Шамраївка розіслалося біля ставу з Синюхи, а за ставом радгосп і далі — цукровий завод. Добра половина шамраївчан у критичну хвилину перебивалася заробітками на тому заводі, в радгоспі. Ішов сам господар, чи посилав сина, дочку, або запрягав і конячку на возовицю буряка, на розвозку гноїв. Це була постійна свіжа копійка в господарстві, а завтрішне від того ніскільки радіснішим не ставало.

І ось — у Шамраївці стаз колгосп «До кращого життя». Справа зовсім нова для незаможників. Учора кожен був «сам собі господар», як здавалося їм, а сьогодні він член колективу, і ще не знає, «хто ж ним господарює». Ще не до кінця зрозуміли всі, що саме тут кожен і є господар, що давати собі лад у колективі багато легше. Бо ж за старого часу він був рабом своїх злиднів, своїх дріб'язкових щоденних турбот. Проходили дні, він вертівся, як ошалілий, у тих злиднях, вибивався з сил, втрачав певність у житті. Бо він був сам один із своїми нестатками...

Перші часи і в колгоспі не так усе просто злагодилося. На одну роботу накидалися всі гуртом, а іншу зовсім лишали. Обране керівництво не встигало охопити повнотою ні своїх прав, ні обов'язків. З першого з дня існування колгоспу керівництву довелося порядкувати не дрібним власним господарством, а великою, на сотні душ родиною. Родина та зібралася з найрізноманітнішими смаками й здібностями. Один одного знали з діда-прадіда, а тут зійшлися ніби з різних планет. Колективне господарство треба було впорядковувати гуртом. Нерівність вложеного кожним реманенту й худоби вносила подекуди нерівність і в настрої. Нові члени колгоспу приводили конячки й здавали їх в усупільнену стайню. Але в багатьох не було конячки на господарстві — той ішов щиро, з чим міг, і цю щирість відчували й цінували. Та були й такі, що встигали за кілька днів продати

свою конячку хоч би й за безцінь і прийти в колектив тільки з поганеньким хомутцем, і то з мотузяними ужами, бо ремінні лишав дома «на всякий випадок». Були й такі.

Старий Яків Кримський із своїм давнім другом і сусідою Ковальчуком майже всюди працювали разом — і по економіях, і тепер у радгоспі. Останнім часом справили обидва по конячці. Мовчазно змагалися, стягаючись, кожен на господарство, але не було в них до пуття ні борони, ні воза, ні хомута. І разом вступили в колектив «До кращого життя». Полегшено зітхнули, бо відпала в них складна й безперспективна турбота за той клапоть сирітної землі.

Володя Кримський кілька раз переглядав свої документи, навіть заяву спробував скласти до робфаку, і знов відклав... Того ж року й побралися вони з Наташею Ковальчуковою.

Після першого «організаційного» періоду колгосп почав працювати на зведених землях. Володя Кримський з дружиною стали ретельними колгоспниками. Щодня дома й на полі доводилося вислухувати стільки всіляких розмов і сперечань. Говорили, сперечалися, домагалися ладу. Володя прислухався, і здавалося йому, що кожен прав. Хтось більше був на полі, а інший чомусь засиджувався дома. Комусь припала легша робота, а той ледве справлявся з своєю. Дехто потай таки засівав клапоть косогору виключно тільки для себе.

Звичайно, були й непорозуміння. Село, як рій у вулику, гуло... Куркулі й поли докладали рук, щоб утримати біля релігії найвідсталіших. У проречистих казаннях навіть не маскувалися прокляття колгоспникам і колгоспові.

Так минув перший 1929-й рік. Пізно засіяні землі продили погано. Осімі засіви, з якими прийшли колгоспники в колектив, були розкидані клаптиками і, зібрані невчасно, дали низькі врожаї. Надійшла зима 1930 року, а в засіках нового колгоспу було не густо зерна. Колгоспники лишилися на зиму з дрібними запасами хліба. Знов почалися спірки. Ворожа агітація куркулів посилювала важкі настрої колгоспників. Розпускалися чутки про тихе втікання селян з колгоспів. Заговорили навіть про ліквідацію колективів, про поворот селян до індивідуального господарства.

Володя Кримський формально недавно став комсо-

мольцем, але таким себе вважав давно. Він розумів, що коли в їхньому колгоспі тільки один комуніст, то комсомольці, або й просто свідомі колгоспники, більшою мірою як інші повинні ставати йому на допомогу. Розумів, що це неодмінно мусить прив'язати його остаточно до села, — і прощай тоді навчання! І вирішив піти в район порадитися ще раз, або... або дістати відрядження, щоб їхати до робфаку.

В райпарткомі уважно вислухали Кримського. Говорив він просто, але продумуючи кожне слово. Не зразу тільки зрозуміли, в якій саме справі прийшов він: радість про колгосп, а чи відрядження домагатись. Відчувалося, що обидві ці справи його в однаковій мірі турбують і сам він не в силі дати перевагу тому чи іншому.

— Колгосп ми утворили, — говорив Володя, — спланувати колгоспне життя по-справжньому ще не вміємо. А вже пішли всілякі розмовочки навколо, знов зітхають деякі колгоспники, що на своєму господарстві було б краще.

Ви не знаєте, хто ці розмовочки пускає серед колгоспників?

Догадуємося, проте не вловивши за язика, пальцем на нього не покажеш. По-моєму, раз почали, то треба кінчати. А почин у нас зроблено непогано. До колгоспу більшість вступала щиро, працювати вміють... З тяглом у нас скрута. Поговір іде, що трактора можна...

В районі буде утворено машинно-тракторну станцію.

Як Шевченківська... З наших слів, товаришу Кримський, я бачу, що в колгоспі не так то вже й безлюдно. Адже ви, молода людина, становище розумієте правильно, чому б вам із своїми колгоспниками енергійніше й відповідальніше не поговорити? Агітація куркулів чи релігії нам буде не така страшна, коли колгоспники дружно візьмуться за розпочату справу. Ми, з свого боку, допоможемо, а ви на місці. Ви комсомолец?

— Так. Правда, молодий стажем...

Так і не сказав Кримський, за чим він заходив до райпарткому. І вперше виступив на великих бурхливих зборах колгоспників, де почув вигуки ремствування на колгосп. Виступ його був несподіванкою. Володю вважали тихою людиною, інколи навіть підміювалися з його

мрій стати інженером. Робив він те, що йому веліли, робив так, як підказувало йому сумління. Не лінувався і в усякі брехні не встрявав. Бачили його в колгоспі з дружиною, знали, що працівник він кращий серед багатьох, і ніколи ні за що йому не дорікали. Були навіть переконані, що Володя й учитися не піде і таки випередить усіх «несміливих» до колгоспної праці. Та не тому був несподіванкою для зборів Володин виступ. Несподіваною була перша запальна промова колгоспника, яка внесла свіжий струм боротьби за колгосп. Володя молодий і дужий, він хоче жити по-молодому, по-повому. Це нове він бачить у колективній чесній співпраці колгоспників, у глибокій вірі та відданості партії Леніна — Сталіна, у любові до радянської влади. Партія і влада кличуть працюючих боротися проти капіталізму, боротися за соціалізм. А в колгоспі і є соціалістичний заклад сільського господарства. І він, Володя, свідомий того, що готових рабів на світі нема, що їх треба створювати, засукавши рукава, за них треба боротися! Більшовики перемагали на всіх фронтах, переможуть і на фронті сільського господарювання — Володя вірить у це. А ця перемога зробить колгоспників культурними й заможними трудящими радянської країни.

— Хто за це — лишайся в колективі і чесно, віддано працюй! А хто не хоче — нехай іде на чотири вітри, не заважає іншим... Куркульям же та їхнім підбрехачам не місце і в селі. Треба гнати цю наволоч геть, бо вони заважають нам влаштовувати нове життя трудящих...

Володю активно підтримали. Кількох куркульських прихвостнів тут же вилучили з колективу. З того часу Володя Кримський став колгоспним активістом. З ним частіше радитися почали. Тому й його стали частіше посылати на наради, на зльоти і навіть у райпартком вирішувати найскладніші проблеми нового життя села.

Нарешті, в кінці року Володю послали учитись... тільки не на робфак, не на інженера, а в с. Новоселицю на місячні курси трактористів.

Село Новоселиця — не Москва і не Київ, і курси трактористів — не робфак. Та Володя сказав дружині:

— Ну, от і починається моє нове життя, починається учеба. Ми не горді, почнемо з тракториста. У нашій країні,

коли чесна людина захоче стати корисною народові, вона на всякій ділянці свого доможеться. А тракторист, гелубок моя, це теж інженер... у новому, колгоспному житті!

І за цей місяць курсів багато продумав він в довгі ночі. Той місяць остаточно оформив нову радянську людину, Володю Кримського. І до цього він безмежно вірив у справу партії більшовиків та багато чого раніше просто не знав, тим більше — в такому новому житті, та й не завжди був тоді час доскіпуватись до всього. Був певен:

— Товариш Сталін радить боротися за колгоспи, значить — у колгоспах не тільки наше бідняцьке, а й цілої держави майбутнє. Коли в чомусь не зовсім добре розберемося зараз, то завтра... будемо знати й те!

За місяць на курсах стільки запитань довелось давати агітпропробітникам, що проводили з курсантами політгодини! Світогляд Володі Кримського став значно ширший, життя набирало виразності, і перспектива майбутнього чітко повсталала перед ним зі слів товариша Сталіна:

«... можна з певністю сказати, що завдяки ростові колгоспно-радгоспного руху ми остаточно виходимо або вже вийшли з хлібної кризи. І коли розвиток колгоспів і радгоспів піде посиленням темпом, то немає підстав сумніватися в тому, що наша країна через яких-небудь три роки стане однією з найбільш хлібних, коли не найбільш хлібною країною в світі» *

Молодий тракторист Володя Кримський став до керма на машині, яка не зважає ні на негоду, ні на прокльони релігії та куркулів, а впевнено блискуче працює, коли кермо її знаходиться в надійних руках. З трепетним захватом Володя проходив перші борозни своїм трактором. Він полюбив його ще тоді, коли вперше побачив на нивах радгоспу і ночами мріяв про машини, про учебу. Сідаючи за кермо, вітався, як з давнім другом, і перші вибухи у вихлопній трубі сприймав, як дружній салют на те вітання.

— Ну, друже, ми з тобою слазних ділов наробимо! Знов згадувалося своє село Шамраївка, згадувався

І. Сталін. Питання лєнінізму. Видання одинадцятє, стор. 229.

убитий у селі Синьках комсомолець. Мимоволі озирався назад — він відчував, що те все комарне лишається позаду все далі й далі. Воно, як леп, ще намагатиметься наростати й на здоровому тілі, воно, як реп'ях, чіплятиметься за полу, коли прогавиш, воно, як гадюка, жалитиме, коли їй наступати не на голову...

...Було колись звичайне село Шамраївка, де батьки оселилися. Посеред цього, ніби порожнього, села стояла церква, а поруч попівський двір. У попа, як і в багатіїв села, садок ріс і хліб на рузі родив, оброблюваний богомольними прихожанами...

Потім згадувалася школа, колишня церковно-приходська. Традиції тої приходської ще застав і Володя. Деякі вчителі не соромилися під боки суляти учнів чи лінійкою полосувати їм долоні.

Отake воно було, село Шамраївка. Володю захопила думка про те, яке воно повинно бути і буде в найближчий час. Село — це люди, а не голі хати камінні обніжкитини. От, які ці люди стануть за короткий час на очах у Кримського — це дуже цікаво. Що вчитель не пиячить з служителями культів і під боки не суляє — це вже є. Діти шамраївчан мають де учитися — це теж є. Крім церкви, є народний клуб — та це ж тільки початок. Буде значно більше, буде!..

Володя Кримський повернувся з курсів і став трактористом Грушківської машинно-тракторної станції імені Л. М. Кагановича.

Два сезони Володя попрацював трактористом у МТС. Перший 1931 рік був роком невдач. Поганий врожай сьак-так засіяних в минулому році озимих хлібів, невпинна робота шкідників призвели в багатьох колгоспах до великих господарських зривів. Володя працював з усіх молодечих сил, колгоспникам догоджав, розорюючи обніжки. Дирекція МТС раз за разом перекидала його з одного колгоспу в інший, проривний. Пішли дощі. На нивах того року вперше поріс немолочений у багатьох колгоспах хліб.

Деякі трактористи занепокоїлися. Знов пішли нехороші розмови, на цей раз, що МТС будуть розпускати і машини колгоспам передадуть. Батько радив Володі покинути й думку про інженерство, переходити на трактор

у радгосп. Володя вже й сам став батьком дочки Валі, обвикся з трактором, сумлінною роботою звернув на себе увагу дирекції МТС, партійної організації. Хто ж його тепер відлустить, кваліфікованого тракториста, на сім-вісім років учитися?

Одного разу в район приїхав обласний партійний працівник.

На відкриті райпартзборн пішов і Володя з єдиною метою — розповісти товаришеві з області про колгоспні невдачі. Може, в центрі й не знають, що хліб у деяких колгоспах проростає в кошах, що озимину посіяли з запізненням, що є в колгоспах ще й неорані па зяб землі, а колгоспники засівають свої городи житом, запобігаючи тим 1932 рік.

На зборах Кримському не довелося поговорити з приїжджим товаришем. Він сам ніби розгадав думки тракториста, говорив про становище в колгоспах:

— Те, що в деяких колгоспах частина хліба попувалася на ниві,— не випадковість. Дощі дощами, але не вони вирішили загибель того хліба. Я продивлявся кількість трудоднів у колгоспників по району. Ось у колгоспі «Шляхом Леніна», в Синьках, найбільше трудоднів, але й вони дорівнюють всього ста сорока трьом дням у найкращого колгоспника. Середня ж цифра по району для активнішої частини колгоспників — вісімдесят — дев'яносто трудоднів на сезон. Це ж ганебні цифри. Поле вимагало робочих рук, нагальності в роботі, а ті руки не були на полі, жнива втягалися в осінь. І хліб поріс у кошах. Треба з цим кінчати. Куркульській агітації треба протиставити нашу більшовицьку пильність і агітацію за зміцнення колгоспів. Треба заткнути пельку куркулеві, викоренити його з села. Треба, щоб кожен член партії, кожен комсомолец, кожен чесний колгоспний активіст пзяли на себе роль агітатора за колгоспне будівництво і своїм повсякденним прикладом провадили боротьбу з шкідливими настроями в колгоспах. Звичайно, поруч цього треба придивитися до поведінки окремих людей, недобитків куркульських, що лишилися по селах, а може пролізли і в колгоспи...

І на цей раз Володя відклав мрії про учобу до більш слушного часу.

Весна 1932 року рязно розпустила сніги. Неорані на зяб землі вкривалися густою порослю. Як вигуляна, земля стогнала з жадоби родити, але ж вона не була засіяна. Нива промовляла під теплим сонцем весняним: не поорано мене й не заволочено, і зерно-насіння не посіяно. Гинлі торішні снопики прибило дощами до мого лона, гробаки та миші не дають мені спокою.

На колгоспівські землі Володя Кримський виїхав трактором. Виїхав на ниву, подивився навкруги — рідко орачів на порожньому степу. Проїхавши на бугор до синьківських земель, загледів колгоспників: кількома плужками одорювали межі понад сусідськими нивами. Загнав Володя борозну і звернув аж понад орачами-колгоспниками, щоб їм піддати охоти. За кожним разом, коли Володя проходив трактором, погоничі й орачі кидали плуги й коні, ішли кілька кроків за трактором у масній борозні, в пучках перетирали сиру грудку землі, особливо злісно душили гробака і, втомившись, сідали в борозні. Ін'який раз отак сидять, аж доки знов трактор до них повернеться.

«Чого вони сидять, про що торгуються?» — думає Кримський у довгих борознах. І сплинув трактора біля своїх сусід.

— Нехай трохи спочине й мій булашний, — промовив абь щось сказати.

— А таке, — охоче погодилися колгоспники, зійшлися бльжче. — Воно й залізо теж... перегрівается, аякже. Здрастуй, Володя! Я твого батька давно знаю, разом колись у економії робили. Дома тепер старий, чи в радгоспі?

Володя розуміє, що це запитання на вітер, але відповідає в тон:

— Пішли. У них ревматизм після війни, але ж працюють. Ви синьківські?

— Та, ну-да ж...

І вчувалася в словах сусід не то стримувана розгубленість, не то мольба. Кримський відчув ще це почату розмову. Ключчям руки витер, готуючись знов пускати трактор, злегка всміхнувся, мов відповідаючи на німі запитання колгоспників. Один літній колгоспник зніяковів, устав з борозни, масну грудку землі кинув геть. Невже зрозумів думку Кримського в тії посмішці?

— Плату діставатимеш за виораний гектар, чи як?— запитав колгоспник.

— Так, за виораний... А втім, коли будемо працювати, як минулого року або й зараз, то не наїмося хліба, та й не назаробляємо. На цій ріллі хіба що будяки свіжі виростуть. Добрим господарям земля б уже й подякувала за посів, а ми ще дряпаємося плужками. Хіба з такої роботи хліб їсти?

— Та ви, трактористи, розумними поставали...

— А як же інакше? Навіщо ж мене послали вчитися, навіщо влада нас учила за народні кошти? Ми вчилися, щоб допомагати своєму народові, а... а ви, дядьку, гніваєтесь на трактористів, груддя миєте, замсть того, щоб послішати з посівом. Порозумнішаеш тут, коли за минуле літо один тільки колгосп догадався сам, без нагадування, заплатити за труд два пуди кукурудзи...

— Два пуди? — перепитав колгоспник з видимим здивуванням.

Потім багатозначно усміхнувся і пішов до плугів. За ним рушили інші, розбирали поводи, били їстиком по лемешах і ділоєнто поганяли коней, навіть не озирнувшись на трактор Володі. Кілька разів обійшов Кримський трактором свою ниву, кілька разів спинявся біля діжки доливати воду. Сусіди-колгоспники працювали. Тільки один раз прибігав погонич з черепком — узяти мастила для плугів, щоб не пищали.

В обід таки знов прийшли до трактора. Про людське око обдивлялися його, як корову в ярмарку. Кримський розумів, що колгоспники прийшли кінчати почату ранком розмову в борозні.

— От ви, дядьку, сьогодні хотіли мені дорікати платнею за оранку. Так і здалося, що вам шкода платити МТС за роботу. Коли це так, то скажіть, будь ласка, чия це політика така? Нсвже вас не радує те, що якийсь тракторист Володя Кримський за свою оцю кваліфіковану й чесну працю може нарівні з вами дістати достойну платню? Га? Я ж знаю, що ви воювали за радянську владу, ризикували життям! Я був тоді ще малям, коли ви з сином чи, може, з братом, у громадянську війну ішли з червоними партизанами під Ленінським і Сталінським прапором! Вас гайдамаки й німці нагаями пороли,— оце я знаю. А за що вас пороли? За те, що не хотіли гнути їм шиї і своєї робоче-селянської влади

захотіли. Правильно це чи ні? Хіба не ви проклинали гетьманщину, денікінщину і всяку наволоч петлюрівську? Значить, радянська влада — це ваша влада, дядьку! А колгоспи — це ж і є одна з ознак радянської влади, радянське господарювання на землі. Провалюючи колгоспи, ви шкодите радянській владі.

— Не бери, Володю, так глибоко... чересло може не втримати. Я ж не проти влади.

— На балачках. А на ділі не дуже ретельно це доводите. Ви знесилоєте колгоспи, а куркулі комсомольців убивають. От і знайте, кому це йде на користь.

— Ти мене, Володю, не вчи! Кажу ж тобі, не зачіпай так глибоко в борозні... Самі знаємо, за що наших синів, комсомольців, куркулі з світу гублять. Знаю! Думаєш, і про тебе не знаємо?

— Що саме?

— Не турбуйся, земля чуткою повниться. Стараєшся, щоб послали вчитись на інженера? Отак покрутив, покрутив бублика на тракторі, потім фю-і-іть, аж в інституті опинився. А мені балачки не допоможуть, мені тут свою долю треба устатковувати, я вчитися вже неспособний.

Володя в першу мить обурився, а вчли змінився. Та колгоспник «рубав» йому ті слова до краю, в них звучало внутрішнє переконання, колгоспник вірив у ті розмови, вони гнівили його. Тільки коли замовк колгоспник, Володя, стримуючи обурення, відповів:

— Ну от, значить, і домовилися остаточно. Я навіть і не ображаюся на вас, але хотів би знати, чи ви хоч розумієте, яка то мерзота всякі чутки про трактористів розпускає?

— Я не шамраївський, а про це говорить увесь степ, де бувають трактористи з МТС. За що купив, за те й продаю.

— Розторгуєтесь, дядьку, таким крамом. Учитись я таки поїду, та тільки тоді, коли дізнаюся з ваших — так, так, з ваших, дядьку, вуст, що ви — патріот свого колгоспу, і переконаюся, що ви таки культурніше й заможніше будете жити. Навіть поїду тільки тоді, коли ви самі мені це запропонуєте...

Відчував, що спересердя так говорить. З колгоспником цим чи й побачиться він удруге так, як зараз. Та колгоспник слухав слова Володі, як найдошкульнішу

лайку. А коли той замовк, колгоспник, нічого не сказавши, пішов від трактора до свого табору. Його сусіди й самі відчували провину перед трактористом за таку образу. Щоб покарати сусіда, не пішли за ним, сиділи під трактором, доки обідав Володя, і вже зовсім іншою мовою, як спілняки, радилися, вирішували. Володя акуратно дома перечитував газету, і йому було про що розповісти колгоспникам. Зовсім ніби випадково заговорили про ударників на соціалістичних підприємствах, про донбасівця Ізотова Микиту. В цих розмовах відчув, що й сам він міцніє. От справді, яка несподівана думка виникла із згадкою про Ізотова: чому б не викликати на змагання когось із тих сусід-колгоспників?

Та сказати їм про це ще не посмів, на тому й скінчилася їх обідня перерва.

Уже надвечір у борозні на трактор зіскочив той старий колгоспник, що в обід образив Кримського. Говорити було важко, доводилося кричати над вухом один одному. Та коли Володя почув, що колгоспник хоче помиритися, він подивився йому в лице, перевіряючи щирість сказаного, і спинив трактор.

— Справді... товаришу, хочу помиритися. Там чого не наговорять всякі охочі до брехень, а я взяв та й бухнув... Давай помиримося.

Кримський не сподівався на таке. Значить, діють у головах колгоспників бойові й прекрасні сили! Він образив і потім зрозумів свою помилку.

— От що, дядьку,— промовив Володя, стискаючи шорстку руку колгоспника: — ми з вами люди різного віку, але одного радянського загону. Я не обижаюся на вас і радий помиритися. Тільки ж давайте миритися до кінця. Я викликаю вас на соцзмагання. Умову ставлю тільки одну: на більшу кількість трудоднів і проробити літо без жодних зауважень. Згода?

— Не знав я, що ти теж напористий, Володю. Хоч подумати дай, з сусідами порадитися про таке...

А пізно ввечері колгоспник заявив про свою цілковиту згоду. Володя з того часу відчував, що його трактор ще слухняніше ходить борозною. Не міряючи, він переконувався, що зорав більше, ніж норму. А найголовніше: він щодня бачив на сусідньому полі в роботі того колгоспника. Кримському передали, що колгоспник той не один у колгоспі «Шляхом Леніна». Його почин підхо-

плювала молодь, змагання почало перекидатися на інші колгоспи.

І сонце для Володі почало раніше сходити, довше затримуватися увечері. Новою радістю сповнювалося серце тракториста Кримського.

— Якби він не хороший, я б і не пішла за нього, — говорить Наташа, дружина Володі Кримського. — Івші он як сватали, але я сказала батькам і собі: піду за Кримського. І таки вийшла.

Оте «хороший» Наташа розуміла не як зовнішню парубочьку ознаку. Вона бачила Володю па всяких роботах у радгоспі, вона чула його розмови про колгоспне будівництво, говорила з ним про щасливе людське життя. Віра в сили трудящих і великі прагнення ще майбутнього її чоловіка подобались Наташі. «Такий і сам людиною стане й іншим допоможе», — думала Наташа. Чи буде з нього інженер — Наташі байдуже, вона навіть не розуміла того інженерства як слід.

Одного вечора, на початку 1933 року, Володя сказав дружині, що дирекція висуває його на бригадира тракторної бригади.

— А справишся ж, Володю, то й берись. Хіба святі горшки ліплять? Он мій брат у льотчиках, і то не боїться. Берись, тобі вже все рівно... треба більшої роботи, на інженера ж збирався вчитись. Два роки трактора поводив, премії діставав і на курорті побував, чого ж тобі? А коли висувають, значить годишся. Берись, Володю.

Кримський не спав тої ночі, думав про бригадирство. Стане він бригадиром тракторної бригади, припустим, що з роботою справиться не гірше за інших, інакше б його й не висували. І виходить, що знов на добрих два роки відкидай свою мрію. З другого ж боку, дав собі слово не кинути трактора, доки колгоспи не стануть на тривкі господарські ноги. Про це слово в колгоспах говорять, в райпарткомі його вітали з більшовицькою ініціативою самозакріплення. На цукровому заводі кілька чоловік технічного персоналу перейняли цей приклад.

Невиспаний, з важкою головою йшов Кримський у контору МТС, щоб таки відмовитися від бригадир-

ства. Йому судилося йти вчитися. Тепер наполяже й цього року восени вступить до робфаку. Отже, й трактористом працюватиме тільки до серпня місяця.

Директора ще не було в конторі МТС, Володя зайшов до його заступника по політчастині.

— Як собі хочете, товаришу... Я оце прийшов, — почав Володя, та заступник ніби на півслові його зрозумів:

— Ну, що ж, Володю, це не так страшно. Пойми, що старі забобони створили їм погану репутацію, а в соціалістичному суспільстві вони всюди доводять свою високу й цінну спроможність.

— Це ви про кого?

— Та про дівчат же. От візьмім Марію Демченко або, чого ж краще, Пашу Ангеліну...

Кримський оторопів. Усе міг припустити, але щоб застати заступника п'яним, та й ще так рано — цього він не сподівався. До того ж, ніколи не бачив і не чув, щоб він взагалі випивав чарку. А тут таке щось говорить. Невже хворий? І вирішив ще раз запитати для певності:

— Про яких це ви дівчат, товаришу, говорите?

— От тобі й на! Про дівчат-трактористок, що даємо них тобі тракторну бригаду.

— А-а, про цих! А я думав... — Ще раз повторив про себе імена знатних заспівувачів стахановського руху серед колгоспників України — Паші Ангеліної й Марії Демченко. І непомітно для себе ввімкнувся в розмову як бригадир. Зовсім викинув з голови, з якими намірами йшов до дирекції. Навіть запевнив заступника, що його бригада не осоромиться перед іншими. І тільки коли вийшов, то згадав, що йшов сюди відмовлятися від бригадирства. Постояв усього кілька секунд і вже не повернувся до контори.

Дали йому бригаду з дівчат-трактористок. Дівчата — вони хороші, пісень співають вечорами, та не можна сказати, щоб Володя не боявся попервах за ту бригаду. Лагодилися в поле, трактори ремонтували. Сам намагався надолужувати, щоб часом не підірвати котрусь з дівчат. Важкувато починалося бригадирство.

У клубі цукрового заводу з'їздилися кращі ударники колгоспів і МТС на кіносеанси. В тісному фойє грав струнний оркестр місцевої середньої школи, удар-

рики чекали початку сеансу й танцювали — така вже традиція в селян. Володя побачив серед танцюючих того колгоспника з Синьківського колгоспу «Шляхом Леніна». Аж тепер згадав, що вони ж із ним змагалися.

— О, Володя Кримський! — зрадів колгоспник. — То ж, скажи ти, й не зустрілися звідколи, щоб поговорити. Ми ж змагалися з тобою. Ну, давай рахуватися, які наслідки.

— Давайте. Починайте ви.

Іх обступили колгоспники, трактористи, навіть музики припинили гру.

— І почну. От у мене за рік вироблено в самого двісті шістдесят чотири дні, та ще й доччині. А маю я чистого заробленого хліба більше як півтори сотні пудів, крім усяких картоплів, горохів тощо. А ти, Володя, скільки в тебе трудоднів?

— Трудоднів то в мене більше за самі ваші, але хліба трохи менше, бо в мене дочка мала проти вашої. Та я вас дожену... Я дістав за роботу грошову премію і путівку на курорт.

— Ага! Ну, це, коли хоч, ще й не погано. А як у цьому році? Я тепер уже бригадиром у колгоспі.

Дівчата-трактористки голосно засміялися.

— Чого ви, сороки? Кажу ж, бригадиром я...

— А то вони того, що я теж бригадиром тракторної бригади.

— Он як! Значить, то брехали, що збирався вчитись на інженера?

— Ми ж умовилися з вами, коли я піду вчитись...

— То виходить, що ми йдемо разом. І якщо так, то можемо й бригаду викликати на змагання. Тільки тепер не так, як той раз, а по-справжньому, щоб було й записано де слід, з усякими пунктами в умові, і щоб не тільки кількість, а й добра якість була в бригаді.

Володя озирнувся на своїх бригадних дівчат. Франя Табачук почервоніла: їй здалося, що бригадир Кримський розгубився і не приймає виклику, бо в нього дівчача бригада. Франя вступила в гурт. Її огрядна й доросла фігура ніби аж затулила кількох колгоспників.

— Володю, ти за нас, дівчат, не бійся. Змагатись, так змагатись. Не дивіться, товаришу бригадире, що бригада Кримського — дівчача бригада. Ми не гірше за

хлопців ту корбу повернемо! — при цих словах Франя фігурно показала колгоспникам свій дівочий, але тугий кулак.

Володя, сміючись, зміряв очима Франю. Вона була висока ростом, далеко огрядніша за Володю. Ще вчора Франя зробила підтяжку останнього «інтера»*, — і хлопці-трактористи кожен ледве зрушав корбою мотор. Франя зіперлася лівою рукою на колесо, надолужила правую на корбу, і вже з другого повороту мотор запрацював.

— А я не боюся, Франю...

На третій день вийшли в поле. Бригада Кримського стала популярною бригадою в районі, і перехідний прапор області весь сезон майорів у цій бригаді.

З того часу минуло кілька літ. Уже в колгоспах перестали скаржитись навіть найвідсталіші колгоспники. В селі Шамраївці лишилося кілька порохованих родин одноосібників. Зростали нові комсомольські кадри з активістів, зміцнився партійний провід колгоспу. Комсомонець Володя Кримський пішов у Червону Армію.

З Червоної Армії Кримський повернувся в кінці 1935 року, ще більш зміцнивши свій більшовицький світогляд.

— Ну, що ж, Володю, доведеться знов бригаду брати, — повідомили Кримського в МТС.

— А інакше й бути не могло! — відповів Кримський, хоч, ідучи з армії, він знов про своє інженерство міркував...

Дівчата з його попередньої бригади за хорошу роботу й оволодіння технікою висунуті були на водіїв автомашин. Довелося працювати з новою бригадою. Та Володя не зачепав духом від того. З новою енергією заходився творити свою особливу бригаду. Вона була оточена увагою й настирливістю бригадира. Як досвідчений командир в армії, Кримський не втрачав жодної хвилини часу. Від трактористів домагався не тільки механічного засвоєння процесів роботи трактора, а й глибоких знань кожної деталі, взаємодії тих деталей.

---

* Трактор «Інтернаціонал».

— Машину треба знати, хлопці, не тоді, коли вона зіпсувалася й стала, а ще тоді, як вона безперерійно працює, — твердив Кримський своїм трактористам. У борозні зіскакував на трактор до тракториста і довгі гони провадив з ним розмову про роботу машини. Гучніший чи приглушений випад у вихлопній трубі уже давав тему для розмови. Найменший стукіт пальця в моторі викликав у бригадира незадоволення водієм:

— Цей ричажок запалювання для того й існує, дорогий товаришу, щоб регулювати мотор на неоднакових групах, на буграх, на цілині, на важкому чи легкому паливі. Регулювання мусить бути постійне й розумне. Кожен стук пальця віддається на підшипники, це погроза нашій ударній роботі...

То були постійні й цікаві лекції, то були заохотливі бесіди, наслідком яких трактори в бригаді Кримського працювали весь сезон майже без аварій. Це була бойова підготовка молодого складу Кримського до стахановського виробничого сезону 1937 року.

Грушківська МТС займала старі, тимчасові будівлі. У майстернях тісно, пакгаузів нема, підкатів мало. приміщення для клубу тісне й малопридатне для розгортання широкої клубно-масової роботи. На жаль, це було так, та, на щастя, не це, а люди визначили роботу МТС.

Районний партійний комітет звернув увагу на тих людей. Для агітмасової роботи в МТС послалися кращі робітники. Ціла низка змагань трактористів, бригад, ділянок остільки органічно увійшла в систему роботи МТС, що райпарткомові неважко було зміцнювати ту роботу і спиратися на колектив МТС при всяких ударних виконаннях сільськогосподарських кампаній по району.

На партійному активі району було спеціально обговорено питання про широке запровадження стахановських методів у роботі колгоспів і в першу чергу — в роботі МТС. В усіх колгоспах, навіть в окремих бригадах, в усяких формах бесід популяризувалися імена й праця кращих наслідувачів Олексія Стаханова, Марії Демченко, Паші Ангеліної, Мيني Мазая та інших.

Заговорили про це і в Грушківській МТС. На

спеціальні збори в МТС Володя прийшов до клубу, не мавши ніякого власного вирішення. Обговорювали ухвалу партійного активу про розгортання стахановського руху в усіх бригадах і ділянках МТС. По доповіді висловилися бригадири, механіки, трактористи, — Володя все ще обмірковував про себе, чи готовий він оголосити свою бригаду стахановською. На запитання заступника по політчастині Володя напівжартома відповів:

— Я приєднуюсь до попереднього промовця.

Кілька механіків узяли на себе зобов'язання виконувати стахановські норми. Президія зборів заохочувала тракторних бригадирів на те, і Володя ледве не зголосився перший, але ще не все обмірковував про себе. Так і пішов. Та на виході один з ковалів майстерні кинув Кримському, як докір, кілька слів:

— Що ж це ти, Володю, здаєш позиції? Комсомолец, передовий бригадир, у партію, мабуть, збираєшся вступити...

— А ти вже вступив?

— Ще ні... разом з тобою лагоджусь.

Володя замислився не в жарт. Оголосити свою бригаду стахановською і взяти зобов'язання зразкових, великих показників у роботі, — це не приватна суперечка з дядьком-колгоспником. Кілька днів обмірковував, писав у зошиті, зираював. У бригаді почали підсміюватися товариші:

— Наш бригадир не інакше, як самозар, або велосипед винайде. Недарма ж так пильно щось підраховує і замислюється.

Один раз, ідучи ввечері додому, замислений Кримський повернув за МТС'івськими будівлями не ліворуч у Шамраївку, а на Грушки. Коли б біля переїзду не спинив його заступник директора, він опинився б аж у Грушках. Можливо, що бригадир просто гуляв, вибравши собі для цього такий безлюдний кляпоть шляху.

— Бачите, у мене є одна важлива думка.

— Яка? — спитав заступник. — Коли думка важлива, то її треба говорити колективу товаришів, виносити на люди. Гурт — не сам ти. Наша Ленінсько-Сталінська партія тим і сильніша, що її рішення — то рішення мільйонних мас.

— Про це ж то я й хочу сказати. От партія своєю

роботою запалила енергію таких, як Марія Демченко чи ота Паша, як її?

— Ангеліна?

— Ну да. А тепер, знаєте, доходить черга і до... нас.

— Тобто? Адже до нас як до колективу вона давно дійшла. Кілька чоловік ще на нараді взяли на себе стахановські зобов'язання і непогано, як для початку, їх виконують. Ти, Володю, мабуть, про себе говориш?

— Та хоч не так голосно!..— Володя нервово озирнувся, чи не підслухає хто.

Заступникові стало зрозуміло, які ті думки, що гнали Кримського грушківським шляхом.

— Коли ти, Володю, справді надумав стати стахановцем, то чого ж тут критися? Ти відгукуєшся на заклик партії, і твоє ім'я...

— Ну, чого ви так кричите: ім'я, ім'я! Справа ж тут не в імені. Час уже від слів про боротьбу за сталінське гасло: «7—8 мільярдів пудів зерна» — перейти до показового діла.

— Що ж ти пропонуєш?

— А те: за сезон моїй бригаді задано план на трактор «Універсал» 420 га, а на ЧТЗ — по 2225 га...

— Ну, і що ж? — нарочито допитувався заступник.

— Я підрахував, що ми в бригаді без всяких аварій за сезон можемо виробити на «Універсал» по 650 га, а на ЧТЗ... тільки ж ви не смійтеся, я серйозно говорю, підрахував.. на ЧТЗ по 4000 га!..

Була темна ніч. Обидва вони йшли якийсь час мовчки. Пройшли МТС, перейшли через переїзд і понад цукровим заводом пленталися, самі не знаючи, де й чого ходили.

— А це правильно, Володя! Виходить непогано.

І ще довго ходили манівцями понад ставом Синюхи, понад хуторами і вирішували складну проблему подвоєння планових завдань.

Ту ніч Володя дома не ночував. З заступником вони таки потрапили в райпартком і ще кілька разів із секретарями обговорювали думки бригадира тракторної бригади МТС, Володі Кримського.

Це був сміливий, більшовицький крок. Бригада активне підтримала свого бригадира, і весь виробничий

сезон 1937 року вона являла собою приклад, як треба боротися за виконання гасла: 7—8 мільярдів пудів хліба країні!

Борючись за високі, стахановські показники, Володя з трактористами Мишоловкою та Маковічуком були й агітаторами стахановської справи. Де словом, а де прикладом бригада допомагала й партійним організаціям колгоспів і їх адміністрації в доброякіснім проведенні сільськогосподарських робіт. У колгоспах стало ходячим словом говорити, що машини мусять бути так підготовані, «як у Кримського трактор». Колгоспи наперебій домагалися в МТС, щоб їм посилали бригаду Кримського для ліквідації того чи того прориву. А до приїзду бригади вважалося величезним соромом, коли в колгоспі на ниві виявиться непорядок. Починаючи з чистки зерна на посів і кінчаючи просапуванням сорняків, навіть нищенням бур'янів на шляхах,— на все це наполягала бригада Володі Кримського, стаючи в той же час переконливим прикладом у прекрасних показниках кількості і якості роботи.

І ось 17 січня 1938 року з'їздитья весь передовий загін Грушківського району, загін борців за високі врожаї на колгоспних ланах. Це був зліт, що остаточно підсумував рік роботи колгоспу, роботу, яка стала справою честі і героїства для сотень стахановських передовиків.

Це був той самий зліт, на якому я збирався вивчати знатного бригадира тракторної бригади Володю Кримського так, щоб він про це й не знав..

Доки бригадир возив мене, показуючи околиці районного центра, в клубі вже чекали його, щоб розпочати зліт.

Я потрапив у гурт колгоспників на одній із середніх лав у залі. Ліворуч сиділа огрядна дівчина, нагиналася до товаришки і в чомусь її гаряче переконувала. Одягнена вона була в прекрасно пошиту хутрову доху, на голові — пухнастий, під колір дохи, берет. На мене ніби й не зважала, але я відчував, що вона весь час насторожена по відношенню до мене. Питаю в колгоспника, що сидів у мене праворуч і досить уважно вивчав своїх сусідів на лаві, в тім числі й мене:

— Скажіть, будь ласка, хто це в мене збоку сидить? Колгоспник прихилився, пояснив:

— Це Франя Табачук. Була трактористкою в бригаді

Кримського, а зараз стахановка-шофер. Бойова дівка, кажуть, готується до партії вступити, бо Кримський уже партійний. І вступить. Франя у нас така, що від Володі не відстане.

Володя Кримський сидів у президії, уважно і радісно вслухався в промови колгоспників, що вітали його з великими й почесними успіхами.

Ланкова Домна Бурлака почала говорити про організацію роботи в наступному році. Довго і економно, по-діловому продумувала кожне слово, щоб не наобіцяти зайвого, щоб обіцяному повірили. Але потім Домна заговорила про минулий переможний рік, про своє життя. Голос її збадьорів ще дужче, уся вона піднесено ожвавилася, як оратор.

— Ми вітаємо Володю Кримського за його почин, за його успіхи. Це успіхи всього трудящого народу, успіхи, які нам забезпечила більшовицька партія і сам товариш Сталін. Колгоспниця, наша селянська жінка, аж тепер стала повноправним громадянином країни. Нашій жінці відкрита пряма путь до хорошого життя. В нашому колгоспі жінки заробили по сотні пудів хліба і грішми нарівні з чоловіками... Я хочу бути з своїми показниками на всесоюзній сільськогосподарській виставці і цього доб'юся, я там буду!

Домну вітали присутні. Я певен, що вона таки буде на виставці.

За Домною виступив бригадир колгоспу імені III Інтернаціоналу з села Молдаванки. Він спочатку скромно запевнив, що не має чого нового сказати, хіба тільки про те, що своєю бригадою він зібрав з дев'яноста гектарів по 132 пуди пшениці з кожного га.

— Та це тільки початок. У нас зараз настала проблема, куди дівати хліб, бо колгоспники не беруть і свого. І вірно роблять: де ж він засипле в себе якихось 200—300 пудів хліба! А ми доведемо, що зможемо зібрати з гектара не по 22 центнери, як зараз, а по 42 центнери. На цих же землях раніш золотий урожай не давав більше 50—60 пудів...

І пішли один за одним говорити, перелічувати. У колгоспі «XIV річниці Жовтня» з 70 гектарів бригада зібрала пшениці по 26 центнерів з га. Ще в одному колгоспі — з 115 гектарів зібрали по 26 центнерів з га. Розношенський колгосп імені XX річниці Жовтня рапор-

тував про збір з 177 гектарів по 25 центнерів, а з 118 гектарів — по 27 центнерів зерна з гектара!

Цифри зростали й запалювали колгоспну масу. Кожен виступав і робив звіт перед партією, перед її вождем товаришем Сталіним, якому в першу чергу він давав більшовицьку обіцянку домогтися високих урожаїв стахановською роботою.

Володя Кримський, весь час стоячи, вислухував ці благородні рапорти соціалістичного труда, і в своєму виступі від широкого серця вітав стахановців з такими успіхами:

— Я з своєю бригадою взяв на себе соціалістичне зобов'язання проробити сезон без аварій, чесно й високоякісно обробити ваші колгоспні поля і виробити на трактор «Універсал» не менш як 650 га, а на трактор ЧТЗ не менш як 4000 га. Це завдання наша бригада, за допомогою партії і всіх трудящих, перевиконала! Без аварій і при високій якості обробітку ми виробили на «Універсал» по 815 га, а на ЧТЗ — по 4229 га! Ми зекономили пального 1924 кілограми. Держава високо оцінила цей наш чесний труд! Сприймаючи ці нагороди, як честь громадянина Радянської землі, я особливо радий слухати про успіхи колгоспів. Аж ось коли трудящий селянин пішов щасливою дорогою до радісного життя заможної людини. За це ми дякуємо нашій більшовицькій партії Леніна — Сталіна і її вождю, нашому кращому бригадирові й другові, Йосифу Віссаріоновичу Сталіну!..

Довгими й бурхливими оваціями відповіли колгоспники на цю промову.

А мій сусід-колгоспник знов повернувся до мене й півшепотом сказав:

— Зараз дадуть мені слово, і я неодмінно запропоную преміювати Володю ще й відрядженням учитися в інститут на інженера. У нас з ним давно була умова, що він має їхати вчитися тільки тоді, коли колгоспник села Синьки стане свідомою й заможною людиною. По-моєму, так і цю умову Володя чесно виконав. Я вже вступив до партії, а в своїй бригаді на площі 15 гектарів домігся врожаю по 44,78 центнера жита з кожного гектара... Неодмінно запропоную.

З президії оголосили:

— Переходимо до другого пункту повістки денної — преміювання й нагороди кращих стахановців, передови-

ків на колгоспних ланах. Першим відзначається бригадир з Синьківського колгоспу «Шляхом Леніна»...

Мій сусіда замовк і поволі зводився на лаві, потім під бурхливі оплески аудиторії пішов на трибуну. Його зустрів Володя Кримський, і в запально-щирому привіті ці два бригадири високих урожаїв обнялися під гromи вітальних овацій зльоту.

Січень 1938 р.

Грушки, Одеської області.

РИБАЛКА

Рибалка лагодився ловити рибу. Ранковий туман покотив долиною, востаннє ніби ополоскав землю й очерети від нічного мороку. Та в очеретах зелених ще більша тиша — ранком приспане життя. За туманом у далині — подільські пригорки, а збоку в рибалки ліс. Над пригорками, вибиваючись з туманів, ледве жевріла смуга обрію, бліднув небесний простір; надходив тихий ранок.

Старенький човен стояв поблизу, розхиливши молоденькі очерета й ситняги. Човен кидався в очі, підкреслюючи, що рибалка недавно тільки прибув, і саме з того, східного, берега річки. На рибалці свита, що й віку її не злічиш: злиняла, туго застєбнута на ремінні вузлики, права кишенька висіла збоку вивернутим ворочком. На голові — кашкет старого військового часу, на ногах — діряві обрізки столітніх чобіт. Двое удилищ стрімili на пологому березі річки, з третьою вудкою рибалка клопітно марудився.

Цей клопіт і помітили двоє, раптом виїхавши з лісу. Та рибалка стояв боком до них, і клопіт з вудкою чи може й туман світанковий заважали йому помітити сторонніх людей. Бурмотів рибальське незадоволення звуками на волосінні й не помітив людей майже біля себе. А вони вмить присіли, щось пошепталися. Коли б рибалка на цей раз озирнувся на ліс, він навіть у тумані помітив би, як зелені кашкети прикордонників гармонійно зливалися з розбруненими кущами переліску. Та рибалка в тій же позі, тільки ще з більшим захопленням, клопітно лаштував свою вудку. Двое в кашкетах прикордонників з хвилину уважно за ним стежили...

Раптом рибалка виразно почув шелест трави позаду себе. Але вся його істота не тріпнула з несподіванки. Руки також вимірено розмахнулись і кинули в річку третю вудку, а рибалка, обережно потоптавшись, сів у позі ретельного вудкаря. Ніщо навколишнє не зачіпало його, — тільки поплавці на легеньких брижах тихої річки. Навіть за шелест позаду себе він забув — капітально всідався, щоб скористатися ранковою грою пробуджених окунів.

— Ну, як, старий, клює? — обізвався за спиною цілком миролюбивий, трохи навіть притриманий, але несподіваний у такому спокої голос.

Рибалка злякано схопився, кинувши вудлице, й тут же його вхопив, на берег геть поклав. Збентеження такою несподіванкою ніяк приховати не міг, хоч і намагався з усіх сил. І теж, по-ранковому притримуючи свій голос, — не розпужати б табунці окунів біля вудок, заментів:

— Клює, товариші, слава богу... Хоч я оце ще тільки-тілечки виїхав, а рибка... на світанку вона виринає зо дна. Тепер... Содом і Гомора, та й годі, — поплавці трохи підтягаю. Але все рівно клює, товариші, я вже знаю...

Перед рибалкою стояло двоє військових у нових, весняної форми прикордонників, гімнастюрках. Пожадливими очима сковзнув рибалка по добротному сукні на шароварах з кантом. Завмер, коли побачив в одного з них револьвер у руці.

— Звідки ви, старий?

— Я? Простіть, товариші, здалеку забився, аж з отого... Коврижиного хутора я, Содом і Гомора...

— Аж з... Коврижиного? Чого так далеко забрався? — прикордонники презирнулися. Рибалка тільки кліпнув очима, вдаючи винуватого сироту, щоб хоч трохи умилостивити прикордонників. Потім відповів:

— А рибалці що, звечора сів у човник і поїхав. Ваші на заставі збиралися їхати демонструвати у райцентрі на святі, а біля хутора річка чиста й не рибальське бистря. Отак і заїхав, товариші.

Прикордонники — мовчазними поглядами один на одного, ніби радилися, і зрештою вирішили. Один з них запитав:

— Документи маєш?

— Боже мій, які ж у рибалки документи повинні бути, коли я ось тутешній, Содом і Гомора, їй-богу. Та ваші ж знають мене, як облупленого. Я з того... Мандрикового хутора...

— З якого? Тільки що був з... Ковряжого, а це вже з Мандрикового?

— Та що це ви, либонь, ловите мене на слові? Ковряжий же й зветься, по-вуличному. Мандрусенків. Дивись які...

— По-вуличному?

— Ну да ж, по-вуличному я Мандрос, дід мій мандрував собі на лихо, а по документах ми пишемося Ковряженки.

Туман почав зніматися над річкою, зовсім розвиднилося. Загомоніли жаби, птахи в повітрі. Рибалка вдає, що цікавиться вудкою, хапається за вудлища, хоч поплавці спокійнісінько гойдалися на брижах повільного плину води.

— Ти ось що, старий: дурня не корч, а признавайся — диверсант чи ні?

— Содом і Гомора! Господь з вами, диверсант... Таке й скажете! Та я ж ось з хутора. Тутка застава, а тамки й мій дім на краю хугора... Тутки застава ваша...

— Самі знаємо, де застава, не патякай. Тутки, тутки, тамки... Давай, веди на хутір, коли без документів.

Рибалка глибоко зітхнув, на вудки безнадійно поглянув і рушив до човна. Перед самим човном озирнувся — револьвер переконливо був наведений на нього. Ніби й не помітив того:

— Чи будемо човном повз вашу заставу їхати, а чи пішки навпростець до хутора? Сюди воно ближче, тільки ж човник мій...

— Давай навпростець.

Рибалка пропустив одного в човен, зайшов сам у нього, коли вскочив і озброєний прикордонник — легко відіпхнувся від берега.

— Я й сам думаю, що в такій справі краще навпростець, це ж зовсім просто... От, Содом і Гомора.

Човен обернувся на чистій воді й навкіс прудко пішов до другого берега. Рибалка ще раз подивився з жалем на свої вудки, замислився, примирившись з неминучим, байдужого з себе почав удавати, і навіть пісню замугикав під ніс.

Коли вийшли на берег, він пішов перший, не чекаючи, коли йому запропонують прикордонники порядок ходи. За рибалкою невідступно слідкував прикордонник, націлюючись на нього револьвером. Ішли спочатку луговою галявиною, потім пірнули в кущуватий березнячок. Прикордонники вирівнялися з рибалкою, він пішов середнім поміж ними. Кілька разів помічав чи тільки відчував на собі пильні погляди своїх конвоїрів, особливо того, що з револьвером. Та спокій остаточно полонив його, навіть був собою задоволений. Лице ані ворухнулося, воно лишалося таким же миролюбним, рибальським, як і при першій зустрічі. Стало зовсім видно, сонце десь зіходило й туман долининний легенькою хмаркою знімався над землею.

— Та ви... не такий і старий. Слухайте, не прикидайтеся. Коли ви й справді хутірський, з цього хутора, як його... Марко...

— Маркогонів, — допоміг рибалка. — Присягаюся, що хутірський. А шляшок, який же тут шляшок? Звичайна стежка. Ах, ви про той, ну то звісно... От, дивись ти, про шляшок забув. Повірите, товариші, що й забудеш, от хрест покладу. Іздиш човном, а про шляшки і не в голові. Що моложавим здаюсь... так і ви ж просто юнак! та й годі, а, небійсь, кожному під сорок сягає...

— Не пасталакай, веди. Коли документів не маєш, то... то скажи якусь прикмету, щоб ми повірили тобі, що ти свій.

— Своїсінький же, клянусь. А прикмету... яку ж прикмету? Що це ви, товариші? Хоч нагадайте, яку саме. Чи назву хутора по-вуличному, чи...

— Ну-ну, ти мені заговориш... Скільки кілометрів від застави до райцентра, знаєш?

— Ой, Содом і Гомора. Аякже, звісно, знаю: вісімнадцять їх у один край та вісімнадцять з нього назад. Дорога така собі, а як машиною поїхати...

— Не брешеш?

— Сам виміряв, пішечки. Отак прямо, ось тільки б вийти за березнячки, стежкою, або й шляшком у лісі...

— Ну, добре, вгадав. А від застави до... до того місця, де ми тебе злапали, скільки?

— До застави? Содом і Гомора! Та вона ж у нас не міряна, застава ваша, товариші. Звичайно ж, до неї

зовсім близько. Та я... коли б було по річці. Але як піти осюди...

— Куди тебе чорт, у гущавину... преш. Давай на хутір!..

Рибалка здивований. Про себе знизав плечима й знов пішов стежкою.

— Я ж так і думав, а то застава... Тут ось... моя хата крайня в хуторі за березнячком. Ми з старою вдвох живемо. Я окупців виуджую, а вона господарює. До колгоспу все не насмілимося, запізналися, певне й закон про таких вийшов, ми ж не знаємо...

— Та де ж той хутір, марудо ти така? прикордонник схопив лівою рукою рибалку за комір. — Чи знаєш ти, кому зуби заговорюєш?

Рибалка спритно озирнувся на характерний — ніби куховарка тернула ножем об пруг печі — звук сталі. В руках у другого прикордонника був довгий фінський ніж. Прикордонник переможно всміхався.

— Годі з тобою комедію корчити. Вивів і загибай...

— Що ви, господь з вами, Содом і Гомора, — оступився рибалка. — За що умираю?

— За те, що дурень...

Та рибалка спритно відвхнувся від удару фінки. Комір його свити лишився в дужій руці другого прикордонника, але револьвер від блискавичного удару рибалки відлетів геть у куц березняка. В ту ж мить пролунав постріл з нагана в лівій руці рибалки.

— Не рушся з місця, застрелю, Содом і Гомора! — скомандував рибалка зовсім іншим, не старечим голосом.

З-під обірваного коміра свитки ледве майорів у сонячному ранку кант петлиці комскладу прикордонних військ. У березняку почулися поспішні кроки.

— Пробачте, панове, я лівша, бачите — й кишеню праву вивернув. А на вас обох ми вже дві доби чекаємо всією заставою, свято нам мало не зіпсували. Чудесно переодяглися, тільки шаровари зимні... Ну! Кидай фінку, ми на заставі. Ковриженко, Мандрика! Де ви в чорта сиділи? Воджу, воджу цих окупів, а вас нема.

— Ми, товаришу лейтенант, уже півгодини йдемо поруч з вами в березняку. Важкувато було, могло й галуззя затріщати...

«ПРОФЕССОР, ГОВОРІТЕ ВЕЖЛИВО!»

Студенти знали свого скромного професора історії,— одинокого в побуті й завжди чужого в колі адміністрації та відзначених королівською увагою професорів. Чимало студентів для щастя цього професора ладні були піти на який завгодно благородний вчинок, боронячи його честь чи благополуччя. І ось прибігло їх двоє на квартиру, схвильовані, перебивають один одного, щоб сповістити про нечувану, може й страшну для декого в інституті новину:

— Королівські війська, пане професоре, підходять з Молдавії. До нас ідуть війська Червоної Армії, в Молдавії утвориться радянська влада!..

Професор не належав до числа обізнаних і так званих «передових» політиків. Він ніяк не наважувався розібратися в ризикованім питанні — що то єсть більшовизм, і чи ототожнюється він з радянською владою та Червоною Армією. Про це говорено в місті, в інституті дуже багато, говорено часом такі речі, що професор ладен був скоріше повірити в теорію будови пещів на чотирьох китах, аніж у те, що говорено про більшовиків. Та одного він не наважувався одверто заперечити, навіть собі,— це наполегливого твердження, що на загальному фоні культури людства «більшовики — варвари»...

Для обґрунтування такого твердження в голові роїлися зовсім дикі уявлення про цих людей за Дністром на сході. Хтось старанно розповсюджував ганебний анекдот, що вони на гліцерині перетоплюють так звану «гнилу інтелігенцію», буржуазних професорів. А себе про-

фесор саме й залічував до «рихлотілих», як він говорив, інтелігентів, заплямованих «клеюмом затхлості, громадського боягузтва і крайнього снобізму». Це самокритичне визнання професор висловлював у колі своїх близьких друзів з неприхованою злорадською іронією й докірливим цинізмом. Саме за відвертість і щирі самокритику найбільше й поважали його чесні студенти. Така його, дещо смілива, характеристика інтелігенції ставала темою гарячих дискусій серед прогресивного студентства й для широких узагальнень.

Професор упикав чи не вважав за потрібне глибше розібратися у всьому, що його внутрішньо гнітило. Він мав посаду й кілька щирих попереджень поліції,— цього було майже досить, щоб нервуватись і видавати себе за зовсім аполітичну людину. Почув з уст студентів, що йдуть більшовики, і, природно, злякався.

— Більшовики? — бентежно допитувався професор і, не чекаючи потвердження, буквально за кілька хвилин зібрався.

Спочатку він просто біг вулицями міста. Настирливо і довго біг, незважаючи ні на що. Знав одне: йому треба наздогнати оті відступаючі частини королівської армії, прилаштуватись до них, і все. Відступають вони, то відступити і професор з ними, а коли повернуться... (в глибині душі його це найбільше лякало. Легко собі уявити: повертається королівська армія, знаходить професора в місті. «То ви, професоре, сиділи й очікували більшовиків?..» — запитає якийсь милий колонель комендантської служби королівських військ). Так, коли повернуться королівські війська, повернеться з ними й професор, і вже ніколи ніяких підозр не почуватиме він з боку шановного колонеля.

Такими думками краялася душа. Професор прагнув єдиного — догнати армію. Вона спішно пішла кудись на захід, до Пруту.

За містом стали набридати речі.

— Ат, до чорта їх, всякі валізи, пане професоре історії, коли над твоїм життям завихрилися смерчі з чорних хмар! До чорта комфорт!..

Гидливо відкинув валізу і вузлик геть до рову. З усіх сил, ще з більшим завзяттям, погнався за рятівною армією. Спереду клубочилися неймовірні хмари пилюги, неначе сира земля дотлівала на космічних вогнищах і

ось-ось западає страшним, пекельним вогнем. Із пилюги випорскували люди в брудних хакі, здебільшого босі, вистраждані. Вони, не озираючись, сердито зривали з своїх плечей погони і, винахідливо лаючись брутальною лайкою, відкидали їх геть назад, у хмари пилюги, де йшла королівська армія. Незважаючи на розхристаного душею й тілом професора, вони бігли йому назустріч, бігли туди, звідки втівав він, звідки йшла Червона Армія. По шляху, по затоптаних нивах, у ровях і в кущах валялися невикористані англійські снаряди для гармат, патрони для рушниць. Професор пояснював це бажанням солдат «роззутися» для полегшення. Так зробив і він, професор історії, роззувши свої новенькі черевики роботи трансільванських першокласних люкс-шевців.

Збоку здихала затягана копяка, неначе вп'явшись у землю перерізаними посторонками. А вже літали над нею круки, цей символ самотньої загибелі в степу. Професор несподівано наскочив з-за куща на це страшне видовище й надсилу кинувся ще настирливіше доганяти громохкий натовп у пилюзі.

І ось, нарешті, ця пилюга захлюпнула професора. Як за завису, де розігрався трагічний фарс, потрапив професор історії. В пилюзі очі професора ледве бачили дивне й страшне видовище. Він — професор, в голові якого не раз у всій повноті реально вимальовувалися факти історичних зламів людського життя. До дрібниць точно уявляв собі порядок і засоби, якими користалися біблійні євреї, втікаючи в землю обітовану. Уявляв собі втечу від нападу кровожерних гунів чи поголовне зселення азійських народностей перед погрозою меча й вогню Олександра Македонського. Але не можна порівняти тих картин з оцим хаосом і пекельним безладдям панічної втечі сучасної йому так званої цивілізованої армії. Поодинокі авто істеричними сиренами вимолювали собі право проїзду, вони захрипали перед упертою байдужістю зовсім не по-військовому настроєних молдавських волів, запряжених у гармати. Воли перегороджували шлях, огиналися або уперто спинялися, як камінні брили, терплячи криваву розправу погоничів. Коляски й циганські ридвани, походні кухні, «фіакри» силоміць загнаних сюди візників та селян —

все це важко рухалося на захід, у напрямку, що його грізно показував генерал батоном і шаблею.

Професор важко зітхнув. Людська печаль відбилася в переляканому погляді вченого, коли він критично, як тільки здатний був на те в таку хвилину, оглянув цей жахливий похід.

Нараз і натовп, і хмари пилюги, і лайка спинилися на мить. Спереду — переправа через Прут. Професорові пощастило дістатися до генерала. Він озвався вимученим голосом:

— Домнуде дженерал! Я професор історії... За нами йдуть більшовики.

— Сердечно вдячний вам, професоре, за таку новину. Не час мені базікати тут з кожним. У мене армія! — прокричав генерал, захлинаючись пилюгою й безпорадністю. Та професорові здалося це образою:

— Дозвольте, пробачте, домнуде дженерал! Це ж чорт зна що, а не армія, а я таки справжній професор. Це пекло, натовп дикунів...

— Професор! Говоріть ввічливо! Перед вами генерал румунської армії... Капітан! Накажіть вивести геть цього грубіяна!

І не встиг професор до пам'яті дійти, повністю усвідомити, що ж сказав генерал, як його вже випхали з шляху, грубо виволокли геть і погнали назад, щоб не заважав переправі військ. Ледве збагнув своє становище. І знов побачив і відчув себе ще більш самотнім викинутим з кола, відрізанним від армії оцими пекельними хмарами пилюги та невимовним хаосом з лайки й стогону людського. Ледве чутию прошепотів:

— Професоре, говоріть ввічливо...

Далі не пішов. І не через те не пішов, що німіли ноги й сил не мав для такого страшного походу. Його ошелешив генерал таким несподіваним і брутальним зауваженням. Йому, вихованому в кращих столичних пансіонах, якийсь нікчемний генерал робить зауваження про ввічливість.

— Дурень! — вилаявся професор не знати на кого. — То ж додуматися до генерала звертатися не румунською мовою, яку я ж прекрасно вистудіював, а цією ненависною їм молдавською мовою, хоч вона й рідна мені, будь вони прокляті...

Перед свігом професор історії звівся з-під куща і, не озираючись, пішов назад, на схід. Що буде, те й буде — вирішив за ніч, таку тривожну й безсонну. Навіть ревіння танків на землі і гудіння літаків у повітрі тепер його не турбувало, не лякало. Йому роковано потрапити до рук Червоної Армії, і він не втікав, він повертався. Тільки злегка поточився вбік, знесилений, аби дати прохід танкові. Та, не маючи сили втриматися від повітряної хвилі, збудженої танком, упав у море пилюги.

Танк спинився. Професор чув, що підходили люди, щось говорили. Блискавично вирішував, що чинити, як поводитися, якою мовою, якими словами заговорити до цих людей. Адже це — більшовики!

— Ну... — зірвалося з уст разом з тяжким зітханням. — Беріть... беріть мене і... як хочете, знищуйте. Не моя провина, що я професор історії, та... чи вам це знати. Беріть! Може, для цивілізації я дійсно був потрібен, та й то ж... покинули! А ви.. вас вважають варварами... Витоплюйте гліцерин...

— Професор! Говорите вжливо! — почув професор спокійну російську мову червоноармійця і мимохіть розкрив очі. Перед ним стояла молода, струнка і вправна людина з загорілим обличчям. Ледь помітно всміхалася. Людина трохи м'якше, але так само авторитетно продовжувала: — Я боець Червоної Армії з Республіки Рад, а не варвар. Може ви хворі, професор?.. Купріянов! Візьміть професора в санітарну машину. Обережно тільки, відвезіть додому, а коли хворий, передайте лікаріві.

«Професор, говорите вжливо!» — повторював професор, без особливих труднощів згадуючи давно відому йому мову. Мовчки йшов за Купріяновим до машини Червоного Хреста, що спинилася ген-ген на полі, аби не заважати потужному маршеві танків. По шляху, по полю і в повітрі рухалася закована в крицю Червона Армія. З великими труднощами прислухався до спокійних слів молдаванина-санітара і розумів, що червоноармієць пояснює йому його ж рідною мовою, які то потрібні тепер професори, учителі, інженери, лікарі. Саме зараз, як ніколи, молдавському народові потрібні культурні люди, культурні кадри, щоб наздогнати своїх радянських братів...

В автомашину сів він, як зачарований, і сидів бо-
сний, закурений, постарілий за добу від життєвих невдач
і печалі. Професор тихо плакав, як дитя. І в плачі уста
розпливалися в ледве вловиму докірливу посмішку, ше-
потіли:

—Професор, говорите вежливо! «Молдавському
народові потрібні культурні люди...»

1940 р. Капушани

ЛЬОНЯ БАЛАН

Цьому громадянину Радянського Союзу минає тільки третій рік. Попереду в його житті все, а позаду — тільки народження. От про народження й хочеться розповісти. Ми часто, і, може, надто часто та забагато розповідаємо, як умирають люди. Жили більше чи менше, хотіли жити ще і ще та... перестали.

То ж про народження Льоні, або, як значиться він у документах, про Леніна Балана наша розповідь.

Батьки цього юного громадянина проживали свої роки молодості десь біля Галаца в королівській Румунії. Життя було сумне. Жилося як на відірваній бурей кризі серед безкрайого моря: носить тебе стихія по моторошному безмежжі, чи приб'є до якогось берега, а чи станеться рокована катастрофа... І тільки молодість фізична окрашувала те життя святими пориваннями вперед, вірою в краще майбутнє. Він звався Еміль, вона — Луїза. Не знали одне одного в дитинстві, та кілька років кожне мріяло про друга життя, неначе мав уже його й тільки розлука тимчасова їх роз'єднала. Еміль мріяв про хорошу чесну дівчину з чорними очима на відкритому, трохи піби засоромленому личку. І щоб дві коси в неї неодмінно слалися важким плетивом через плечі на пришишку, як передгроззя, напругою повну дівочу грудь. А Луїза мріяла про хлопця, який неодмінно відзначиться в їхньому містечку одною революційною непокорю поліцейському режимові і героїчно втече від кари через Дністер, на схід... Цей вчинок заступав собою зовнішність майбутнього її друга життя й

був основною та незаперечною умовою для щирого кохання.

Еміля Балана румунська поліція заарештувала за значно безбидніший учинок. Еміль був досить письменною людиною серед робітників тютюнової фабрики домнула Жафулеску. Любив музику і втішався радіоконцертами, які охоче слухав, здебільшого в передачі станції РВ-1 імені Комінтерну. Не легко було це здійснювати хоч і з хорошим радіоприймачем, коли поліція прислухається навіть до думки робітника. Та Еміль сяк-так справлявся й таки щовечора слухав Москву.

Любити хорошу пісню кому заборонено! Еміль був молодий, енергійний, і така ж свіжа, молода, як весна, пісня була його повсякчасною пристрастю. Отак щовечора слухаючи пісні народів Радянського Союзу, Еміль сам при звичався до них та й товаришам не боюнь підспівувати за своїм голосом.

Одного разу, безтурботно йдучи вулицею свого рідного містечка (зовсім іншого, ніж те, в якому жила Луїза), Еміль жваво замугикав про себе один з найсвіжіших мотивів. Товариш збоку підтримав. Сталося це зовсім випадково. Товариш підтримав також щиро й енергійно, а це в свою чергу ще більше захопило Еміля. Ненароком загавдали біля вітрини останніх вістей редакції місцевої газети, не перестаючи в два голоси наспівувати мотив нової пісні. Вітрина гучно сповіщала про буденні події в королівстві й ніби між іншим — про героїчне пряткування челюскінців та про триумфальний в'їзд до Москви героїв-льотчиків Радянського Союзу, що врятували екіпаж «Челюскіна». Це повідомлення настільки захопило обох юнаків, що вони забули, де стоять, яку пісню наспівують. Еміль, зневаживши обережність, дозволив собі зовсім ризиковану річ. Він заспівав бравурний мотив і навіть вклав у нього кілька перехвачених з репродуктора слів пісні:

Москва моя, страна моя,
Ты самая любимая...

А через дванадцять хвилин по щасливим закінченні цього куплету Еміль Балан уже був у сигуранці (так зветься румунська королівська поліція). Ще через дві доби, природно, вже дуже побитий, Еміль опинився в галацькій тюрмі.

Луїзу він зустрів у тій же тюрмі, в час одної з традиційних прогулянок. Тут він і переконався, що саме про оці очі, блакитні, як дунайські води, саме про ці хвилясті коси, розкішно й бурхливо розілляті по плечах дівчини, він до цих літ життя й мріяв. Це вона, Луїза Гриневич, невільна політична мешканка галацької тюрми — ввижалася йому серед мрійних юнацьких псбжань та уподобань.

Ось тут і сталася зустріч.

Голосно сказано — зустріч... Вони одне одного бачили тільки одну-дві хвилини, поривалася сказати боляй по слову втіхи, та не вільні були уста розкрити, а серця відгороджені залізом ґрат і знеподілою тюремною стражею.

На думку сигуранци, провина Еміля велика. Співати радянську пісню на вулицях румунського містечка — це те саме, що й розповсюджувати комуністичну літературу, пропагувати більшовицькі ідеї... Та Еміль був ще молодий, а тюрма досить старанно заселена комуністами (справжніми комуністами!) та селянами-повстанцями. Дбаючи про «збереження молоді від комуністичної пропаганди», політики королівської Румунії вважали за найкраще з якоїсь нагоди звільнити з тюрми таку молодь, як Еміль та Луїза. Їм на прощання наговорено багато слів про доброту короля і уряду, що амністує їх, «молоду надію» держави, і звільнено з тюрми, припинено їхні судові справи.

Разом ішли через містечко, де жила Луїза. Там Еміль перепочивав, щоб іти далі, в своє містечко. Другого дня Луїза далеко за містечко виряджала Еміля, і в зеленавій ще, по-осінньому притолоченій діброві, признавалися одне одному, що саме про такого друга життя й мріяли вони обоє...

Далі починається уже біографія нашого юного героя Льоні Балана. Його батьки — Еміль та Луїза — за кілька місяців по тому знов потрапили до тої ж самої тюрми. Тепер уже пісня «Москва моя...» відійшла далеко геть. В Еміля знайдено літературу «комуністичного походження», чи просто радянську якусь книжку, знайдено друковану розмову Леніна з англійським письменником Гербертом Уельсом! А Луїза в своєму містечку таку ж літературу розповсюджувала. Вони обоє через молодість і недосвідченість з голови вики-

нули, що недавно випущені з тюрми та що око невсипушої сигуранци дбайливо стежило за кожним їхнім рухом, навіть за думкою.

Ну, а природа ж природою. Луїза мала не тільки всі зовнішні дані зватися красунею, але й добре серце та високі якості душі жінки-матері. До тюрми вона потрапила через три місяці по тому золотаво-п'янкуму прощанню з Емілем в осінній діброві. На вмираючому, у колір сонця забарвленому листі зароджувалися любовні промені життя, безсмертя. З того часу Луїза трепетно лічила хвилини, дні й місяці, намагалася збагнути майбутнє...

Щасливе материнство! А щастя було трагічне, на нього не зважала сигуранца. Скорше — бідна мати майбутнього Льоні! Її, молоду і ніжну, сигуранца мучила фізично, терзала морально. До всього іншого їй довелося цим грубим, нечутливим, бездушним людям признаватися, що вона... вагітна, не будучи повінчаною женою. Перед законами королівськими виявлено ще один її злочин і — вона має пустити на світ незаконно-народженого. Його ще не було, а її корили вже тим, обвинувачували. Як могла заперечувала злочинність свого широго вчинку. Вона законно, всім серцем і душею кохає свого невінчаного чоловіка, Еміля Балапа. В іншій камері те ж саме сказав і Еміль.

Але... закон велів вінчатися. Поліція зраділа, що винайшла ще один спосіб знущання: адже Луїза була єврейка, батьки її вірували за законами іудейської релігії, а батьки Еміля — християнської. Про перехід одного з них у вірування другого не могло бути й мови. Вони вирішили бути чистими душею, а про релігію нехай клопочеться поліція. Тоді тюремщики насильно вінчали їх у тюремній церкві, закувавши обох у сталеві паручники, якими поліція приковує карних злочинців до рук поліцейських. Наручники були їм вінчальним вінцем! І, що не кажіть, а Еміль та Луїза в ті кілька днів життя сковані, на ганьбу виставлені перед населенням тюрми, не відчували себе нещасливішими, ніж в інші часи свого життя. В них були не тільки сковані любов'ю серця, вони були сковані не тільки одною ідеєю визволення трудящих з-під ярма капіталізму, — вони були поріднені ще й залізом.

З того часу Луїзу записали не Гриневич, а Балапа.

А коли згодом у тюремній лікарні народився в Луїзи хлопчик — дар глибокої і щирої любові, тюремщики знов змушені були дозволити батькам зустрітись, щоб дати ім'я немовляті.

Цей момент вартий найвиразніших і найяскравіших фарб художника. Шість місяців після «вінця» залізом не бачили вони одне одного, тільки знаючи, що відсиджують роки засудження в одиночках тієї ж тюрми, хоч поліція й погрожувала їх грубо розлучити. Це була особлива кара, за яку хапалися кати ім'ям королівського закону. Та законодателі не передбачили ще одного випадку в законі: ім'я новонародженому, за королівськими й людськими законами, повинні дати батьки разом.

Прекрасний закон. Еміль і Луїза чекали хвилини, щоб скористатися ним. І та хвилина настала...

Не будемо розповідати про зустріч — серцем і душею вони були завжди разом. Це була зустріч не двох, а трьох. І один з них вимагав священного спокою матері й залізної витримки волі в батька...

До примарії, де мало відбутися записування новонародженого, їх повели з посиленою охороною. Але вже не закутих, — ніяк було закувати батьків, бо хтось із них мусив на руках нести свій найдорожчий скарб, свого сина, свою будучину...

Еміль категорично настояв перед Луїзою, що доки він біля сина та його матері, дитини з рук не пустить. І ніс його до примарії, приклавши до грудей, щоб серця зживалися, щоб воля єдналася.

Та й тільки ж то. Сталося таке, що з примарії до тюрми їх вели вже нарізно.

Батьки не радилися. Просто — не встигли порадитися. Їм було не до того, щасливим батькам хорошого сина. Свідком їхньої зустрічі й любові був він...

Чинovníк байдуже подав виписані з святців кілька чоловічих імен, що припадали в календарі на день народження хлопця і, як автомат, запитав Еміля:

— Яке ім'я хотів би батько дати своєму сину?

— Ленін! — не подумавши, спокійно й твердо відповів Еміль Балап.

Чинovníк лячно озирнувся на озброєних солдатів навколо арештанта-батька. Випустив перо з тремтливих

рук, знов узяв його й не міг дати собі ради. Ледве спромігся повторити запитання:

— Яке ім'я хотів би батько?

Еміль жалів чиновника. Людина заїкається, дрижить, їй важко вимовляти слова. Може, боїться за посаду... Еміль ще раз проказав:

— Ленін... Це мені любиме ім'я.

Чиновник таки посунувся з стільця. Наче під час морської аварії, хапався за край стола й очима молив у матері дитини врятувати його. І Луїза розуміла той переляк, розуміла мольбу чиновника. Але ж вона мати Емілевого сина і має право за знущання поліційні бути твердою, невмолимою. Вона відповіла чиновникові на його мовчазне й моляще запитання:

— Мій син уже має ім'я — Ленін, домнуле канцелярист.

Чиновник знепритомнів.

Дві години поліція, чиновники й попи доводили батькам Льоні, що Ленін — це не ім'я, а прізвище, що Ленін не румун, що Ленін більшовик і що одне це ім'я прирікає дитину на вічне перебування в тюрмі. Бо ім'я Ленін — це революція...

Та довелося записати, як того батьки бажали. В Бухарешті спішно поставлено на обговорення пункт про зміну того застарілого й фатального для корони закону; але тут, у примарії, записали — Ленін...

Льоня Балан, трирічний громадянин Радянського Союзу, має дворічний стаж політичного в'язня румунської тюрми. Рік тому він утікав з тюрми, прив'язаний у матері на грудях. Спочатку втікав з тюрми в Галаці, а потім і через Дністер...

А в перші дні, коли Червона Армія ввійшла до звільненої від румун Молдавії, Льоня радянським літаком повернувся до рідного містечка матері. На аеродромі, коли виходив з літака поперед батьків, його запитали зачаровані городяни:

— Як же тебе звати, хлопчику?

— Льоня. Батьки звать мене Льоня, бо я ще малий. А от як виросту, тоді неодмінно зватимуся тільки — Ленін!

ТВЕРДИЙ ХАРАКТЕР

Одної вересневої доби все й сталося. Життя довгі роки готувало цю подію, її дійових осіб, героїв.

Герой—Петро Гринюк. Старий одинак—гуцул, плотар і дроваль у минулому. Шість десятків і шість років прожив, ніхто слова якогось, то більше доброго, не сказав про нього вголос. Тепер говорять. Інколи говорять не все, а буває — що й більше, як треба. Але подія сталася, про неї розповідають. І це була правда, її не заперечиш.

З кількох розповідей про подію на шпилі карпатської гори «Маричейка» беру тільки чотири: розповідь полоненого з колишньої армії Ридз-Смігли (поручника Жозефа Яжича, який проклинав «пся крив хлопа нещасного» Петра Гринюка); розповідь Саміла Ворохтая, мисливця Черногір, що, розповідаючи, реготав на все узгір'я й запевняв, що він не все ще й знає; розповідь молодиці з далекої полонини в горах над Черемошем та розповідь бійця Червоної Армії, що перший з радянських людей ступив за поріг обсерваторії й дружно потис міцну статечну руку Петра Гринюка.

І всі вони приблизно таке розповіли:

Петро Гринюк, може, і всер би незнаний, мовчазний і самотній, як самотня смеречина в скелі. Був замолоду плотарем на Черемоші, дровалем на схилах Черногір, а на старість пішов сторожем обсерваторії на горі «Маричейка». Роки й поневіряння трохи сутулили ставну колінь постать Гринюка, зате ж збагачували життєвий його досвід.

Мав уяву про справжніх «революціоністів» виключно з розмов науковців обсерваторії. Революціонери з тих

розмов виходили гіршими за гірших опришків, розбишак. Та старий в розмови не втручався і своїх поглядів на те не висловлював. А сторожем був дбайливим, за це тримали його беззмінно понад десяток років при обсерваторії.

На піднебесному шпилі Карпат, на голій верховині гори «Маричейка» стоїть сумна назовні кам'яниця. Округла вежа збоку, диким каменем личкована, скидається на старовинний мінарет мусульманської мечеті. За мечеть же могла б правити сама центральна кам'яниця, що найновітнішим стилем будови здатна була слугувати і за покої розніженому в родовитих замках графу Радзівілли, і за бійниці для зовсім сучасних кулеметів та навіть гармат. Кам'яниця вчепірилася причілком, неначе округла вежа от-от зіпхне її з шпиля. Хмари Карпат, здіймаючись ранками з долини Черемоша, полощуть зчорнілий камінь будівель. І слизнуть стрункі лінії скупих карнизів, пруги холодних кутів та плаского даху кам'яниці.

Обсерваторія.

Петро Гринюк не вередував роботою. Робив усе, всюдн встигав, не відаючи достотно, яку користь людству приносить тою ретельною службою в обсерваторії. Коли пани «обсерватори» (так про себе називав він науковців), прочувши, що десь-то наближається Червона Армія, почали поодиночі чи й гуртом спускатися з верховини на долину, зникали в обшарах бескеть і лісів, не завжди повертатися стали, а обсерваторія безлюдніла йотроху, Гринюк і самотній не сумував. Вилавив на плаский, завжди вогкий дах, з нього на драбинчасту вежку і з найвищої точки на «Маричейці» висловлював своє презирство на адресу «обсерваторів»:

— Провалітьс! Плювати на вас має пан Петро Гринюк! Волілисте йти — йдіть, хоч і безвісти йдіть...

Брав бінокль — він цілком зрозумів переваги цього апарата над своїм приношеним зором — і половгу роздивлявся, як слалися Чорногори, немов у безвість, поринаючи в туманну імлу світових просторів. Поміж засніженими шпалями гір блукали хмари, а вишзу роїлося омріяне життя. Отак і віку доживає, мріючи про якесь, бодай куценьке, газдівство, про полонину й кілька хвостів худоби на ній. З піднебесся огляне чорні прірви лісів, неначе прорізаних завмерлою блискавкою ламкого Черемоша, пошукає уявні полонини і зітхне:

— Далєбїсь, учулася трембітонька полонянська...
Газдує люд!

І кілька день живе у роздумах, навіяних з долини.

В такому роздумі одного разу й застав його на скелі невідомий чоловік, молодий і втомлений. Знайомлячись, пазвався Славеком, відомим Славеском, що його «революціоністом» прозивала вся земля. На верховини слава про нього доходила, навіть Гринюк те чув з розмов «обсерваторів». Він був остільки ж страшним після тих розмов в уяві Гринюка, як і привабно добрим, бажаним. Може, саме в цій людині приховані сили, що зломлять жахну причечність бездвірних, знедолених плотарів. Не дарма ж пани поміщики, офіцери і жандарми злостяться на Славєка, намагаються зловити, з людьми розрізнити, на смерть прирекли. Таких Славєків за пазухою ховати слід від всякого ока поліційного, і Гринюк приховав у комірчині, при своїй кімнаті.

Кілька днів минуло спокійно. Славєк пізньої ночі виходив на повітря, шукав приховане місце і так висиджував годинами, міркував. З обов'язку сторожа Петро Гринюк вночі обходив навколо кам'яниці і насмілювався розшукати Славєка, словом перекинутися. Думки старого почали ще більше напосідати, а хто ж їм і ради дасть, як не цей уславлений Славєк.

— Сумуєєте, пане Славєку. Спускали бись, ласкаві будьте, на долину. Певне, кобіту маєте молоду, діток файних двойко біля неї...

— Не гонїть, газдо, там таке розпочалося.

— А що саме? Чекалисьмо кінця... а пан мовить про початок...

Славєк зітхав і з каменя зводився, як міг, найпростіше пояснював:

— Війну розтіяли наші недорікі правителі, може чулисьє, товаришу Гринюк...

«Товаришу Гринюк...» — про себе повторив старий Петро. Мимоволі зняв капелюш з орлиним пером та костками. Він чув, як зле говорять пани «обсерватори» про це слово — «товариш». Чув і не смів допитуватися в них, а серцем відчував родинну теплсту в тому слові.

— Кажете... «товаришу Гринюк», а самі, певно гадаєте: який він мені товариш? Старий, піксемний Петро Гринюк. На панській роботі, в наймах вік змарнував... Дякувати пану астрономові, сюди, на «Маричейку»

забрав у сторожах досікувати життя.. «Товариш Гринюк...»

Тихо й сумно засміявся. В руках перекидав капелюш, і костки — оздобі на стрічці — цокотіли одна об одну. Чорне небо горіло зірками, голубило спокоем і гірським холодом сковувало непокриту, лису, з посивілими кущами чуба голову. Петро не надівав капелюша, зажурено вслухався:

— Кожен трудящий є товариш трудящому.

— Ох, правдонько, моя пані, яка жесь красна тч на слові!

Він уперше чув ці слова. Неначе сама заворожлива і змилна ніч гірська ласкала шепотом і слух і душу старого. Слаvek розповідав про все, чого не знав Гринюк, а не знав він багато й немилосердно допитувався.

...Дружину Славека схопила поліція. Обіцянками і погрозами жадає від неї дізнатися, де муж ховається. Між людей чутку розпускають, що жінці смерть приречена, коли не з'явиться в поліцію її муж Слаvek. А він потрібен для революції, для народу потрібен... І про твердий характер більшовиків надто голосно сказав — могли підслухати спритні пани «обсерватори».

— Краще втекти вам з такими думками.

Втекти йому в чужу країну зовсім легко. Ось тут спуститися цими урвищами на південь і... прощай, поліція. А що потім станеться з дружиною? Та і не в ній одній справа. А хто людям про правду тую красну нагадував би, коли б революціонери всі втікали з свого краю?..

Все Жаб'є, і Косів, і прилеглі полонини поліція на ноги зняла. Трембіти на гвалт волають, по полонинах хорти полюють за Славеком... А там війна! Пани правителі не втямлять, у яку діру виплигнути геть, мов пси, що нашкодили в чужому дворі...

Слаvek розповів і про війну, розповів і про Радянську Україну, про всю велику й вільну Росію. І по тій розповіді Гринюк добрав потроху, чому «обсерватори» частіше спускалися на долину й убранне своє військове, давно занедбане в гардеробах, тепер повдягали, нафталіном смердять. Дехто й зовсім не повернувся з долини — війна.

Тиха кімната Гринюка, і ранок, як немовля, непорочний. Старий збирався прилягти після нічної варті. За-

мість молитви, до сну йдучи, всиг кілька разів прошепотіти: «товариш Гринюк».

І зовсім широко здивувався, коли озброєний посмішкою та кольтом, до кімнати зайшов капітан-астроном. З тою ж посмішкою обдивився кімнату, не поспішав з неї, доки його застали й інші офіцери та поліція з долини.

Що мав чинити старий Петро? Міг би вийти геть — не велено. Капітан-астроном жартувати собі дозволив біля старого, темного чоловіка.

— Жартуєте, проше пана астронома, а мні жесь би до вітру вийти дозволили.

— Нех пан сторож терпить. Від того характер сі твердіє.

— А так, «твердіє», дяка богосві святому. О тім і науку маєте, ласкавий пане астрономе,— за звичкою згоджувався Петро.

Прибулі офіцери і поліціанти, що притьмом заскочили до кімнати з молодим метеорологом-практикантом, не дали докінчити цікавої розмови сторожа з директором обсерваторії, капітаном-астрономом. Навіть не привіталися до сторожа. Практикантові парко. Близенький світ: за ніч і ранок спуститися на долину і офіцерів устигнути на «Маричейку» до схід сонця привести.

Капітан-астроном коротко, як команду, подав запитання:

— Де він... тен опришко, большевік?

— Слава господу Ісусу... Про кого пан ласкавий мовить? — спробував старий не зрозуміти, злегка примружуючи очі. І рясні зморшки на чолі ледь-ледь пом'якшили вираз лица. Всього лиш на хвилину.

В руці капітана-астронома ворухнувся кольт, а очі втремілися в старого, як в нововиявлену зірку в туманностях небесних просторів. Старому від того забракло сміливості вдавати незнайку. Він зрозумів, що пани офіцери діяли напевне, зздалегідь знаючи від практиканта про дорогого гостя в комірчині Гринюкової кімнати.

— Чи не про пана Славека питає ласкавий пан астроном? — невинно спохватився Гринюк. І на цей раз зморшки борознами переписали все його зістаріле в негоді лице. Неначе за лихим капризом різьбаря з Кризорівні, все лице — як заношений гаман на ремінний очкур стягнено. Тільки очі горіли в шліниках та ніздрі ледь-ледь ворушилися.

— Проше... Нехай пан скарає мене, дурного Гринюка, що вночі не домислився нагадати пану астрономові, щоб уступив до комірчини й розбудив пана Славека. Перне, на долині пан опришко, ще з досвітку подався...

А далі мовчки міркував:

«Чи це ж і є той характер, до якого привчав товариш Слабек? І що допоможе йому зараз нехай найтвердіший характер Гринюка? Ото ж радив йому втікати на Чорний Черемош, плотарем стати, доки прийдуть червоні... якщо й справді про їх прихід не вигадав сам Слабек. Ну ось тобі, твердий характер...»

Тимчасом розчинилися двері з комірчини. Стрімголов з'явився Слабек і ошелешені нападники остовпіли на мить. Хтось навмання стрілив з переляку. Задзвеніло й посипалося скло з шибки в єдинім вікні кімнати. Знов постріл. Капітан-астроном у вікні вхопився за Славека, та меткий удар у перенісся кулаком відкинув капітана від вікна геть, як гумову ляльку. Лялька з смачним і відчайдушним кречотом брязнула потилицею об камінний пруг отвору дверей комірчини. Спочатку капітан сів щільно біля дверей, а потім з тваринним стогоном простягся на підлозі. Кольт випав з руки.

З вікна почувся вигук Славека:

— Більшовизм безсмертний, блазні ви нещасні!..

Вікно з кімнати сторожа височіло над крутим і страшним урвищем гірським. Слабек пірнув у отвір вікна, і Петро Гринюк з жахом уявив собі той смертельний стрибок. Але ні стогону ні шелесту обрушеного в урвище каміння ніхто не почув. Ніби прожерливий хижак, ковтаючи непомірну жертву споживи, вдавився нею й заляк.

Поліціанти рвонули надвір, коли ще Слабек тільки скочив у вікно. Офіцери поспішили за поліцейськими. Поручник Жозя Яжич з дверей повернувся й приховив оторопілого Гринюка, пхнув його з дверей в руки поліціантам.

Навколо кам'яниці ганяли, як пси по загубленому сліду звіра. До урвища, лягаючи, зазирали, знайшли стоптаний черевик утікача, до слідів на брилах каменю пригнухувалися. Вгорі, за чотири метри від землі, в стіні кам'яниці різко чорнів отвір розбитого вікна кімнати сторожа. Обривок з одягу Славека сирітно висів на цвяху.

Ця пригода на тихій-мирній обсерваторії вкрай збентежила старого Петра Грінюка. Поліціанти встигли його зв'язати, кілька разів штовхнули при тому. Та не до нього було їм. Лаштувалися, як би найобережніше спустити в долину труп капітана-астронома. А з долини звістку принесли заспані жовніри: більшовики в Яремче настигли! Більшовиків народ хлібом-сіллю зустрічає, на втікачів-панів охоче шляхи показує.

Пани офіцери занепокоїлися, про Славека менше турбувалися, навіть неоглянуті льохи кам'яниці с'як-так пройшли — там від початку існування кам'яниці нога людська не ступала. Пізнам офіцерам було чого непокоїтися. Адже вони ще на горі «Маричейка», і спуститися з неї на долину теж потрібен час.

Красунь-поручник Жозя Яжич стоїть на тому, щоб не брати на долину пана капітана. Поховати його тут, біля обсерваторії, і на тому руки собі розв'язати.

— Пан поручник забуваєє, же більшовики й на сю то верховину «Маричейки» дістануть і труп пана капітана сі наругу матиме від них... Але ж і на похову его час потрібен. А тен опришко, може, причаївся десь у тих запліснявілих льохах...

Слушність зауваження полковника ше більшої турботи завдала панам офіцерам. Тоді-то й було зроблено паном поручником геніальну пропозицію:

— Пана капітана покладієм зверху на пласкому дахові, проше панство офіцерів. Під стіни кам'яниці зарядити піроксилін і висадити в повітря обсерваторію з трупом і з... льохами. Пан астроном хиял умирати з гонором поляка, бим не віддавати *twierdza wiedzy i nauki** до рук большевицьких комісарів. Ніякий опришок большевік сі не вціліє навіть у льоху.

Порада просто й скоро вирішувала справу, і всяк її, не помисливши, прийняв. Відпадає клопіт — з тим трупом волочитися. Треба втікати! Втікати від Червоної Армії десь на Буркут, на Гриняву. І заклад не стане «трофеєм для комісарів». Втікаючи від них, кожен офіцер ладен був навіть землю запалити або в космічну безодню зіпхнути її, не дісталася б тільки більшовикам. Бо чує душа шляхетська, що нога не ступить більше на цюю землю.

Гарячково закладався піроксилін під трьома кутами

* Закладу знань і науки.

кам'яниці, під круглою, мечетоподібною вежею. До акумуляторної шкатули розмотувалися дроти — пани офіцери готували чергову руйнацію в краю.

Петро Гринюк мовчки ходив за жовніром на мотузці, як ведмідь у щигана на ланцюзі. Усе це на його очах коїлося. Не важко і йому зрозуміти, до чого ладнаються і що мають робити офіцери з закладом знань і науки. Старече серце ниділо. Той заклад він будував. Будував Данило Кругляк, будувала вдова Софія, брати Заводнюки будували, будував народ. Невже зруйнують? Стільки приладів, страшних і слухняних, на золото краю придбаних, як свідчить про те чутка між людьми. Певне, ті прилади потрібні державі, коли на них витрачаються великі кшти навіть у такій державній скруті. У круглій вежі стоїть «пан рефрактор», як звали обсерватори красуню-машину. Старого Петра вона бавила видами зірок та місяця. Невже зруйнують?

А поза всіма цими думками гостро ворушилася й ще одна: не міг Славек так скоро зникнути з шпिला. На голomu бескетті, на схилах Маричейки до перших кушів рослини Славекові немає де приховатися. Вискочивши з вікна над урвищем, навіть шкереберть котитися з верховини — й на те потрібен час. Але ж лишається тільки урвище. Або — льохи... Невже зруйнують?

На дах будівлі, упріваючи, залившись потом, зносили труп капітана. Гостре бажання втікати підганяло кожного. На полковника позирали, нагадували:

— Мусимо поквалитися, пане полковнику. До вчора маємо на долині стати і до Чарного Черемоша на Буркут до ранку вирушити.

— Так, прошу пана поручника. Руйнуйте кам'яницю.

— Слухам пана пулковника!

— Стривайте! — заперечив Гринюк.

— Поцо, нещасний хлопе? — обернулися перелякани офіцери до сторожа.

— Бодай би оступилися десь. Еж камінь з кам'яниці, коли догори ся на хвильку зніме від тамтеї міни, тераз і на долину поверне, вас усіх потовче на вурду, прошу ласкавих панів офіцерів...

Володарі зброї й Гринюкової душі презирнулися. З підніжжя виміряли поглядом кам'яницю, неначе виважували кожен камінчик, що летітиме з неї в небо, а потім «на вурду» товктиме їхні молоді життя.

— Розв'яжіть хлопа за те мудре попередження,— велів полковник, внутрішньо струснувшись від одної гадки про вибух. Та ж висадити в повітря обсерваторію він конче мусить.

— Ге-ей ти, мудрий газда! Маєш заробити собі... життє.

— Як то, голубчику наш, паночку?

— Геть, лайдак! Пулковник Жечі Посполітей Польської потшебує діла, служби вірної від хлопа своєму панству...

Петро Гринюк, як стояв навколішки перед полковником, так і завмер. Заробити життя! То вже йому приречена смерть? Якою ж то службою його заробиш у цього жорстокого лицаря вогню й крові? Німий жах облімав істоту. Скорбота і покора пролягли в численних зморшках на обличчі. Старий чекав страшного присуду полковника.

Полковник вагався. На кам'яниці довго затримував погляд, неначе далекий екскурсант нарешті дійшов-таки до обсерваторії і, зачарований її зовнішньою величчю на цім бескетті пустельного гірського шпилья, не міг відірвати очей. Гринюк відчув глибоке зворушення в грудях, ладен був багато простити полковникові за краплину пошани до наукового закладу, якого будовав, з яким ріднив старечі роки колишній плотар.

«А дивин: невже й офіцерові шкода такого надбаня?»

Та офіцер, ніби відгадав тоту думку старого, різко перекинув очі на Гринюка:

— Ну! Пан газда хоче жити, хоче мати злоті?

— Хочє, прошу ласкавого пана, ой... як хоче...

І пан полковник ласкаво згодився подарувати спільникові Славека—Петру Гринюкові—життя, тільки б він за тєє висадив обсерваторію, коли панове офіцери спустяться на долину.

— Висадити?—широ здивувався Гринюк.—Аби-м кебети мні вистарчило, міг би сі всю Маричейку на свинорії обернути, проше пана офіцера. А чи ж сам тоді життям тотим скористаюся?.. Хіба під камінь там-той присісти,—в роздумі домірковував старий. Такої ширості навіть на дитячому непорочному лиці не спостерігав пан полковник.

Гринюку наскоруруч показували, як діяти з при-

ладом. Гринюк уважно слухав, де треба — ділового перепитував і нарешті, взявся обома руками за рубильник на шкатулі акумулятора:

— Отак, з усенньої сили, натиснути тра? — запитав постанне і вдав, що справді розігнався натиснути.

Присутні жажнулися. Дехто вправ з усіх чотирьох під камінь. Полковник схопився за голову.

Стій, божевільний, пся крив!..

Гринюкове серце торжествувало. Йому пощастило налякати панів офіцерів. В його руках страшна зброя, можна розквитатися з офіцерами за Славека. На полковника дивився наївно здивованими очима, а рук не зняв з приладу.

— То най пан полковник знак якийсь подасть, жеби потрапив я, коли маю натискаги цеє диявольське начиння.

— Не треба знаку, бовдуре нещасний... Мало не загубив кілька офіцерів. Діждеш ночі, коли і перед себе нічого не бачитимеш, тоді й натискай, а ми всі двері в льохи позамикаємо. Та не вигайдай рашш виробовувати, а чи того розбишаку Славека з льохів рятувати. Ранком я сюди загін жовнірів надішло з паном поручником... Навідається, пане поручнику. І... видасте хлопу двадцять п'ять злотих за щирю службу, коли все буде зроблено як слід. А ні — стріляйте на місці і самі виконасте завдання...

І пішли. На Гринюка озиралися. А він стояв у тій же позі, не випускаючи з рук жахного приладу.

Чи захистить його самого ця вбога брила каменю, коли вся обсерваторія зрушиться саме в цей бік? Може, пошукати зручніше місце? Або спробувати втекти, як Слаvek...

— Куди втечеш, нещасний Петре? На долину маєш тільки одну стежку... А що як справді Слаvek не загинув в урвищі, а десь у льохах? Газда — домовий тотам йому лоскоче, з світу зводить, тут я, Петро Гринюк, націлювся, щоб і тіло мучене шматтям розкидати з каменем по верховині. Двадцять п'ять злотих матиму й життя собі заощаджу на тому, коли зхитрую вховати його від вибуху.

Обдивився навколо себе. Боязко випустив рубильник і на дроти з острахом повів очима. От через них з оцієї невеличкої шкатулки помчить диявольська сила, що

зруйнує обсерваторію, таки вб'є Славека. Вона може помчати, не дочекавшись вірноточниного натискування Петрового. А взяти й... одірвати дроти? Шоб хоч помірковувати... Присей-бо, тільки б пошукати кращого місця до схову свого дорогого життя. Кому ж віддасть пан полковник ті клятві двадцять злотих?.. Та ж на світ би милий ще раз поглянути, на полонини й букові та смеречніні ліси в долині...

Коліном притис до камінного ґрунту скриньку й відірвав геть один дріт. Потому додивився, що, тільки відкрутивши мідного баранчика, дріт можна зовсім вільно зняти. Те й зробив з другим дротом і глибоко зітхнув. Тоді забрав з собою пекельну скриньку й пішов навколо шукати зручнішого місця захисту. Десь залишив її, рачкуючи по бескетті. До крові руки обдирав, постолы на цурку рвав, але жив і Славекові давав жити. Хвилинами забував, чого лазить по бескетті, відпочивав і не переставав гукати:

— Товаришу Слаvek! Слаvek...

А рій за роєм — думки в голову перлися. Тяжко ставало голові. Мимоволі шептали засохлі уста:

— Війна, товаришу Гринюк! Проклята війна й руїна... Коли наші брати з Москви, з Києва, з Донбасу не прийдуть нас освободити, то тая війна геть винищить край. Польське панство само не вміє газдувати і продле свій нарід та й ці українські землі ангельським та франським капіталістам, оптом і вроздріб продає, каже товариш Слаvek. Для того й війну затіяли... Прецінь же йде Червона Армія, йде ж вона помагати краю. Пани втікають і, втікаючи, руйнують... І те сказати: чуже воно їм і обсртається на руїни та попелища, як від шаленої помсти. А чи ж буде нагода й мені, мужикові, помститися над паном?..

Петро Гринюк давно вже не сидить на камені, розшукавши вибухову скриньку. Як добрий газда, він ходить з кімнати в кімнату, з кабінету в кабінет обсерваторії. Там стілець до стола підсуне, апарат чохлам прикриє чи спітніле вікно протре. Надворі ще був день. Під обома залізними дверима в льоху подовгу вистоював, гукав і прислухався, щиро переконувався, що він один-однісінький на Маричейці. Льохы мовчали, тільки луна сумно гула в них, коли Гринюк каменем стукав у замкнені залізні двері...

У башті кількома поверхами обійшов навколо «пана рефрактора». Біля складної апаратури клопотався, вдаючи чванливого пана астронома. Він був туг повний господар. Міг ходити, обдивлятися, чи шанобливо гладити досхочу оці нікельові і чорно-крицеві коліщата, підойми і рури. А шліфоване й коштовне скло начиння варто б закрити навіть оксамитовими футлярами...

Запицала миша далеко-далеко, десь унизу, під «паном рефрактором» чи на дні збептеженої свідомості. Гринюк озирнувся навколо — присмерки обнімали гору. Верхнім коритарем пройшов з башти просто на плоский дах центральної кам'яниці і вперше відчув, який лютий холод панує на Маричейці.

Труп капітана-астронома знов нагадав Гринюкові про дійсність. Невблаганна ніч покvapно насувалася.

— Дроти собі лежать, чекають, а ніч надходить, — уголос побідкався Гринюк, щільно застібаючи гаптований кіптар.

Але не пішов униз, не поспішав. Стояв над змокрілим і нікчемним трупом капітана, вслухався, як загостила й на Маричейку ніч. Вона, як повинь, залила спочатку смугу Черемоша, потім мальовниче озерце Маричейку. На заході ще жевріло уденішне багаття, а з долини знімался темінь. І раптом захлеснула, залила...

— То що ж, товаришу Гринюк: руйнуватимеш обсерваторію — руйнуй. Руйнуй, товаришу Гринюк! Червона Армія з Жаб'яого почує вибух на Маричейці, червоноармійці дякуватимуть за старанність, товаришу Гринюк! Аякоже, подякують! Панами польським, скажуть, слугував десятки літ, з «пана рефрактора» порох трічі на день змітав, а радянській владі руїни з нього відласи... А Червона Армія своїм життям, життям чесних людей накладає, щоб тебе, товаришу Гринюк, від тої наволочі поміщицької звільнити, край очистити від гнилизни і від війни народ урятувати... Га? Руйнуй! Може й Слаvek справді в льохах захлинається від цвілі... Чи не за тебе ж гине, чи не тобі про твердий сталінський характер більшовиків розповідав і гiркоту душі послаблював, як дитину етішав? Руйнуй!..

Так і ранок його застав, прихленого біля стіни, у відволоженому одязі і з бентежною душею. Ледве розігнувся й збагнув, що коїться з ним, де він. До шкатули-акумулятора попростував, збиваючи каміння не-

слухаяними ногами. Шкатула стояла така ж вогка, як і одяг на Петрові. Дроти валялися на тому ж місці, де їх покинув Петро звечора. А ранок яснів, от-от зійде сонце там далеко десь, звідки йдуть безстрашні люди з зіркою на кашкеті й з твердим характером.

Узяв дротину, крайок її помацав клопітно і, мов п'яний, пішов угору, до будинку. Ним заволоділа зараз інша, невідома до того сила. Кинув дріт, до кабінету астрономії поспішив. Нашвидку взяв бінокль, і попростував до виходу, опинився аж на даху. Біля вихідних дверей зверну, в спеціальному гнізді, стояв великий прапор польської держави, дбайливо намотаний Петром на ратище. Біло-червоне полотнище і чорний хижак-орел...

З драбинчастої вежі Гринюк вирішив востаннє поглянути на полонини, що просипаються від сосячких променів і луцких трембіт, на запалені сонцем верховини Чорногір, на туманне дихання ламкого Черемошу. Забув за тим, що має ще зробити найвідповідальнішу справу. Поволі й терпляче обдивлявся кожну гілячку віковичного бука та гінких смеречин, шукав на латках у полонинах у легкому тумані першу овечку. Ніхто йому не заважає — дивись, милуйся і зітхай...

Знайомою стежкою, в останніх куцах рослин, на верховину Маричейки поспішали озброєні вершники. Не важко було спізнати серед них поручника Яжича. Він вимахував рукою з кольтом, як і в небіжчика астронома, і немилосердно гнав конячину по крутій підоймі — стежці. Потому спинився. Далі вже не можна було цією стежкою погнати коня. Поручник вирішив покцапитися, піти пішки найпростішою стежкою. Доки жовніри в'язали коней у куцах, войовниче збурений поручник уже дерся на верховину. То йшла Гринюкова смерть.

— Нехай карають, кати прокляті, — безнадійно погодився Гринюк. — Нехай руйнують самі, але тільки після моєї смерті. Петро Гринюк теж має той... характер! А може це добро усе належить нам, людям...

Очі відірвав від бінокля, повів ними на скляну баню вежі, на плаский дах, на труп...

Ту ж хвилину зійшов з драбинчастої вежі на дах і, не міркувавши, попхнув труп капітана-астронома по вогкому асфальту до краю даху. За краєм було урвище — туди й дорога бридкому капітанові.

Завзято пропихав задубіле тіло крізь бильця перил

Не подивкався вниз, не вслухався в шум падіння. Уско-
чив у двері і схопив великий польський прапор. Зублами
обірвав біле полотнище з чорним хижаким орлом. Ли-
шив на ратищі тільки червоне полотнище і поніс на дра-
бинчасту вежу. Стрімкий вітер верховинський умить роз-
горнув проти сонця червоне полотнище над головою в
старого. Спокійно і впевнено прикріплював Петро Гри-
нюк червоний прапор у знайомих гніздах на вежі. По-
лотнище замайоріло на вітрі, заграло, кілька разів слу-
скалося над заклопотаною голозою, ласкалося і поті-
шало, збиваючи капелюша з орлиним пером та кост-
ками.

Старий ніколи не переживав більш урочистої хвилини
в своєму житті, як оце. Присів з непокритою головою
під трепетним червоним стягом, па злих вояк, що дерлися
в кручах, без бінокля поглянув.

— Ідїть, кати! Товариш Гринюк умиратиме під пра-
пором людської волі й правди!..

Про цю хвилину поручник Жозя Яжич згодом так
розповідав:

«... до обсерваторії нам лишалася півгодини ходу.
Правду мовити, то була шалена хода між камінням.
Іден жовнір раптом побачив червоний прапор на обсерва-
торії. Трохи засильний покрик жовніра спинив нас:

— Пане поручнику! Спізнилисьмо... Обсерваторію за-
хопили більшовики!..

Як офіцер армії польської, мусив давати раду не тіль-
ки собі, а й жовнірам. Признаюся, вилаявся:— Ах дябли,
псяча мати вас родить... але ж то, проше, евентуальне
була реакція. Далей мав спокій команду жовнерам да-
ти:— До коней, панове жовнери! За ойчизну, марш—
марш на долину!..»

Петро Гринюк не чув нічого, а тільки бачив і зрозу-
мів. Обома руками схопив ратище прапора і якомога
вище зняв його у себе над головою. Ще загрозливіше для
ворогів заполоскалося в струменях верховинського вітру
червоне полотнище. Ніби гнався з ним Петро Гринюк
за вершниками, що в страшнім шалі, ризикуючи скру-
тити собі й коням голову, втікали від червоного прапора
з чужої їм «ойчизни».

Аж надвечір Петро Гринюк самотній спустився до
своєї кімнати, не вистачало сили далі триматися на ногах.
За запертими в комірчину дверима товкся Славек.

— Мати божа, Славек!

— Одмикай, товаришу Гринюк! Вони ж замкнули на всяк випадок, коли брали труп капітана. Мені висіти на руках було невесело у вікні, мусив повертатися з вікна до комірчини, коли ви всі вискочили надвір за мною...

1940 р.

СЛИВКА

За тином виростала слива. А в хаті біля сливи зростала Василина. В день її народження батько, Панас Гуленюк, посадив цю сливу. І обое зростали свої сімнадцять літ біля ламкого Черемошу, під м'якими, росю відволоженими проміннями буковинського сонця. Воно дарувало їх своєю ласкою, а вітер долішній бавив прехолодою. Неначе й нестатки батьківські скрашалися тими дарами природи. Від того обое зростали буйно й весело.

На шостий рік моложава сливка вперше зацвіла кількома трепетно-сором'язливими квіточками. Шестирічна Василина знала від батька, що це її слива, і, тим квітінням бавлячись, зірвала ніжні, привабні пелюсточки первістки-сливи. Кришталевиими сльозинками докоряла піжна сливка своїй однорічниці за тую кривду. І Василина, дитя шестирічне, зрозуміла мовчазний докір деревця.

— Не плач, сливонько моя,— вговоряла дівчинка і зганяла порваненьким рукавом сльозу з своїх очей.— Не плач! Я ще мала. На таких і дедьо з мамсю зла не кладуть...

І слива пережила ту першу кривду. Вітрець і сонце присушили її сльозу, і згодом здалося Василині, що й забула слива про свое горе. Минали роки, а дівчина щовески над першою квіточкою сливи згадувала свій дитячий вчинок. Інколи й сумувала з того, а більше сміялася. Майже щороку зав'язувалися й родили цупкі, чорняві, срібним інеєм поияті сливки. Перші роки їх лічили одиницями, кожній імення давали й чекали, доки виріє хоч би одна. Потім це поволі переходило в зви-

чайне явище, ніби відколи існує земля—існувала й слива-Василина так і говорила:

— Наша слива росте весь вік.

А віку тому пішов лише вісімнадцятий рік..

Та в цей рік слива старітись почала. Кору починали обсідати брунатні кушки моху, всихали ніжні галузки, цупкішав лист. Без ліку вродилися здрібнілі, хоч такі ж смачні, сизобокі сливки.

Батьки журитись почали: дозріла й Василина, а хто засватає її, коли навіть корівчини на придане немає в дворі?..

Одного разу в неділю Василина допізна затрималася з дівчатами на крутому березі Черемошу. Весела Галина Куличева безперестанку пісні заводила, а Василина ж спів любила й на все село уславилася найкращою співачкою. Співали й пританцьовували, в сутінках за кажанами гонилися. Знали, що матері, на тил зіпершись, чи на ворота, з триногою вслухалися в той регіт і вигук, упізнаючи в ньому свою безповоротно зниклу молодість.

А в селі ще з позавчора спинилася червоноармійська частина. В буковицькій хащі дійшла радянська влада. І людям святкувалося в ці знаменні дні. Особливо — молодь.

Удень, на цю ж кручу, де гуляла молодь, приходили бійці й командири. Стояли осторонь, просили співати й сміялися на дотепи дівочі. І дивне сталося з Василиною. Світ якимсь ширшим здався і груди вільніше дихали... І думалося про те, що червоноармійці ввечері не придуть на вулицю, а той блакитноокий Микола, що в танок її лише один раз запросив, напевне десь вартує, а може спить.

Городами бігла від Черемошу. Боялася в темряві, силуети дерев обходила. А в голові ще з дня, мов реп'ях той уп'явся, пісня не виходила з голови:

Як мав оріх розцвітати,
Ночі не ставало,
А дівчині, мов сливоньці,
То й тижня замало...

Тоді, як співала з дівчатами за Миколаю цю пісню, не розуміла, бо і зовсім не думала, про що в ній мовиться. А тепер згадала і відчула, що червоніє. Неначе думку ту підслухав хтось.

— Еге ж, замало тижня... — прошепотіла, виступаючи з-за рогу вже на вулиці біля свого двору.

І стала мов укопана. Просто біля неї теж спинилися три червоноармійці.

— Добрий вечір, чорноброва! Чи не зарано домів поспішаєш? — і засміялися. А голос упізнала Василина. Коли б не ніч, може й зніяковіла б. Коли б не боялася, може й прийняла б жарт і жартом відповіла б. А то тільки й спромоглася:

— В тітки засиділася, папе... Миколо... Та я вже й дома. Оце наш тин, де слива ото рясніє.

— Слива? — не знати чому, перепитав Микола, оглянувши проти сизого вечірнього неба різьблений силует рослини. І ступив до дівчини.

— Це ви, Васирино?..

А тоді до двох червоноармійців:

— Я зараз вас дожену, товариші.

Чемно приторкнувся рукою до вишитого рукава Василининої святкової сорочки і пішов з нею до воріт. Як замкнулися уста в обох. Ішли й мовчали. Тремтіла рука Василини — її палили вогні Миколиної руки. Зрештою Микола мусив озватися бодай якимсь словом:

Гм, слива! Пеначе з пісні, Васирино. А ти, дівчино...

— Що? — злякалася Василина.

— Нічого, хороша. Мабуть сливою милуєтесь?.. Я до дому тебе проведу.

А на тину, зіпершись, стояла її мати. Вона чула не тільки голосну розмову дочки з червоноармійцем Миколою, мати відчувала пісню її юного серця, її перше квітування. Відчула, як у грудях ятрилася виразка остраху за дочку: хто її у нас таку убогу візьме? Буковинське злиденне щастя: он лишилася сестра в дівках, у сусіди дочки без приданого засиділися. По економіях посесорських у наймах молодість свою зношують, на батьків ремствують за бідність. Скільки їх...

Розступалися хмари, і сповнений місяць зіходив десь за смеречиним лісом, за Прутом. Мати відхилилася з тину, а молодь не злякалася. Микола уже впевнено вів дівчину до воріт.

— Ось і мати чекає нас, — промовив, надійшовши. — Добрий вечір, матусю. Щоб не боялася, пройшовся з дочкою вашою...

— А я й сама не боялася, — квапливо виправдувала-ся Василина...

Матері здалося, що вона в свої дівочі роки вміла значно чемніше говорити з фанним парубком. Може тому й завдячує Панасову прихильність. Злегка докоряла дочці:

— Соромся, дівко: замість подякувати, таке й скаже. Це ж, либонь, Микола... з Червоної Армії!

І це було так природно, як ніч і місяць над чорним смеречиним обрієм. Сказала й рушила до хати. Тут же сплилася, порадила тоном матері, що любить дочку і хотіла б жалувати зятя:

— Сливками почастивала б Миколу.

Пішла, не озираючись. Тишу порушило одиноке й визивно сміливе гупання.

— То впала спіла слива, Микола...

— Чудні матері, — мрійно заговорив червоноармієць. — Зачекаєш, Василю?.. Ще кілька місяців дослужу й... поберемося!..

— Зачекала б хоч і рік, кілька років, Микола, зачекаю! Та ж ми... у мене приданого не буде... — й схлинула, широко відкривши юну душу молодому радянському воїнові.

— Приданого? — сахнувся Микола й приголубив заплакану голівку. — Василючко моя, не з приданим, а з тобою побратися маю. Тепер Буковина радянською стала, до чого тут придане? Та й слизка ж он як рясно вродила. Чи не придане, скажеш...

Василина злегка здригнулася від обережних обіймів парубка. І в цю мить згадала, як зірвала перші пелюстки квітіння сливи. Над устами прошепотіла:

— Придане ж... Яких хороших вас виростили там радянські матері! Приходь удень. Нехай батьки мої побачать наше щастя...

ЗАТЯЖНИЙ СТИБОК

Батько Микити Шалія сміючись казав дружині:

— Микита наш характером пішов ні в матір, ані в батька. Просто — в залізо пішов, у те, що я кую в колгоспній кузні. З холодного — хіба що шворень одрубаш, і то впотіеш. А розпечи в горні, то й мережку ним, як заполоччю, вишнеш...

— Таке сплетеш, Гнате, що й на голову не натягнеш. Дитина, як дитина. В залізо... Моя в ньому натура.

— А моя?

І сміявся сам собі на відповідь. Бо хто у світі заперечив би, що парубок Шалій мов вилитий Гнат коваль? І око гостре, і статура гнучка, і брова — в брову Гната. Тільки, коли заговорить, чи засміється, то в голосі впізнаєш Катерину.

А характер справді тверденький мав. Радив йому Гнат на призові проситися в танкову частину.

— Ковальського нашого роду не осоромили б. Залізо — то наше життя, до нього душа моя лежить, і батька мого лежала.

А син тільки всміхався. З призовного пункту повернувся веселий, задоволений. Про те, чи прийнятий до Червоної Армії — ніхто й не запитував. Мати тільки подумала:

— Яких же й приймати, як не Микиту!..

Батько перший озався:

— Танкіст?

— Лютчик!

— Що, в повітря? З твоїм характером?..

Із школи писав захопливі листи, жартома втішав

батька-ковалю, що має справу тільки з залізом, та ще й з найтвердішим серед заліза. Так і звикли в родині, що Микита — льотчик.

Аж от дістали скупу листівку на кілька лічених рядків:

«Ну, ось я й полетів. Стрибнув кілька разів з парашутом — невдало. Треба було стрибати «затяжним», а в мене характер гарячий, не дозволяє на «затяжний». І сказали мені — не можусь... Потрапив під руку високого начальника — відкомандирували. Тепер я зенітний кулеметчик. Цілком батькове залізо. Може, таки дійду до танка, коли характер дозволить...»

— Шворень з нього одрубаєш, а не льотчика... Характер. Батьків соромить...

Вчора Микита Шалій уперше стискає у жменях ручки бойового зенітного кулемета, по-справжньому стріляючи в наявного ворога в повітрі, а не в навчальну мішень. І відчував, як у жилах замість крові текло батьківське розтоплене залізо. З бугра, в якому маскувався його підрозділ, бачив — немов море хвилювалися хліба, парувала в труді освячена радянська земля. А на цю землю, на ці лани колгоспні, на працю вільну і на людську волю — намірився грубий чобіт фашиста-людожера. Його літаки наміряються на рідній Микиті радянській землі бодай цяточку затінити від сонця.

Микиті здалося на мить, що зелені хвилі на колгоспних ланах заливаються кров'ю чесного, вільного радянського народу.

І він строчив, свистіла освищована сталь у повітрі.

Та ворог відчув Микитин характер і різко пішов угору. За чорним ворожим літаком з боків і вгорі неслися сріблясті винищувачі. Микита ясно бачив через бінокль фашистські знаки на їхніх крилах. І боляче пережив ще раз той факт, що він не льотчик-винищувач.

Назустріч ворогу з ключчатих хмар виринув літак розвідувач. Червоні зірки на його крилах запалили радістю Микиту. Він кинув кулемет і немилосердно заплескав у долоні. Довелося ту ж мить припинити, сказавши лейтенанту:

— Єсть, перестать хлопать! Больше не буду, товаришу лейтенант...

У небі почався нерівний бій. Радянський розвідувач з'явився так несподівано для ворога, що в першу мить чорна машина повернула ліворуч і, щоб утекти від радянського літака, нервово варіювала курс. На землю долетіли перші кулеметні перебори в небі. Неначе бульки ритмічно лопалися в воді і звук губився в її тугому плінні. Ворожі винищувачі стрімголов повернули від чорного літака на одинокий радянський розвідувач. Неначе й хмарки зрадливо розступилися на ту мить. Клоччилися і тапули, простір голубів, як безодня.

Перший фашистський винищувач надто сміливо повернув на радянську машину. І не розрахував ні простору, ні можливостей радянського орла. В наступну мить він мов віхоть спалахнув і гнучкою лінією вогню та чорного, як свастика, диму прописав простір, падаючи на землю.

Другий був розрадливіший і різко метнув угору. Радянський розвідувач наскільки міг круто повернув за ним. І бачив Микита, що то був надсильний для цього типу літака маневр. Зіткнулися луни двох кулеметних переборів. Гнулися смуги димків і на блакитному просторі, як розчерки писарські, лишалися вони, поволі танучи.

А коли, по кількох головоломних маневрах і неймовірній кулеметній стрілянині у небо, обидва літаки пішли на землю, третій ворожий винищувач уже нісся на захід, утікаючи. Тільки чорний літак знову повернув, врівнявся курсом і далі йшов на схід.

Радянська машина описала круг над місцем, де такий упав і другий гітлерівський винищувач, і цілком упевнено пішла на посадку.

Лейтенант наказав трьом бійцям побігти назустріч літакові. Попереду всіх згори біг Микита,

— Правильно, браток! — гукав Микита, добігаючи назустріч розвідувачеві, що підстрибував, зменшивши біг, на землі. З лісу неслася санітарна автомашинна з червоним хрестом.

Коли добігли кулеметники, їх обігнала автомашинна. Пілот уже гукав до них:

— Товариша тяжко поранено!..

І тут же злісно лаявся, побивався. Микита зрозумів, що пілот жалкує з цієї змушеної посадки. На чорного

ворога, що знов уже наближався в небі, льотчик часто позирав, допомагаючи санітарам. До лейтенанта озвався, ніби між іншим:

— Важливе завдання, очевидно, в того коршуна, товаришу лейтенант. А що я зроблю? Товариша б мені, ще позмагалися б... Як несеться!

— Візьміть мене...

— Шалій?!

Льотчик упізнав свого учня по авіашколі. Микита тільки зараз теж упізнав льотчика учителя.

— Микита Шалій — кулеметник-снайпер, товаришу Карадзе!

Його командир, лейтенант, спочатку категорично заперечив. Але й самому стало цілком зрозуміло, що чорний коршун намірився-таки виконати якесь своє пекельне завдання. Він навіть не набирав висоти, нахабно нісся на схід.

— Шалій! — гукнув лейтенант командирським тоном. І більше нічого не сказав. Микита зрозумів у тому і дозвіл і наказ.

— Розстріляю гада, товаришу лейтенант.

Лейтенант чомусь озирнувся і промимрив:

— Ага... Ну, правильно. Виконуй завдання!

Микита в ту ж мить ухопив кинутий льотчиком пакунок — парашут і вміло заціпав на собі пряжки з його пасків.

— Єсть виконувати!

Минуло всього лиш дві хвилини. На початку третьої літак уже біг полем і за мить різко відірвався від землі, пішов угору навздогін за ворогом. Обидві машини неслися, як вітер. Обом назустріч клоччилися хмари. Але догнати ворога тепер було вже важко. Він то губився в хмарах, то виривав і непаче виклик на герць посилав машині Карадзе, чіткою смужкою стрункий сизий димок.

А день спадав, сідало сонце. На землю тіль лягла й згустила краєвид землі. Минали секунди, хвилини. Віддаль між літаками не зменшувалася й віддалялась.

Микита Шалій тримав ручки кулемета. Злегка повернув на турелі сюди, туди. Відчув, що Карадзе обернувся до нього, а слідом за тим — почув і його наказ, як вибух:

— Стрибай, Шалій!..

В першу мить, як блискавка, мигнув спогад про школу, про стрибання й командировку з школи.

— Стрибай, Шалій! Ворог на парашуті...

Тоді Микита побачив і зрозумів. Спочатку побачив чорного літака, що тепер завертав на захід, різко набираючи височінь. Потім — перевів очі наниз, під літак: унизу, в глибу простору плавала, як поплавець, біляста пляма парашута.

— Диверсант! — вимовив Микита здсгадку. — Шпигун...

А в глибині під парашутистом чорніло море лісу.

Микита забув усе. Тільки згадав, що він днями, вступаючи до лав комуністичної партії, стаючи членом великої більшовицької сім'ї, давав урочисту клятву боротися з фашизмом до повного його розгрому, «не шкодуючи власного життя»!

Більшовицька воля керувала ним. Під собою бачив пляму ворога, а під ним море лісу і можливості диверсійного акту...

Батько-коваль... Мило-ніжна мати і... усмішка Олі Бондарівни... Залізна вишивка і знов пляма ворога...

В нестямі схопився за автомат і звів курок. Чи рвону літак з-під ніг, а чи Микита ногами відштовхнув його геть, як відштовхують непотрібну річ. В ушах зашвирило, в очах заіскрилося, а з серця заструмилося залізо в жилы...

Коли б не жадоба знищити ворога, Микита й не згадав би про парашут. Та падіння було таке шалене, що пляма-поплавок понеслась назустріч Микиті, неначе це він, а парашут з ворогом падали з безвісті на сміливця Микиту. І щоб загальмувати те падіння, Шалій згадав про кільце парашута. Згадав і блискавично вирішив:

— Стоп!..

Майже в час парашутного ривка Микита й вистрелив в ворога. Не вистрелив, а прописав повітря кількома пострілами з автомата. Тільки тоді побачив на відстані півсотні метрів від себе ворога, зодягненого у новеньку форму радянського міліціонера, в Берліні шиту.

Та це тривало тільки мить. Фашиста в новій формі міліціонера різко рвонуло і мов пухир луснув шовк його парашута. Перекошене жахом лице ворога мигнуло в

очах і навіть якийсь віддалений звук його крику вчувся Микиті.

І тільки. Смертельно понісся диверсант каменем униз. Лиш мотуззя, як хвіст комети, тріпонули й потухли десь у тьмянім килимі лісу.

Микита вирівнявся, як тільки міг, і що було духу крикнув услід ворогові грайливу фразу з анекдота:

— Давайте не будем!...

1941 р.

м. Кременець.

ЛЮБА

Отак два роки тому сидів я в цій же самій втушкованій околотом хаті. Така ж сутінь здушувала простір кімнати, освітленої одним причільним вікном. Господарі дбали про тепло і на зиму двоє вікон разом із стінами втушували околотом. І так же само в незамералі шибки милувався повнокровним снігопадом. Тепер до цього ще потужно завивала завірюха.

Два роки тому в цій хаті було четверо. Найстаршою вважали Любу, хоч їй тоді ледве перевалило за півтора десятка літ. На зріст — доганяла матір, мала розкішну косу, про яку вже тільки в піснях співають у наш час модних зачісок. За блакитними очима здавалося, що й лиця дівчини не видно.

Люба була на грані між дитиною і жінкою. У розмовах, у жартах різко мінився її темперамент, пеначе дівчина, спохватившись, нагадувала собі кожного разу про солідне поведження.

Пам'ятаю, батька обурила її трохи манірна відповідь на моє запитання. Але та ж відповідь дістала материне мовчазне схвалення. А запитав я в Любу, чи вона вже комсомолка.

— Не всім і в комсомолі бути! Та — чи в нас капіталізм?.. — відповіла Люба, вдаючи дорослу, давно перетомлену життям дівчину.

Мимоволі збігло все це в голову. За вікном потужно завивала завірюха. Це — музичний супровід спогадів, коли порожньо в хаті, де два роки тому старшувала Люба. Два дні, як з Любиної хати, з усього села вигнано фашистських окупантів. Як бурю зметено їх переможними ударами Червоної Армії!

Прийшли вони в чужу хату, як нападники, і почали господарювати в дворах та в скринях колгоспників. Голосно кричали, що їм потрібні колонії, щоб Німеччина мала банани й натуральну гуму. А забирали в дворах худобу, птицю, в засіках хліб, а в скринях навіть Любнін дівочі стрічки й кісники, хоч то й не були ні банани, ані натуральна гума.

Любина мати вийшла за двері хати і тільки застогнала, тамуючи голос:

— Боже мій, останню гуску!..

В хаті лишалися бабуся і Люба. Почувши той стогін за порогом, обидві кинулись на двір. Люба прожогом проскочила повз матір. Тільки й бачила, що та зчепила руки й затулила ними уста, щоб, боронь боже не вимовити чогось проти огидних окупантів.

Їх проходило двором троє. Ламані нашивки, як блестявка — ес-ес. Один ще й з сріблястими нашивками на короткому, ніби по лікті, рукаві, — ефрейтор. Гонн повертались звідкись через двір. І треба ж було останній гусці вискочити з хижі біля загороди! Гуску старанно приховували, щоб лишити на плід.

Ефрейтор уткнув у сніговий замет гвинтівку і ганяв за гускою по глибокому невторованому снігу. Двоє солдатів йому всіляко допомагали, даючи все ж можливість своєму фрейторові пишатися цією незвичайною перемогою.

— Не смійте! — продзвенів дівочий голос Люби. О, тепер то вона вже не була дитиною, як два роки тому. І коса, і очі, і вся постава, як кажуть, на своє місце стали...

Але ефрейтор і не вчув та й не зрозумів. Саме в цей момент він, нарешті, спіймав бідну гуску і переможно підняв її в повітрі, як знак героїчної акції. Гуска від цього моменту стала воєнним трофеєм.

Мати ледве вимовила дочці слово: «Облиш, Любо!..» Та Люба не змогла далі стерпіти таке знущання, виборснула повз матір. Вітер розпустив косу на непокритій голові. Зимовий вітер покохав гнівну дівчину й вихрив, милувався, розпалював той молодечий гнів.

Жадібний ефрейтор устиг тільки озирнутися, а вже сильні руки дівчини вхопилися за ту ж саму гуску. Фашист зустрівся очима з її гнівом у погляді, в позі, в поведінці. І став суворий, злий. Гуска тільки погрозливо снічала.

— Віддай, що це таке! Грабіжі!... Останню гуску...

— Цюрюк! Швайні! — гримнув чужинець, розуміючи не слова, а поводження дівчини.

— Не пушу, віддай, собако, гуску! — настоювала Люба, забувши про матір, про непохриту хустинкою голову, про вітер і про свої юні дівочі літа. В'юнкими руками намагалася вирвати нещасну жертву з грубих, зарослих рижим волоссям обценьок червоного від злості й напруги есесівця. Вона в душі боялась його. Щось дитяче глибоко відгукувалося на материні благання. Кинути — «нехай вона їм здохне, Любочко». Та падо багато протесту народного, мов губка, всотала молода натура дівчини. Вона не віддасть ненависному фашистові материної єдиної гуски.

І він зрозумів цю упертість. Спортменським жестом схопив однією рукою голову гуски, блискавично відкрив її і глузливо подав Любі.

Дівчина оторопіла. Випустила гуску, заперла в глибокому замішанні поразки й образи.

— І спасіба... — переможно дражнився ефрейтор, все ще подаючи Любі скривавлену голову гуски.

Як заворожена, Люба простягла руку, взяла мертву голову. Два струмки безсилах сліз образи переписали прекрасне в збентеженні дівоче лице. Брала голову гуски і не спускала ополісканих слізьми очей з перекошеного посмішкою лица грабіжника. Потім зворухнулася дрожем, ніби відгукнулася на якийсь новий внутрішній голос громадянки. З усього розмаху навкиддя вдарила скривавленою гусячою головою просто в брудну пику ефрейтора. І сама жахнулася. Кривавою плямою вкрилося лице фашиста і зникли з нього останні рештки людських рис. Це був кровожерний звір.

Він кинувся на Любу. Встигла відвернутися, і тільки ніжна дівоча коса зрадливо потрапила в страшні волохаті пазурі звіра.

Дівчина неприродно закинула голову назад і важко впала. Коли б не сніг, — не встати б Любі живою по таким падінні. Тільки в очах почорніло. Страшний біль і сором. Ніхто ще не смів її так брутально ганьбити, рвучи за дівочу косу.

Пручалася. А дикий звір відчував кров, його тіпала трясця. Не випускаючи кося, підняв важкий чобіт, щоб ударити ним по заплаканих очах лежачої. Здавалося, що

після такого удару не бачити більше Любі ні світу білого, ані свого юного життя.

За піднесену грізну ногу єфрейтора благально вчепилася Любина мати, що миттю настигла рятувати дочку. Замість ударити ногою Любу, він озвіріло турнув геть її матір. Тут же випустив з пазурів Любину косу і злість переніс на літню жінку.

Двоє озброєних солдатів підхопили жертву — розпотошену гуску, що її тепер кинув геть єфрейтор. Скривавлена морда арійця перекосилася від злості, на губах з'явилася слина, як піна в скаженого пса. Бурмочучи лайку, він товк на снігу ногами безсилу Любину матір.

Схопилася Люба. Рвонула на ворога з усім молодечим запалом і... ледве знов не впала, зачепивши ногою гвинтівку єфрейтора, уткнуту в сніг.

«Гвинтівка!» — підсвідомо майнуло в голові дівчини. Вона інстинктивно вхопила зброю. В чаду помсти Люба націлила — і постріл блискавично пролунав у ту ж мить.

Єфрейтор озирнувся на постріл і тут же впав навзнік, описавши велике подвійне коло своїми довгими, як у маппи, волохатими руками в коротких рукавах шинелі.

Люба тут же зникла за повіточкою. Злякалася відповідальності чи самої себе? Чи ховала гордість месника, гордість першого пориву протесту і захисту своєї людської гідності, честі радянської дівчини, рідної матері?

Другого дня, за десяток кілометрів від своєї хати, вона сиділа перед невідомими їй людьми. Жодної жінки чи дівчини — вона сама. До столу приставлена гвинтівка, з якою сюди аж ранком прийшла Люба. У пухах вона ще й досі відчувала гірм того, з помсти солодкого, пострілу.

Літній, чи просто зарослий бородою партизан зітхнув і сказав:

— Ну, і що з тобою робити, дівчино? Не ваша, не дівоча це справа. Але ж і повертатися тобі в село — не видне око.

— Що хочете, те й робіть, оце я вся тут... А що вони з матір'ю моєю та з бабою вчинили? — спитала і не стримала плачу.

Партизан ще важче зітхнув.

— Кріпися, горлице ти наша!.. Відвоюється батько,

повернеться. Та й... ми закінчимо свої збройні справи. Скрасимо твоє сирітство батьківською і дружньою любов'ю. А Україна славою уквітчає твоє партизанське ім'я.

— Розстріляли обох? — допитувалася. А очі мовили — мовчати, не говорити цього страшного слова.

— Комсомолка? — замість відповіді запитав партизан.

Люба звелася, озирнулась на позашпинні вікна, оглянула чимало мужніх облич присутніх. Тільки тремтіли запалені на вітрі дівочі уста. Потім розкрилися:

— Еге! Власне... так, так. Комсомолка я... Люба Сторожук!

26 лютого, 1942 р.

ЧЕРВОНА ЗІРКА

Самотньою лишилася Лукія вдома. Породила і виростила трое дітей: дочку Марину та двох синів, як орлів, Миколу і Тодося. Сама, без чоловіка, ростила їх. Найстарша, Марина, добре пам'ятає свого батька, а хлопці лише згадували його в дитинстві, як казку. Умер давно Лукіїн чоловік. А потім і діти розбрелися, позакінчували радянські інститути. Отак і війна застала Лукію: дочка в Донбасі замужем, сини...

Сини мої, копитани,
Хоч би людей розпитали,
Як то мати вас кохала
Та до війська виряджала,—

часом співала самотня Лукія, розглядаючи фотокартки своїх дітей. Тільки й знає, що старший таки був капітаном на Чорнім морі, а молодший — у повітрі. Інакше й не звала їх, як:

— А мої копитани...

Не знаю, що з моїми копитанами.

— Хоч би вісточку від копитанів своїх дістати.

Війна зайшла сувора. Тривожні дні для матерів і дружин настали. Спочатку знали про війну з газет чи з радіо. А то й на власні вуха почули її в грому вибухів німецьких бомб. Лукія ще більше принишкла, вже й співати про «копитанів» перестала.

Потім в село зайшли ворожі війська. Зайшли вночі і запалили село за ставом, як свічку. Суха солома, сухе дерево на оселях. Горить село, аж земля двигтить. Лукія майно з хати винесла надвір, до погребя, і чекала. Та по цей бік ставу село не запалили.

Пішли довгі дні тривоги та чуток. Фашисти по-своєму господарювати починали. За ставом село спалили, а з цього боку забрали все: їстівне і одяг. Часом брали й чоловіків, а в двір не повертали.

Щодня, щоночі тремтить людина, як листя на вітрі, від тих чуток. А правда десь глибоко захована, не вдовбаєш її.

Пошепотіла з сусідкою, чи з прихожим чужим чоловіком. Одного разу стало відомо, що в лісах є червоні партизани. Дехто з молодних запевняв, що сам бачив їх, а знайшлися й такі, що зникали з села — в партизани йшли.

Стара Лукія заздрила їм. Вона була певна, що обидва сини й зять, а може й дочка та невістка, воюють з ворогом, виборюють Україну для себе, для того життя, до якого так звиклося за двадцять три роки. А вона літами прив'язана до поганої старої хати.

Метушилися в селі гітлерівці, партизани їм спокою не давали. Щоночі точилися бої за лібровою, стрілянина в селі. І кожного разу не спалося Лукії. Нишком виходила з хати, прислухалася. Чогось хотілося самій... Чи бігти в поле, до лісу, допомогти партизанам, чи тут, в селі, підняти людей. Але тільки хотілося. Крутило в кістках спрацьованих рук. Холодною втомою обгорталось кволе серце. І ставало так важко. Самотня, непотрібна, безсила...

Ранком по селу розклеєно фашистську об'яву. Повітря пішов, що вночі під лібровою розбито і знищено партизанський загін капітана Гурджія. Сам капітан убитий, а голосу його на палі вивісили біля сільської розправи.

Пішла Лукія до тієї розправи. Справді, на палі, до якої колись була прибита дошка для об'яв, стриміла страшна людська голова. Страшна... Страшна тим, що вона не на плечах людських, а на палі. Страшна своїм нелюдським виглядом — чорна, побита, забруднена. А головне — страшна, бо нагадувала про голови не лише синів, а й багатьох радянських героїв, що боронять рідну землю.

Ще з більшим тягарем у душі й на серці поверталася Лукія до свого двору. Коли б не дмухали сльози, — пішла б вулицею, як і всі. Та не хотіла сльозу сушити на людях, нехай полоще око, забруднене страшним ви-

довищем. Пішла поза ставом аж на вигін, а звідти — понад дібровою та городами в свій двір.

Тільки переступила з вигону, пройшла картопляща й колгоспне коноплище, — аж на снігу під купою гною чоловік лежить. Покровив улежаний сніг десь, мабуть аж з діброви. Купу гною розгріб і поклався. Навіть не озирнулася, нічого не подумала. Просто впала до чоловіка, загомоніла:

— Живий чи мертвий, боже мій...

Відповіді не було. Але тяжке дихання, ніби стогін умираючого, почула стара Лукія. Оглянула зовні. В кожусі, у валянках, без шапки. Волосся злиплося кривавицею на голові, а на боці — закривавлений кожух.

Зірвала з себе, що могла, чоловіка повернула лицем до себе, кожух розстебнула, сорочку зубами розірвала і рану, мокру від крові, зав'язала під рукою.

Чоловік загомонів дикою мовою. Щось белькотав, ледве ворухив руками і скоро стих. Але стихнувши, очі відкрив.

— Мамо! — вимовив і якомсь полегшено зітхнув, заплющив очі.

Він був молодий, як і Лукіїні сини. Та нічого в ньому, крім цієї ознаки, ні від Миколи, ні від Тодося не впізнала мати.

Умовк, тільки важко дихав. А сусідньою вулицею з галасом проходили ворожі війська. Необачний пес гавкнув на них, ненароком вискочивши з-під комори. Затріщали постріли з кількох автоматів по собаці. А кулі в простір летіли, у сніг навколо шилися. І відчула Лукія, що запекло їй у руці біля ліктя. Неначе щипавка вкусила і вогонь лишила в тому місці.

Лукію поранила дика куля з ворожого автомата. Перехопила жменею прострілену рану, навіть усміхнулася болісно:

— Суха вже Лукія стала... Куля пройшла наскрізь понід шкірою, краплина крові ледве змочила рукав...

Це був тяжкий, але щасливий день у Лукії. З невимовними труднощами ввечері втягла до своєї хати пораненого. Хата, на щастя, була тісна, хатинка — холодна. Окупанти кілька разів ще до того заходили, але спинитися в Лукії не хотіли. Та й надто близько від діброви, від партизанів стояла.

В хатині поклала. Лежанку протопити заходилася,

однією рукою воду гріла, сама обмивала рану на голові, свіжим смальцем синяки мастила, чистими ганчірками перев'язувала і до ранку, сидячи на лаві біля хворого, не спала. Вона знайшла собі роботу, свій клопіт, яким жила щохвилини, тремтіла за життя невідомого їй сина.

Минуло чимало днів, павіть тижнів, доки поранений заговорив. Він заріс бородою. Лукія звикала до тої бороди, разом з її ростом звикала до людини без імені — сином називала.

Нарешті, заговорив людською, а не дикою з гарячки, мовою. Розпитався, де він і що з ним коїться. І кілька день знову мовчав, думав. На той час Лукія зняла пов'язку з своєї рани. З двома руками ще гарячіше взялася ходити за хворим.

В селі порідшало гітлерівців. Лишили старосту свого й пішли фронтом десь далі на схід. Тільки загін один для остраху людського лишили біля старости. Затихли й партизани в лісі — пішли за ворогом до фронту ближче.

Тоді й устав чоловік з ліжка. Устав і ніби знов Лукія побачила щось знайоме в обличчі. Почувала, що тремтить, чогось їй страшно і радісно робиться.

— А зовуть мене, мамо, не Устим...

— А як же? — хапалася руками. — Невже, не вже...

— Тепер добрі люди звать мене капітаном Гурджієм, — промовив і відсахнувся. Лукія дивилася на нього страшними очима стеряної жінки. В них світилась і радість, і переляк, і глибокий сум. Два місяці, ходячи за хворим, звикала до нього, переконувала себе:

«А може, справді Тодось? Два роки ж не бачила. Зроду голсний, без бороди і вусів ходив. Може, і не впізнала? — Серце матері глузувало з старої, а вона запевняла себе: — А може...»

— Та ми ж голову твою, сину, на палі бачили, оці... вивісили.

— Виходить, мамо, не моя. Бо ж моя ще придасться Вітчизні!

Незабаром і попрощалися вночі там же, де й зустрілися колись ще на початку зими.

І знов засумувала самотня. Куди пішов капітан, чи знайде своїх, чи взагалі, щоб по війні з силами зазнатися, зійтись?.. Знову про «копитанів»-синів співала пісню. І людям про капітана Гурджія розповідала, надію вселяла тим.

Була темна й морозна ніч. Гуділи в повітрі невсипуші літаки, далекими відгуками лунали глухі вибухи по мерзлій землі. Лукія уважно прослухала найбільш уїдливе гудіння літака, перехрестилася й лягла спати. Ї здавалося, що тільки-тільки очі звела, задумавшись, пошумувавши. Неначе приснилося — почула торохтіння в шибку. Прокнаулась, прислухалася. Чути, ледве скрипить сніг під ногами за вікном. І знов постукали в шибку.

Старій людині нічого не страшно, коли навіть про смерть вільно згадується на самоті. Гукнула:

— Хто такий?

Загомоніли, але не вчула. Пішла і в сінях знов запитала те саме. І здивована, і стривожена. Зовсім незнайомий голос — такого ніколи й піде не чула:

— Мамо, відчиніть!

Відсунула засув, оступилася. До сіней увійшло четверо. В кожного за плечима була зброя. Лукія ані грохи не злякалася. Тільки тривога глибоко зачепила за самісіньке серце.

— Заходьте до хати, діти.

В хаті засвітила каганчик на припічку. Прибулі озирнулися на позапінані вікна, всміхнулися. Лукія в кожного влилася, щоб упізнати, хто ж це, чого прибули. Всі четверо незнайомі. Один літній, з товстим посивілим вусом, як у запорожців, і з голеною бородою. Решта — молоді. Добре залягнені, озброєні.

— Партизани, діти? — запитала зрештою. — Роздягайтесь, грійтесь.

— Ні, мамо, не партизани. А за тепло дякуємо, нам нема коли. Спізнилися трохи.

То що ж їм потрібно?

Сивоусий поліз рукою до спідньої кишені, дістав папіря. «Мабуть, цигарку крутитиме». — подумала, напружуючи пам'ять, щоб зрозуміти, в чому ж справа. А він звернувся:

— Ви, мамо, Лукія Степанівна Іванець?

Лукія тільки хитнула головою, стверджуючи. А другий з прибулих виїняв з польової сумки пакунок. І теж чогось чекав. Тоді сивоусий розгорнув папірець і урочисто виголосив:

— Указом Радянського уряду...

Лукія похитнулася, і її підтримали двоє. Сивоусий продовжив:

— Указом Радянського уряду ви, мамо, нагороджуєтесь орденом Червоної Зірки.

— Матінко моя! За віщо?

— За героїчне притування життя славному командирові партизанських загонів капітанові Гурджію...

Розгорнули пакунок і, мов вогнем живодайним, зажеврила Червона Зірка в скупому світлі каганчика. Тремтячими руками взяла орден, а потім обидві руки до очей притулила — не знала, як і дякувати.

Потім прошалася. За двір вивела і в темряві показала на купу гною, де капітана Гурджія знайшла. Пішли просто в ніч, туди, де гуркотіли мотори літка.

А може, то сон? Може, вона, як сновиди, ходить серед ночі по снігу і марить тим сном? І страшно їй стало. То значить не було нічого — і Устима чи Гурджія-капітана не було? Заснути ігвидше, щоб затримати й оживити принадний сон життя.

До хати бігла й боялася, щоб не заблудити в темряві.

Та не сон то був.

На припічку біля каганчика горить життєдайними вогнями Червона Зірка. А згодом заревли мотори літака, і Лукія в хаті, просто навмання, привітно помахала йому мокрою від сліз пукою.

1942 р.
Валуїст

ШЕВЧЕНКО

Як гість, давно очікуваний і жаданий, переходжу з хати в хату в глухому, далекому від культурних центрів українському селі. Мене цікавлять ці люди, що перетерпіли фашистську окупаційну навалу. З невимовною насолодою слухаю просте звучання рідної мови, якою людина висловлює нам радість і подяку Червоній Армії за визволення, висловлює ширий подив, що ми-таки подолали ворога, вигнали його з села.

— Невже такі сильні тут у вас були фашисти? — питаюся.

— Щоб сильні, то ні. Але ж до біса їх було. Шодня свіжі, а ті кудись-то поспішають. І все беруть. Беруть і б'ють, а не даєш — розстрілюють, — розповідає жінка.

В селі розстріляно сто шістдесят чотири! Сто шістдесят чотири душі — здебільшого чоловіків і юнаків — загнали у домовину.

Десь, майже край села, над крутим берегом протічка прищулилася убога хата Миколи Плескача. До протічка укосом спливала свіжа глина. Збоку дві великих верби похилилися стовбурами на протічок. Гліна пливун оголяє їх беручке коріння, знекровлює рослину. А по другий бік, за хаткою, класичний вишневий садок і груша-дичка серед двору, і внизу, де капусту шороку вирощувала господиня Плескача, стояли пишні, одягнені сніговієм, чотири калинових куші.

В гушавині калинових кушів принишкли снігурі. Не турбує їх невгамовний Вася. Навіть коли трапляється йому тепер спуститися донизу, повз куші пройти — обережно обмине, щоб не злякати червоногруду, золотаву пташку.

Батько Васі, Микола Плескач, колись був дужою, веселою вдачею, людиною. Але то було давно. Тоді Вася ледве на власні поженята спинався. Потім батько захворів — кажуть, колись ще в ту імперіалістичну війну у «пінських болотах» промок, поранений. З того й пішлося — почав кашляти, хиріти. Таким Вася й знав його аж до останніх днів, коли до села, після страшного бою зайшли «есесівські» частини німецького війська.

В селі чули, і малий Вася чув, що німці десь наближаються. Сподівалися, що не придуть, а таки тремтіли, у червоноармійців допитувалися — втримаються чи ні? Знайшлися й такі, що намагалися дізнатися, що чинять окупанти в сусідньому селі, як їхні смаки, чим задобрити, щоб лагідніші були. По хатах шепталися, що треба образів побільше чіпляти на покуті, портрети радянські винести з хат.

Микола не велів дружині те робити. Тільки, коли червоноармійці, попросившись, вийшли з села, дозволив на портрет Сталіна в полірованій великій рамі вставити портрет Тараса Шевченка. Рушником найкращим, ще в дівочтві шовковою заплочію вишитим, уквітчала дружина той портрет. Біля образів павутину позмітала — аж соромно стало. Ніби й позабували потроху, що в кутку стоїть позолочене благословення.

Есесівці зайшли в пізню сніданкову пору. Як вода в порожній посудині, в одну мить залили все село, з холоду понабивалися в хати.

До хати Плескача прийшло троє. Один з них офіцер. Хворий Микола вже кілька тижнів кровить горлом і не зводиться з ліжка. Офіцера обурив неучтивість: де б не заходив до хати офіцер гітлерівської армії, то слов'янин повинен виявляти рабську покору, звестися на ноги і, низько вклонивши голову, стояти, доки до нього не звернеться барин-аріяка.

Микола лежав. Ледве стримував надсадний кашель і дивився на прибулих з особливою цікавістю. У вісімнадцятирічній році, замолоду, він таких же громив, буди в луганських загонах Ворошилова.

Есесівець зірвав з власної руки рукавичку, неначе хотів собі руку вирвати і собакам викинути. Щось крикнув до своїх. Один з них, як опечений, скочив до Миколи і наказав поганою ламаною мовою:

— Встать! Пан офіцер есть прийшов!

Плескач, замість відповіді, лише застогнав і тяжко закашлявся. В хаті був Вася. Він кинувся до батька, захистив його собою.

— Тато хворі, пане офіцер, не встають...

Солдат бругально вилаявся, калічачи мову, і боляче турнув хлопця, відкинув його геть. Страшне обурення і здивування збудили Миколіні сили. Він звівся на лікті блідий, як мресь. На устах згустки зафарбованого кров'ю кашлю...

— Пане офіцере! За що дитину б'єш? Бачиш, умираю...

Солдат оступився. Справді, вигляд у хворого був остільки переконуючий, що солдата на хвилину пройняло далеке сумління людини. Автоматично козирнув офіцерові, відрубав, мов звір виклацав зубами, кілька слів і завмер.

Офіцер уже обдивлявся по хаті. Справді, звернув увагу на благословення, навіть гачки перевіряв, коли позабивані, і заспокійливо відвів очі. Кілька сімейних фотографій байдуже перебіг і спинився поглядом на портреті Шевченка.

Ввійшла дружина Плескача. Побачила у хлопця кров на щоці. Істиняком матері зрозуміла, хто міг скривдити її сина. Тільки оглянула всіх, тихо зітхнула, і теплою долонею обтерла ту кров на подертій щоці Васі.

А солдат-перекладач уже переклав різке запитання офіцера:

— Що то є? — показав пістолетом на портрет Шевченка. Свіжий, святковий рушник на рамі викликав підозру у німців.

— Та що ж, хіба не бачите, портрет,— важко відповів Микола.

— Але ж, цум байшпіль, хто тен на портреті?

Микола вирячив очі. Невже не знають? Вимовою піби цей перекладач десь із західних областей. Та й в усьому світі здавалося б, знають портрет Тараса Шевченка. І закортіло жартувати. Не знаючи з чого привернуло. Дивиться Микола на офіцера розпаленими хоробливими очима, уста засмаглі в усмішку розпливлися і по-панібратському говорить:

— Родич мій один, близький...

Перекладач заспокоївся, переклав відповідь. А офіцеру та відповідь — немов ляпас по молодецькому носатому лицю. Рвучко обернувся, пильно подивився на хво-

рого, що зараз, знесилений напругою, байдуже ліг на ліжку. Кілька разів додивлявся, перекидав погляд з портрета на Плескача, а з нього знов на портрет. Потім щось наказав третьому, і коли той вийшов, офіцер задубіло стояв і чекав.

Ця мертва година тривала цілу вічність. Її порушував тільки смертельний кашель хворого та зрідка постріли надворі.

Згодом повернувся солдат, і не сам. Щуплюватий чоловічок у цивільному одязі зайшов за ним. Ступивши через поріг, чоловічок скинув новенький фетровий капелюх. Червоні від морозу вуха потер рукавичкою. Облізле, в лишніх обличчя мовчки висловлювало рабську покору і пошану до офіцера. Неначе все життя талановитий актор проходив цю школу маскування, зради і запроданства, потім вирвався з школи і переплюнув у цьому найпідлішніх учителів.

Гітлерівський офіцер повернувся передом до портрета, показав рукою на хворого і щось довго пояснював цивільному.

— Папаша,— звернувся цивільний добірюю мовою. Корчив свою пику в лишаях, чи то з глузування, чи з презирства. — Який він вам родич, отой... Отой портрет? Адже то портрет Тараса Григоровича Шевченка. Пан офіцер не любить таких жартів. Тут у нас... він є представником самого фюрера Гітлера.

— А ви ж хто такий, що кажете «тут у нас»? У нашому селі ви й самі, здається, чужий. Якийсь, мабуть, представник будете, чи що?

— Так, я людина приїжджа, український... актор, власне, письменник, може, читали...

Микола Плескач знову звівся на лікоть, хоч це йому було надсилу важко.

— Український? То чого ж ви з ними?.. Але простіть, я вже розумію, не кажіть нічого. Справді, то портрет Тараса Григоровича, спасибі, що вгадали родича.

— Та який він вам у стобісів родич? — гнівне крикнув актор, погрозливо зіпнивши кулаки. — Хто ви такий, як прізвище?

— Шевченко! Микола Тарасович Шевченко. А ваше? — випалив хворий і засміявся, закашляв смертельним кашлем.

— Глузуеш, більшовик?..

Цивільний чоловік підскочив до портрета і просто зірвав його з рами. Чи помітив, що він недавно вставлений, чи від злості. Шкрябнув по портрету, зачепив випещеними пазурами тонкий папір і зірвав геть.

Зірвав і разом з усіма присутніми в хаті застогнав. З-під Шевченка веначе на захист його зганьбленого супокою, виросло у рамі велике, спокійне, трохи усмінене лице Сталіна.

— А-а-а! Он воно що, он яких родичів приховуєш ти, советський агент! Я — Златоустенко Аркадій, читав такого, знаєш?

Миколу мучив кашель і страшенно обурював оцей чоловічок в лишаях, неначе облізла кішка повесні. Кашляючи, Плескач похитав головою. Не знаю, мовляв, ші яких златоустенків і знати не хочу всяких падлюк, не до того мені.

— Він більшовик, советський партизан... — репетував щуплюватий чоловічок, синіючи на облізлому лиці, як волоський баклажан. А слово «партизан» вивело з запамороченого стану гітлерівського офіцера. Коротко і холодно подав команду солдатам.

Перекладач підійшов до хворого і звелів одягатися.

— Куди ж йому, людоцьки, — кинулася Плескачиха просити. — Господа офіцери і ви... чоловіче з наших. Він же присмерті. Скажіть їм, уговоріть... То я, то червоноармійці з портретом тим. Не Шевченко він, людоцьки.

— А я кажу, Шевченко я. Шевченко Микола Тарасович, — знов закашлявся хворий.

— Мамо! Що вони з ним зроблять?

Аркадій Златоустенко зірвав з хворого ковдру. Підтримав, доки обидва солдати вдягли Миколу Плескача в що трапилось навколо. Підтримував і бурмотів:

Шевченко... Родич. Аркадія Златоустенка не знає...

Ледве живого Миколу Плескача поставили на ноги і вдвох попід руки повели на сніг. З одного боку вів солдат, а з другого — облізла в лишаях потвора, що звалася Аркадієм Златоустенком.

Вася підбіг до вікна, увесь у нього вліз, от-от шибку видавить головою.

— Біжи за ними, проси отого, що з наших. Васю,

синок, біжи — ти вдягнений... Скажи, що він Плескач, а не Шевченко...

Хлопець як прикипів до холодної мокрої шибки. І бачив, як повели по снігу босого, напівмертвого від хвороби батька до глиняної кручі біля двох розлогих верб. Батько намагався бачити, хто ж то в шибці стремить, і, певне, впізнав, посміхнувся. А ноги вгиналися, не витримували. Мороз кував і без того висхлу кров.

Аркадій Златоустепко охоче і з якоюсь маскою людяності на лиці знов узяв під руку хворого, навіть озвався:
— Я підтримаю.

А потім обернувся до офіцера, промовив:

— Так, певно, зручніше буде панові поціляти просто в серце цих... Шевченків.

Підтримував плечем під руку, а другою рукою голову Миколі тримав, щоб бачив свою смерть.

— Спасибі,— сказав Микола. — Я бачу сина Васю. Він... він віддячить вам за...

Пролунав постріл. Златоустенко відштовхнув від себе вимираючого Миколу Плескача, набрав снігу в долоні і довго витирав з них плями. Але плями лишалися. Ледве не до божевілля доводили його ці плями, аж доки згадав, що то його природна короста лишаїв.

Тоді озирнувся. Під кручею лежав мертвий український селянин. Білий сніг біля лица та біля грудей запалав червоним кольором пролитої крові. Есесівці байдуже вийшли за ворота на вулицю. «Кинули»,— подумав і, делікатно кашлянувши, чи не почують,— погнався за ними.

А тим часом з хати крадькома вийшов Вася. Під полою тримав скручені в дудку два портрети. Біля ріжка комори спинився, оглянувся на труп батька. І побіг униз до калинових кущів. Ще раз озирнувся навколо. Від протічка зайшов. З кущів шарахнули снігурі, б'ючи крильцями об ясні віти в снігу.

Вася вліз у кущ. Сніг сипався йому за шию, парували зігріті груди. Обережно поставив дудку з портретів між густими вітами. А вийти вже не міг. Невистачало сили.

Вже снігурі знов злетілися в кущі, не боячись Васи. І замовкав їх щебетливий гамір, коли лунали навколо

кулемети, гармати. Вася полюбив у ту мить смирих і таких рідних, рідних цих птахів.

Потім застав заплакану матір над убитим батьком. Стояла на колінах перед ним, тихо зітхала, немов мочилася чи кого проклинала, вкриваючи рядом босі ноги на снігу. Псбачила Васю, і плач і горе вдушили жінку-сироту.

— Шевченко... — заголосила, зводячись на ноги.

Вечоріло. Зривався сніг. Знімаєся сніговій.

1942 р

ТРАГЕДІЯ ПІД ТРИПІЛЛЯМ

Н а р и с

Секретар Обухівського районного комітету КП(б)У одержав листа від червоноармійця Антона Білика.

Той писав:

«Палкий більшовицький, червоноармійський привіт секретареві РПК і всій партійній організації. Бажаю всього найкращого у вашій відбудівній праці після панування гітлерівської банди, що руйнувала наше мирне життя.

Дорогий товаришу секретаре! Я залишив удома в Обухові свою сім'ю: дружину Марію Антонівну Білик і шестеро малих діток. Та знаючи, як гітлерівська банда знущається з нашого мирного люду, не сподіваюся, щоб моя сім'я залишилася незачеплена тими двоногими звірами. Але все ж прошу написати і повідомити мене про долю моїх діток і дружини.

Ваш селянин Антін Білик. 20.XI—43 р.»

За довгим столом, на стільцях і лавах у наспіх злагодженому після пожежі приміщенні сиділи старі й молоді обухівські громадяни, сусіди й родичі червоноармійця Антона Білика. Знадвору чути було, як розігралася зимова негода. В заліплені шибки поронив сухий сніг. Рипіла десь неприбита дошка, гримотіла зірвана бляха на покрівлі.

Секретар прочитав листа і на мить відвернув лице в затінок, неначе хусткою торкнувся не очей, а носа. Потім подав листа жінці, що сиділа найближче до нього.

Жінка взяла листа, піднесла його ближче до очей і розгорнула. Тої ж хвилини повагом згорнула знов і передала сусідці. Лист пішов з рук до рук.

Стара Хведора, рідна сестра Марії Антонівни Білик, немов корячись ритуалові, теж намагалася взяти до рук того листа від зятя, і не змогла. Рука тремтіла, не корилася волі.

— Візьміть ви, бо я... малописьменна,— ледве вимовила літня жінка і щиро заридала, не в силі затамувати своє непоправне, тяжке горе.

Яку ж відповідь вони напишуть йому?

...Дні й місяці проминули, злившись в один клубок кривди, крові й сліз. Годі було й добрати в голові, коли було літо, кому світило сонце, чие лихо полоскали дощі. Якась кровотечна, болюча рана і пуста. Напружиш думку — і бачиш маузер, і чуєш: «Матка, век». А світ ходором іде в голові.

Марію Білик забрали з дому й повели одного дня до будинку гітлерівських жандармів, до коменданта Фабіша. Десятки мирних людей з Обухова і з району кинули в холодну темну кімнату й кілька днів тримали без харчів. Жінок питали про чоловіків, а чоловіків — про синів. Синів же забирали і коли не вбивали першого ж дня, то посилали на каторжні роботи до нацистської Німеччини. А найбільше, про одне питали: де партизани?

Марія знала, що чоловік її призначений до Червоної Армії і цього ні перед ким, навіть перед гестапівцями, не таїла. Але ж їй уперто доводили кати, що вона переховує від них свого чоловіка-партизана, що вона знає, в якому він партизанському загоні, що вона має з ним зв'язок і допомагає партизанам. Звісно, самі гестапівці добре розуміли безглуздість такого обвинувачення. Але їм потрібна була причіпка, щоб мучити мирних людей.

Допити були жорстокі. Право сильного на цю хвилину виявлялося в огиднім і винахідливім катуванні. На довершення нещасних заливали в льюху водою, що сягала декому аж до шиї, і так тримали до ранку.

Тоді й дістала Хведора записку від сестри Марії з катівні. Поліцай-підліток приніс її за великий хабар, який нещасна в біді йому пообіцяла.

«Дорога сестро! Бережи діточок або розділіть-ся, сестри, ними та й ростить, доки батько їх, Антін,

повернуться. Бо мені вже ворогом написана моя смерть...»

Плакала сестра Хведора, укладаючи дітей покотом спати голенькими — щоб мужа не заводилася. Шестирічні близнята, Таня й Коля, пустили між себе трирічного Федю і швидко поснули в паркій хаті. Семирічна Галя несперечалася за місце з старшим Володькою і теж заснула. Заснув і Володька. Тільки найстарший Івась, що прочитав тітці матиного передсмертного листа, не лягав спати.

Йому минуло вже 16 літ. Тяжку драму переживала сім'я. Переживав її і Івась, тим більш гостро й боляче, що його юна уява безсила була збагнути все, що так катастрофічно коїлося навколо. Кілька місяців перебування по очеретах і нетрах надломили вже його молоді здоров'я. Шістнадцять літ ні від кого не ховався, полюбив людську волю, на світ дивився відкритими очима. І все те ось зараз ламати довелось, ламалася юнацька душа...

Уже мирним сном поснули п'ятеро дітей. Ніч глибока запала. Хведора радить Івасеві йти в поле чи до лісу. А йому просто — жити хочеться. І в цей час до хати заходять троє: солдат з жандармерії та два поліцаї — Стародуб і Кіянченко.

Гестапівець почав діяти мовчки: всюди зазірав, усе перегортав, чогось старанно дошукувався. Кіянченко сів на лаву проти печі, зіпершись на гвинтівку. Так і просидів увесь час, не проронивши ані слова. На такій роботі дерев'яніє людина.

Тільки Стародуб, злий і розпусний куркуленко, приставав до Хведори та до Івася з усякими вимогами та причіпками. Цілу годину не випускав нікого з хати, погрожував, лякав і зрештою звелів:

— Одягай, стара, дітей.

— Куди? Для чого? Діти сплять... — обмерла жінка біля дітей.

Біля ліжка п'яťох голеньких діток стала, загородила їх собою і відчувала, що не вборонить їх від злого Стародуба, від страшного своєю тваринною мовчанкою гестапівця.

— Доля б вас лиха не минула... — вирвалося мимохить у неї.

Гестапівець раптом ухопив Івася за плече й шпурнув його до ліжка сонних братів і сестер.

— Век...

Єдине, універсальне і страшне чужинське слово. По-го розуміють нещасні жертви гітлерівського свавілля в усіх випадках, коли спіткає їх лихо.

Івась і тітка добре зрозуміли гестапівця і почали вдягати малят. Тремтливими руками брала жінка мало-го Федю, надягала якусь сорочину, може, і не з нього. А дитя, як зів'яла стеблина, клопило голівку на тітчине плече. Розбуркана Галя зодягала сонну Таню, а Коля одчайдушно відбивався од Івася, виборюючи премилій дитячий сон улітку. Та лукавий поліцай Стародуб знайшов слово, яке остаточно збудило дітей:

— До мами підете...

Зловісний і лукавий тон цих слів попертою відчув тільки Володя якоюсь дитячою інтуїцією.

— Не піду,— сказав,— лишуся вдома. Не хочу... до мами.

Схопився і хотів випорснути надвір. Кіянченко пропустив, байдуже провівши хлопця поглядом. Та гестапівець догнав у дверях Володю і, схопивши за одіж, щосили кинув до столу в хату. Потім почали збиратися, вийшли.

Меншеньких Івась і тітка побрали: на руки і понесли. А поліцаї вели старших, загиснувши дитячі руки в своїх, як в обценьках. Володя все ж вирвався й стрибнув, ухопився за стовп на дворі, міцно обняв його і заплакав, затужив, благаючи:

— Не піду! Не хочу!

Тоді Івась підійшов до нього з малою на руках, тихо мовив:

— Володю, ходім. Усе рівно... треба йти.

Володя поглянув на брата знизу догори і розчепив руки. Але не пішов. Його, мов гілляку, волочив ворог з двору аж до будинку жандармерії. Хлопець верещав, плакав, просився:

— Німчику, дядечко, пустіть! Я не хочу до мами... У вас же є свої діти. Ой, пустіть же мене жити. Я піду з Обухова і, доки живий буду, не повернуся до нього. Пустіть же, я вас прошу!..

А гітлерівець не випускав. Він чудово розумів дитячу мову сліз, але це зглянувся, не розтопилося черстве

фашистське серце. Не зглянувся й Стародуб, догоджаючи гестапівцеві. Дітей приволокли і вкинули в якусь брудну кімнату. Івася тут же забрали в іншу кімнату і більше не дали йому побачити своїх нещасних братів і сестер. Стару Хведору навіть до будинку не впустили, заштурхали прикладами, прогнали з очей. І лишився Володя найстарший між ними. Дитя ще й сам, він розумів, що має тут меншим зступити батьків. Федю він узяв собі на руки, а більших трьох поклав на долівці, прикривши килимом, щоб таки досипляли сеп.

Ще раз розчинилися двері і в них, як щепит, за ніжки кинуто ще дітей Горбихи Лещенкової, яка теж сиділа з Марією. Це було двоє хлопчиків. Старшому близько семи років, а Колі всього тільки два. Він голосно розплаквся, аж коли зачинилися двері. Старшенький обняв його, захищаючи в чужій хаті, тихо втішав. Володя Білик поклав і цих братиків поруч із своїми, прикрив тим же килимом і заспокоював, як міг.

За дверима гунали чоботи. Гримали чимсь, ойкали людські голоси. А ніч порожнила тугою темрявою за вікном, біля якого, ледве ворущачись, весь час стояла чорна, волохата тінь вартового. Ніч, як безодне море, поглинала простори, голоси. Діти спали, збившись до купи під брудним, затоптаним килимом.

Десь починало на світ благословлятися, коли востаннє розчинилися двері і чорні, волохаті, як вартовий під вікном, потвори безжально взяли сонну дітвору, вивесли надвір і з розмаху покидали у вантажну автомашину.

Машинка долго гуркотіла, стрибаючи по вибоях, а потім по ріллі. Уже розвиднілося, коли доїхали до провалля під Трипіллям. Дітей зняли з машини і Володі наказали глядіти їх, щоб не зводили крику. Але що він вдіє з ними, коли й самому завити хотілося, як часом в'єв ночами їх Рябко, поки німці його не вбили. Коля Горбаха і Федя Білик по-дитячому горнулися до старших братів і плакали широко, безутішно.

Володя розумів усе. Стежив, як кілька машини безперервно привозили понівечених, зламаних людей — жінок і чоловіків. Був певен, що десь то й мати їхня, Марія Білик, у тім гурті знесилених жінок. Він навіть дійшов розумом, що це — кінець... Кінець усьому. Оглядав навколо світ, ранком ополосканий. Дослухався, про що

шепоче рослина, як гомонить стривожена земля і як мовчить небо.

Кінець усьому...

Почув знайомий голос в гурті привезених. Може, тільки здалося.

— Бабуню! І вас...

Баба Єлисавета Біличиха десь озвалася, але глухий удар урвав старечий голос. Володя ледве розгледів у групі гестапівців і поліцаїв обшарпану бабу. Її, немічну, підтягли за руки до кручі і вистрелили. Віхнули безсилі руки. Баба полетіла з кручі в прірву...

Потім підводили або волокли з машин до кручі напівживих, обдертих і скривавлених людей. Он дядько Буряк. А то дядько Андрій Ковиня, тітка Варка Чигирип... Хіба впізнати всіх, зчорнілих, до матері і бабуні подібних? Їх розстрілювали чи й так штовхали з кручі в прірву. Володя відчув, як світ йому запалав пожежами й пішов обертом. Дитячий крик, постріли і лайка мішалися з катівським сміхом — усе злилося в божевільний лемент...

...Вже згодом, коли минуло чорне фашистське свавілля, наші люди розкопали й оглянули цю жахну домовину під Трипіллям, якому судилося вдруге стати місцем звірячих вишків лютих ворогів. Прірву загачено понад сімсотма трупами чоловіків, жінок і дітей. Величезну гекатомбу з тіл вінчали дитячі трупи. Не прострелені, ані порізані — їх живцем кидали на мертвих батьків. Деякі так і лежали, міцно обнявшись: то Володя боронив Федю, а Вова — Колпо від хижих звірів. Між ними лежала ручна граната, в яку похапки забули вкласти запальник, коли кидали її в живих дітей, скинутих у провалля. Забули вкласти запальник, чи в скаженому азарті не знали, що чинять, кого і за що з світу зводять. А чи рука якогось Кіянченка в розладі з серцем стала бодай на мить...

— То що ж напишемо Антонові? Кажіть, люди добрі, ви ж сусіди, — звернувся секретар, вислухавши ще раз цю розповідь про жахну драму при трипільському шляху. — Чи будемо приховувати від нього таке горе, а чи поранимо ним гаряче серце бійця?

— Пишіть, що стара Хведора діточок твоїх, Антоне, на смерть зодягала... — знов заголосила Хведора.

— Не зменшимо болів батька і чоловіка, підсоло-

дивши горе. Але ж і тяжко длубатися в ньому. Приїде і сам усе, як було, взнає. А сповістити про загибель сім'ї ми мусимо. То вже ви пишійть, мудруйте, щоб якось легше слово горя важило, а правди ховати не слід...

Так радив Дмитро Федорович Филоненко, чудом урятований від смерті у ті ж дні. Секретар заспокоював Хведору, погоджувався з Филоненком... Потім сів і довго писав, викреслював і знову писав, не литираючи сліз і не соромлячись з того перед людьми. Тоді піднівся і прочитав:

«Дорогий брате, славний боєць героїчної Червоної Армії, Антоне Білик! Обухівський райпартком і весь народ Обухівщини сердечно вітають тебе і всю нашу армію з великими перемогами. Рідна земля радянська крок за кроком звільняється від хижаків-окупантів. Немає слів, щоб висловити народну радість з того і глибоку подяку вам, воїнам, і маршалої Сталіну за наше визволення.

Листа твого одержали й читали людям. Нелегко й нам було його читати, бо твоє горе — то наше горе. Не помилився ти, пишучи про долю своєї родини, і нам нема що додати до того, що знає весь народ Радянського Союзу про страшні звірства гітлерівців, про знущання з радянських людей на окупованій фашистами землі. Та мусимо...

Твій син Івась потрапив у фашистську неволю. І десь там поевіряється. Живий, бо надіслав про те листівочку. А решта синів і дочок разом з їх матір'ю Марією та з бабусяю, твоєю матір'ю, Єлисаветою — загинули у вирі того звірства від катівських рук гітлерівців.

Не прощай їм і не милуй!

Твої сусіди: Сподаренко, дружина розстріляного Миколи. Син розстріляного Білика Дениса. Липінська, дружина розстріляного Романа Івановича. Солошенко Ольга, дружина розстріляного чоловіка. Кульбачна Ольга, Филоненко Дмитро, Норбаха Дуня, Біличка Хведора...

111-44 р.
Обухів

ПРО НАРОДНУ ПІСНЮ

Картинки війни

В німецько-румунському штабі військ, що діяли на українському напрямі східного фронту, великий переполюх. В останню хвилину, коли треба було посилати кур'єрів з оперативними документами до генерального штабу верховного командування, надійшов телеграфом таємний наказ по 4-й армії. Старший офіцер генерального штабу армії повідомляв у наказі номер 21382, що в такім-то місті, на такій вулиці, «викрито центр діючої партизанської організації». Повідомлялося далі, що «центр» керує великими загонами на Україні і ставить собі першочерговим завданням — убивати офіцерський склад фашистських армій та перехоплювати важливі документи командування військ держав осі, щоб «пересилати їх Москві».

Було від чого полохатися, діставши в штабі такий наказ. Саме ж бо в ту хвилину готувалися посилати найважливіші документи про наступну операцію, про становище військ і фронтів. До всього ще й така терміновість. А тут, як на зло, немає й натяку на покращання погоди, щоб літаками виконати це термінове завдання.

Кілька годин телеграфні й телефонні розвідки з допомогою найскладнішого коду з'ясовували маршрути кур'єрів. Самих кур'єрів кілька разів міняли і створили навколо цього страшний клубок таємниць.

І в абсолютній таємниці виробилися ті маршрути. До Миргорода надіслано кодовану телеграму, в якій нака-

зано комендантові південно-етапного пункту номер 610 підготувати в селі Баранівці цілком надійну квартиру для ночівлі кур'єрів.

Старший офіцер генерального штабу військ, генерал фон-Кросігк, що керував цією справою, в окремій кімнаті, з усіма застереженнями таємниці, радився з підполковником паном Цінс, кого послати на чолі кур'єрів з тими документами.

— Погодьтеся, пане полковнику, що за ці понад дві години наших приготувань партизани могли пронюхати, хто і з чим їде, і, будьте певні, у них уже готова зустріч для кур'єрів.

Підполковник розумів, що генерал навмисне «помиляється», називаючи його полковником: це був аванс за сумлінне ставлення до предмета розмови і підполковник Цінс зробив з того розумні висновки:

— Чи не занадто для партизанів, пане генерал? Партизани, це — в більшій чи меншій мірі збільшовичені селяни, темна мужва, запевняю вас, не більше. Звідки їм так точно знати, що діється в нас у таємних відділах? Змилуйтеся... Шерлоки холмси якісь, нати пінкертони, а не колгоспники... Коли вже так гостро стоїть справа... що ж, наказуйте мені. З охотою виконаю, відвезу документи.

Генерал подякував. До цього і клонив він усю розмову. Підполковник Цінс не раз врятовував штаб у найскладніших випадках. Зрештою, звання полковника не жаль для такого: завбачливий і відважний, він являв цінне надбання штабу, і ним гордився генерал фон-Кросігк.

В останню хвилину на допомогу підполковникові призначено відважного унтер-офіцера Графа, а з ним капітала Шнейдера та гефрайтора Тишлера. Імена цих зарекомендованих ще по штурмових загонах Мюнхена вояків називав генералові сам підполковник Цінс.

Значно простіше діялося в одному з партизанських загонів України. Командирові загону, рудобородому юнакові Михайлові Сироватці сказав партизан-розвідник:

— Чи не з'їздити б мені, товаришу командире, до Миргорода та «побазарювати»? Люблю з народом діло мати.

— Чим поїдеш? Коней же якась там пара, сани сякі-такі, базарювати немає чим...

— Правда твоя, Михайле. Та губиться зв'язок, давно не відвідували. Знов те, скажімо, взяти ьійська окупантів, гестапо всяке... такі їздять. Возять продовольство, їздять з реквізиціями. Накажи хлопцям, поза всяким «базарюванням», нехай додивляються й пропустять на цей раз пару десятків підвід. Звичайно — коли з тими підводами їхатимуть і «сякі-такі» сани... От і все.

Не вперше Іван Мохнач дає хороші поради. Напрочуд здібний розвідник, він завжди міг виходити з найскладнішого становища. Поговоривши ще наодинці з Іваном, командир згодився. Розіслав хлопців куди слід, подякував Іванові і, побажавши йому щасливої зустрічі з «народом», попрощався з ним.

Ранком другого дня командира повідомили, що через ліс, миргородським шляхом, пройшло шістнадцять підвід з великою охороною.

— Досить, — відповів їм Сирюватка, — Іван Мохнач проїхав?

— Аякже: сани, хура, підводчики збігаються, самосад його палять... Будьте певні, все як слід. Чекаємо народних пісень...

Посміхнулись один одному. І теж з одного кісета кілька чоловік скрутили неоковирні цигарки з газетного паперу. Командир велів бути насторожі, пильнувати. І розійшлися.

Цілу добу двоє з них пильнували в лісі біля шляху, в умовлених з Іваном куцах. Холодно, нудно. Миргородським шляхом просувалися в той і в інший бік загони окупантських військ, валки підвід, гармати. То ж усе треба було перелічити й нарізати умовними зарубками на ціпку. А руки дубіли. І вийти обігрітися, а чи навхрест збити ті руки не можна.

Вночі було зручніше. Майже не проходили війська. Тільки аж перед світанком пройшла танкова колона. Важко гриміли гусениці, ревіли мотори. На одному танку «підвозилися» базарні дівчата, регочучи з танкістом, що загравав з ними з відкритого люка. При дівчатах улаштувався й миршавенький чоловічок з лантухом та з вузлом. Чоловічок, сидів собі й сміховинно тримав обома руками свої клумачки, як скарб, втішаючи тим грайдивого

танкіста й дівчат. Зо два десятки вершників супроводжували танки через ліс.

Двое дозорчих партизанів, хвилюючись, стежили, як просувалася танкова колона повз них. Щоб не збитися, лічивши танки, обрали самотню товсту сосну біля шляху. Кожен танк залічували лише після того, як він минав ту сосну.

Нарешті такі спинилися танки. З них повиходили люди, а вершники роз'їхалися вглиб лісу понад шляхом, забезпечуючи спокій танкістів. І розходилися вони від машин. А дозорчі дивилися за ними, стежили за кожним, упізнаючи те, задля чого цілу добу тут висиділи.

Часом сумнівів закрадався їм у голову: чи не перехтастася Іван з своєю любов'ю до «народних пісень»? Персзиралися й знов очі на танкістів повертали. Чужі, ворожі люди. Тоді трофейні автомати і ручні гранати зручніше ладнали.

І разом торкнули один одного ліктем.

Біля товстої сосни з'явився миршавенький чоловічок, зійшовши з танка «провітритися». Забрав з собою й клумачи й тим ще більше потішив танкістів. Справді чуднуватий ходом, поведінкою. Озираючись біля сосни — так озиралися й танкісти, як злодії, за кожним кроком. Але від сосни, неначе знаючи місцевість, зрадівши їй після довгої розлуки, чоловічок оглядав навколо мальовничу красу зимового байрака. Потім рушив, вільним кроком пішов до густих кущів, просто на засідку двох партизанів. Прискорив ходу — людині треба кванитися, щоб і од танка не відстати. Пішки доведеться потім нести оці клумачи... Партизани міцніше затисли в руках автомати. А він, більше не замислюючись бодай на мить, нахилився біля куща, набрав у жмені снігу, як робили й танкісти. Набрал і пішов назад. На снігу лишився клаптик зім'ятого паперу, якого так чекали партизани...

Танки, нарешті, такі пішли далі. Супровід кінноти ледве встигав за ними, мелькаючи на зморених конях поміж деревами. І випроводивши їх очима, дозорчі з тим зім'ятим папірцем рушили впоперек шляху. А на пізній ранок вони вже були в свого командира.

Без будь-яких утруднень гуртом прочитали каракулі, якими був записаний лише один куплет з «народної пісні». Й Іван Мохнач завжди «співав» на ділі, вигадуючи доречні слова в ній:

Ночка темная да почь туманная.
Э-эх, да туманная, ночь желанная...
Ты приди, зайди, мил, поужинать —
На баранинку да на слово ласково...

— Гарну пісню співає Іван сьогодні. Гайда, хлопці, в Баранівку. Щоб до ночі були там. Іч — «ночь желанная»... Знову, здається, телеграфісти хильнули самогону в «королеви Миргорода». Іван як «побазарює», то не дарма. Без інтересу він не кликав би на «ласкаве слово».

І інших трое партизанів пішки вирушили в далеку путь. Лісами, безмежними полтавськими степами йшли поза шляхами, в безлюдді. Свої походжені степи, свої перемірні ліси! Тільки вони та нічні володарі степів — зайці ходять цими стежками. Без відпочинку йшли, обминали села.

На околиці Баранівки довелося два рази повертати з річки до переліску. І аж на Пслі таки здобали Івана.

— Добре встигли, — промовив він замість привітання. — Телеграфісти про якусь депешу проговорилися за самогоном. Комендант надіслав у Баранівку загін кічноти. В старости хату приготували й цілий день очікували гостей. Аж надвечір прибули. Важна птиця з чорним портфелем. Сам і носить його, а трое есесів при ньому — за благородних свідків. У хату всі четверо зайшли. На вулиці вершники, у дворі в старости теж вершники. Ну... в староста має жінку і двох дочок. Величенькі... зростом підходящі. Ти, Миколо, під старостиху підходиш; а Дем'янові доведеться Степанидою бути...

— Старша? То нехай, може, Петро...

— Молодша, чудак. Чи нам їх сватати, нехай вони повісяться старості!..

— Тю на тебе! Дівчатам вішатися? Повісяться вони чи ні, а нам ночі доспати не доведеться. А що, коли ти, Іване, намудрував для форсу? Тоді і в загін не повертайся. Сироватка тобі таку пісеньку проспівала, що згадаєш і слівце ласкаве, і смажену баранинку...

А ніч і справді була туманна. Хмари налягли, тепло стало і глухо. За кілька метрів на брудному снігу у дворі не помітиш людини. Вершники коменданта південно-етанного пункту № 610 пильнували вулицю і старостин двір.

Пізнього вечора двором повернувся староста з управи, і кіннотники впустили його до хати. Щось буркнув їм

на оклик і пішов. Кожен солдат ще з дня пам'ятав його зимовий одяг і, ледве вздрівши кудлату шапку, переконався, що пройшов, безумовно, господар.

Потім старша дочка клопітно вийшла з хати в двір, але згодом спокійніше повернулася й пірнула в двері. По тому вийшла товста старостиха в розхристаній, на швидку накинутій на плечі кожушанці. Постяла на порозі, пройшлася вглиб двору, десь до ожередів соломи. Ледве чутно гукнула:

— Степанидо!.. — і теж за кілька хвилин майже бігцем, обгорнувшись полами кожушанки й пригнувши голову, повернулася до хати..

Навколо панувала мертва тиша. Туман густою масою затиснув найменші звуки в селі, з'їдав сніг. І спокій підполковника Цінса та його команди потонув у тій морочній тиші ночі..

Наступний день був нещасливий для генерала фон-Кросігк. Уже о дванадцятій годині він, блідий, тремтливою рукою підписував наказ № 24946. В цьому наказі значилось:

«Згідно з звітом 62-ЛД, надісланим від коменданта південно-етапного пункту № 610, офіцер генерального штабу підполковник Цінс, унтер-офіцер Граф, капрал Шнейдер та гефрайтор Тишлер, які їхали з документами до генерального штабу верховного командування, зазнали нападу партизанів у селі Баранівці і були ними повбивані на смерть. Портфель з документами і партизани зникли.

Наказую: розстріляти скільки можна підозрілих, а село Баранівку спалити до останньої хати. Двом батальйонам 677 саперного полку та одному резервному стрілецькому батальйонові негайно виступити з метою повного знищення партизанів...»

На городі, за клунею в старости, в ожереді соломи, аж ранком знайдено зв'язаного старосту та його дружину й дочок. Поскручені мотузками руки, позакривані роти ганчір'яними чопами та ще й пообмотувані ряднами. Позаклякали на холоді, хоч були закладені товстим шаром соломи. Не було при них їхнього верхнього одягу, в якому пізнього вечора виходили надвір і, як запевняли вартові вершники, поверталися згодом до хати.

12.III.42 р.

Вороніж

С Е Р Ц Е

Новела

Вулицею мчали авто. На зношених коліях гриміля переповнені трамвайні вагони. Заклопотана війною Москва вирувала своїм невгаваючим життям. І, як барометр, що визначає динаміку того життя, специфічний галас стояв на вулицях, у дворах, над багатопверховими будівлями і навіть у квартирах.

А поза гомоном, поза рухом коліс, поза наелектризованим пульсом міста в грудях людини б'ється самотнє серце. Його стук не впливається в загальний гамір заліза, пари, електрики. Б'ється воно, чи спиниться — загальний гамір від того не вщухає, і стрілка барометра міського життя не підскачить, не впаде, тремтінням не відзначить тяжкого зітхання.

Москва! Серце Країни!..

Розминаючись, обходячи двірників, що плішнями рубали кригу на тротуарах, поволі йшла з базару Варя додому, обтяжена пакунками. Очікуючи свою малу доньку, Варя часто сплядалася, перепочивала. Дворічне дівча чимчикувало за матір'ю, невідступно тримаючись парканів, будинків понад тротуаром. Тепло одягнуте, мале, воно не встигало за матір'ю і весь час рюмсало:

— Мамочко, на ручкп-и... Мамочко, впаду. На ручкп-и...

Жаль до дитини огортав Варі серце. Їй боляче було слухати отой дитячий стогін, боляче дивитися, як важко

пересуває дитина манесенькі ніжки у валянках, як котигорошком підбігає вона, спотикаючись об нарубану кригу, щоб таки наздогнати матір та ще й устигнути роздивитися, бодай поглянути на все, що навколо діється. Та нехай би хоч який вирував міський гамір, нехай би як галасували репродуктори, мати чула одне:

— Ги-и, на ручки-и, мамочко..

— Я тебе візьму, поплач мені!— гримала для годиться. А в самій розривалася душа, сама тамувала такий же плач. Адже це її перше дитя. Самій собі ледве два десятки літ нараховувала. Не набридли ще дивячі скарги і чисті, важкі, як золото, як любов, гарячі, щирі сльози.

— Та швидше ж мені! Більше тебе ніколи не візьму на базар. Сидітимеш з бабою або сама, замкнена в хаті... Погана дівчина!

— Не хочу сама, хороша я, мамочко. Ніжки болять. На ручки-и...

Варя ще важче зігнула. На кошики з картоплею та з хлібом подивилася і присіла біля них:

— Берись за шню, погана дівчино. Ніколи більше не візьму! Сидітимеш замкнена...

— Дозвольте мені понести доньку вашу...

Варя як присіла, так і озирнулась і повела поглядом а чобіт угору по шинелі, аж до льотчицької шапки на голові. Потім схаменулася — в якій вона позі! — швидко підвелась і майже неприязним поглядом обдарувала майора, що стояв біля неї. Це, безперечно, він запропонував їй таку послугу. Але він усміхався такою посмішкою мужчини, з якої не важко розібрати, що не шукав майор легких романтичних зустрічей і знайомств. Його лице, скорше суворе, відбивало глибоку тугу. Очі просто в душу її материнську зазирали і тільки ледве вловимою усмішкою обвітрених чоловічих уст він ще раз повторив ту ж просьбу.

Мати ревниво озирнулася на доньку, яка вже підійшла і сіла на кошик з картоплею. Мале загавилося, замовкло, тільки по розжевірих на морозі щічках ще стікали краплі сліз запізненого жалю.

Ні, Варя не зможе йому відмовити. Та й не повірять майор словам, коли в очах уже прочитав згоду і цілковиту довіру. Мимохіть подумала:

«Які приємні є чоловіки на світі», а вголос відповіла:
— Дякую. Коли це вам...

Майор не дослухав відповіді. Всю ніжність, грубу й повнокровну чоловічу ніжність, як дар людського роду, здавалося, звіврав у свої блакитні очі і дарував дитяти: низько пригнувся, не присідаючи по-жіночому, щоб узяти на руки дівчинку. Вона озирнулася, поглянула просто в ті очі, потім на простягнені до неї руки, на матір. Це були мовчазні дитячі запитання. І на кожне з них вона дістала їй зрозумілі, такі ж мовчазні відповіді. Відповіді цілком задовольнили дитину. Ворухнула руками, як неоперене пташення, пробуючи сили в льоті. Ворухнулася всім тілом, щоб іти на дужі руки майора.

Дитя сприйняло той щирий дар. І в ту ж мить опинилося на лівій руці майора, високо й зручно піднесене вгору. Вся вулиця тепер була покійрна дівчинці — як на долоні. Вона аж з того боку вулиці побачила кудлату й премилу мордочку паівного пса... Собачка сиділа передом до вулиці, водила короткими вушками і зовсім мирно позирала на кожного з прохожих, схилиючи набік голову...

Дівчина засміялася. Як то хороше сидіти на дужій руці в такого великого дяді! Сидиш і посуваєшся вулицею, ні на крок не відстаєш від матері, не спотикнешся на плавких крижинках. І вулицю, і матір бачиш водночас, і ніхто не гримає на тебе за те, що ніжки заболіли.

Цій допомозі була щиро вдячна й Варя. Не гасячи пристойної посмішки, відповідала майорові, запитувала його. А він, надміру скупий на слова, такий же зажурений, ішов і чомусь був безмежно близький. Може, тим, що на руках тримав її дочку? Чи теплими словами вітхи на її скаргу, що шостий місяць не має вістей від чоловіка? А може, своїм стражданням заціпленням у серці, але так виразно затканим узором суму в його очах?..

— То ви тут випадково у нас?— запитала.

— Так, випадково. На кілька днів спинився в товариша.

— Вимова у вас це московська. Ви з України?

— З України. Може, чули... Ви радіо слухаєте з вуличних репродукторів?.. З станції Зарудне я...

— Ні, майже не слухаю. Хіба оце, як вийдеш...— А сама собі відповіла: «Напевне ж чула. Назва така знайома».

Здалося їй, що майорові важко було вимовляти назву тієї станції. Та чи й диво: така війна! Станцію ще минулого літа могли зайняти гітлерівці. Напевне, батьки лишилися, а може й дружина.

Майор, пеначе у відповідь на її догадки, змінив розмову, заговорив до малої:

— Батька свого любиш, Ірочко?

— Немає його вдома. Він давно вже не був удома. Отам... воює, потім приїде до нас...

Майор зняв рукавичку й долонсю зігнав з щічки дитяти застиглу сльозу. Гаряча долоня тремтіла, видаючи затиснуте в грудях хвлювання. В тій батьківській теплоті долоні, в ніжності, що іскрилася в усьому поведженні цього чужого дяді, маля інтуїтивно відчуло любов. І, не сконструювавши дитячого пориву щирої, підсвідомої вдячності, припало голівкою до його щоки.

Яка славна в неї прогулячка з мамою в цей ранок вихідного!

— Ти, дядю, теж воюєш?— гомоніла збуджена радістю дівчинка.

— Угу!— ледве видушив з глибини бентежної душі.

Дівчину не задовольнила така скупа відповідь:

— А тоді поїдеш до своєї Ірочки? В тебе є маленька Ірочка?

— Ніч-ночка!— прошепотів майор і раптом спинився.

— Я вже дійшов, Ірочко. Мені в цей двір,— ледве вимовив.

Прості, звичайні слова, немов чеканив кожне з твердої криці. Різко пригнувся й поставив дівчину на сколупалу від криги латку тротуара.

Варя поставила кошики. Ніби і в неї обірвалося в грудях. Ішла поруч з ним всього лише десяток хвиль. А як близько, як щільно підійшов він до її душі! Неначе давно-давно знайомі вже вони, неначе, як рідні, скучали вже одне за одним.

— Дякую. Ви послішаєте?

І простягла йому руку подяки, руку дружби, руку родинності.

— Мое ім'я Варя, будьмо знайомі. По цій вулиці, ось за сквериком, у 34 номері живемо з Ірочкою та з мамою. Може б коли... закинула вас доля й до нас? Будемо раді. Шоста квартира. Ірочка тепер скучатиме за вами.

Вона говорила, як утішала. Бо майор, нервуючись, затримав її руку. Жінка відчувала в потиску руки приховану тривогу.

— Гаразд. Дякую, Варя. Не забувайте — майор Тимофій Музиченко.

Круто повернув у високий під'їзд нового будинку.

Взяла кошки, озирнулася на дочку і вже збиралася йти. Та ще вслухалася в його лункі кроки під кам'яниною. А кроки раптом завмерли. І стало ніби порожньо на світі, незважаючи на навколишній гамір міста. Варя не могла не озирнутися на під'їзд.

І ще раз побачила майора. Прихилившись до посилого від морозу граніту, він плакав. Варя ясно бачила сльози, побачила в його очах скорботу. Вловив її погляд і зник за рогом граніту.

Так і закарбувався в пам'яті туман на граніті, і людина, і печаль. Прийшла до хати, у клопіт домашній з головою пірнула, використовуючи свій вихідний день. А з голови людська печаль не виходила. Дівча з бабусею залементувало. Годинник ніби раз за разом відбивав чверті й півгодини. Потім згадала і вголос подумала:

— Тимофій Музиченко...

— Музиченко? Що по радіо передавали?.. Чи ти й не чула? Матінко моя... Тільки пішла ти з Ірочкою, а вони й передавали. Таке страхіття... Ірочко, біжи, дитинко; в ту кімнату, я ведмедиків уже виставила. Чи так, подивися, малятко... Таке страхіття, Варю, передавали. То ж передають, що фашисти шевченківський пам'ятник на станції Зарудне зняли з каменя...

— Зарудне?— запитала Варя, бентежачись.

— Ну да ж, зняли наш пам'ятник і на мідь забрали. А своє щось цементне ставити перед вокзалом лагодилася. А вночі, під Жовтєві свята, партизани, чи, може; й прості наші люди, звідкись принесли кам'яного Шевченка та й поставили на той мармур, де стояв мідний. Прокидаються люди ранком, проїждять пасажирів в поїздах чи проходять на майдан біля вокзалу — аж там у палісалнику пам'ятник, як пам'ятник стоїть. Лице кам'яного Шевченка до боротьби закликає. І червоний прапор майорить поруч, на злагодженої арції, і виписано оті слова з «Кобзаря»: «Вставайте, кайдани порвіте. Та

вражою злою кров'ю волю окропіте!» Ще й об'яву викинули: «Обережно, біля пам'ятника закладено міни». Ну, а потім і почалося. Зібрали гестапівці місцеву інтелігенцію, скільки знайшлося, давай допитуватися — хто? Чи то б же й сказали, коли б і знали, хто те зробив. Тоді запалили кілька хат. А в одну збили інтелігенцію, замкнули і підпалили. Крику, плачу!.. Там же замкнули і залізничну вчительку Клавдію Музиченко — це ти й чула, мабуть, по радіо. Потім гестапівець схопив за пішки її дворічну доньку Ніночку...

— Ах... Ніночку?— уже перелякано вигукнула Варя й стисла на грудях руки.

— Так передавали — дочку Ніночку — і з усього розмаху вкинув у самий клекіт пожарища...

*Березень, 1943 р.
Москва*

ВИСОТА 206

Призначення Яші Калюжного старшим у трофейну команду викликало в нього рішуче незадоволення й протест. Його прекрасне знання всіх систем трофейних кулеметів і автоматів вважалося безсумнівним. Тут він був авторитет на всю частину. Де ж і використати ті знання, як не в трофейному брукті! Та сержант Калюжний писав у своєму рапорті:

«...такий нераціональний підхід командування відриває у фронту кваліфікованого бійця-кулеметника і вселяє в його душу невдоволення та сердечний розлад. А я міг би героїчними ділами виправдати своє почесне звання бійця робітничо-колгоспної Червоної Армії. Коли на те пішло, то й у розвідку послати сержанта Калюжного доцільніше. Бо сержант Калюжний тільки з сімейних обставин мало не закінчив сім класів школи і мову проклятого ворога теж трохи тямить. Рука моя не схибнє. А трофейна команда — для стариків, неповноздатних бійців, конешно, чесних радянських людей і патріотів, але літами й здоров'ям утиснутих, тому й слабших за нашого брата, молодь. Тут думати треба, а не так призначати, щоб тільки знав трофейну збрю. А служити і в трофеях буду чесно, коли вище командування розгляне мій конфлікт. Можу, конешно, відкрити курси оволодіння трофейною військовою технікою...»

Калюжного покликано на командний пункт. Стало відомо що туди ж прибув і командир дивізії.

— Ну, Яша, маєш на гостинці, щоб не був велико-

розумний, — говорили друзі. — Чув, що ротний сказав: «Довгенько написано, товаришу сержант».

«Довгенько написано»... Може, і довгенько», — думав стривожений молодий сержант. Спробував знайти собі виправдання і порішив на тому, що полковникові чи навіть і генералові необов'язково читати його «довгий» рапорт до кінця. Писати він мусив усе, про що думав і що вважав корисним для перемоги.

Генерал негайно ж його прийняв. Стоячи, заговорив чи голосно проміркував:

— Калюжний? Ага... малуватий.

— Але завзятий, товаришу гвардії генерал-майор, — відрубав сержант, не стримавши настрою.

Присутні командири засміялися. Це знов зачепило юнака. Його ображений погляд на гурт командирів перехопив генерал.

— Правильно! Цілком вірно, товариші командири: «мал золотник, да дорог». Ну, здрастуйте, товариші сержант...

— Здрасст... Гвардії сержант Калюжний.

— Гвардії сержант? Чому ж не носите гвардійського значка?

— Ще мені його не видано, товаришу гвардії генерал-майор.

Генерал мовчки розстебнув гімнастюрку, зняв з своїх грудей гвардійський значок і віддав Калюжному. Потім оглянув присутніх. У тому погляді кожен прочитав саме до нього звернений докір командира. А генерал відійшов, застібаючи гімнастюрку, врівноважився від мимовільного хвилювання.

— Ось що, товаришу Калюжний, — звернувся до сержанта зовсім іншим, неначе в резерві прихованим голосом давнього знайомого чи забутого друга. — Рапорт я читав. Надто сміливо, не по-військовому написано. За це годиться пострікнути вас... Та не будемо вередливі щодо форми. А суть правильна. Слово «протест» я не писав би в такому рапорті, хоч я й генерал... В розвідку підете?

— Хоч зараз.

— Саме зараз і треба йти. Ось як треба, — генерал зробив відповідний жест, провівши рукою попід бороду. —

Дадуть вам комайду і... на ранок завтра повинен бути тут «язик». Розумієте, що значить для нас зараз «язик», коли існує висота 208?

— Розумію, товаришу генерал-майор, наші попередники дивізію на ній... ушкодили. Але дозвольте...

— Знов протест?

— Ні, це ніби порада. Команду я собі хотів би нілібрати не з призначених по списку, а з охочих. Хоч, копешно, всі ми чесні і патріоти, але у кожного є свої індивідуальні погляди і на розвідку, і на смерть, і на своє, можна сказати, покликання. Охочий, він — змагання з смертю оголошує, ну, і цього забороняти не слід. Кому судилося й на кухні героєм стати, а ін'який, ливись, і в одноберстві смерті не знайде. А користь від охочого значно більша.

— Так. І це вірно! Ми, справді, товариші командири, занедбали цю прекрасну традицію — давати охочим виконувати найвідповідальніші завдання. Добре, згода! За рапорт я прошаяю, він від ширості.

В бліндаж зібрались охочі з одного батальйону. З дев'ятнадцяти прибулих треба було вибрати тільки шістьох. Сержантові допомагав ротний. Та і сам Калюжний добре знав майже кожного з присутніх. Весь час говорив до бійців, знижуючи голос. І коли відчував, що якоюсь мірою в голосі тім бриніли нотки з голосу генерала, був несказанно задоволений.

— Ти, браток, не обижайся. Виперло тебе он яким. А в розвідці треба пролазити в найвужчу шпаринку. Це тобі не в клуні.

— Я шахтьор, ствольовий.

— Правильно, ствольовий. А в вугільний забій такого й не пустять, бо не зігнешся. От Клімов цілком підходить. Він і мову німецьку, здається, вивчав.

— Восьмеро слів вивчив, товаришу сержант.

— І то хліб. А інший ні бе, ні ме... Ти, Степане, теж не милься, бо голений не будеш. На смерть ідемо. На ливну смерть, що ти собі думаєш? У тебе двоє дітей і молодичка он яка на фото. Не візьмемо — і не думай. Роздольський піде замість тебе. Правильно, Андрюша? Ну от... Ліхтермана візьмемо, йому в бліндажі однак не

спитися. Потім потім ось цього товариша, видно, фізкультурник...

— Футболіст, правий інсайд.

— Оце воно! Тебе, здається, Кравченко...

— Посунько. Кравченко на командні курси пішов.

— Все правильно. Посунько Данило. Тепер тут я бачив одного...

— Мене, товаришу сержант.

— Тебе?

З гурту випорснув смуглявий юнак з довгими, як у Пушкіна, чорними зависками, з кучерявим чубом. Циган. Увесь полк його знав і поважав за народні танці та пісні, за гру на гитарі, за скромність і чесність та за глибокий родинний сум в очах.

— Ні-ні, Іване. Це, знаєш, такий танець під фашистську музику з автоматів, що ти не втнеш. Давай не треба. Друге діло — товариш Граве. Здрастуйте, товаришу Граве! Це добре, що і ви зохотилися. До чого дійдеться, то рацію і там дістанемо. Та й мову, кажуть, ви добре знаєте. Так і вважайте — ви паш радист і перекладач, тобто передовий розвідник у розвідці... Значить: раз, два... п'ять і я шостий. А треба сім.

Калюжний оглянув присутніх. Перед ним стояли один в одного молоді і літні бійці. У кожного в очах горіло полум'я рішучості, завзяття. Усіх забрав би й горів. І не в розвідку, а на штурм висоти 206, на рішучий бій, на славу. Вибирай тут одного, вередуй одібраними, вередуй власною совістю за кожного.

— Ну, охочекомонці! Радист у нас є. Посунько — теж є. І Клімов — відомий автоматник. Все правильно. А кого ж у нас немає? Хіба тебе забрити, Мина Хтодьович?

Мина Седих випорснув з гурту наперед. Широке, вилицювате обличчя сибіряка намагалось всміхнутись, хоч не йому ніколи не вдавалось. Зробив рух плечима, ніби намагався вирівняти їх у тісному одягу.

А біля одвірка, спершись, стояв циган. Ніби нічого й не змінилося ні в його очах, ні в усьому обличчі. Увагу сержанта манив, як магнітом притягав до себе замислений, запечалений Іван Мілокостов. Якась печать минулої трагічності вічно самотнього існування цього народу боляче таврувала смугляве, з пушкінськими зависками, обличчя бійця. Очі дивилися на гурт, а в них —

порожнеча і сила водночас, байдужість і глибока печаль. Йому відмовлено стати героєм. Іншим теж відмовлено. І вони пішли, а він стоїть. А хто бачить його сум біля одвірка, хто загляне в книгу його думок? Хто наважиться прочитати, яку гірку чашу замкненого життя без смаку пили батьки цього сина гучного табору степів?..

З гурту одинокий і не зовсім сміливий голос, порадив:

— Чому ж не Мілокостова?

Калюжний сбернувся спочатку на голос, а потім на Мілокостова. Самому йому кортіло повернути в собі думки, зламати певність, що Мілокостов це підходить. Чому б і не взяти? Може, людина ні рідних, ні слави, ані пригод почесних не має. Тільки юність, та й та... хіба що бродить і шумує...

— Іван Мілокостов буде сьомий, — ніби в серці вичитав Калюжний і простяг назустріч юнакові свої маленькі, немов дівчачі руки.

— Дякую!

Тоді загорілись іскри в чорних великих очах циганського красеня-юнака. Коливаючи плечима, він підходить до Калюжного. Йому дали прохід і з полегкістю зітхнули, неначе одні-єдині, груди.

Тихо виходили з кущів верболозу, куди втягли з затоки свій човен. Калюжний ще раз повернувся перевірити, чи не спливе посудина з верболозу в Дон. За кущем бійці чекали його наказів, чекали перших пригод, після яких стане й Дон кожному по коліна.

— Обов'язки всі пам'ятають? Повторюю: Клімов заступає мене, якщо вб'ють, а його — Посунько. Роздольський і Ліхтерман власним життям перегороджують путь погоні і спиняють її, щоб дати можливість групі проскочити. Мілокостов бере і відводить «язика», хоч би ми і всі полягли тут. Граве у нас розвідник. Ну, Рома, починайте...

Коли місяць заходив почав, група Калюжного виповзла на схил до першого нічного окопу ворожої оборони. В рівчаку з весняного потічка залягли і чекали повернення Романа Граве. В окопі тихо гомоніли ворожі солдати, туди й поповз Роман.

Цілу годину, не ворухнувшись, пролежали розвідники,

чекаючи Граве. Нічний морок випростовувався з загасаючого світла місяця і ставало щоразу темніше. Здавалося, що Граве застиг і розтопився на одному місці. Ось тут замість нього стала могила з мороку, потім — цілий стіг чи тінь від нього.

Згодом пришовз Роман з іншого боку. Нахопився на Роздольського, зіткнулися голови докупи. Граве сповістив:

— В окопі троє. Єфрейтор серед них. Сповіщає, що їхню дивізію знімають і на Сталінград женуть, а на зміну підходить румунська...

— Годі. Добре, товаришу Граве. Значить, Ванюша, маєш єфрейтора! Мусиш довести до генерала! Єфрейтор усе знає. Трупом долізь, а щоб полонений був там... Ліхтерман, за мною. Клімов, керуй, як домовилися. Пішли, Ванюша!

Наче сина рідного, голубив тим ім'ям. І ніхто не бачив, як реагував на те Мілокостов. Ніч оберігала сором'язливу вдячність юнака, нічні роси полоскали око.

Підковою огорнули ворожий окоп п'ять чорніших за віч тіней на землі. Раптом умовк притишений гомін в окопі. Спалахнув м'який постріл ось тут, над головами. І в ту ж мить зависла в повітрі освітлювальна ракета.

Це сталося протягом однієї секунди. І в ту секунду сталося й інше. Тільки спритний танцюрист міг, як пружина, порснути в повітря майже разом з ракеткою і разом з яскравим світлом уластик просто на плечі здорового фашистського єфрейтора в окопі. Кляцнув і вистрелив німецький автомат. І замовк, неначе ті тривожні звуки одчахнуто стихійною силою й кинуто в ніч.

Сержант зрозумів, що Мілокостов сам не впорається. А на допомогу йому посилати когось не вистачало часу, все робилося блискавично. Тому сам ускочив до окопу слідом за Мілокостовим і, не спиняючи розгону, вдарив прикладом автомата по голові єфрейторового підручного.

Поблизу збоку розірвалася ручна граната в руках третього ошелешеного нападком фашиста. Чутно — застогнав і Роздольський, але захрипів передсмертним хрипінням розірваний власною гранатою ворожий солдат. На мить усе навколо замовкло.

Тільки на мить. Єфрейтора виволокли за окоп, зв'язали йому руки за спиною. Мілокостов порався з кляпом — єфрейтор уперто не давався заткнути пельку, от-

от закричить. Кусав руки, борсався в обіймах Ліхтермана. Калюжний викидав з окопа групи вбитих двох солдатів. Роздольському бинтували бік.

А на висоті стривожилися. Одним страшним ударом бахнуло від бліндажів. Над головами зареєло смертельним каскадом звуків, і десяток мін лягло позаду в розвідників. Шлях до відступу їм закрито. В борозну поклали полоненого і самі приплюскли до землі. А над нею свистіли кулі, виттям звіриним і стогоном мін придушувало до ґрунту. З кількох бліндажів висоти 206 гіглерівці поливали кулями схил, тяжкими мінами вкривали підступни.

Озвалися й радянські гармати з-за Дону. По висоті, павколо неї з того боку рвонули вогненні стовпи. На хвилинку замовкли ворожі бліндажі. Але Калюжний почув, як з обох боків наближались солдати. Наказав Клімову з Пусуньком викинутися ліворуч, сам лишив Роздольського та Граве і вискочив назустріч ворогові з правого боку. Затріщали, немов у тім'я вгризалися, кілька автоматів з обох боків. Заговорила свистюча смерть. В огнях пострілів висвічувалися фашистські збуджені обличчя. Вони бачили і розуміли свою вирішальну перевагу, але ж і радянські автомати дошкульно виривали з їх лав одного за одним. Коло ворожих автоматів стискалося тісніше, щораз тяжче ставало давати їм опір.

«... На ранок завтра повинен бути тут «язик», — згадалося Калюжному. А «язик» лежав у борозні під наглядом автомата Мілокостова або поривався пересуватися, уникаючи мінних ударів.

Ворожі міни одна за одною регулярно клалися поблизу, закривали путь до відступу групі Калюжного. Автоматники методично строчили й посувалися вперед, погрожуючи здушити, замкнувши коло.

Калюжний вирішував. Полонений до ранку мусить бути на лівому березі Дону, хоч би тут горіла земля. В перерві між стріляниною сержант підповз до Мілокостова.

— Сам доведеш чи допоміг потребуєш?

— За ноги доволочу, коли не захоче йти. Тобі й тут люди потрібні.

— Конешно, правильно. Гаразд. Я тут влаштую трюк, а ти вибереш момент і шагом-арші Проривайся з ним крізь міни і...

Мілокостов не вчув останніх слів. «Грюк» почався в ту ж хвилину. Сержант підняв своїх чотирьох бійців в атаку. Чи то «ура», чи просто крик завзяття і відчаю пролунав, пересилуючи кулеметний і мінний гармидер. П'ять героїв пішли в атаку на фашистів. Поповз за ними і поранений Роздольський. І не назад пішли, щоб прориватися до своїх, а вперед, відводячи від Мілокостова гітлерівських автоматників. Пішли на висоту 206.

Кілька ручних гранат рвонули попереду розвідників, освітили шлях і рознесли чотирьох фашистських солдатів. Калюжний перший прорвав коло. За ним кинулися бійці. Падаючи і відстрілюючись на всі боки, захиляючись від перевтоми, вони точнісінько виконували всі рухи і маневри сержанта. В нічній стрілянні навмання важко було добрати ладу, хто в кого стріляє й кого поціляє.

Грабе почув, як задзвеніло йому в голові, потім до боку ніби вчепився скажений пес. Важкий і дошкульний.

«Це — поранення», — промайнуло в голові, захололо в грудях. Затис лівою рукою рану біля боку, але нікому про те не сказав. Біг, падав, спромагався стрельнути, кидав гранату і знов біг на гору.

Сталося неймовірно. В шаленому темпі, відстрілюючись і маневруючи, Калюжний із своєю четвіркою смільчаків наблизився до бліндажів висоти 206. Ліхтерманова граната потрапила просто в кулеметну амбразуру і зробила чудо. Замовкли кулемети, замімили амбразури. Тільки міни ще хлопали поблизу і квочучи неслися туди, де лишився Мілокостов з «язиком».

Та й він не сидів. Зрозумівши маневр сержанта, почекав хвилину, доки німці погнались за його товаришами. Дошкульно підштовхнув ефрейтора:

Абфарт! — і погнав його вниз до чоьна, напереріз мінним облизням над землею. Зв'язані руки полоненого тримав, як на налігачі, на довгому шинельному ремені. Як і де проскочив — важко повірити. Двома осколками міни був поранений в ногу — не зважав. Панькався з ефрейтором, ризикуючи власним життям. То клав його на землю, коли свистіла ззаду міна, то знов зводив і гнав поперед себе, аж доки проскочив поле мінних вибухів. Ще одна куля вп'ялася йому в ліве плече й застряла там. А він гнав і гнав до Дону.

Що товариші загинули чи загибають, це було цілком ясно. Та зараз у нього був свій клопіт, а ніч минала. Навіть не озирнувся на висоту і нічого, крім болю в ранах і хрипіння захеканого, жирного ефрейтора з кляпом у зубах, не чув.

На березі поклав ефрейтора лежати «смирно», а сам зіпхнув на воду човен з куща. Обвів поза кущем до піскуватого берега причалив. Тепер його не тривожили ні кулі, ані міни. Єдина турбота — довести ефрейтора на лівий берег.

А в чоботах уже хлопала власна кров. Німіла ліва рука, горіло плече.

— Доправлю, чи ні? Скажуть — циган, танцюрист... Хіба йому в розвідку ходити, «язика» приводити? Цигани...

— Ану... попутнику!

Починало сіріти, наближався ранок. Німець звик розуміти свого конвоїра більше з мови переконливих жестів, аніж слів. Слухняно ступив у човен, пройшов уперед. Мілокостов бентежно скомандував сідати. Потім повернув його передом від себе, порадив, як зумів, не обертатися і відштовхнув човен від берега. Ні разу навіть не скривився від нестерпних болів у ранах. Аж тоді, як сідав сам, помітив, що точиться, немов п'яний, і в очах чорні плями пропливають, як нафта по воді. Узяв весло, мало не випустив його, бо ліва рука не корилася його волі.

Поглянув на полоненого. Тривогою ще більше пройнялася душа. А човен уже відштовхнуто від берега. Уже гсїдається він на дрібних хвилях, виходячи з затоки.

З усіх сил, напружуючи волю й м'язи, обіперся веслом з однієї руки. Човен виходив на плавкий розділ Дону. Ще кілька разів обіперся Мілокостов у мілке дно. Весло вирвалося з руки, плюхнуло у воду, і сам весляр мало не впав за ним з човна.

На хлопання обернувся німець. Мілокостов, падаючи, затримався за борти і сів. На ефрейтерову посмішку пригрозив автоматом, що висів у нього на шиї. Німець напевне починав розуміти турботний стан свого конвоїра. Що він поранений — не знав і не зважився жертвувати життям за спробу вирватися з ганебного полону.

Мілокостов нагнувся й гріб воду дужою рукою. Запанувала дивна байдужість. Почує його хтось з ворожо-

го берега — стрілятиме чи ні? Ледве тримався пам'яті, його клонив хворобливий сон.

Ефрейтор не озирався більше. Світанок золотив обрій — може, тим замилувався? Від човна по воді починала вирізьблюватися посріблена в брижах хвиль волохата тінь човна. А навколо висоти, там, позаду всього, не припинявся вогневий бій. Тут же, на розділі Дону, крутився в усі боки, але плів човен з двома чоловіками. Один сидів і думав — життя чи смерть здобув він у цьому човні? Другому ж думки в одпу турботу звелися: він щосили грів однією рукою до свого берега, за островом. Свідомість то поринала в небуття, то просиналася й вела одчайдушну боротьбу із сном.

Човен понесло у фарватері, млинком обернуло кілька разів і випхнуло в стоячий рукав обмілілої затоки поза островом. І таки по інерції посувався навскіс до лівого берега. Від ворожого ока його ховав острів, весь у вербах та в осоках.

Там і сонце застало. Мілокостов таки зліг на борт і знепритомнів. Але він ще встиг побачити на березі трьох червоноармійців. Рука з напруги безладно борсалась у воді. До човна підійшов червоноармієць, а пильнувати ефрейтора взялися двоє з берега, націливши гвинтівки.

Коли Мілокостову переливали кров, сонце знімалося над краєм. Генерал стояв і стежив, як поверталось дорогоцінне життя бійця-героя.

Потім говорив з лікарями і дякував їм, неначе про своє життя бідкався. А там уже шукали генерала. Терміново шукали посланці з артилерійського пункту спостережень. Генерала нагально кликали радисти до апарата.

Надворі ранок купав землю сонячним сяйвом, а гармати прасували її вогнем. Манівцями підбіг ще один посланець і гукнув.

— На одному горбі висоти майорить червоний прапор...

Генерал поспішав. Десятикратним біноклем роздивлявся на полотнище з сорочки, заллятої кров'ю. Потім обернувся до радиста.

— Ну?..

— Я... Я прийняв радіограму з висоти 206.

— Ви збожеволіли. Давайте точніше.

Радист сміливіше підступив до генерала:

— Ясно прочитав я виклик Роми...

Кого? Що це за Рома?

— Винуват... Прийняв я радіограму червоноармійця Граве Романа. Він пішов охочим з Калюжним. У снайпери теж ходив... Граве — наш зв'язківець, радист. Він з переривами сказав: «Висота 206 наша... Контролюємо... Мін досить... Поранені... Роздольський... Ліхтерман...» А коли я спробував перевірити на тій же хвилі, то кілька разів дістав тільки «Ромка... Ромка...» Хвиля слабшала з кожною миттю і зовсім зникла.

Генерал ще раз подивився на висоту. Потім спустив бінокль і якусь хвилину стояв замислений, багався. Потім гукнув:

— Майор! Припиніть вогонь по висоті. Накривайте навколо неї, особливо ж — за нею, де проходять шляхи. Калюжний зайняв висоту і... здається, вмирає із своїми героями, вивісивши несмирущий червоний прапор перемоги... Полковнику! Приготувати батальйон для наступу. Під прикриттям ураганного вогню артилерії пробитися і закріпити за собою взятую Калюжним висоту 206. Врятувати поранених!..

Батарей майора заглушили слова генерала. А під бугром сидів полонений ефрейтор. Йому розв'язали руки, звільнили рот від кляпа. Кілька командирів допитували «язика».

РЯДОВИЙ БОЄЦЬ

Новела

В незвичайних умовах Вітчизняної війни зародилося бажання розповісти про людину, яка поборолла в собі почуття страху. Про це можна б розповідати з багатьох випадків героїчної боротьби наших бійців за кожний метр рідної землі. Та розповім лише про один особливо колоритний випадок біля Дону, який так до речі придався мені для цієї розповіді.

А розповіді хочеться про переборений звичайний людський страх, прищеплюваний не одному нашому героєві ще в далекому дитинстві. Ним заповнювалося тодішне злиденне життя: лякали на кожному кроці богом, урядником, багатим «лядьом», лякало нужденне життя. І виростав, такий настраханий, боявся завтрашнього дня. Потім боявся за дітей, а згодом — за долю краю. Так і Жовтнева революція застала.

Здавалось би, далі боятися вже нічого. Чимало турбот і побоювань самі відпадали. Та ж звичка лишилася реагувати острахом на найменші невдачі. Це вже не був страх, а відчуття відповідальності, боязнь не впоратися, відстати...

З таким почуттям пішов наш герой і на війну, на велику Вітчизняну війну.

Сталося це в донських степах восени 1942 року. Виринається відома лука Дону в перелісках і лугових чагарниках. Стежки не заростають тут і в часи війни. Раніш колгоспники-дончакки ходили нимп, а тепер бійці ходять, обираючи небезпечний простець.

Численні воронки від німецьких бомб навколо стежки свідчать, що нею таки ходять і вдень, незважаючи на небезпеку. Як незагоєні виразки віспи, струпилися по невпораній землі. Кожен крок півторакілометрової полонини, через яку слалася ця небезпечна стежка, був дбайливо проміряний гарматними панорамами ворога. Поява червоноармійця на стежці викликала звірячу насолоду в фашистських солдатів. Вони без угаву стріляли по полонині, доганяли й переймали сміливця, що виривався йти тією стежкою, гопили його з одного краю до другого, клали до землі і рвали-рвали тую землю, труїли повітря димом.

Чи вбито тут бодай одного бійця — невідомо. Ті, що паважуються йти цією стежкою, а бачать очима крутий берег Дону, чують вухами ворожий галас з численних амбразур на взгір'ях крейдяного берега. Притупивши в постійних боях почуття страху, вони загострили патомість відчуття небезпеки. Вони на герць викликали смерть. Кожну влоговинку на полонині, кожен рівчак потічка весняного мобілізують, щоб використати в потрібну хвилину, і сміються з смерті.

Полонина мальовнича понад Доном. З Півдня, як стріха, нависає правий берег Дону — тихого, оспіваного в козачих піснях Дону. Мов навала хижаків, гніздиться в тій стрісі гітлерівська здичавіла орда солдатів, осецрившись на полонину амбразурами кулеметних і мінометних гнізд. Густі переліски з верболозу та з низькорослого берестянку облямовують полонину зеленаво-жовтим колом, ховають у собі і поетичні озерця в лататті, і шляхи сполучення наших славних оборонців Дону.

Як у повну чашу, в лугові злаки поринаєш, випорснувши з переліску на стежку полонини. Прозоре осіннє небо голубить чашу повільним, процідjenним теплом пізньої осені. Як тютюни, в'януть дорідні, не спашені худобою, не скошені косарями трави. Осипаються дозрілі кашки кінського щавлю. Мовчить луг, вичікують перелоги, вслухається земля і струпиться від ворожих мін та бомб...

Полонина манить простором і світлом, як квітка бджолу. Високий задонський берег, як на долоні, бачить полонину. Уперше тут відчуєш непомірний об'єм і вагу свого тіла, якого ні сховати від ока фашистських амбразур, ані блискавично перекинути через полонину

не здатний. Напевне цілять уже в твоє серце — просто в серце. Воно то завмирає, чекаючи фатального пострілу, то заб'ється так, що кров ударить у голову, замутить очі.

Прозорий, безмежний океан небесного простору. Як тютюн, пахучі прив'ялі трави... А може вони поціляють у голову? Раптом відчуваєш, який тлгар — голова на плечах. Намагаєшся її підвести вище, а вона хилиться, вгинається, никне на плечах.

О, радість! Назустріч іде боєць. Спокійно, як у власнім дворі, переступає з поги на ногу. Припалоє цигарку, ні на що не озирається. І мовчать німецькі амбразури. А навколо — струпами гігантської віспи подзьобана земля.

Боєць наближається. Раніше б'ється серце, легшає голова. Значить, не стріляють...

Роздивляєшся на бійця, щоб відвернути свою увагу від смертоносних амбразур у крейдяному березі Дону. Бсець молодий, навіть юний для такої довгої війни. Нижній чорний вус зирізняється на поголеному і безклопінному обличчі.

Чи бачить він, чи розуміє, що зустрічається з людиною, яка сорок раз уже вмирала в цій полонині від уявної міни чи кулі ворога? Наблизившись, звів голову. Цікавість запалилася в гострому погляді. Впізнає чи це звичайний погляд на невідому, свіжу в цих «іхніх» краях людину?

І раптом урвалося мовчазне напруження, світлом заволоділи странні залпи мінних батарей з крейдяного берега.

Небо здалося пасткою. Прокляті хмарн — куди поділися? Чому важкими туманами не прокотилися в цю мить? Трава — тільки рослина. Каменем падаєш в її лого, неначе тебе блискавкою зразило. Тоді крейдяні кручі того берега нависають просто над тобою, в душу твою збентежену зазирають і сміються...

Справді, чую сміх. Тепер уявляю собі, що міни вибухнули в ту мить, коли ми здибалися на стежці. На двох — гітлерівці охоче стріляють. Раніше я, чи обидва разом, ми впали? Та впали своєчасно, майже разом з першими мінами. І ось він, припавши до землі в густій кошлатій траві, нестримно регоче. Навколо нас полонина стогне, а небо закривається від ока вогнем і димом, шматками землі, рваною травою. Не знаєш, що з твого

напруженого тіла вигідніше повернути під удар, а що сховати, втиснути в земну утробу.

А він сміється. Лежачи, припалює погаслу цигарку. Може не зтримали нерви? В такому пеклі не дивно й збожеволіти.

— Вам смішно? — питаю з острахом.

— Це я з себе... Згадав, як я кібця злякався. Товариші боягузом за це прозвали.

— Кібця? Недоречна згадка, безглузда. Що це за натяк?.. Та лежить ви, не виказуйте й мені. Пропадеш тут з таким молокососом.

А він схоплюється і, не зваживши на мій серйозний тон образи чи не зрозумівши її, командує, неначе я йому підлеглий:

— За мною, швидше!

Мимоволі корисня. Твоєю волею володіє той інший, хто може і в таку хвилину керувати, не розгубитися.

До самих кущів і ям ми падали, схоплювалися і знов падали. З того, як це робив боєць, бачиш, що він таки має право командувати. За кожним разом міни падали саме там, де ми перед цим лежали. Ми схоплювалися й перебігали, і шоразу саме в ту мить, коли на наше місце летіли міни, ми були вже в іншому. Це розумів боєць. Він точно обраховував кожну секунду. Встигав озиратися на мене, стежити, де я. Встигав озиратися на крейдяний берег і слухати погрозливе виття мін. Встигав наказувати мені, знаходити нову балочку, борозну, яму, припадав до землі, вслухався і знов командував. Пекельні п'ять хвилин чи ціла доба горіння в полум'ї небезпеки відбирали свідомість. А він тільки річками поту вмивався, але навіть цигарки не викинув з рота.

Нарешті, перший куш, за ним глибока балка, окопи, ями. Стрімголов падаєш у першу яму. Тільки тоді усвідомиш, що доліваєш від внутрішнього вогню, від полум'я сердечного.

Боєць і тут краще за мене встиг вибрати окоп. Сплюнув і вилаявся. Без пристрасті, без злоби вилаявся, неначе ту молодечу лайку носив заготовлену довгий час і тільки тепер обрив найзручнішу мить викинути її разом з плевком.

— Хто ви такий? Я вам дуже вдячний за... за вчасну ініціативу. Тут недосвідченому недалеко й до загибелі.

Боєць оглянув мене. В погляді було щось споріднене з пльовком і лайкою. Байдуже відповів:

— Немає за що дякувати. Я тутешній... Певне, до нас ідете? Там розпитається. Снайпер, скажете. Іду оце по двохсотого фашиста, сто дев'яносто дев'ятого вчора ббив...

Арсень Батура мав свої сорок шість років і пишавем товстим сивіючим вусом. Особливо він стерігся війни, й ніколи, навіть уві сні, цього не забував. Це був страх, про боротьбу з яким він згадав тільки на війні...

Спочатку вирядив єдиного сина Івана. Дев'ятнадцять років хлопцеві. Гусячим пушком бралися шоки. Веселий і піжний одинак. На ньому, як на одстояній воді, відбилося прекрасне лице Орнини, її незабутній погляд любові, вічної ростиності. Під час пологів умерла, і любов, як заповіт, лишила в піжному характері сина.

Дев'ятнадцять років жила та любов між батьком і сином. Війна наважилася брутально припинити, обірвати її. Пішов Іван. Надіслав одиого листа батькові і замовк. Неначе серце врвано в Арсеня Батури. Місія не знаходив самотній. Біль розлуки з сином полонив його і погнав геть з села. І ще дошкульніше відчув холодний, як кришчеве лезо на серці, надокучливий острах.

Та повернутися в село на люди вже не захотів, і не зміг би. Село окупанти зайняли. Батура й не ламав більше голови — що робити, куди подітись. Самотність загрожувала йому смертю від нудьги й сорому, що люди вмирають, боронячи Вітчизну, а він нудитиметься, охоплений страхом. Думає — ніколи не побачить більше свого Івана. А це теж своєрідний «страх», який ще більше ствердив його бажання йти добровільцем до лав Червоної Армії.

Кілька разів через радіо пробував озватися до свого Івана, до земляків. Сам слухав свої звертання і не впізнавав слів. Немов у пустелі самотній затеряний голос з вітрами радиться про свої незгоди:

«Сину дорогий! Я, твій батько Арсень Батура, теж разом з тобою і з мільйонами нашого народу б'ю фашистську погань. Приємно і радісно в так-му гурті відстоювати матір — землю нашу радян-

ську. Та хочу листуватися з тобою, мій єдиний і дорогий сину Іване. Почуєш це слово твого батька, напиши про себе, порадуєш...»

Диктор двічі перерхитував адресу. Здавалося, що весь світ, довідавшись, де Арсень Батура перебуває, почне закидати його сотнями листів родинності і втіхи. Тільки до сина, видимо, не дійшов гарячий поклик осиротілого батька.

Минали тижні й місяці, минув і рік, а звістка від сина так і не прийшла.

Віддалялась і зрапена українська земля. Згадка про рідну хату і про сина — то згадка про молодість, то невигойна виразка на серці в Арсея. Зітхав, просинаючись у бліндажі, і вслухався у пекельну канонаду. За рік війни звук до тієї стрілянини. Не від неї не спить чоловік, а від тиші звичайно губить сон людина в бліндажі. Арсея будило відчуття родинної самотності, і у вибухах фашистських мін, у посвисті роїв куль він відчував глибоку пересторогу, навіть насмішкувату погрозу війни. І творив собі свої теорії, шукав засобів позбавитися від того набридливого почуття.

— Тільки смерть ворога! — якось вигукнув на самоті. — Повна й доконечна смерть фашистського окупанта!..

Схоплювався і серед ночі виходив з бліндажа на простір. Учора і щодня юнаки-бійці — його сусіди по бліндажу, його поплічники в підрозділі, його супутники в цій жорстокій війні — діставали від родичів листи. Серьозі Соловйову пише мати, зважаючи його — «мій маленький герой». Вахненко, як з коханкою, листується з молодою дружиною. Або гримає на неї за те, що манісіньку дочку не вгледіла, ледве не винало мале з коліски. То називає її вишуканими іменами ласки й пристрасті. А дочку й не бачив — народилася на шостім тижні війни. Зотову пише мала сестричка-школярка, щоразу перелічуючи поклони від матері, від малого брата, від «діда Охталомея» і навіть від трактористки Фросі...

Вони читають один одному листи або азартно змагаються в доміно, в «козла», хваляться один одному фотографіями родичів, голосно мріють про майбутні зустрічі по війні або розповідають смішкі анекдоти.

Бути тільки присутнім при тому — це тяжка мука. Видаяти їх нема за що. Вони молоді, їх інтереси моло-

дечі їх виховала нова радянська доба, вони живуть своїм великим майбутнім, не думаючи про смерть. Війна іривняла їх вік з Батурую. А поза боем він має свій тісний закуток дорослого, свої болючі переживання фронтової складності життя, своє розуміння літньої людини.

Гнів на ворога від того набував стану якоїсь хвороби, боліла душа. До війни любив багато читати, а в окопі — тільки думки, тут не до читання. Траплялась якась книжка, її перечитував кілька разів. Безділля й самотність заглушав турботами окопного життя. Носив для всіх воду з річки, прибирав у бліндажі, ходив по обід, а безсонними ночами копав. Копав проходи між окопами, між бліндажами. Тричі перешивав собі шинель, стругав кишеньковим ножиком ложку з гадючкою на держачку.

Одного разу наджидав приїзду кухні з переліску. Наджидали й інші бійці і про всячину говорили між собою. Арсень мимоволі слухав. Один розповідав про одне, другий — про інше, і якось заговорили про полонених. Боець чув, як фашистський унтер-офіцер на допиті запевняв, що їхнє командування «законно» поводить ся з полоненими червоноармійцями. Навіть зовсім, мовляв, відпускають покірних до батьків чи там до жінок.

— А чи не бреше унтер? — надто поквалітно запитав Батура і сам злякався не так поквалітно, як дрижання в голосі. Звичайно ж, то злість мінила йому голос. А боець насмішкувато запитав:

— Вам би, папашо, як хотілося: щоб збрехав, чи?..

— Не вигадуй... Молодий ще ти робити мені такі натяки. У мене сиц такий воює. Розповідаєш, так розповідай, а не... агітуй.

— Тю на вас! А вже й старий. «Не агітуй!» Треба, папашо, вухами слухати, а не вусами, понятно?

Бійці засміялися, відійшли від Батури, тихше заговорили між собою. А він відчув глибоку образу. Справді, в похапливості його запитання було щось і таке, що боець мав право сприйняти як надмірну цікавість. Не важко було припустити й найгірше в думках завжди замисленого Батури, якого в усій розповіді бійця чомусь зачепили саме ці слова унтера.

Хотілося знов підійти до гурту бійців і пояснити їм свою думку. Помиритися, потоваришувати, розвіяти гнилу підозру в бійця. Або поскаржитися лейтенантові на того бійця, обвинуватити його в хисткій агітації. Палав у

ваганнях і губився. Рушив до бійців і минув їх, не знаючи сльозливо заговорити, налагодити взаємини. Так і носив ту нову виразку в душі, шукав виправдання й зловинив на самого себе, що так наполегливо виправдував і без того чисте своє сумління.

Одного вечора стало відомо, що свіжа сусідня частина вночі піде в розвідувальний бій, у наступ на ворога. Лейтенант О कोरोков скликав бійців підрозділу і пояснив, що підрозділ теж виступає на допомогу сусідній частині. Молодий командир часто налив цигарку і нагадував кожному про священний обов'язок громадянина — відстоювати радянську землю до останнього подиху.

— Краще вмерти героєм, аніж жити стервом, спритно врятувавши в бою життя. Ми — радянські люди і нас не пожалують гітлерівці, коли живими дамося їм. Країна довірила нам свою долю. Ми запряглися чесно виправдати те велике довір'я. І виправдаємо! Не шкодуйте окупантів, поціляйте їм у серце. На смерті поганих фашистів будуйте своє життя в рідній країні!

Лейтенант витер спітніле чоло й оглянув принакшлих бійців — чи відчують вони, як важко підшукувати слова, щоб вони відповідали високим думкам і прагненням промовця? На Батурі довше затримав погляд, і Арсень відчув несподівану тривогу серця. Згадалося поквапне запитання — «чи не бреше унтер?» Може лейтенантові наговорено й про це, прибрехано щось для сміху, як анекдот.

А могло ж тільки здатися... Командир навіть і не помітив, як змігся літній боєць Арсень Батура. Каганчик скупко блимав біля лейтенанта, ледве пом'якшував згусклу темряву в бліпдажі.

— Ви, товаришу Батура... будете при мені.

Лейтенант примовк. Дістав з кишені клаптик газетного паперу, старанно прим'яв його, потім розгорнув почав марудно обривати дрібненькими ушпиками, дбаючи про абсолютну правильність прямокутника. Присутні зрозуміли, що лейтенант таки закінчить думку, скаже недосказане слово. А Батурі новий клопіт: чому саме його так наближає до себе лейтенант? Не довіряє чи боїться за нього? Аякже: старий, сумний, клопочеться про свою хату, в розвідку ні разу охочим не зголосився...

— На випадок чого, товаришу Батура, заступіть мене. Я веду підрозділ у цей бій, можуть... тяжко поранити. Ну, значить, поведете бійців виконувати бойове завдання.

Завдання підрозділу було просте: захищати фланг наступаючої сусідньої частини. Спочатку, доки частина переходила в наступі річку, брала першу укріплену лінію оборони противника, це, справді, видавалося простим. Підрозділ мав перед собою невелику річку, а за нею бугрувате поле. Бій розгортався десь праворуч, де завертала річка за піскуватим бугром. Безперервна гарматна дуель глушила кулеметний галас, який і вирішував перші хвилини бою. З стінок окопів осипалася земля від дригтіння, і Арсень думав про те, як він потім заплете хмизом ці стінки, щоб не обсіпалися. А над землею стелився їдкий дим.

Батура сидів в окопі, поклавши, як і всі, поперед себе гвинтівку. За довгий час війни аж до цього бою він не знає, чи вбив бодай одного ворожого солдата. В цьому бою з ночі й до пізнього сніданку ні разу не вистрелив. Чи не вміє? За мирного життя, мавши берданку, мало хіба він виходив на полювання? В Австрії, як був полоненим за імперіалістичної війни, потрапив до графа в маєток з кількома солдатами. А граф кохався в мисливстві. Трохи не щодня ганяв на полювання в карпатські ліси з сгерями та з полоненими, щоб заганяли звіра. Було холодно взимку, сутужно доводилося, але мисливський азарт прищепився й Арсеню. Повернувшись додому, він не забув полювання, придбав берданку і згодом став відомим у районі мисливцем. «Око влучне має»,—говорили про нього в районі.

«Напевне, я влучив би ворога,— думав Батура, старанно висиджуючи ранок в окопі.— Це не заець—окупант, але хижак, звірюга...»

Та противника не видно було в полі його зору, і він не пробував стріляти. Страх поволі спадав. За кілька годин бою праворуч, Арсень не бачив ні гори трупів, ні річок крові й сприймав той бій скорше на слух. Щоправда, після одного несподіваного вибуху в окопі поблизу санітари пронесли двох поранених. Для першого разу санітари вкрили їх плащ-палатками і тільки криваві

плями на сліду санітарів з ношами свідчили, що поранення були тяжкі. Батура озирнувся на ноші, зустрівся поглядом з очима санітарів, встиг помітити оті свіжі плями крові на землі і відвернувся. Неприродно стисло серце, знов заройлися бентежні думки. Взяв міцніше до рук гвинтівку, щоб не відчувати в них нервового дрижання. Отак, напевне, санітари пронесли пошматоване тіло його Івана. Здали лікарям, а під плащ-палаткою лишився тільки знекровлений труп. Кров розгубили санітари слідами, виносячи Івана з окопу ще в перших боях війни...

Від такого повороту думки раптом стало холодно. Вона морозом кувала серце Арсеня, зневолюючи от-от спинитися. Доводилось озиратися навколо, щоб переконатися, що таки живе ще його тіло, чорт забирай!

Потім передали наказ рушати вперед, переходити річку і, посуваючись праворуч, зайняти десь дрібненький чагарник під лісом на схилах берега. Це теж було просто: підвестися, вийти з окопу і йти вперед. Іти, або бігти вниз до річки, перебродити її. Потім, на рівнім схилі, по нескошеному просу просунутися на два чи три кілометри і знов засісти — там має бути той чагарник...

Але хто перший наважиться в ту ж мить виходити з окопу? Раптом уб'ють? Адже за річкою, за тим бугорком у нескошеному просі — противник. Він щоразу обстрілював кожного, хто вдень наважиться приповзти до річки по воду. Приповзти одному... А тут піде цілий підрозділ.

Арсень не озирався ні на кого, але відчув цю паузу вичікування: хто перший? Довгою й упертою працею над собою він ніби й оволодів своїм серцем і душею. Свідомість була готова йти в наступ. Щоправда, думка оформила ще на останку: він, звісно, піде і ось у тій борозні впаде, вражений ворожою кулею. Можливо, тільки поранять. Тоді два санітари покладуть його на ноші, прикриють плащ-палаткою (мимоволі помацав за плечима, чи є вона) і понесуть, виписуючи на землі його кров'ю з ран почерк безсилля, а може й смерті. Нехай це буде хоч якоюсь крихіткою його внеску на врятування Вітчизни. Та усвідомлювати про той документ, що свідчив про життя такого Арсеня Батури з його думками про дорослого сина, про дикий випадок на війні,

який знищив Батуру — усвідомлювати це все було йому важко...

«...Заступите мене»,—чітко пролунали в голові командирів слова. Лейтенант ось тут, щось наказує зв'язківцеві. Потім зводиться, теж блідий, заклопотаний. І дивним голосом промовляє:

— Ну... Пішли! Вперед, товариші! За Вітчизну, за Сталіна!..

— За Сталіна вперед!— від напруги вирвалося в Арсеня. Голосу свого не визнав. Це можливо був старечий кволий голос, воцання пробі, а не клич до бою. Ще посміються з нього молоді товариші...

Арсень Батура в одну мить вихопився з окопу і щосили рушив уперед, до річки, до чагарника, що мав десь бути за нескошеним колгоспним просом. Відчув, що за ним вискочив лейтенант, вискочили товариші. Хтось застогнав, хтось ойкнув таким же незнайомим голосом, як і в Арсеня. Тепер до свідомості дійшло — ворог стріляє. Почув за річкою й позад себе страшний кулеметний клекіт. Він зростав, знімався, набрякав. І репнула земля. Батура мало не впав з несподіванки. Ударили наші мінні батареї по німецьких окопах.

Просто перед очима виникла річка. На воді деревиняка пливла, і труп червоноармійця повис на ній. Головою й ногами занурився у воду, спокійно, без найменшого погойдування пливе в останню путь. Через плече, як і в Батури, плащ-палатка, ремені...

У річці ще хтось ойкнув, може й не один. Та Арсеня того не бачить, він — попереду. Он яка перевага — бути переднім! Ще дужче поспішає, щоб стогін і смертельне ойкання не випередили його. Вода холодна полилася в чоботи, за штани, підступала до живота. Посуватися далі ставало важче, а стати й зовсім не можна. На нього дивиться весь підрозділ — адже він передній і мусить заступати лейтенанта. Брив, перемагаючи важкий плин води. Бачив, що по воді на річці схоплюються бульки, тьохкають, мов селезні по кризі, кулі на воді. Та Батура квапився, щоб дістатися того берега, він боявся спинитися посеред річки, спинити підрозділ.

На березі ліг під крутим бугром і навмання вистрелив уперед, звідки чути було кулеметний шквал. Біля нього ліг лейтенант.

— Хорошо, товаришу Батура! Якби не ви...

Чи нічого більше не сказав лейтенант, чи Арсень не вчув за шаленою стріляниною навколо... Бугорок рятував, але ж і стріляти заважав.

— Хтось ойкав позаду, чи то вчулося? — запитав Батура, ледве перемагаючи хвилювання і страх.

— Дев'ять чоловік убитих, — відповів лейтенант.

— Поранено?

— Убито, Батура... Зараз візьмете частину бійців і перебігайте далі. А я прикрию кулеметами. Часом заляжете, — негайно давайте шквальний вогонь, щоб противник не бачив, як я перебігатиму з рештою...

«Аж оце воно почалося, — промайнула думка, як вогнем, пропала мозок. Хотів заговорити до лейтенанта, розпитатися, чи далеко йому перебігати з частиною бійців. Скільки їх побіжить з Арсеньом, хто буде рахувати вбитих... Але для цього потрібний голос, якого в Арсея вже не стало. Бачив незрозумілу метушню за бугруватим берегом. Від лейтенанта відповзав зв'язківець, як пляма, без форми, без напрямку. Пригинаючись, навколо купчилися люди. Збоку заговорив кулемет, потім заговорив другий. Мінометники викрикували команду.

Батура оглянув бійців біля себе. Один в одного, наче одної матері, одного батька. Чи мутиться йому очам, чи справді такі туманом синім повдягисні, присмерками прибрані всі.

— Ну, пішли! — напевне ж крикнув Батура, повторивши слова лейтенанта. Махнув рукою і, на мить закривши очі, зрушив з місця.

Спочатку звівся на весь зріст. Побачив горбкуватий степ, і там, де мали бути німці, — густо рвалися наші міни. Але вчув, що над головою чохлали ворожі кулі, наче коваль охолоджував розпечене залізо у воді. Зигнувся й вискочив за бугрик берега.

Ще раз махнув рукою і побіг, вибираючи улоговинки чи борозни.

Бігти важко й душно. В чоботях чвакотіла вода. Так і кортіло сісти, роззутися й повиливати її геть. Але ж за ним сядуть усі його бійці. Пройдено ще надто мало. Ледве-ледве ступили в нескошене просо. Може озирнутися? Міг же й лейтенант погукати, щоб повернулися назад, під береговий пагорбок. Могло ще статися, що за ним не підвівся жоден боець. І біжить Арсень сам, плентаючи обважнілими ногами в полеглім, закуїєдженім просі,

незважаючи на кулі, що намагаються судити його долю. Сахнувся. Немов уві сні змінилася картина. З долинки назустріч Батурі вирули ворожі солдати. Тісними лавами прокрадалися вони, щоб зненацька наскочити на підрозділ лейтенанта з цього боку річки. Поява Батури з червоноармійцями і для них була цілковитою несподіванкою.

Перший десяток гітлерівців став, і в ту ж мить затохтіли автомати в їхніх руках.

Та Батура спритно ліг уже на землю, й цілпився просто в гурт сіро-зелених постатей. Він бачив, як за першим його пострілом упав один з ворожого гурту. Але за ним поспіль попадали всі, і над головою в Батури буресо застогнали кулі.

Припадаючи головою до землі, таки озирнувся. Його оточували знайомі бійці. Тепер Батура ясно відрізняв обличчя одне від одного. Неподалеку лежав Зотов і раз за разом стріляв з гвинтівки туди, поперед себе.

— Мінометники!— зрадівши, вигукнув Арсень. І мінометники як команду зрозуміли той щирий вигук. Негайно ж заметушилися. Борсаючись у просі, вони встановили свою зброю, підносили міни. І ледве встиг Арсень зрозуміти, що сталося з його мінометниками,— вони випустили на ворога першу міну.

— Е, ні...— про себе вирішив Батура.— Повний порядок! Ми не такі самотні!— І вже свідомо гукнув:

— Давай, давай, хлонці!

Між другою і третьою мінами наважився виглянути вперед, побачив, що роблять німці. Міна зняла стовп пилу й закрила ворога. Тільки починав спадати стовп, аж друга міна зняла куряву поблизу. Вогонь німецьких автоматів глушився в пекельних вибухах мін.

— За мною!

Тепер Батура добрав, що, прикрившись кількома мінами, він зможе просуватися з бійцями далі, обдурити ворога і такі дістатися того чагарника.

А гітлерівці скористалися тим же прикриттям з вибухів радянських мін, просунулися ще далі по вибалочку і на цей раз вискочили зовсім перед очима в Батури та його бійців.

— Ура-а!— тільки й міг крикнути Батура, збуджений такою несподіванкою.

— Ура-а-а!— вигукнули за ним молоді й дужі голоси.

І повз Арсеня, просто на гітлерівців, промчали страшні постаті з наостроженими багнетами вперед.

Арсень заплутався у волохатому просі і впав. Схопившись, ще дужче гукав «ура» і доганяв товаришів. Спереду в нього біг Зотов. Він може й не парочито, але затуляв Батуру своєю постаттю від куль і від ворожого ока. Батура цосили рвонув уперед. Ліворуч Вахненко... Так, це його кременна постать пронеслася вперед, потім немов ударившись наосліп, відскочила назад. На Вахненка падав прострелений його багнетом ворожий солдат. Вахненко знову замахнувся, але, не виконавши памиру, сам упав. На нього, на лежачого, кинувся другий фашист. Арсень побачив звіра з ощереною пащею і з золотими зубами в пій. Блискавично, як на полюванні, примірив і вистрелив просто в золоті зуби звіра.

Фашист вище підніс руки вгору, впав навзнік. З ощереної пащі цівкою бризнула чорна ворожа кров...

Перестали кричати «ура». Ніхто не стріляв з автоматів. Тільки окремі постріли з гвинтівок, немов цвяхи, пришивали до землі розгублених німецьких солдатів. Здибавши такий несподіваний і рішучий удар, вони повернули спини. За сотню кроків були спасенні окопи. В окопах фашиста все розмічено, розраховано. В окопах на своєму місці кулемет, на своїх місцях міномети. З окопу видніше, звідки «рус» береться. А тут тільки вискочили з проса — і ось тобі перед очима багнет. Не встигаєш захищатись автоматом, багнет уже перехвачує твої наміри... Краще в окопи, до техніки!..

Батура не виробляв ніяких планів. Розумом збагнув, що з тих зручних окопів ворог перегородить йому шлях до переліску. А перелісок — то перемога, то Україна! Його знов обіймає острах, та це вже інший. Арсень Батура боїться не виконати завдання. Перелісок йому здався ключем, яким відкриваються колодки на воротах до великої перемоги!

— Кулеметники! Якого біса гавите!.. Найдьонов!..

Найдьонов упарився. Важкий кулемет, важкі з водою чоботи і такий навальний біг. Паруючи, як зморена худоба, він медве встигає за Батурою, та ось — потрапив йому на очі. А що йому Батура Арсень? Командир чи водовез, який завжди носив хлопцям воду в бліндаж, ходив до кухні їм по обід, прибирав за молодими хлопцями в бліндажі!..

— Найдьонов, Найдьонов... Теж мені начальник! Водовоз нещасний!.. Привів сюди, ні окопа, ні борозни. Тікати он треба...

Арсень оторопів. Справді, годив молодшим за себе, але ж... він — батько! Та на це блискавичне виправдання у нього не вистачило часу. Ворог поспішав до окопів і зараз помститься за десяток своїх убитих солдатів. Кожна мить, кожна секунда коштуватиме життя. Фашиста не можна випускати з рук, не можна допускати його до крупнівських механізмів смерті. Без механіки гітлерівський молодчик — боягуз, пездара, гарматне м'ясо.

Короткий, блискавично короткий постріл міг би зараз зробити Батура з гвинтівки. І Найдьонов упаде, як зрадник покараний, скорчиться від болю, застогне...

Але Батура злісно штовхає геть Найдьонова й клопітно підхоплює готовий випасти з рук важкий кулемет. Незважаючи на образливу лайку Найдьонова, припадає руками до спускових клямок кулемета, припадає оком до прицілів і за кілька секунд нагально стріляє.

— Іди геть з очей, боягузе!.. — встиг крикнути Найдьонову. І сподівався, що цим присоромить, образумить. А Найдьонов эле образився, звівся на весь зріст і... впаў, вражий ворожою кулею в спину.

Кулемет у руках Батури перевернув усі наміри противника. Ворог біжить переполошеною отарою перед очима. Ще два десятки кроків йому зробити — і заговорять з окопів фашистські кулемети, почне діяти міномет.

Батура внутрішньо стерігся тих мін. Він лежав із своєю групою на відкритому бугрі. Віти проса могли від ока людського сховати тільки сором на обличчі. Ворожі кулі низали те просо, а міни коситимуть його навколо.

Та в напруженні волі народилась ясність думки. Арсень встигав заглянути нею в близьке майбутнє і в кожну мить секунди попереджав можливі події. Фашисти можуть убити його бійців, уб'ють Серьожу Соловйова. То треба ж перехопити кулеметом ті смертоносні кулі ворога. Фашисти наважаться вбити Батуру міною з міномета. То треба встигнути засліпити їм зір, потроцяти голови. Засліплені міномети мовчатимуть, спочиватиме нескошене просо...

Короткими і точно спрямованими чергами бив кулемет в руках Батури. Півсотні гітлерівців, як перелякани ховрахи, кидались у всі боки, падали, повзли, або

лишалися трупами, непорушні. Кілька гвинтівок у групі Батури, підохочені кулеметом, вишукували лежачих, повзучих. А кулемет негавав. Тільки той ворожий солдат урятувався, який зміг упасти вчасно в борозну, сховатися за бугром і принишкнутя.

З-за бугра, де проходила основна лінія німецьких окопів, фашисти розпочали шалений мінний обстріл по всьому березі річки, по бугру, де лежав Батура.

— У перелісок!

Це вже був поклик командира. Бійці бачили, як Батура просто і непохитно повівся з Найдьоновим за хвилину непокору. Вони бачили також і те, як Батура чинив розправу з фашистами. Це бадьорило їх, запалювало на відвагу.

Передавши кулемет Серьозі Соловійову, Батура підхопив пораненого Вахненка і рушив за своїми бійцями. Вони спочатку побігли, потім спинилися. Батура почув своє ім'я. Два червоноармійці рушили назад, забрали в нього з рук Вахненка. Це було зворушливо, але й нагадало Арсеньові ще раз, що він — командир, що він відповідає за кожного з них і за всю операцію, і за кожне метр бороненої ними рідної радянської землі.

— У перелісок! — знову гукнув, а сам повернувся, щоб забрати свою гвинтівку.

Папашо, простіть! — почув збоку благання.

— Прощаю, синок... — автоматично відповів. Прощення просив Найдьонов. Батура побачив, як він напружував сили, щоб підвестися, щоб іти вперед за товаришами. Рукою затуляє рану в боці.

Нічого не думаючи, Арсень підбіг і охопив рукою пораненого. Найдьонов вдячно схопився за підставлену шню, пригорнувся, як дитина. Тьохнуло батьківське серце Арсена. Такий бо юний та ніжний і його Іван.

— Папашо... Вмерти б не від цієї кулі... Дякую. Пішли вперед...

Такий день на все життя чітко закарбується в пам'яті. Свіжий ранок, а потім русявий день з дрібними хмарками на безодньому небі. В такий ранок на качки ходилося до Синарських озер, а такого золотого дня домолочувались оці колгоспні проса, збиралися ранні сорти яблук у садах...

А тут угору глянути ніколи, відчутти небо і сонячні дари не вистачало людських почуттів. Неймовірно напру-

ження володіє душею, а серце працювало за всі сорок шість років. Кожна билінка, на яку глянуло око за день, стоїть у пам'яті, як свідок пережитих секунд життя.

Надвечір Батура зовсім заклопотався. Виконуючи наказ лейтенанта, він опинився далеко від своїх частин. Уже закінчилися бої, навколо затихла стрілянина. Залишившись з наказу лейтенанта біля гурту поранених, Арсень чекав санітарів чи лікарів, чекав, коли лейтенант накаже і йому, як наказав решті бійців, відійти знов за річку.

Замість того до балочки, де лежали п'ятдесят три поранені радянські бійці і командири, раптом налинули фашисти. По схилістому полю вздовж річки вони знов займали оборону, з якої змушені були відійти під час бою. Вони оточили перелісок, знов узяли річку під пильний обстріл своїх численних кулеметів.

Поранені стогнали в балочці біля переліску, а Батура не міг уже навіть словами бадьорити їх, обіцяючи швидко медичну допомогу, евакуацію в безпечне місце, за річку. Поранені заворушилися, переповзаючи з місця на місце, і не може він їм допомогти, відійшовши в кущі за сотню кроків від них. Ворожий гомін наближався. До поранених підходили шість чоловік з автоматами, з гвинтівками, із смертю на лезі багнета.

Осторож найспокійніше лежав Найдьонов. Він уже не стогнав і часто марив. Арсень шкодував за хлопцем. Молодий, як бур'ян повесні. До сорока шести років скільки б ще розуму набрався у житті! Нестримне молодечтво юнацьке штовхнуло його на неконтрольні слова непокори. І ось він марить, а десь уночі і марити перестане.

Фантазія малювала іншу картину:

...Ворог доскочив до окопу і звідти розстріляв усю групу Батури разом з ним і з Найдьоновим. Потім перетяв шлях лейтенантові, притиснув його з підрозділом до річки. Далі...

Що було б далі — додумати не вдалося. Шестеро есесівців підійшли до Найдьонова. На руках яскраво вирізьблювалися нашітні людські черепи з кістками навхрест.

«Есесівці...» — думкою висловив Батура.

— Рус, швайн рус! Віфіль, ісколько іст катіуш тут са рієчка? Ті слюшай, рус, антворт-отвієт дают жієнє.

Найдьонов, напруживши сили, повернув обличчя до унтер-офіцера. Навіть спробував підвестися, але то була марна спроба. Батура ледве вчув його слова:

— Чи не пішов би ти, фашистська мордо, собаці під хвіст?

— Вас? Ті, hobs der Teufel *, ругаісія. Такої Schwein-schnause! **

За цими словами унтер з холодним розрахунком ударив кованим закаблуком просто межючі пораненому бійцеві. Ударив, скільки вистачило сили і, переможно плюнувши, відійшов. Батура тремтів і розумів, що вже не від страху, а від злості. А може й від жалю за Найдьоновим, чи від радості, що боєць умирає таки, як воїн, морально встоявши в останні хвилини життя. В душі холонуло від того брудного плевка ворога на бездиханне тіло бійця.

Найдьонов підкинувся самим животом і закам'янів. Удар унтер-офіцера був вимірний — удар досвідченого ката.

Солдати шастали в кишенях поранених. Двох тут же пристрелили з револьвера за рішучий протест проти грабунку. Унтер щось гукнув і всі насторожилися. Арсень напружував пам'ять, щоб згадати якийсь сукопний для нього жаргон вимови, з яким гаразд освоївся колись у австрійському полоні, але так і не добрав слів унтера. Солдати підійшли і роздягали червоноармієця, який намагався відповісти геть від гурту. Грубо стягли чоботи з ніг пораненого, здерли штани і гімнастюрку. Розірвали білизну і якусь мить дивилися на цілком подолану голу людину. Потім зареготали штучним тваринним рего-том. Перед ним лежав голий, німічний, беззбройний радянський боєць...

Унтер нагнувся і знову почав допитуватися тією ж каліченою мовою про «катюшу». Боєць не відповідав. З наказу унтера один солдат гострим тесаком-багнетом торкнув біде тіло роздягненого, знекровленого бійця. Червоноармієць, рятуючись, ухопився обома руками за багнет і в ту ж мить крикнув не своїм голосом. Солдат рво-

---

* Чорт побери!

** Свиняча морда.

нув багнет. На обох руках пораненого не стало по кілька пальців. По грудях, по животу потекла кров. Есесівці вхопили за обидві порізані руки й придушили їх чобітьми до землі.

Допит тривав з тими ж наслідками. Автоматизований регіт ворога доводив Арсеня до божевілля. Він заплющив очі, але не міг стриматися, коли боець крізь зуби таки волав від нестерпних болів. Йому на грудях багнетом різали шкіру. Підбальоруючи себе нервовим сміхом, відтяли йому вуха і примушували з'їсти його. Червоноармієць зціплював зуби або гриз німецький багнет, яким солдати памагалися розкрити йому рот. Захлинався кров'ю, стогнав, кричав від болів і від жаху, що постав перед ним. Такого не міг збагнути свідомістю. Але відмовився сказати унтерові бодай єдине слово.

Сп'янілий від крові беззбройного червоного бійця, знесилений феноменальною його стійкістю, фашист увігнав багнет у рот і пришпилів непокірку голову до стоптаної землі.

Боець затих. Тільки руки й ноги безладно ще рухалися, шукаючи опори чи дошкульного місця у здичавілого суперника. А нащадок Зігфріда надсадно натискав багнет, неначе зашилював зброю в саме серце радянської землі. З його рота спочатку потекло шумовиння слини, а потім вирвався несамовитий крик торжества, крик запореного на ревищі бика.

Раптово замовкли, виструнчилися. Збоку поспішав їхній офіцер. Оком хорта оглянув поранених. На пришпиленому багнетом бійцеві довше затримав погляд, навіть жахнувся, а потім поспішив видушити на обличчі поспішку огиди і схвалення. І рушив поміж поранених, неначе тікав від жахного видовища. Мов капризна пані, граючись, стрелив два рази з револьвера в голови тяжко поранених. Навіть не озирнувся, як вони конали. Шукан — на чому б спинитися, вгамувати неприродне для офіцера збудження.

Найближче від кушів, де принишк Арсень Батура, лежав молодший лейтенант з кількома ранами в ногах. Батура не знав його, бо молодший лейтенант був з сусідньої частини. І тільки тепер, коли його, як жертву, облюбував офіцер, Арсень відчув, як боляче вколело його глибоке, родинне почуття. Йому ввижались знайомими, а потім і рідними риси юнака. На лихо юнак майже в

ту ж мить повернув обличчя до офіцера, що вже з байдужістю теляти наближався до нього.

Батура вхопився рукою за груди, де розривалося схвильоване серце. Чому він раніше не підійшов до молодшого лейтенанта, не подивився йому в залите кров'ю лице, не заговорив до нього? Арсень на мить забув про день, про небо в хмарках, навіть про жахливе видовище смерті бійця. Доля молодого лейтенанта зачепила його за серце, стала дорожчою за власну безпеку.

Якась глибока певність говорила йому:

— Не Іван! Син відчув би батька, впізнав би його ще за дия.

А бажане підкоряло собі свідомість, згадка за любимого сина заворожувала, диктувала.

— Але ж це наш радянський офіцер, наш рідний Іван великої землі...

Есесівський офіцер тим часом схилився над обличчям пораненого. Похитав головою, ніби пожалів, зрозумівши страждання юнака. За стуком серця Арсень не почув, про що питав офіцер у молодшого лейтенанта. На його відповідь офіцер знизав плечима і щось велів солдатам. Скільки притворної людяності було в тих жестах офіцера! І Арсеня обняло зовсім невідоме досі почуття. Він злякався і затремтів від того, що фашистський офіцер може видатися хорошою людиною. По-людському говорить до того «Івана». Велить солдатам дати води з фляги, чи може вина, перев'язати йому рани. Може, звелить обмити кров з лица, щоб легше було стризожепому батькові впізнати рідного сина. І він розчулився, той «Іван». Спочатку розповість, скільки «катиуш» він бачив за річкою, скільки і де стоять гармати і все, чого б не зажадала ця есесівська офіцерська личина, він розповість. Адже «Іван» — лейтенант, командир, він багато знає. Потім, пригрітий переможцями, розповість, що в нього є батько, бригадир колгоспного садка. Арієць поспішчує «Іванові», пообіцяє взяти в полон того бригадира і... відпустити разом з «Іваном» у рідне село, до рідної хати...

Батура відчув, що йому чорніє в очах, губиться свідомість. Такого ще не доводилося терпіти йому в житті. Щільніше поклав голову на холодну під куцями землю і тихо заридав. Земля, як мати, голубила сухим грудням, сушила мукі серця.

Але офіцерів голос, як електрична іскра, підкинула йому голову, офіцер також нагнувся над пораненням, і риси людяності ще більшою теплотою грали на його обличчі.

— Полос! — несподівано промайнула згадка. Арсень ще замолоду бачив у мандрівних циркачів, як лагідно дивиться голодний полес на кинутого йому на сніданок сірого кроля.

Солдати розстібали одяг пораненого, пороли ножами штани на ногах. Офіцер з власної польової сумки дістан марльовий бинт і віддав одному з солдатів. У тому жесті Арсень упізнав таку ж грайливість капризної пані, з якою тільки-но офіцер, ідучи, розстріляв двох поранених бійців.

Він нагнувся. Він буде говорити, втішати, допитуватися. Коли хвилинка непокора Найдьонова таїла в собі зло для долі країни, гордим громадянином якої саме глибоко відчув себе Арсень, то який же удар їй у спину зробить цей... «Іван» розчулившись і відповівши ворогові на всі його запитання?

Аж виправився від страшного болю в серці. Неначе ножем полоснула його та думка.

Вбити! Застрелити... Хоч би й рідного сина застрелити! Може то й не Іван? Напевне, ні, Івана не купиш фашистською цукеркою. Вбити, а потім... А що потім? Чи не загинув старий Бульба майже слідом за убитим ним рідним сином?..

Аж у цю трагічну мить Арсень відчув у собі дивну і приємну полегкість. Він поборов страх смерті ества, звільнилося місце для бадьорості духа.

Не ворухнулася тремтінням рука, коли обережно брав гвинтівку і просував між вітами куца. Не сльозило око, коли приліг і шукав на мушку потрібну йому голову юнака. Іван, син... Єдиний, рідний... Ось тобі Тарас Бульба, цар Петро... В голові воскресло, як привид, все прочитане, бачене на картинах...

А що Іван заподіяв батькові, країні? Він жодного слова ще не вимовив. Його тільки, як шуку, фарширували, перев'язували, щоб смачною на столі фашистському була.

Внезвнено рвонув цівку гвинтівки праворуч і точно посадив голову фашистського офіцера на гострий клиночок мушки. Глибока внутрішня радість полонила по-

чуття. Так просто і так відразу вирішувалася проблема, що доводила його до сліз.

Постріл був чіткий і точний, як удар астрономічного годинника. Він був смертельний для офіцера і остільки ж несподіваний для шістьох есесівських солдатів, які знов лагодилися розгорнути свою страшну діяльність. Вони встигли замучити двох, убити кількох і тонко готували собі чергову жертву для збудження вояцької насолоди переможця.

Постріл Батури відсік їм свідомість. Офіцер, мов пружина, розправився з простреленою головою, але був уже мертвий. Солдати й не бачили, як падав нікчемний труп, неприродно підвернувши під себе голову. Ошелешені, вони, як гієни з кладовища, порснули тікати.

Стрільця не сподівався на такий ефект, але й не здивувався. Все сталося абсолютно нормально. Так з баштану тікають дуже злодії від самого тільки хрипкого, старечого голосу діда-сторожа.

Не гаючи жодної хвилини, Арсень виповз з кущів. Тепер тільки помітив, що зайшло сонце, присмерк пологив землю. Він мусить поспішати, щоб... упізнати врятованого сина...

— Пити!.. Ой, таточку, пити!..

Молодший лейтенант і в присмерках пізнав вусатого бійця з червоною зіркою на пілотці. Постріл і смерть ворожого офіцера зрозумів по-своєму: значить, прийшли свої.

— Іване! Ти признався фашистові?

Поранений похитав головою і знову закрив очі. Кричаві плями на обличчі чорніли в повечір'ї латками, а голос на шепіт зіходив. Та почуття батька тепер запевнило — не Іван. І ще одним каменем менше стало на серці.

Арсень похапцем закінчив розпочату есесівцями переп'язку і взяв на руки дрібного проти себе юнака. Проніс до куща, де лежала гвинтівка, на мить спинився і пішов з ним далі в непролазні хащі, в зарослий яр, проритий весняними подами. Довго потім шукав гвинтівку і до пораненого повернувся, коли вже зовсім смеркло. Навколо, збоку, позаду, далеко, близько проривалися в небо яскраві німецькі освітлювальні ракети.

Вслухався, як короткими, тупими пострілами есесівці, повернувшись до поранених, світили ракети і добивали

пещасних. Вони були певні, що постріл стався гурту поранених, а ніч і побоювання ще одного пострілу підганяли їх.

Важко зітхнув і насторожено вслухався, коли по останніх лунах пострілів з балочки фашисти утихомирилися. Лише чути було, як клопоталися, марудно трудилися, забираючи труп офіцера.

Потім затихло й те. Пішли.

Поранений просив пити. Тепер, упочі, коли під кручею в жмутах коріпня та бур'янів було поночі, як у льоху, знов повернулося Батурі бажання, щоб це такп був Іван. Заговорити з ним про це, потім розплакатися з гіркого розчарування? А тут, дивись, есесівці чатують десь у кущах. Але ж це він тяжко дихає, нерухомо лежить, чекає води, вряди-годи зірветься з горішньої кручі грудочка землі, порошок. «Іван» хоче скинути з лиця порошок. Прошепоче «пити» і знов тільки ритмічно дихає важким, хоробливим диханням.

А де взяти воду? До річки не ближче трьох кілометрів. За переліском ворожі нічні патрулі з передової охрани стережуть річку. Щоразу спалахують ракети десь поблизу, і верхів'я чагарника над головою в Арсеня полощеться в тому яскравому світлі.

«Ой, таточку, пити!» — цвяхом засіло в мозку. Хто йому подавав пити ночами ще в колісці? Хто напував Івана, коли він тлів у гарячій кору? Хто подавав кухлика на машину, коли Івана везли до армії? Це була остання мить після прощання. Сьорбнув води і кухлик скинув батькові з машини на ходу. Арсень біг за машиною, упав на кухлик, як на перепілку у високій стерні...

«Таточку, пити!»

Шепнув у темряві:

— Лежи, піду за водою. Часом зачнеш їх... не ворухись і не дихай. Краще вмри...

Для певності промацав кущі. Зітхнув, як благословився, насунув каску на голову. Ступив два кроки і спинився. Лишити гвинтівку чи взяти з собою? Рука мимоволі шастнула по патронташу, лапнула за важку патронами кишеньку.

Рушив.

Гвинтівку ще міцніше затис у руці.

Кожен крок треба було робити продумано, як і у всьому житті, а то ще й більше. Вступати чи не вступати до колгоспу — можна було й не думати. І то думав. А тут куц чи просто віти перегородили шлях, — треба думати, вслухатися. Хвилинами забувався, куди й за чим крадеться. Неначе і все життя не ходив, не бігав, а отак прокрадався, відстороняючи найменшу гілочку, щоб не лзенькнула об каску, щоб не вломила. Щоб не зашестіла під ногами трава, торішнє листя. Зірки помітив па путі, по них і прямував до річки.

Куці поволі зменшувалися, перелісок рідічав, ґрунт спускався в долину, і повітря, одволожене річкою, свіжило зморену людину. Навіть ніч світліша стала, коли вийшов з густого чагарника. Присіє і довго слухав. На кожну ракету навколо озирався. Ракета продиралася вгору, зупинялась і, немов через перелаз перекинувшись, падала додолу. Білим, як топлений метал, світлом накривала ракета нескошене просо, або берег річки, або перелісок, в якому спрагою томила душа пораненого радянського бійця. Тоді припадав до землі і ще уважніше вслухався.

Але не повернувся без води. З переліску поплазував далі, як вуж. За кожним метром путі спинявся, щоб прислухатися, щоб за кожною ракетою над головою простежити, і дихання таїв, приплюснувши своє тіло до землі.

Літня ніч не ждала, доводилося поспішати. Двох порожніх солдатів відчув на своїй тривожній путі. Один, за десяток метрів від Арсеня, вистрілив ракету і сам похапцем сів, озираючись навколо. Другий — чорною тінню вирізьблювався проти обрію. Обоє їх надто легко можна б убити. Але в такій страхітливій тиші навколо Арсеня постріл з гвинтівки, здається, пролунав би аж до Берліна. А тут у ярку, бур'яном і кущами прихований, згоряє від спраги «Іван»...

Тепер, коли поранений лишився десь далеко серед ночі, Батура дав собі ради: «гориш тими думками та рболіваннями за сина і кожну молоду людину за Івана сприймаєш. Не Іван, той молодший лейтенант...

А однаково свій, дорогий, рідний. Не тільки для сина, для своєї снаги пішов він у цю важку смертельну путь за водою. Просто для радянського бійця, як для себе... «Таточку, пити!»

Скоріш дістати води, промити чорні криваві плями на лиці, впустити між коріння сонце за свідка. Іван перший упізнав би свого батька — в нього очі молодші.

Боділо в колінах, у ліктях. Пробиував повзти всякими способами. Часом відчай і отупіння охоплювали істоту. Тоді пластом припадав до землі і гарячою сльозою кропив її сухий, шорсткий пил.

Річка постала перед очима так раптово, що Арсень подумав, чи не марить. Але то була річка. Підповз до неї і припав сухими устами до цілющої дрібної хвилі. П'ючи, дивився просто перед себе. Там блискучий чорний плпш води вривався в землю, в другий берег. Спокоєм і силою дихав рідний берег!

Перебрести — і вже біля своїх... Забилося серце, а потім замлоіло йому, вдавило. За три кілометри звідси лежить поранена людина, ім'я якій — радянський боєць!..

Арсень занурив каску в воду, пополоскав, озираячись позад себе. Потім нащидив повну свіжої води і, пристосовуючись до нової ноші, повернув назад. Аби тільки не заблудитися далі, а від річки стежка одна — просто перед себе. Зірки далеко повернули вбік, довелося йти вибирати для напрямку.

Озирнувся, а річка вже зникла, як чари якісь. Ненароком цокнула каска об камінчик чи об суху грудку. І майже в ту ж мить одна за одною злетіли в небо дві німецькі ракети. Арсень приплюск до землі. Вдивлявся при яскравому світлі вперед і не бачив переліску.

Заблудив. Ракети не допомогли ворогові викрити водонішу, але звук вони почули. Перевіряючи себе, патрулі схрестили кілька автоматних черг до річки. Над головою Арсеня свистіли кулі, копирсали землю, обсіпали його порохом. Не знати чому, захотілося почухати стегно. Ні удару, ні болю не відчув у першу мить. Просто рука інстинктивно мазнула по нозі.

Ногу в стегні прострелено. Куля з автомата прошила борозною кілька сантиметрів шкіри, і тепер Арсень відчув, як текла його власна гаряча кров по нозі. Обома руками затис рану. Патрулі перестали стріляти, але вони можуть піти перевірити обстріляне місце.

На всякий випадок зручніше поклав гвинтівку. З кишені дістав пакуночок бинта. На все це потрібен час, значно довший, аніж короткі хвилини сорокашестирічного життя Арсеня.

А кров не жде, знайшовши шпарки в тілі. І людина сохне. Та й не тільки час потрібен був Арсенюві. Потрібні були громи і шуми навколо. Адже ті, що стріляли нахвост з автоматів, напевне прислухаються тепер.

Клопітно під штаньми бинтував ногу. Про куці і ярочок мріяв, як про рідний край. Здавалося, що те місце фортеціями відгороджено від ворожих куль і мін. А головне — там є своя людина. То омріяний острівець з радянським духом серед оцього моря смерті.

Тепер ще важче стало просуватися вперед. На щастя, заговорили десь поблизу радянські кулемети, зрідка озивалися в кількох місцях гармати.

Арсень використовував мить, квапився. Час від часу з каски хлювоне краплина води, і його мов окропом опарить — чи не вишка. А нога терпла, вогнем бралася. Стережись — не стережись, а здається, що всі грудочки, всі скибки борозен, всі стеблини спрямовані, щоб уразити йому рану.

Почало сіроти за річкою позаду, коли Арсеню приповз ло першого куща переліску. Доповз, припає до землі й заснув. Здалося, що тільки стулив обважнілі повіки, а тут Іван напився батькової води й розтав перед очима, кинувши з порожнього безмежжя жухлик. Батькові було гаряче. Може, від того вогню й розтав Іван, як восковий..

Розкрив Арсеню очі — ранок гуляв по переліску стрілянина тривала з обсях боків. Каска з водою стояла осторонь, на відстані простягнутої руки. А гвинтівку міцно стискала правиця, дубіли пальці.

Дивне явище: Арсеню уже не відчував страху. Ніщо його не лякало. Навіть вода, якою довелося прожити тривожну ніч, — вода теж не лякала його. Ну, розлилася б чи забрали б ворожі солдати. То й що? Пішов би набрати другої. І не в річці. Просто в криниці, або ще краще — наточив би з крана біля виноградної альтанки в саду. В прозорий кришталь карафки наточив би й полив собі на ногу... Так гаряче їй. Може відсунутися...

Потім зникло те життя. Перед очима таки справжній куці, а не виноградна альтанка. Арсеню згадав усе, згадав напружену столітню ніч і, ледве озирнувшись навколо, поповз уперед, у чагарник. Ще кілометр путі — і він зможе спокійно відпочити, розумом оглянути своє й Іванове майбутнє.

Це таки Іван, але не син. Власне — син. Він всерйоз почав називати Арсеня батьком і по-рідному, так ласкаво, що іноді самого переконував. По-справжньому хотілося вірити, що Арсень знайшов і врятував від фашистської смерті рідного сина. Другого! Не того Івана, що любов'ю Орини в роду з ним пов'язаний, а того, що кров'ю, проллятою за країну поріднився, сином став.

Того ранку напоїв його, знепритомілого від радості, що батько таки повернувся. Наноїв і рани исремив, і плями крові з лица юного зняв. Самого в жар і в холод кидало, коли рану собі, як годиться, перев'язував.

А погім знов думати почав про порятунок. Другу добу не їли обое, не курпили. А скільки ще попереду днів і ночей, турбот і сподівань!

Страшна жага жити! Його обважає, обкрадає життя, як поганий крамар. А Арсень пручається. Він тепер має двох синів, Іванів! Сини і після нього ще довго житимуть розпочатим у нього в його крові, в його волі життям. Онукам розкажуть...

Але ж треба перебратися з цим сином за річку. Тільки б за річку!

Виходив з ярка в розвідку. Шукав, визирав, обдивлявся. З переліску знайшов тільки одну шпаринку, з якої далеко видно степ. І то шпаринка давалася тільки в одній точці від густого дубняка. Довго й пильно вдивлявся в шпаринку. Там був окоп німецької оборони. Окоп ішов навскіс, і в поле зору його потрапляло не більше півтора десятка метрів.

В окопі ходили або довго вистоювали ворожі солдати. Від напруженого вдивляння сльозилося око. Арсень протирив його долонею і знову вдивлявся, не міг підірвати очей. Живісінькі, вгодовані фашисти ходять, вартують, на життя тієї країни ваять, якою мріє й снить Багура із своїм сином Іваном.

Пришкандибав і розповів.

— Ходять фашисти, чатують в окопі. Може, й замислили щось. А ти сиди й дивись, що аж очі рогом лізуть від напруги. Таке то, Іване...

— У мене ж. батьку, бінокль. Навіщо очі псуеш?..

Бінокль, як бінокль. А неначе половина лиха з плечей упала. В їхньому житті сталася зміна — бінокль. Не хліб, не ліки, навіть не вода, яку тримали на денці, щоб лиш промочувати язика. Тільки бінокль.

Арсень зняв з Іванового плеча цей прилад і з півтемряви свого сховища подивився вгору, між віти. На гілочці в півжовтому серпневому листі сиділа пташка. Жвава, метушлива. А відводив бінокль від очей — пташка зникала, як чудо. Радів тому дитячою радістю.

Спираючись на гвинтівку, знов видерся вгору, до дубового куща. Шукав, вицілював шпаринку і припадав з біноклем до землі. Як на долоні в себе, побачив кулемет. Кулеметник діловито сидить біля нього, цигарку палить. Потім озирнувся, схопився на ноги і цигарку похапцем вирвав із зубів.

Окопом проходила група офіцерів. Солдати виструнчувалися перед ними. Офіцери йшли поволі, спинялися. Навіть видно було, як говорять вони головному, що в центрі серед них.

— Головний бандит! — подумалося без усякого зв'язку. Але, коли офіцери рушили далі й пройшли з поля зору, зникли за межами шпаринки, Арсень затремтів від нової думки. — А може генерал? Інспектор чи командир? Наступ готують?..

Поглянувши на гвинтівку. За таке святе діло і вмерти не гріх. Скільки підлоти, скільки зла в тому генералові зосереджено! Це ж він ішов колгоспними нескошеними ланами України і показував пальцем, яке село просто падати, а яке пограбувати до нитки — потім спалити. Це ж він виголошував смертельний вирок селянам з Остапівки. І їх, вісімнадцятеро старих і молодих жінок та четверо дітей, було повішено на шибениці не знати за що, про що. А хто бавився підлітками-дівчатами Радянської України, а потім велів їм тікати, і, регочучи, стріляв кожній у потилицю з нового револьвера? Багато знав про нього Арсень Блтура: товариш Кучагін, іздовий командира, розповідав. Разом з командиром з оточення сорок дев'ять день виходили! Надивилися сліз і горя людського! Саме цей фашистський генерал, шаленіючи, наказав своїм солдатам виконати його пекельну вигадку: повернути в утробу матері народжене молодого колгоспницею дитя. Розрубали шаблями тіло молодої матері, і захлинулося немовля в гарячій материній крові... Солдати, як механізми, точно виконали криваву вигадку свого генерала. А він упивався видовищем і з насолодою порівнював личко дитяти з немовлям якоїсь мадонни...

Згадалося, як блискавка, кавіть десятки мадонн живими зазирали з картини в душу Арсеня, благословляючи. Тут думка не бариться, життя секундами вимірюється...

Генерал пройшов, але Арсень схопив гвинтівку, націлився в окоп, на те місце, де тілечки ось проходив він. І чекав. Чекав, картаючи себе за злочинну нерозважливість.

Але ж людина тільки в домовину йде і не повертається. Так буває раз у житті. А поза тим — іде і повертається. Генерал мусить ще раз пройти в цьому ж окопі!

Довго лежав і ганяв по світу думками. А очі немов закам'янили вздовж сталльної цівки. Йому не було чого іншого робити, а бездіяльність гірше за смерть його приймала. І лежав, цілнів, паждидав. Генерал буде повертатися, мусить...

Кулеметник знов схопився, відійшов до стінки, виструнчився. Гурт офіцерів пірнув у поле зору Арсеня з шпиринці.

— Біля кулемета стануть! — прошепотів Арсень, щільніше припадаючи оком до прицілу.

Стали! Обернувся боком до Арсеня. В центрі він, той, що пальцем кривим на Україну вказував. Він і тут різко махнув рукою, такі пальцем показував туди, за окоп, за річку.

Арсень теж ворухнув своїм пальцем. Тільки ворухнув. Постріл продунув у мовчазній днині тупим, здушеним звуком. Гітлерівський офіцер тією ж рукою немов обігнати муху з виска намірився. Як п'яний, гоїднувся вперед, назад. І впав підрубаним пнем. Присутні раніш за нього попадали на дно окопу. Потім посхоплювалися, пригинаючи голови, рвонули по окопу.

Буквально за хвилину загриміла земля під ногами.

Численні міномети, далекобійні гармати, кулемети були відповіддю на єдиний глухий постріл Арсеня Батури з-під кущуватого дубняка.

Кілька хвилин біснувалися фашисти, стривожені єдиним пострілом, мов пацюки в норах та бліндажах. Що їхнього командира вбив радянський снайпер — вони добре знали. Але звідки? Де міг причаїтися на голому тому березі радянський снайпер? І вони вкривали порожній

берег, річку, борозни донських нив сотнями мін і снарядів.

Арсень засміявся тоненьким, неприродним для сивосого літнього мужчини жіночим смішком. Засміявся і пошкандибав до Івана.

Лейтенанта Огорокова нагально покликали до командира частини.

— У вашому підрозділі є снайпери?— спитав командир майже на порозі бліндажа.

— Жодного нема, товаришу командир.

— Як то жодного? Не може цього бути. Ви самі доповідали.

— Так, доповідав. Їх було двоє: Грунін і Зерновий. В минулому бою Зернового вбито, а Грунін у госпіталі, досі не повернувся. Збираємося, товаришу генерал-майор, як повернеться...

Генерал явно здивований, навіть заклопотаний. Відповідь лейтенанта ніби ще більше його роздратувала.

— Не в тому справа... Степанюк! Давайте ще раз полоненого. «Язика» привели цієї ночі з правого флангу, — пояснив лейтенантові. Але це пояснення нічого не сказало.

Ввели молодого, високого на зріст «арійця», неначе розтягнутого за голову і ноги. Різкі рухи полоненого, уважність до найменшого жесту присутніх свідчили, що він переляканий. Те, що його вдруге повели до генерала, ще більше посилювало переляк. Поквапно відповідав, навіть не дослухавши до кінця запитання.

Генерал досить вільно володів мовою противника, і допит від того значно спрощувався.

— Ви правду сказали, обер-солдат Шютцке, про причини тієї вашої канонади щодня? Мене особливо цікавить канонада, що раптово виникла по обіді четвертого дня. Повторіть ще раз усе, тільки правду. Зараз ми маємо свої дані, можемо перевірити.

Генерал при тому рукою показав на лейтенанта Огорокова. Полонений заглорив у ту ж мить. Йому нема чого говорити неправду. Четвертого дня по обіді їхній командир дивізії полковник Ластербанк оглядав укріплення передньої лінії оборони. При ньому був майже

весь склад вищого командування есесівської дивізії. В окопі полковник спинився лише на одну секунду. В цей час здаля пролунав постріл радянського снайпера. Куля — її потім витягли з черепа в мертвого — пронизала ліву скроню і застрягла в правій. То була радянська куля. Ну, а офіцери втішили себе за таку втрату шаленою канонадою по радянському березі річки. Снайпер напевне сидів десь там, коли стріляв у полковника Ластербанка. Другого дня по тому були ще два постріли радянського снайпера. Обидва були примірні точно в скроню. Ранком снайпер убив кулеметника на тому ж місці, що й полковника, і за це знову був обстріляний берег річки. А по обіді полонений сам чув той постріл, — він ясно прозвучав з радянського берега річки. Убито в голову артилерійського спостерігача лейтенанта Баймлера. Знову стріляли з усіх вогневих засобів німецької лінії оборони, навіть з далекобійних. Позавчора, також уранці, пролунав ще один постріл радянського снайпера, яким убито в окопі фельдфебеля Пфальмана. І знов же точно в голову і також радянською кулею. На цей раз німецький обстріл був ураганний, але й довший, — стріляли в кожну підозрілу ямку по всьому березі. Вчора з-під Сталінграда привезли шість відомих снайперів СС, яким наказано будь-що вистежити радянського стрільця...

— Його у нас прозвали «гвардієць сатани», — по короткій паузі сказав полонений. — Вистежити й убити! Та надвечір на одного снайпера поменшало. Ваш гвардієць з тією ж диявольською точністю прострелив йому чоло якраз над оком. Моментальна смерть.

— Чому ж не було канонади? — запитав генерал..

— Не було, бо добра сотня очей з біноклями старанно і мовчки вивчали ваш берег.

— Вистежили?

— Абсолютно нічого. Командування армії в своєму наказі оголосило премію в п'ять тисяч марок за смерть «гвардійця сатани» і нагороду...

— Мало! Продешевили. Радянські стрільці безцінні! Генерал збуджено встав і наказав вивести «язика».

— Чули, лейтенанте?

— Чув. З передового посту мені двічі сповіщали бійні, що кожна раптова німецька канонада за ці дні почи-

налася після поодинокого віддаленого пострілу. Я гадав, що то був сигнал починати канонаду, товаришу генерал.

— А що зараз думаєте?

Окороков не зразу відповів. Кілька ночей йому губився сон від клопітних думок. Але то було з іншого приводу. Якесь, ніби, каяття відчув на собі лейтенант. Відходячи в свої окопи після того розвідувального бою, лейтенант не міг забрати пораних, що їх знесли санітари з усього поля бою. Серед них було шестеро і з його підрозділу. Гадалося одне, а вишло інше, і поранені лишилися в тій же балочці. Треба ж було лишити для нагляду ще й сьомого, не пораненого бійця Арсеня Батуру.

— Думаю, товаришу генерал, чи не Батура, якого ми «посмертно» нагородили...

— Так і я думаю, — раптово перебив генерал. — П'ять тисяч марок обіцяють німці нагороди. А наш священний обов'язок — врятувати героя!

— Єсть, товаришу генерал!

— Все зрозуміло? Ну...

— Цієї ночі виряджаю розвідку. Сам іду з кількома бійцями...

Довга пауза свідчила, що генерал переборював у собі бажання відмовити лейтенантові, щоб не смів сам вести розвідку. За недавню операцію лейтенант буде урядом нагороджений. До того він уже мав один бойовий орден і вважався в частині передовим командиром підрозділу. Намітили послати Окорокова на кількам'сячні курси стрілецьких полкових командирів.

— Ви певні, товаришу лейтенанте, що це постріли Батури?

— Певен! Перекоаний. Він колишній мисливець.

— «Гвардієць сатани!» Гарзд! Увечері буду у вас, сам особисто виряджатиму.. Гвардієць!

В бліндажі передового командного пункту генерал просидів усю ніч, не ворухнувшись, не змінивши пози. Вирядив Окорокова, зайшов і сів. Так і сидів нерухомо, не стуливши очей, не мовивши жодного слова ні до кого.

З кількох пунктів з хвилини на хвилину чкав сповіщень про постріли на тому березі, про все, що могло трапитися за цей час і змінити наміри лейтенанта Окорокова.

Нічого, ні звуку. Стомлювало безмежне, як вічність, чекання, але радість виграла в глибині істоти, як перед святом. Батуру він не пам'ятав, хоч як детально описував йому лейтенант показну зовнішність бійця. В пам'яті калейдоскопом проходили тисячі облич, постатей, товстих сивючих вусів і типової української говірки. Але котрий з них Арсень Батура — так і не згадав. Неодмінно сам візьметься і розшукає його сина...

Незвичайна метушня при вході в бліндаж відірвала генерала від думок безсонної ночі.

— Що там?

Вартовий швидко повернувся, щоб доповісти; за ним двоє червоноармійців носили на легких польових носках тяжко пораненого бійця. Непокрита, марлею пов'язана сивюча голова гоїдалася, неначе відокремлена від тіла. Звичайна радянська гвинтівка лежала поруч, і голова щоразу торкалася її холодного воронованого металу. Руки лежали зчеплені на животі, як у небіжчика.

— Живий? — тривожно запитав генерал, виструнчившись перед ношами. Санітари поставили ноші, одяг неграбно козиринув генералові.

— Так точно... ще живий!.. Обидва живі!.. Молодший лейтенант Іван Гончаренко на перев'язці, товаришу генерал.

— Розчепіть руки! Як у домовину прибрали...

Батура надсилу всміхнувся. Заплющив очі, щоб ніхто в них не помітив глибокого зворушення. Поволі розтягав руки з застиглими розведеними пальцями. Але нездужав уже того зробити.

— Куди ж мені з ними, товаришу генерал? Задубіли... Спасибі! Думав, там умру, самотній... під дубняком. А таки діждався лейтенанта, прийшов, слова додержав, з нагородою поздоровив. Така радість, товаришу генерал!.. Воно можна б і ще подождать... Та ж... рани в обох, нездужає тіло, пече в серці. Але... звідти ближче до Берліна. За кожним моїм пострілом я відчував, як наближалося до мене й рідне село. І хотілося стріляти, стріляти без ліку, і все в голову їм, проклятим. Аж страх мене взяв: невже, думаю, оце останні постріли помсти?... Таки влучили, гади, як удруге по воду ходив... Ну, товаришу генерал... Коли й умру, то за нашу Радянську землю, за Сталіна!

Тьмянний світ каганця ледве пробивався в мороці

бліндажа. Обляччя присутніх губилися в тому скупому світлі. Генерал уважно дивився на червоноармійців, упізнавав, усвідомлював. Арсень лежав із забинтованою головою і відчував, що генерал тут тільки ради нього. Та більше нічого він не в силі був вимовити, життя його тремтіло на ниточках, притомність мінилася з небуттям.

Швидко увійшов лікар, за ним сестра з лікарською сумкою. Генерал намагався заспокоювати пораненого. Узяв і потис Арсеневу схудлу, холодну руку. Але звичай батьків вимагав більшого. Літами генерал був молодший за Арсеня і тут, в таку урочисту і трагічну хвилину, скорився волі звичаю. Пагнувся, поцілував, опритомнілого бійця, як батька.

Генерал спинив лікаря жестом руки, знову схилився над головою Батури. Згадав, гукнув:

— А я привіз вам листа... Лист ось-де вам, товаришу Батура.

Боець відкрив очі з таким зусиллям, що генералові стало шкода за таку вигадку, каяття його обійняло, та вже пізно було спинятися. Батура заплющив очі, але так здужав запитати:

— Від Івана?

Лікар з сестрою робили свою справу. В бліндажі різко запахло камforoю. Пораненому підтримували голову, обережно й швидко перев'язуючи рану, збуджуючи свідомість, щоб розумів таку радісну звістку... Лист від сина в таку хвилину!.. Арсеньові не вистачало повітря, закріпив його руками і знову втерся притомність. На якусь мить забув усе на світі, але прочумався...

— Лист від Івана?—знову запитав.

Генерал прочитав на випадковому аркуші паперу:

— Так... Від Івана Арсенійовича Батури. Польова пошта 1186, частина...

— Правильно, товаришу генерал, Іван Арсенійович Батура, Іван Арсенійович...

Генерал не спинився і продовжував свою вигадку. «Прочитав» Арсеневі ту уявну листівку:

«Дорогий батьку! Твоє повідомлення по радіо чули мої товариші. Шукав і я тебе листами й офіційними розшуками. Та ти знайшов найкращий засіб дати про себе звістку на весь світ — по радіо. Пишу і хвилююсь — чи розшукаю тебе за цією

адресою? Чекаю відповіді. Хотілося б разом повоювати, фашиста добити.

Твій син Іван».

— Тяжко мені Іване, синку! Товаришу генерал! Умираю за рідний край... Не скорблю, але прошу: коли умру, нехай Іван замінить мене... Він хороший стрілець і чесний комсомолец Радянської України. Снайпером буде... Ох... тяжко. Проклятий Гітлер!..

Генерал виструнчився, скинув шапку:

— Буде зроблено, товаришу Батурал.. Операцію йому, негайно!— звелів. Арсень Батуру непритомного вивнесли з бліндажа.

Надвечір, коли Окоороков і молодший лейтенант Іван Гончаренко закінчили що розповідь, увійшов до бліндажа той молодий боєць, що виводив мене з-під німецьких мін на полонині. Я вже знав, хто він, бо знав його батька — героя Арсеня Батуру. Арсень уже четвертий місяць перебував у тиловому шпиталі. Осліплю око, німіла одна рука й довго тривали щоразові шалені оберти голови, аж до втрати свідомості. Та лікарі щоденно рапортували генералові, що життя рядового бійця Арсеня Батури — їхня справа честі, воно буде врятоване!..

Син Батури дисципліновано виструнчився і відрпортував:

— Дозвольте доповісти, товаришу старший лейтенант. Снайпер Іван Батура повернувся з «охоти».

— Ну?

— Убив двохсотого фашиста!

Ольхівка-Сталінградська

І.XII.42 р.

ВІЙНА, ТАК ВІЙНА!

В той рік, коли починалася Велика Вітчизняна війна. Оля кінчала десятирічку. І сповнялося їй всього сімнадцять літ. А з яким великим внутрішнім подивом дівчина звернула увагу на цей факт у своєму житті! Як ганж себе сімнадцятиліття сприймала, ганж, якого не сподівалась і не помітила своєчасно. І відчула сором. Була дитиною, школяркою, навіть комсомолкою — все це не говорило, що вона доросла. А сімнадцять — уже грань, рубіж, за яким починається зовсім новий етап життя. Себе оглянути на повні очі соромилася.

Доросла!.. — червоноіочи на самоті, всміхалася..

Не всяка дівчина в такі роки боїться вважати себе дорослою. Оля боялася. Навіть на школу потай ремствувала: легко, зовсім легко їй було переходити з класу в клас. От і вискочила «ні сіло, ні пало». В сімнадцять літ закінчила. Атестат зрілості уже як паспорт підтверджував її дорослість.

Та в такі роки ще не знають, як починаються війни. Для Олі війна почалася в тому, що батько — агроном МТС — зовсім раптово, без будь-яких попереджень, зібрався й того ж дня виїхав до армії. В той день багато їх виряджалось на залізничній станції, товпилися з клумаками в вагони. Дехто навіть непристойно лаяв залізничну обслугу поїзда. Неначе не на війну, так щиро поспішали першими встигнути...

І в цій юрбі, яка воднораз була і неприємною своїм похапливим стовпищем, і урочистою — поїхав її ще зовсім, здавалося в ту мить, не старий, як і всі солдати, батько. Деся з вікна востаннє побачила його болісну

усмішку їй на прощання, спробувала показати їй матері. Та мати плакала.

Отак для Олі розпочалася війна.

Вночі налетіли ворожі літаки, бомбили залізничну станцію, руйнували пристанційне село, руйнували колгосп. МТС дістала терміновий наказ і за один день зібралася, швидко виїхала вісімдесят одним трактором з причепами на Схід. Дівчина занервувала з матір'ю. Знов відчула внутрішній подив, коли мати, уважно прослухавши пораду Олі, згодилася теж виїхати за МТС. Значить, таки доросла.

Якийсь час тривала тяжка подорож з колгоспом, потім з відокремленими колгоспними жінками, з дітьми... Десь на восьмий день цієї муки мати порадила — одрізнитись, щоб самим спробувати потрапити у поїзд і не тягтися на підводах поруч з коровами, з усім складним господарством, потрібним у такій подорожі. Та й на поїзд не сіли на малій станції. До того ж — поїзди більше йшли на захід, переповнені солдатами і технікою. Наостанку пощастило сісти в якусь блукаючу автомашину, та... вже було запізно. Машина не завжди знаходила собі пальне, шукаючи вільніших шляхів, багато блукала. Зрештою зовсім спинилася, поламавшись, у якомусь селі...

Так виїхала Оля з матір'ю з рідного села, з дому. Намучилися, натривожились. В тому чужому селі їх і застали танки та мотоциклісти-автоматчики німецьких фашистських військ. Довелося оселитись у чужій, залишеній сільським активістом хаті, в незнайомому селі, звикати до нових сусідів і в лихолітті окупації, в спільнім лихові знаходити нових друзів. Довелося принашкнуту, як чужим. Гестапо й староста дошукуються родин комуністів, цікавляться радянським активом. Може й добре, — міркувала мати, — мабуть таки добре, що в чужому селі опинилися за триста кілометрів від свого села.

Жили на околиці в тій покинутій хаті. Боялися ночі, тушували вікна, щоб світло не блимнуло, бува, десь у щілинку від убогого каганчика. І одної ночі, всього через кілька день обживання хати, обоє почули, як у сінешні двері хтось сторожко постукав.

Притихли, каганчика заставили дірв'яною макітрою

(Олин винахід). В селі на той час перебувало повно військ, гестапівців. Вешталися по хатах навіть ночами, чіплялися до єсього, особливо — до світомаскування, коли більш ні до чого було вчепитися в хаті невинних, остережних жінок.

Стук повторився. Мати боялася й сказати Олі, щоб не маячила серед хати, приховалася б під стіну — ще стрелити можуть, іроди. І Оля відчула той материн переляк, мусила бадьорити матір... і себе:

— Що це ми, мамо: в своїй країні страхатися будемо?

І, не чекаючи відповіді, пішла одчиняти двері. Сміливо одчинила, й задки оступалася в хату, привидлялася в темні сіни. За нею ввійшов червоноармієць! Перестережливо ступив через поріг, двері по-хазяйському щільно причинив за собою. Забинтована голова скривавленою брудною марлею, пересохлі порепані губи. Блідий і виснажений до краю, але міцно ще тримався на ногах. Оля з юнацькою тривогою в душі відчула, що це надсильні змагання з німеччю. А він в руках міцно ще тримає потертий автомат, на поясі важко одвисають ремінні патронташі і дві гранати.

— Не лякайтесь... Я ночувати не прошуся, і вдень висплюся, тепер літо. Тільки б води. Та... — озирнувся, влевняючись у безлеці, — розкажіть, чи порадьте... кудю цей шлях? Мені б треба потрапити куди слід, — показав навмання знесиленою рукою в простір.

Неначе обірвалася та рука, і похолонуло Олі в грудях. Рука, падаючи, ніби зачепила таку болючу цяточку, до якої ще ніщо не торкалося в житті дівчини.

Які шляхи йому потрібні? Куди йтиме він, знесилений раною, голодний, самотній?

І знов не мати, літня й бувала жінка, а Оля мала справу з червоноарміємцем, з його раною, з шляхом. Привітно змусила зачекати. І годувала його чим найкращим у необжитій ще господі. Свіжою водою з своїх рук напувала. Відкалася його раною й таки поклала на лаві, оддирала збруднілий бінт, ніжно мила засохлий струп, перемотувала чистою марлею, поки й заснув він у неї майже на руках, утихомирений і зігрітий родинною теплотою молодої дівчини.

Тоді благальним шепотом попросила матір підкласти під голову солдатові єдину в хаті, її, Олину, подушку, зручніше виладнала його ноги на лаві. І привидля-

лася до довгастого, міцнобрового обличчя юнака. Немов аж стрепенулася, як рибина в ятірці. Хотілося в несподіванім розпачі серця гукнути до матері:

— «Рятуйте, мамо!..»

Так і не спала ту ніч.

Боєць спав тривожним сном. Інколи стогнав чи скрипів зубами, інколи слова незрозумілі зривалися з уст. Оля підводилася з свого тапчана, брала каганчик і боязко приступала до бійця. А всією істотою слухала ніч, уявляючи собі, як шастають гестапівці по хатах, як по-вовчому завниють радості, коли знайдуть червоноармійця у крайній хаті над шляхом до великого лісу...

На столі стояв кухлик води, якою напувала вона солдата. І автомат лежав, як поклав його поранений, додрівшись, зігрітий родинною ласкою.

— Мабуть я вас розбудила світлом? Поспіть, ще рано.

Та солдат тільки мить вдивлявся в обличчя дівчини. Тільки мить голубив зором її добрі очі. Звів голову з подушки, не стримуючи себе кривився від болю і в туж мить встав, як боєць похапливо взяв до рук автомат.

— Мушу йти, дякую, мої рідні! — вимовив і не рушає. Ще води попив свіжої.

А Оля губилася, забувши про все на світі. Фашисти ж у селі. Він радянський нескорений солдат із зброєю в руках, із вірою в серці!

Уста мимохіть про ім'я запитали, звідки він та хто такий. Чи не боляче пораненій голові, коли з бою? Чи не боязко самотньому вириватися в таку невідому й страшну путь? Чимало інших турбот душевних зачепила в юнака своєю наївною щирістю. Потім таки порадила:

— Чи не краще б вам, Гриша, залишитися хоч би й у нас? Голову б підлікували. Заховаємо якимось, я стегретиму...

«Що я, божевільна, говорю?» — жахнулася Оля. Та, на диво собі, не розкаялася. Навіть не спинилася.

— Хата в нас на дві хатини. І мама... та й я працездатна.

А боєць, перемагаючи біль, усміхнувся до дівчини і в думці, мабуть, з почуттям радився, неначе з сторонніми обмірковував доцільність Одиної пропозиції. Бо ніби цілу вічність пильно вдивлявся їй у очі, аж у самого зрошувалося чоло.

Мамочко! Який то погляд, які в нього одволожені очі! Таке ж, мабуть, чуле й серце. Адже очі — дзеркало душі людської. Оля про це знала.

— Хороша ти дівчина, я бачу,— почав Гриша. А Оля відчула, що знов затремтіло все у неї в грудях. Глитнула, як шмат, клубок давлючого повітря. Відверталася і не могла. Який голос у нього! Такий же, як і довгасте міцноброве обличчя, як і владні очі. Свій! Геть чисто весь свій! Напевне й душа така...

— Хороша ти, наша дівчина! Шкода таку на гітлерівців залишати. Не те, що сам піду, а й тебе забрав би, всіх забрав би, коли б сила моя. Ми — птиці радянські. А сюди саме палетили кровожерні фашистські круки. Не знаю, як ви всидите в оцьому гнізді, коли в селах таке завелось? А я... солдат, маю зброю! Умру, а боротимусь, ітиму до своїх! Ваше, Олю, діло інше, у вас мати. І то... — важко зітхнув. Потім схопився і з піднесеним хвилюванням закінчив думку:

— Я ще маю автомат і дві гранати! Це моя путьська, Олю, яку видала партія й Вітчизна. Ітиму, провусь!..

Потім обережно ступив, обходячи дівчину, і пішов з хати. Оля, не спитавшись у матері дозволу, виряджала його за городи, стежки показувала до лісу. З уривчастої розповіді; взяла, що його частина в тяжкім бою затримувала навальний марш ворожих танкових з'єднань. В одному з боїв дістав оці поранення й залишився на полі бою, як убитий. А коли опритомнів уночі, мусив братися до лісу, лежав, ховався кілька днів. Тепер іде і йтиме, прориваючись до своєї частини. Не могла ж вона вся отак і загинути в тім бою. Так і він вирішив не здаватися до рук ворога, доки живий.

— Не легка це справа, Олю, вирватись, та й живому лишитись... — тяжко зітхнув і нехотя лапнув рукою свіжо пов'язку на голові. Але не спинився, не передумав. Пообіцяв не забувати «до смерті» й побажав щастя в житті, зовсім притишивши голос, аж до м'якого шепоту.

За руку прощалися, мовчки. Потім Оля, якось помило власного бажання, тільки підкорившись пориву теплого почуття, смикнула за ту руку й гарячим, першим поцілунком в уста схвалила його мужню путь...

І не озиралася, та й не побачила б нікого, бо ще піч

притаїлася, тримаючись на своїх останніх хвиликах. А, ввійшовши до хати, забулася втерти на щоках дві ширі дівочі сльози.

Це й було її перше, може й не зовсім ще зрозуміле, але глибоке горе. В особі Гриші вона вирядила в якийсь далекий світ небуття шматок своєї омріяної країни, свого серця. Щось зламалося в рівному житті комсомолки. До всіх неприємностей і прикростей того життя додалася ще й глибока сердечна виразка. Коли її загоїш, якими ліками?

Затим настигло й друге горе. Настигло несподівано, що й збагнути важко, звідки взялося таке.

Щоправда, минув довгий рік, як оселилися вони з матір'ю в цьому селі. Звикли до людей, як до рідних, і разом з усіма стереглися окупантів, як пошесті. Оля стала улюбленицею цілого кутка. Ще в школі вивчала німецьку мову. Тепер аж он як знадобилася вона їй. Доводилося потай читати селянам не тільки радянські листівки й газети, — рідною мовою писані, а й листівки до німецького солдата, обдуреного гітлерівською пропагандою. Ці листівки німецькою мовою інформували про дійсне становище гітлерівської армії на всіх фронтах. Одного разу цілу газету, німецькою мовою писану, принесли їй люди з поля — літак уночі скинув. Комендант наказав зносити йому ту газету, за непослух — розстріл обіцяв. А таки принесли їй одну, знехтували й погрозою розстрілу.

Газета виявилася своя, радянська — це й зрозуміли люди з категоричного комендантського наказу. І Оля відчула, що цей факт породив у її душі гордість своїми людьми і зухвальством.

— Бачите: наш якою хочете мовою ПРАВДУ можуть писати! Німецького солдата теж треба, виходить, на розум наставляти... — пояснювала дівчина, завчивши напам'ять обидві сторінки великої фронтової газети. Це додало їй рішучості й сили: уговоряла слабших, щоб терпіли, а гарячішим радила шукати партизанів у лісах.

Дівчині вірили. Дитячою ширістю переконливо звучали її слова. З села почали зникати юнаки, занепокоїлися окупанти в селі...

Згодом — новий наказ з Берліна: коменданти почали робочу силу до фашистської Німеччини набирати. Люди не спромоглися навіть розібратися, що за лихо впало на їхні голови. Когось вважають добровільно завербованим, а іншим смертною карою погрожують за відмову. В селі збільшилося поліцейських, заворушилися знов есесівські солдати, гестапо.

І ось, у довгому списку старости села, надісланому до коменданта, ім'я Олі Потапчук було поставлене четвертим. Проти імені, в графі «характеристика», чиясь рука не шкодувала слів, характеризувала, прислужуючись:

«Олепа Кононівна Потапчук, дівчина 18 років. Втекла з матір'ю з свого села і оселилася в нашому. Відомо, що закінчила десятирічку, диплом має, образована. Добре знає по-німецькому, напевне читає людям всякі газети й листівки, але не признається. Батько, кажуть, був агроном і комуніст, то й дочка, певне, комсомолка. Но теж не признається, щеня. Відомо тільки, що мріє про вчення на інженера, або агронома і любить більшовицьку Се-Се-еР. Та з усього видать, що безпремінно може піти в партизанки, бо дуже розумна».

У той же день і забрали Олю до школи та й не пустили. До Німеччини править з іншими зібралися. Мати спробувала підкупити комісію лікарів. Хвора мовляв, дівчина, короста в неї недавнечко походила з тіла. Згодна була себе пранцюватою на все село оголосити, ославити весь рід. Не допомгло. Ніщо не допомгло:

В кінці серпня 1942 року на станції Олю, майже непритомну, вирвали з обіймів у матері й повезли на далекий захід.

Як віко домовини, зачинилися за Олею двері вагона перед очима в матері. Як у прірву поринув довгий поїзд, віддаляючись за сонцем. Мати спочатку лічила вагони, щоб знати, в котрому з них її Оля. Потім гналася, бодай поглядом, за останнім вагоном, запам'ятовувала кожну деталь на ньому. А то вже тільки дим над посадкою, тільки вітер, що, черкнувшись об вагон з Олею, кужелив той дим, голубила переляканим зором самотня мати.

— Вічна пам'ять, — голосно промовила і впала...
Такі лиха спіткали Олю Потапчук.

Та в житті її скоїлася буря. Одне за другим горе п селі — то тільки провісники страшного лиха, яке схопило радянську дівчину в залізні жмені, витискало душу, по краплі виточувало свіжу буїну кров.

«Завезли мене чужі люди в цю їхню Німеччину, аж до міста Люденшайд, — писала Оля матері в єдиному листі, якого ухитрилася переслати, якось обдуривши фашистську цензуру. Лист до матері тоді не дійшов. — Мамочко, рідна моя! Я живу, але життя моє розбите і в селє. Завезли в далекий нерідний край. Отут і сконає моя безрадїсна молодїсть. Мамусю, як я дуже скучила за твоїм словом, за твоєю сльозою гарячою. Полетїла б, та крил не маю. Ви жили, мамочко, та й мені прийшлося...» *

Лист оцей у нас в руках. Ми збережемо його, щоб оддати матері, зустрївши її на далекому перехрестї України, де вона ждатиме дочку. Сиву косу ховатиме під рзану хустку, щоб не печалити сєое дитя.

Україно! Вшануй цих матерїв і на глибокі рани їхнього сєрця положи цілющі слова втїхи...

В листі описано Одне життя. Скупо списано на одній сторїнцї листівочки, яку дозволяли обставини фашистського невїльництва. І незмірне лихо дівчини вклядалося в півтора десятка дрібненьких оццадних рядків кров'ю писаного письма.

...В Люденшайдї на Гроссериттрассе, поруч з будинком власника заводу «Ляйхтметаль» Фріца Пляугера, стояв власний будинок фрау Мюнцберг. Живучи з квартирної плати від пожильців, інженерїв заводу Пляугера, вдова Мюнцберг виховала єдиного сина Евальда в «істинно арійському» дусі. Одружила його з ельзаскою — зовсім не білявою, як Евальд, дівчиною на ім'я Жені. А через чотири тижні по тому вирядила його лейтенантом у полк «СС» дивїзії «Дойчланд». Бо Гітлер розпочав війну «для слави нації», для слави сина фрау Мюнцберг.

Життя старої і молодої фрау Мюнцберг з того часу зійшлося на одному—молитися за життя Евальда. З міста переїхали в село, де старша Мюнцберг мала бу-

* Цитуємо з справжніх листїв. (Ів. Ле).

дино́к і клапо́ть землі — поса́г від батьків. І тут моли́ся. Здебільшого в кірсі моли́лися, щоб люди бачи́ли, і по-справжньому віри́ли, що це та́кі пособля́є. Від Евальда діставали ласкаві листи, а часом — і милі серцю поси́лки з окуповани́х армією кра́їв.

Та́к і зви́кли до романтики чека́ння «героя́». Не уявля́ли собі реального поверне́ння його́ до ро́дини, бо надто ваби́ло саме щоденне жда́ння, моли́тви і спогади про Евальда. Він уже обер-лейтенант того́ ж полку. Воюю́чи уже́ десь у «ди́кій краї́ні», що зве́ться Ра́дянським Со́юзом, обер-лейтенант пра́гне дістатися яко́гось Ура́лу. Ма́є два «за́лізні хрести́» на мунди́рі і збільши́в кількі́сть поси́лок з маслом та салом, ви́дібраним в украї́нськи́х «ди́куні́ях».

А то́ взимку по́шта перестала приноси́ти велчі́кі поси́лки молоді́й фрау́ Мю́нцберг. Припини́лися й листи́ обо́м фрау́. Жі́нки за́вередува́ли, спочатку ска́ржи́лися одна́ одні́й, а поті́м нервува́ти поча́ли. Але віри́ в поверне́ння Евальда́ не втра́тили. Зна́йшли поясне́ння по́што́вій пау́зі: в ті́й краї́ні зима́! «Зна́вці» поясню́ють, що по́шта в ру́ських на́ цю́ пору при́пиняє́ ді́яти, як у «джун́глях Ко́лорадо».

А́ весною́ все з'ясува́лося. Можна́ подума́ти, що́ й не даремно́ обидві́ фрау́ на лю́дях моли́лися і та́к віри́ли. Евальд поверну́вся до них жи́вий. Віри́ше — його́ жи́вого́ привезли́.

Чу́тлива ельза́ска Же́ні жа́хнула́ся. Остовпі́ло сто́яла бі́ля поро́га кі́мнати, коли́ повз не́ї проноси́ли коли́шнього́ її́ чолові́ка Евальда́. Чу́ла голо́с і впізна́ла його́. Розу́міла ра́дість мате́рі. Але Евальда́ не бачи́ла. Повз не́ї пронесли́ ка́ліку, яку́сь потво́ру з поранени́ми нога́ми і з обморо́женим ли́цем, без но́са і без ву́х...

— Я́ка я ра́да, та́ка ра́дість! Підійди́ до нього́, Же́ні... — нарочито́ голо́сно ра́дила ста́рша фрау́ молодші́й, на мить ви́дирва́вшись від ка́ліки-сина́.

А́ Же́ні за́крила́ рука́ми о́чі і по́квапно ви́йшла з кі́мнати Евальда́. І дру́гого́ дня́ розсудли́во доводи́ла ста́рші́й фрау́ Мю́нцберг, що́ чолові́ка́ ж у не́ї нема́є і вона́ ви́льна поверну́тися до ба́тьків у ри́дний Ельза́с. На́віть не пла́кала, доводя́чи, що́ зви́чаї прові́нції де́що у францу́зів за́позиче́ні, і вона́ не ма́є чо́го цехтува́ти їх. Сенти́ментальні́сть мате́рі Евальда́ вона́ розу́міє, але на́слідува́ти не ма́є жо́дних намі́рів — вона́ ельза́ска.

Чи таки ж повернулася до Ельзаса — невідомо, Але з будинку фрау Мюнцберг із села виїхала, навіть у Люденшайді не спинилася.

Евальд досить легко пережив цю сімейну драму. «Дурна. Як їй завгодно...» — сказав, усміхнувшись. І більше про це не знімав розмови. Але матері його це був удар. За калікою треба комусь ходити, господарство комусь пильнувати.

Єдиний вихід із стаповища — вирішили на родинній нараді, — взяти робітницю з привезених «дикунок-українок». Саме на українках наполягала мати, згадуючи смачне, доглянуте українське сало. Синові було бай- дуже:

— В цих питаннях, мамо, я став інтернаціоналістом, — цинічно згодився Евальд, лиш внутрішньо всміхаючись самому собі. Мати зробила вигляд, що не зрозуміла.

Оля Потапчук потрапила до групи, що її ангажував старий Фріц Пляугер для свого заводу. В групі її помітили не тільки як вродливу, але і як перекладачку, хоч вона й ховалася з тим. Олю в Люденшайді поселили разом з чотирма наглядачками цілого «Ostarbeitslager *». За відмову допомагати наглядачкам перекладами її двічі здорово побили. Кожен раз для цієї процедури викликали з чоловічого табору кількох солдат з ефрейтором. Ефрейтор просив наглядачок віддати їм на руки Олю для покарання, в свою казарму. Та наглядачки не наважилися.

Били її прилюдно. З обох казарм зібрали дівчат. Солдати звеліли Олі роздягтися, і коли вона знігилася, самі в злобі зривали одяг з неї. Ударом нагая поклали зблідлу дівчину на долівку. Замість п'ятнадцяти приписаних ударів, били аж доки старша наглядачка сказала:

— Fertig... **

Лежала Оля на підлозі, скривавлена й заплакана. Дві години, доки поверталася друга зміна з заводу. Потім дали їй відлежатися в кімнаті наглядочок біля двох тижнів. За той час передумала, вирішувала і все ж стояла на своєму, не корилася ворогові.

Минуло не багато більше року з того часу, коли її

---

* Табір східної робочої сили.

** Готово!

охопив був подив від факту, що сповнилось сімнадцять літ. А яка дистанція зросту, змушніння ділить її від тої пори.

— Погодсья, дурна... Замучать же.

Це радили сердечніші дівчата з гурту на другому катуванні. Нікого з них вона ще не знає. З багатьма навіть не знайома, бо їхала не разом у вагоні. Але це були свої. Їм боліло від катування Олі. Їхні нерви напружувалися, слізьми вмивалися змарнілі дівочі лиця. Хіба мало їх били тут за всякі «провини»? А чи встояла бодай одна? Чи не забули вони смерть Полі Козиренкової, що й не встала тут живою з-під батогів?

— Погодсья, нехай їм...

Та вже засвістили батоги, ударили кати...

«... Подивилася б ти на мене, мамусю рідна, потому. Не та стає твоя дочка в руках катів, як була вона в купелі, в твоїх, мамо, руках...» — пише Оля матері в тому ж листі.

І таки погодилася — надто непоцінна боротьба. Послухалася дівчат, їм же й допомагала тим знанням мови. На заводі в керамічному цеху працювала разом з ними. Разом їла «баланду» з буржків та з висівок, а в кімнаті наглядочок добросовісно перекладала їхні накази, поради і навіть лайку. «Гут, гут» — казали їй наглядачки, задоволені з своїх методів виховання «ауслендерок». А Олі байдуже мовчала на те.

Одного разу повесні, ідучи з казарми до заводу в зміну, Оля згадала червоноармійця Гришу. «Ми — комуністи, птиці радянські. Боронитимусь, ітиму, прорвусь...» Замислилася, напружувала пам'ять, щоб пригадати довгасте лице, очі. Не чула, що до неї звертається наглядачка. Аж коли та смикнула її за рукав, Оля ніби прокинулася від сну.

Біля воріт заводу стояв син заводчика Людвіг Пляугер — його Оля знає, бо часом і він звертався до неї в цеху за послугами перекладачки. Поруч нього побачила страшну потвору. Потвора в шкарпаному костюмі, як і син фабриканта, шкандибала поруч, спираючись на говсту палицю. То був Евальд Мюнцберг, одноліток і друг Людвіга Пляугера.

— Слухай, дикунко, до тебе звертаються, — нарешті добрала Оля і спинилася, чекаючи наказів чи запитань для перекладу. Почула останні слова Людвіга Пляугера:

— ...Не маю права, любий Евальд, з заводу відпускати на збитки ділові. Хочеш мати дитя природи, плати... В ресторані я з тобою проп'ю втрое, але тут є свої закони цифри. Оброблена одиниця! Це не жарти.

— Гаразд, згода, — відповідає потвора.

Олю не впустили і в ворота заводу. Наглядачка повернулася з нею до казарми і віддала всі її убогі пожитки. Потім посадовила в авто, де сиділа фрау Мюнциберг, і авто повезло її геть з Люденшайда.

Так Оля опинилася на новій роботі. Її перекупили, як товар з «Ляйхтметаль» Фріца Пляугера, і зробили хатньою робітницею на сільській домівці фрау Мюнциберга та її каліки-сина.

«...Мамо! Тепер я працюю в «прислугах». Мушу ходити за єдиним сином фрау Мюнциберг. Але ж, мамочко! Той син не немовля, за яким би я прала пелюшки, ходила. Горенько моє в тім, що це оберлейтенант, есесівець з обмороженою пікою. Він хоче моєї прихильності, переслідує мене своїми поглядами, а мені від того світ обертом іде, краще вмерти... Мамусю, рідна, нащо ви мене на світ народили?..»

Такими гіркими словами закінчувався той єдиний лист Олі до матері.

Колишній оберлейтенант заплатив за неї своєму другові дитинства пристойну суму. Мати лейтенанта, дізнавшись про це, поблажливо усміхнулася, але не втримала докору при собі:

— Розкидатися такими сумами твій батько ніколи б не дозволив, навіть у воєнний час.

Евальд тільки багатозначно озирнувся на матір, затримав посмішку на устах.

Олю вдягали в залишені ельзаскою плаття, коли вона мала заходити в кімнату до Евальда. Фрау Мюнциберг спочатку дала розумні поради синові — не налякати нічим дикунку, нехай оговтається. Те, що вона знала мову, дуже полегшувало справу. Мати закінчила свої поради синові:

— Не хвилюйся, сину, що молода... — і при тому делікатно, ніби зовсім між іншим, натякнула, що «всякі там непорозуміння» вона ліквідує сама...

Син цілком покладався на досвід своєї матері, літньої німкені з Люденшайда, яка ніколи й нікому не могла докладно розповісти про свої дівочі роки... Але порадою матері Евальд не скористався, не був таким оглядним, як того вона хотіла. За роки війни він звик брати те, чого хотів, не питаючись ні чужого, ні свого розуму. На дівчат «не арійської» нації призвичаївся дивитись як на домашню тварину, краще чи гірше приручену. Приручати Олю взявся з першої ж появи її в кімнаті на самоті. Оля чепурила стіл біля ліжка каліки і припустилася небережності — наблизилася до нього. Та катастрофа не сталася. Обер-лейтенант не сподівався на великий опір, хоч і звик до цього, звик до протесту і сліз датчанок, польск, румунок. Ухопив наймичку за руку й смикнув, намагаючись обняти її правку постать.

Оля з несподіванки похитнулася, трохи не впала просто йому на груди. В цю коротку мить і побачила найближче його потворну пику. Ніщо в ту блискавичну мить її так не вразило, як огида і страх. Неначе лишай прокази лизнув гнилим язиком усе її тіло молоде і вона за мить розтопиться в тому страшному бруді...

Огида і гордість дівоча надали їй сили. Дівчина ударила обома руками в груди нахаби, як об трамплін, і пружно відскочила геть. Не вимірявши розгону, упала на підлогу, перекинула переносний столик з посудом, і скопилася, вся насторожена й без міри збентежена. Вона не забила тіла. Її юну душу так тяжко поранено, так жорстоко затиснуто в брудних невірільницьких пазурах, що дівчина не змогла отямитися в ту ж мить.

На лайливий крик каліки, на брязкіт посуду вскочила фрау Мюнцберг. Її очам явилася картина збитків і синового нервування. До нестями злий, він підводився, зіпхнутий на ліжко, шукав цінка, що випав з руки й закотився десь. Ладен був на одній нозі скакати, доганяючи свою жертву.

На галас каліки і господині Оля озирнулася, збагнула все. Їй було ніяково навіть перед цією ворожою жінкою. Вона може подумати й не знати що, може робити гідотні припущення...

А господиня вже горіла. Лють сина передалася їй у стократ. Фрау щось кричала, але в тому годі було розібрати бідній Олі бодай одне слово. То був зойк збожеволілої від злості жінки.

Оля вхопилася прибирати череп'я розбитого посуду. Як вихор, на неї налетіла фрау Мюнцберг. Це вже не солдати били Олю своїми розміреними автоматизованими ударами батогів.

Це була зла фрау! Вона вхопила Олю за розкішну косу і, поваливши її на долівку, закружляла нею в скаженім колі. Потім по сходах виволокла в свою кімнату і, не випускаючи коси, біла другою рукою по чому попало і чим попало. Знепритомнілу дівчину облила холодною водою, а сама сіла в дверях. Червона, як сечена. Розпатлана й спітніла. Розставила на всю широчінь дверей товсті великі вгдовані ноги, обома руками зіперлася на голі коліна і, як шуліка, очима вп'ялася в свою непокірну рабіню.

Олю опанував глибокий переляк, коли вона, очумавшись, глянула на свою господиню. В її очах горіли ті ж вогні, що тільки-но вона їх спостерігала у каліки.

— Пан Евальд нечемно повівся зі мною, моя пані...

Спробувала Оля найти виправдання перед господинею, надмірно схвильованою такими збитками.

— Нечемно? — гримнула господиня, важко підводячись у дверях. — А чому ж то стає зневагою, а не благодіянням, дівчицько ти нещасне!

Збагнувши розумом справжню причину скаженого гніву господині, Оля з жахом умовкла.

Фрау Мюнцберг більше не наважувалася бити Олю. Кілька днів поряд у домі панувала ворожа мовчанка. Оля прибирала в кімнаті каліки з неприхованою обережністю й готовністю до рішучого захисту. Обер-лейтенант тільки гостро стежив за кожним рухом дівчини, за її поведінкою. Спробував заговорити, перевірити знання мови, навіть розпитати про зовсім невинні речі: про годину, про газети, про двірника. Скупо відповідала одним, двома словами. Потроху звикала до своїх обов'язків. Весь день, не сідаючи, працювала, щоб не чути докорів господині за харч, а вночі плакала.

«Що мені робити, як далі жити?» — мучилась тяжкою думкою. А відповіді не знаходила, порадитися не було з ким.

Пізніше — відповідь сама прийшла одної божевільної ночі.

У обер-лейтенанта гостив Людвіг Пляугер. Оля слугувала їм, допомагала господині. Не дослухалася про що говорять, не зважала на хижацькі погляди гульвіс, хоч і боляче відчувала їх на собі кожен раз, як оберталася біля столу. Здавалося тільки, що це пес, хоч і прикутий напускною світською байдужістю, от-от таки зірветься, схопить наймичку ощереними зубами, пошматує, ославить перед цілим світом...

Гість пішов десь опівночі. Фрау Мюшцберг наказала Олі прибрати в кімнаті Евальда, заслати постіль, доки він гуляє, вирядивши гостя.

Дівчина й не відчула в тому наказі чогось незвичайного — ні в змісті, ані в тоні голосу господині. Таким тоном вона наказувала щовечора, не приховуючи своєї втоми від довгого денного клопоту. Прибрати б можна й ранком. Оля відчувала, що падає з ніг від перетому за день. Та мусила коритися. Кілька день тому вона сказала господині, попереджаючи можливе повторення скандалу з Евальдом:

— Як наймичка-невільниця я ж безвідмовно працюю... доки скінчиться війна. Але за зневагу... кусатимусь, як вовчєня. Я чесною радянською дівчиною сюди взята і волю лишитися такою ж.

— Велике діло, дівчина,— іронічно підхопила господиня.— Всі ми були дівчатами. Чи заручена? Я теж була колись заручена і не сталося від того. А скандалів з хлопчиком я не потерплю. Він господар тут і герой. Дівчина вона...

— І дівчина я і... заручена чи ні, це мій клопіт. Але я — радянська людина. Привезена сюди не з доброї волі. Я військовополонена! Ось хто я. І не смійте ображати.

Ця розмова відбулася кілька дєхь тому в кухні, коли господиня з якогось дива принесла Олі подарунок — плаття Жені. Справді, за працю дівчини фрау не скаже бо-дай слова. Вона напрочуд швидко засвоїла смаки господині і обихід у домі. У неї вистачає глузду і спритності навіть догодити її смакові. Але в думці фрау глибокорозумно відповіла на ті розмови і міркування:

«Нічого, кусайся собі, вовчєня...»

Оля увійшла до кімнати. Нарочито двері лишила непричиненими. І здивувалася, стала. Господиня сказала, що «герр Евальд» надворі гуляє, а він стояв біля столу на тому ж місці, де й був, ксли вона виходила. Він тіль-

ки озирнувся на її прихід і простяг руку до пляшки з м'яким, любимим його «Монастирським» напоєм — «Klosterwinkel». *

Почула, як булькала рідина, виливаючись у дзвінкий бокал, і спокійно взялася перестеляти постіль. Але, як завжди, думки скачуть з одної на іншу, як ті горобці з гілки на гілку. Тільки мить загаялася на думці про лист до матері, що вчора його надіслала. Одержить мати, чи ні? Списала ж усе, чим жила в цьому невиліницькому засланні. Не легко буде й матері, коли одержить. А все ж хоч знатиме, що жива ще її Оля.

Тільки мить одну замріялася й забула, де вона. І ледве не прогавила. Як блискавкою збудилася від раптового почуття небезпеки. Рвучко озирнулася до столу, а каліка вже загородив їй відступ. Обер-лейтенант, дужа, розгодована потвора, наблизився до неї, як кіт до миші. Оля жажнулася, крикнула. На двері метнула очима, не гублячи надії на порятунок. А п'яна потвора вже схопила її, облізлою пикою п'ялася поцілувати...

Все це так несподівано скоїлося, що в першу мить паралізувало здібність захищатися. Щоправда — і небезпеку зрозуміла теж не зразу. Перше, що на пам'ять збігло — «пропала, задушить вовкулака». Від нього несло хмільним і гнилизною. Оля схаменувалася.

— Рятуйте! — відчайдушно закричала, тепер уже збагнувши своє критичне становище. Все ще надіялася на непричинені двері. Вона надіялася й ще на одного співлиника — на сором, який опанує «герра», коли до кімнати зайде його мати.

Але похололо в її грудях, заніміло серце. Дівчина усвідомила, що фрау Мюнцберг, по-жіночому злісно лаючись, не прийде на її захист. Оля вся вкрилася холодним потом від жаху: це ж мати людожера.

Коли б цей холод і очманіння тривали не мить, а бодай хвилину, — не знати, чим би те все скінчилося. Та Оля вчасно зрозуміла, що боротись мусить одна супроти двох запеклих ворогів! Але їй понад вісімнадцять літ! На все життя в цій віці збирається здоров'я. Вона ж ладна витратити його в одну оцю критичну мить.

Нелюдськими зусиллями випростала напізломліду в обхваті каліки праву руку і вхопила нападника за горло.

* Монастирський напій, вино.

Не випадково. Думка її тепер блискавично працювала. За горло фашиста, немає чого стримувати руку захисту.

Господиня ж мати, побачивши синове горло в небезпеці, рятуючи його, з хижим завзяттям ухопила дівчину за ноги, намагалася повалити її, одірвати й зджукати, щоб ослабити контрнапад. Фрау в блискавичну мить зрозуміла, що більшовичка не випустить синового горла спроста, що дівчина тепер скорше життям поступиться.

П'яний обер-лейтенант спочатку злегковажив і не перейшов від нападу до оборони. Але відчув тісноту в диханні, очам почали вижатися зірки в абсолютній темряві. Хотів лише простим ривком голови звільнити своє горло, глутнути більше повітря. Та Оля не шкодувала вісімнадцятилітнього здоров'я, тиснула на горло ворога. Каліка таки випростав єдину свою дужу руку, пустився дівчини й другою, калікуватою.

Оля скористалася випадком і з усієї сили вдарила головою нападника об бильце ліжка, натиснула на горло обома руками й знов ударила. Та й сама впала. Фрау таки повалила її за ноги, звільняючи синове горло від сильних рук «ауслендерки». Не розраховуючи сил, Оля рвонула тепер, мов у обцецьки затиснуті її ноги з рук старої фрау. А вона була вірна синові. Побоювання за його життя підбурювало «чистокровну» арійку до рішучої акції проти наймички. І Оля в нестямі турнула господиню ногою просто в груди. Та так турнула, що самій здалося, ніби вона штовхнула гору й від того поштовху сама важко впала геть.

Скочила і поточилася, п'яна від жаху, від перемоги. Поточилася аж до стіни, на яку зіперлася, вбирала її живодайну прохолоду, переводила дух. А почувала радість перемоги! Коли б то знав про це Гриша, червоноармієць, комуніст... В невірницькнм засланні Оля з лагідної горлиці — степовою орлицею стала, а живою не дасться ворогові!..

Та час і озирнутися довкола. Адже вона таки в неволі. Чому ж глуху мовчанку порушує не злісна лайка господині, а тільки противне харчання знепритомнілого в подушках обер-лейтенанта та рівномірне цокання великого годинника на столі?

Дівчина ще б поточилася від нового нападу жаху, коли б не перегородила їй путь непорушна стіна і стіл.

У двері теж закрита путь. Там нерухомо лежала господиня, і цівка чорної арійської крові, як гадюка, кривуляючи, текла від її голови вздовж кімнати до ніг Олі.

З дивовижною ясністю все з'ясувалося їй. Фрау Мюнцберг; відштовхнута сильним стусаном Олиної ноги, вдарилася потилицею об бронзовий пруг оздоб одвірка. Голова не чавунна куля, розкололася від такого удару. Чи хоч ойкнула: фрау — Оля не чула. Але зрозуміла, що господиня рже ніколи не встане глумитися з неї.

Тоді поглянула на ліжко. «Герр Евальд» досі лежав, високо закинувши голову. Тільки дріж та конвульсивні рухи неприродно звішеного на ліжку тіла говорили про те, що він ще живий, цей п'яний, украй приборканий війною гультвіса.

Оля хазяйновито вимкнула світло і, як вітер, вискочила в кухню, де вона жила. Не тямлячи себе від дивовижного сп'яніння з першої перемоги, дівчина гарячково зодяглася і вийшла надвір.

Ніч панувала над усім. Чиста, як проціджена, ніч, неначе не чужинський це край, а свій рідний. Двірник ще спав, і в тиші двору Оля чула навіть дихання великої, рудої корови в цегляній повітці, чула стукіт власного серця.

Ворота замкнені, їх має відмикати тільки дворник. Олі довелося перелазити через густий, високий частокіл. Але опинившись на вулиці, здавалось би, на волі, дівчина раптом збагнула весь жах свого становища. Куди ж тепер? Адже це далека країна, безжальна ворожа сторона. Ні суду, ані права невільницьі. Кому поскаржишся, на чію руку допомоги зіпрешся?..

В сусіднім дворі невільникувала Катерина. Оля кілька разів перекидалася з нею одним-двома словами в вузьку щілину між будівлями. І цієї згадці була рада. Куди ж, як не до Катерини їй постукати? Єдина ж бо своя людина, єдине шире слово поради.

Катерина ще спала, напрацювавшись за день. Її господиня не мала двірника, і весь тягар дворового клопоту ліг на руки Катерини, на її голову. Та хоч як міцно спала дівчина, а швидко прокинулася на нервовий стукіт у кухонне вікно. Спочатку визирнула, потім вийшла, в чім була в ліжку.

— Що тобі? Диви, серед ночі...— запитала спросоння.

А Оля впала їй на груди і заридала. Жах і горе перетопилися на дівочі сльози:

— О, мамочко ж моя, голубочко рідна, рятуй мене, спасай!.. Рятуй моє життя молодее, рятуй свою дочку... Ой, жити б, жить, рятуй, мамусю моя!..

Катерина відчула, як немилосердно смикнуло і в неї з самої глибини душі. Обняла Олю за голову, припала до неї своєю і, стримуючи голос, дала волю сльозам.

— Знов тебе німкеня біла? — запитала після першого нападу жалісного плачу.

Оля похитала головою. Потім пригорнулася устами до вух Катерини і прошепотіла:

— Я її убила! Паскуда мати паскудного сина...

— Убила?

— Не мала наміру. Та ж вона... вона з сином на одну напалися, Катерино. Я не думала її вбивати... не збиралася. Але... кається теж не буду!

Катерина випрямилася і Олю випростала. Більша на зріст і дужча, Катерина припинила плач. Долонею розмазала сльози на щоках. Потім спокійно прихилилася і поцілувала Олю десь у щоку біля мокрого ока.

— Молодець! Ой, молодець, Олю!..

— А що ж тепер?

— Що? — Катерина розігналася щось радикальне порадити, але радити в цій ворожій кутку не було чого. Осіклася дівчина, прислухалася до власного збентеження, до дивовижних своїх думок.

— Нічого! Знаєш що?... — і знов осіклася. Обдивилась навколо. Здавалося, що вона шукає затишного місця, куди б сховати Олю від фашистського безсуддя.

— Знаєш що? — ще раз запитала Катерина і миттю пірнула до хати.

Довго її не було. Довше, аніж треба було, щоб злягтися не то що в наймитівський одяг, а й до вінця. Оля навіть постукала до неї в те ж віконце. Десь заскавучали цуценята. Потім сторож на кладовищенській каплиці продзвонив три години. Оля нервувала, її тіпала лихоманка.

— Пішли! — почувла вона раптом, аж злякалася збудженого голосу Катерини.

— Куди?

— Ти не хвилюйся, плюнь. Я теж свою убила...

— Катерино!..

— А що ж: війна так війна! Моя лагідна лікарям мене на проклятий wissenschaftliches — досвід про-

давала, знайшла заробіток, фашистка. Ремінням в'яжуть, як з тварини, кров цідять, науку свою гітлерівську на моїй крові зміцнюють... Годі! Пішли, Олю. Може втечемо з цієї каторги. Осюди городами, а там е стежка до ліска. Аби за річку до ранку вибратися. Я давно вже розпитуюся, на зорях шляхи до рідного краю вишукую. Бо знала, що нам таки доведеться їх убивати. В і й н а!..

В будинку пошти, в місті Рівне, куди заскочив гвардії молодший сержант Гриша Привалов з групою розвідників, гітлерівці вже палили кореспонденцію, документи. На вулицях міста тривав запеклий бій. Та ворог відступав.

Отам, упоравшись з поштарями-паліями, Гриша захопив неспалені листи українських дівчат, що в листівочках викладали матерям свої жалі і скарги. Серед них Гриша натрапив на листівку якоїсь Зіни Перепелиці із Східної Німеччини і кілька разів перечитав її.

— Гриша, що з тобою? Тебе поранено знов? — занепокоїлися гвардійці, друзі бойові.

— Так... Ця листівка зворушила мене... Читайте.

В листівці писала Зіна до матері:

«Мамо, знов у нас тут новина трапилася. Двоє наших дівчат, одній, Олі Потапчук, 18 років, а Катерині Лопаті 19, не зміркувавши своїми головами, втікали з німецького міста через наш «дорф».

Їх зустрів один дядя-нацист і вимагав документи, каже, мо' ви втікачки. А які ж у нашого брата документи, щоб іти з Гітлерланду? Нацист і забері їх до поліції. Та не довів. У дорозі дівчата просилися, а хіба ж його впрочиш. То вони почали боронитися і вдвох задушили того дядю. Коли ж прибігли інші, дужча з дівчат живосилом пхнула меншу геть: тікай, каже, ти грамотна, їхню мову знаєш, доберешся до наших, розповіси... Потім ще раз крикнула — та тікай, дурна, у тебе ж мати... Я дожену! І вилаялася наздогінці. А сама зчепилася з тими. Ми, — каже вона їм, — з Олею Потапчук своїх хазяйок повбивали, нічого вже не боїмося... Збожеволіла дівчина. Ну, гестапо не стало молитися на неї, того ж дня її повісили, як партизанку, на брамі нашого табору... А та щаслива, Оля Потапчук, мабуть-таки втекла...»

— Жива! Я знаю цю комсомолку Олю. Коли поверталися ми фронтом, я забігав у ту хату край села, де Оля мене в путь споряджала... Не застав. Люди сказали, що окупанти її погнали в Німеччину, а мати поїхала в своє село. Хотів хоч фотографію випросити на пам'ять... Та я певен, що кожна Оля з цих листівок, то вона, моя Оля. І вона жива! Наші Олі — хороші дівчата!.. — в захопленні вигукнув Грнша.

Пригадалась йому ніч і стежка до лісу, зорями висвітлена. І ніжна дівоча рука, прощаючись, тремтіла. І палахкі уста, що збудили перший трепіт його юнацького серця.

Сватово
1943 р.

ДУНАЙСЬКІ ХВИЛІ

Етюд

Хотілося б не з ночі починати цю повість. Ранок, та ще й весняний — ото пристойна пора задля початку: вставало сонце з-за шарів туманів придолинних. Птиця рання щебет свій знімає, розпочинаючи день любові, життя, і «Дунайські хвилі»!..

Та цур їм, тим елегійним ранкам. Адже й життя землі розпочиналося з ночі, з хаосу (навіть і поза біблійними вигадками).

То ж і почнемо, не гребуючи й ніччю, цим найщирішим свідком і радощів, і печалі. То більше, що та ніч, про яку мовиться у нас, була неначе ціла вічність. Гуляли по Донщині пронизливі вітри, кужелив сухий перетертий сніг і морози стискали землю. Здавалося, що ніколи й не буває якогось літа, тепла і ніжності в природі. Навколо — жорстокість війни, гітлерівці знов розпочали свої кровопролитні атаки, на цей раз — вночі!..

Було це в листопаді 1942 року. Про майбутній наш наступ 19 числа ще ніхто не знав, навіть командири дивізій. Ми мали наказ утримувати задінський плацдарм, а гітлерівці вперто намагалися прогнати нас з нього на лівий берег Дону.

Куди не глянеш — чорна глупота ночі. Невідомо, що пересидює в скаженому витті: вітер чи свист куль. В те виття влітаються звуки вибухів пострілів гармат, розриви мін. Інколи все це переходить у безперервний пекельний гул, що стрясає мерзлу землю. Від того, мабуть, і репається вона, сердешна, вздовж і впоперек шляху,

оголеного й вистудженого вітрами. То ніби замовкають вітри, пересідається мороз. А темряву лихорадить тільки тугими загравами вибухів.

В короткому проясненні від вибуху ледве встигаєш помітити, що навколо все ворухнеться, пересувається, рухаються живі істоти, квапляться бійці. В душу прокрадається той інший холод, що не рівня найміцнішим морозам. Невже не витримаємо? Знаєш, що бійці вже не страхаються ні снігів, ані морозних вітрів. І все ж тривога за наслідки бою продирається за одяг з лютим холодом.

— Стій! Журавльов! Негайно зупинити ворога понад Доном...

— Товариші!...— вітер і сторонній, ще холодніший від морозу свист куль заглушає потойбічний голос одної з тих рухливих істот.

— Хто там? Е-ге-ей, це ти, Лісняк? Лісняк! — захрипаючим голосом гукав командир свого замполіта, своїх помічників, розкиданих у цім неймовірнім гулі війни, в темряві на плацдармі.

— Лісняк теж загинув!...— почувся той же завмираючий голос.

— Теж? — Командир побіг на голос. Там поранений боєць, чи командир. Його негайно ж заворожать вітри, і мороз його життя на вік затамує з ранами. Треба виврати людину з морозних обіймів, прибрати хоч у розбиту оселю, чи в льох.

Командир походя бурмотить щось про себе. Можна добрати лиш прізвиська Журавльова й Лісняка. Виходить, що й Журавльова немає живого, коли «Лісняк теж загинув»... І жаль стає не якусь абстрактну людину, яку по-справжньому й жаліти в боях не встигали. Жалієш гвардії старшого лейтенанта Журавльова, його химерно зведну одну брову, його манеру про все сперечатися, жадібно доскіпуватися істини й любити Вітчизну, як матір.

Не може бути, щоб оце вже й не стало Колі Журавльова...

Біля мене з'явився невеличкий, просто юний солдат. Неначе вітром його, легкого, кинуло хвилику перетертого снігу, занімівши навіть подих. Наскочив у темряві на мою постать та так і застиг, не виявивши цікавості — куди його прибило, до якого берега. Тільки притиснувся, ніби вrostи хотів своїм дрібним еством. Помітно стрп-

мував дух. Злякався, чи знесилився в борні з дінськими вітрами. Де був, звідки взявся? Крізь одяг відчуваю, як тремтять і кістки цього тендітного, перемерзлого організму.

Та, коли капітан рушив на захриплий голос десь праворуч за розбитим рогом великої хати, перемерзлий чи переляканий організм ворухнувся. Здалося, що й тремтіння, яке знесиловало його, раптом урвалося.

— Я сама, товаришу капітан! — і зірвалася від мене також притьмом, як і появилася десь три хвилини перед тим.

«Бідна санітарка...» — щиро співчуваю і, охоплений незрозумілим спонуканням, рушаю за нею.

Ми наздогнали капітана, заклопотаного боєм. Натикалися на солдат, шпорталися в численних ямах. Солдати поспішали, вигукували сакраментальні в таких випадках крилаті слова, які не завжди й помічаєш тут в такі напружені хвилини. Зрідка почувеш у тому й невиразну фразу. Але більше — не стримувалася лайка на ворога всіма тембрами схожджених голосів. За давньою звичкою таки червонієш (навіть у темряві ночі відчуваєш) за них і то — в присутності дівчини. Але не обурюєшся. В цій хаотичній суматосі, де починали, обнявшись, розгулювати мужність і смерть, людина по праву губила поняття коректності й добору слів.

Ніякого пораненого ми не розшукали, а він більше не подав про себе голосу, скільки не намагався капітан його кликати. Два трупи, заковані морозом, підтягли ми під стіну великого будинку з одваленим причітком. На фоні вибухових заграв видно, як цілеспрямовано рухаються вже не поодинокі силуети бійців, а цілі купи їх.

— Командирів до мене! — гукнув капітан, без успіху надаючи надірваному голосу байдужого спокою, наказу й переконливості.

Неначе й скрегіт зубів почули ми. Але й силу командира відчули в тому. Зусилля його не були мовчазні — він наказував, гукав, спрямовував кожного бійця. І з кожним рухом — мінялися ситуації навколо, він був командир, його слухалися...

— Ложись! — почули ми його раптову команду десь з-за рогу і розпласталися в ту ж мить біля задубілих трупів. За нами вслід поблизу вибухнула міна. Шматки глини, сміття й сніг ще зліше зажужеліли навколо, ство-

рюючи відчутнішу тісноту ночі. Обвалило й другий причілок цього ж будинку, під стіною якого ми при мерзлій землі перечікували вибух міни.

От у цю саме хвилину й прозвучав перший звук рояля. Вночі, в час запеклого бою за наш плацдарм на західному березі Дону, під вирій вибухів і виття вітрів, прозвучав рояль.

Напевне шматком чавуна, чи уламком сволюка торкнуло клавіші замертвілого інструмента, на мить оживило струни. Це здалося абсолютно природним, як природно руйнувався будинок, дубіли на морозі трупи й засилав свої прокляття наш капітан Єрмолаєв.

Та ні...

Кілька пробних, ніби учнівських варіацій — це вже не стихійно зачеплене звучання мертвої струни. Акорд, другий — і пауза. Неначе музика, поривався в грі зігріти пальці диханням, або по-чумацькому нарозмах збити померзлі руки. Як виклик на смертний герць, забриіли і вмирали ті звуки. Неприродність їх у цій ситуації нагонить жахливі припущення:

Божевільний!..

Бо ж тільки з божевілля потягнуться пальці на клавіші буквально в другім такті після страшного вибуху міни поруч.

І все, що дихало й жило навколо, стривожене вибухами і загрозою ворожої атаки, раптом збальорилося.

— Капітан... Чуєш, грає? — запитав з темряви голос, у якому не знаєш, що переважає: здивовання, чи зухвальство, чи теж тихе божевілля.

— Крапівін, це ти?

І нічого більше не сказав капітан. Нічого не відповів йому той голос. Бо в цей час прорвалися нові, більш зладнані звуки рояля. Сержант Крапівін таки наткнувся на нас. Не то сміявся, не то стогнав, не стримуючи збудження розстебнутись, нехтуючи холодом.

— О, тут і Оля? — і це ніби прояснило йому свідомість. Тут же похопився. — Докторе, там троє поранених у мене. Лейтенант Журавльов безтямний... Та вже заграв би, проклятий, чи що... — нервував сержант.

І пірнули з лікарем геть у темряву. Справді, якісь внутрішні незрозумілі сили протестували проти дошкульних, дратуючих пауз невідомого музики. Ну та грай же, коли граєш! Просто кледай, барабань по клавішах, бий

інструмент, нехай разом з трісками розбризкуються й звуки, такі відмінні від оточення, звуки життя. Тільки не дражнися. Цими звуками не балують нас шуми боїв...

Спiniaлися солдати. Це відчуваєш навіть у темряві. Чи то вигукують, а чи шепчуться, але слухають. Значить — не смерть? Мороз і гітлерівські міномети, то тільки жахлива зовнішність. А людина ж має і внутрішнє життя, зрештою, є ж у неї певність, надії, чорт побери!..

Невідомий і дивний музика немов сотнею пальців погнався за тими найтеплішими звуками, що так потрібні були в цей час нашій душі. Так звався плацдарм за Доном, або, як кажуть тут — «Мала земля», і без бою, без німецького прориву й оточення надто холодна. Теплоти б душі, занепокоєній в тяжкій обороні аж з Дністра.

Музика теж нервував. Раптом спiniaвся й одним-двома клавішами «Чижиком» бавився. Або рубав усією п'ятірнею, пеначе прощався з інструментом, прощався з життям. І в грудях холонуло від того: а що, як раптом замовкне, покине грати і тоді розпачливий зойк душі спалахне в устах оцих, що спiniaлися, залягли отут, стріляють, спiniaють ворога на «Малій землі».

Та уриваються ж так і бетховенські акорди — може це вони й є? Реальна безмісячна соната гриміла навколо...

Ми знали, чого прагнуть гітлерівці, витискаючи з своїх мінометів нечувану силу вогню. Навіть вітри міняють свої напрямки в цім пеклі біля хутора Хлібного. Ворог шаленим натиском збив один наш підрозділ біля самого Дону й понад берегом просувається, щоб оточити всю групу капітана Ермолаєва. Ще на початку бою, коли діяв зв'язок, з «Великої землі» сповістили про підтримку:

— Усіма силами тримайтеся!.. Майор Зав'ялов іде вам на поміч...

Хто він, той майор Зав'ялов, які в нього сили і завдання — то дарма все. У майора ж мусить бути більше можливостей, ніж у капітана...

І ось маєш... Німці квапляться. Їм похvatніше підкинути свіжі сили, у них за спиною немає широкого, напівзамерзлого Дону. Їм легко випереджати Зав'ялова. Прорив, оточення. І... музика.

Він не кинув інструмента. З архаїчних фуг викристалізувалася лагідна система звуків. Ніч умовкла на мить,— принаймні так здалося. З напівзруйнованого будинку в надвірню морозну темряву залунав вальс «Дунайські хвилі». Чому саме «Дунайські», а не «Дінські» скажемо, чи якісь «степові», «буряні»? Чому б не продовжити голівкрутне безладдя фуг, як супровід цієї гупої ночі?

Інеєм морозним бралися ті звуки, але продиралися в тугім хаосі бойової ночі. І ніхто не запротестував — кидати «Дунайські», грати інші. Слухали звуки рояля, слухали бодай якусь музикальну мелодію для буряного спокою, для опертя стривоженому духові в цю одчайдушну мить.

Зрештою, почувлись олюдянілі голоси, перегуки. Люди людьми стали. Упізнавали командирів, і командирам стало легше з ними. А він грав «Дунайські хвилі», і вже ніби не на одному, а на кількох інструментах заразом.

Потім випалили наші пушки туди, на постріли з ворожої зброї. Значить, устиг Єрмоласв! Загомоніли кулемети, а «Дунайські» бадьорили їх, змагаючись з шумами.

Дай людині точку опори — вона переверне світ.

Ніколи в житті не доводилося слухати подібну сполуку голосів, зазнавати чарів такої гармонійно-гомінкої ночі, впиватися такою мелодією сили!

Як клич!

Навколо розгортався бій. Стало відомо, що гітлерівці, власне, ще нічого істотного й не прорвали. Повернувся урівноважений капітан, а згодом і Оля. Музика все ще грав, а може і умовк. Уявою ж ще владно володіла мелодія вальса. Геніальність, чи пересічний музика? Може навіть неук, випадковий дилетант...

Та ніч, мороз і кривавий бій навколо доробляли натнення слухачів і вправність майстра.

— Майор Зав'ялов грав!..

— Зав'ялов?

Хто це вигукнув, кому й з якого дива прийшла така думка в голову, невідомо. А раптом повірилося, що грав іменно якийсь міфічний Зав'ялов. Ситуація навколо така створилася, що мимоволі увіруеш в неймовірне чудо.

Музика замовк. І ніхто його не бачив, ніхто не встиг

розпитати, довідатися бодай про ім'я — у кожного була своя путь, щоб пройти цю ніч, як вічність. Десь на ранок почало це все здаватися нічним маренням, казкою. Бій притих. Не тільки спинили ворога понад Доном, а й відкинули геть у ті окопи, звідки він розпочинав свої нічні атаки.

Утрюх ми зайшли в будинок з обваленим причілком, з розбитими вікнами, дверима. В одній з колишніх кімнат, що виходила двома вікнами на вулицю, де ми вночі рятувалися від мін, в безладді з сміття, з трісок і меблів стояв притертий часом рояль. З обваленої в кутку стелі лежать уламки на ляді рояля. Порох приховує колір. Навіть на відкритих клавішах уже лежать тріски, глища, сміття.

З кількох уламків парт ми впізнаємо, що це була школа. Другого інструмента в кімнаті не було, а інші кімнати зовсім завалені. Стілець стояв біля цього рояля на своєму місці. Немає сумніву, що музика сидів на цьому стільці десь уночі, перед останньою хвилиною ворожого вогню з мінометів і гармат.

Більше ніяких слідів не лишив музика по собі.

— А хто сказав, що то Зав'ялов грав? — цікавилася дівчина-лікар. Вона була зовсім молоденька й ніжно-тендітна. Але війна поклала своє таєро і на цей напівдитячий вираз обличчя, на очі, затінені подіб'ям статечності й глибокого юнацького переживання.

Вона з особливим інтересом допитувалася, який це Зав'ялов, куди він подівся. Нервувала при тому. Та ніхто їй не міг нічого певного сказати. Виявилося, що справжній майор Зав'ялов до ранку затримався біля переправи через Дін з своєю частиною. Поміч його ще була зайвою.

— То навіщо ж було казати? — щиро пострікала молода дівчина-лікар не знати кого.

Так і не дізналися ми в той день і довго ще по тому, хто ж грав уночі «Дунайські хвили». А грав же! Не могло це бути тільки маренням хворобливої фантазії...

ПРОСТО ПРО ГЕРОІВ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ

Ці оповідання не вигадані, як не вигадані й імена героїв. Це, власне, і не оповідання, а своєрідні репортажі на славу, писані з життя, з уст учасників бою, з офіційних документів про справжні героїчні подвиги радянських патріотів у Вітчизняну війну. Живі герої, про яких розповідається тут, напевне, в своїх писаних біографіях скромно згадують і про ці факти з їхньої благородної діяльності радянського бійця. Для тих же, що загинули смертю героя, нехай буде моє оповідання сердечним словом у вінку вічної слави борцям за свободу і незалежність нашої великої радянської Вітчизни!

І. КОВЕЦЬКИЙ

В час запеклого бою їх лишилось всього сім бійців. Лишилися без командира. А бій тривав. Бій десь віддалявся вже позаду, ворог натискав. Сім червоноармійців, чесно виконуючи бойове завдання, утримували свій пункт оборони.

А пункт той був не звичайний. З нього контролювалась єдина в цьому районі переправа через водний рубіж. Ворог в котрий раз намагався налагодити тут переправу танків, але щоразу губив живу силу саперної частини, а переправи налагодити не міг. І гостро постало питання — ліквідувати цю радянську точку оборони.

Всю ніч поспали семірку червоноармійців кулеметним вогнем, але й самі мали таку ж відповідь, і роботи на переправі не клеїлися. На ранок, щойно розвиднятися

почало, цілим стрілецьким підрозділом напали фашисти на звитяжних бійців. Нападників налічувалося понад три десятки добре озброєних автоматами й ручними гранатами солдатів.

— Весело, товариші, нам зараз буде,— загозорив червоноармієць Ковецький більше для того, щоб товариші почули, що він живий.

Товариші не зразу відповіли. Кожен з них повнотою усвідомив своє становище. Воно, справді, ускладнювалося ще й тим, що на пункті оборони уже відчувалась нестача патронів і гранат. Головне ж — у них не було командира. Вони не зпали, коли починати бій, коли його кінчати. Їм ніхто не скаже, яку зброю обрати в кожну гарячу хвилину. Про них не доповість командир старшому, як чесно виконували вони свої надсилу відповідальні, просто-таки вирішальні обов'язки.

— Ковецький! — звернувся з досвітньої імли сусід по окопу.— Бери, брат, командуй. Бо без командира живими звідси не вийдемо, а то хоч організовано життя своє використаємо, як годиться.

І проспівав своїм «протухлим» голосом, як узивали його товариші:

— «Во Францію два гренадера из русского плена брели»...

— Облиш, Петре...

— Справді, облиш. Тобі з цим протухлим голосом та з довгою рукою під монастир би піти,— озвався й Ковецький.— А померати чого ж дарма? Коли хочете, то й командуватиму. Мені тепер однаково, аби товариші...

Товариші не відповіли в ту ж мить. Треба було вистрелити по обоймі на ворога, покласти його на землю, за пригорок, тоді й розмовляти.

— Командуй, Ковецький, не ламайся...

Це озвався найстарший віком борець, Зирянов Степан. В підрозділі його папашею звали. В кожному підрозділі свій папаша був. Його слово й стало вирішальним.

— Гаразд, командую...

Розмову цю чули всі. Їх мовчання, справді, стало згодою. Вони чекали команди. Це було нове в їхньому скрутному становищі. Воно бадьорило зміною, з кожного бійця знімалося найстрашніше навантаження—вирішення: «як же бути?» Тепер командир йому скаже про те.

Здавалося, чекання команди тривало цілу вічність. З

трьох боків оточували ворожі солдати, то просуваючись поповзом, то перебігаючи за межами досяжності пострілу. Кільце стискалося, простір заливався, щоправда, безглуздим на такій віддалі, але погрозовим автоматним вогнем.

— Ну, ось і командуй. А що маю робити? — сам себе вголос питав Ковецький. — Стратегії не вписвся... Знову ж, карти немає. А командувати, звісно, треба. Хлопці хороші...

Десь, як виразка, вжалила думка про полон. Тихенько відплюнувся. А фашисти стискали коло, та не насмілювалися напасти. Тільки положилися на автомати й раз-у-раз били з них в туманний досвіток.

— Рус, здавайся! — крикнув офіцер ламаною мовою. І замовкли автомати. Здалеку лунав гуркіт гармат, строчили кулемети.

— А хрін тобі в рило, не хоч?! — крикнув Ковецький, і закінчив командою: — Товариші! За сталінським наказом вперед, ура-а!

Сім відважних бійців ту команду зрозуміли серцем і душею. Ані на мить не замислився бодай один, не озирнувся на інших. Сім бійців за один мах вискочили з окопу й пішли в атаку. Тільки стежили за Ковецьким, за його командою. І не озиралися на нього, не прислухалися. Глибоким почуттям відваги бачили свого командира, чули його команду. Дружне «ура!» луною рвалося з густого автоматного галасу, пробивало імлісту сутінь ранку.

Потім — гранати. Ковецький чув, звідки гукав ворог; напевне ж то був не просто солдат, а командир. Туди й потрапили кілька влучних гранат. Вибухи такі пересилили автоматну тріскотняву. Кілька солдатів і офіцер були на шмаття рознесені вибухами. Червоноармійці блискавично налетіли на спантеличених уцілілих солдатів у цьому крилі й багнетами зруйнували основну лінію нападу.

Пробиваючи таким чином собі стежку, сім червоноармійців розірвали тісне кільце оточення. Здавалось би, досить для врятування самих себе. Та Ковецький не забував, що він командир не тільки для того, щоб зберігати життя бійців, а й для того, щоб тримати радянський рубіж неприступним для ворога! Дарма, що їх тут мало, але гітлерівці не повинні налагодити переправу для танків. Не буде цього.

— Товариші! Ще не все. Назад, в окоп!

Червоноармійці нутром відчували, що «назад, в окоп» можливе тільки через трупи ворога, який зараз був ближче до тих окопів, аніж сім бійців Червоної Армії. Повернули багнети, навіть не зітхнувши від першої хвили бою, і самі напали на фашистів. Тепер уже не «ура», а якісь невизначні звуки проривалися крізь густий тріск автоматів. Люди не виміряли ударів багнетами, їм не доводилося вибирати, щоб поцінити кращого. Всі навколо — вороги, всі повинні бути знищені. Добра половина нападників полягла трупами.

Та що це?! Вони рвонули тікати. Переполошено кидали автомати і, не вибираючи напрямку, поривалися куди очі бачать, геть.

Ковецький і його товариші не сподівалися на такий фінал оборони. Втеча ворога не тільки бадьорила, а й ображала: та як він сміє! Спочатку напав, країну пограбував, а тут тікає? Та це чорт зна що, а не вояки. Прийшов воювати — ну ж воюй або кричи: здаюсь! Зводь руки до бога, гадюко булана, скуштуй ганьби, собако...

А вже розвиднилося. Червоноармійці побачили, як напереріз утікачам кинувся Ковецький. Спортивний азарт прилучився кожному до гніву. Поведінку Ковецького сприйняли як команду і кинулися всі навперейми втікачам, незважаючи ні на втому, ні на рани.

— Хлопці не шкодуй гадюку, громи на канцур їх, щоб знали... — кричав Ковецький.

— Щоб зна-али... — зголосилися розпалені бійці.

Цей дивовижний бій семи червоноармійців з цілим підрозділом в кілька десятків солдат тривав близько години. Але героям здалося, що все сталося в одну мить.

— Тут енергія потрібна, товариші, — неначе виправдувався Ковецький, виладнуючи кулемет на облюбване ворогом і єдине місце переправи.

На полі бою лежало понад тридцять трупів фашистських солдатів і труп їх офіцера. Можливо, якісь щасливі десь доповзають до берега, під прикриттям вогню з другого берега, з німецьких окопів. Семеро героїв радянської землі відчували себе на кілька голів вищими, ніж були до бою, у кілька разів сильнішими тілом і духом. Один одному бияли рани, шукали слів для жартів, для привітань, для повноцінної радості людської, що стала перемогою.

І до самої ночі не чіпали їх гітлерівці, залишуючи смертельні рани. А вночі оборону зайняли нові частини, з-за ліска озвалися перші радянські гармати.

*13-Х-41 р.
Річка Бергстова.*

2. ГЕРОЙ

В тісному колі товаришів його попросили розповісти про свій героїчний вчинок. І він розгубився, неначе його змушували робити щось непідсильне або непристойне. Потискував плечима, на товаришів озирався, всміхаючись винуватою усмішкою, і шукав слів.

Йому всього лише 24 роки. Учився в Кременчуцькому педагогічному інституті й обрав собі фах учителя математики. Навіть почав учителювати. А згодом його призвано до лав Червоної Армії. Така звичайна, така проста й типова для сотень і тисяч радянських бійців біографія героя. Пі він розповів трьома словами. Інтимною ширістю забринів голос при згадці про молоду дружину й немовля, що лишив, ідучи відбувати почесний обов'язок воїна — громадянина Радянського Союзу.

Тепер він — боець, танкіст...

І знов спинився, не вистачало йому слів. Та розумів, що розповідати вже мусить.

— Краще й легше було діяти там, у танку, аніж про те розповідати, — запобігливо застерігся він. І таки розповів.

— Ну... кільком танкам мого підрозділу було наказано пройти в село Штепівку. В селі вже кілька днів перебували ворожі війська. І не таке важливе було село, як стратегічне значення височини біля нього і переправи через широку багатоводну річку. Фашисти кинули в це село кращі мотомеханізовані сили генерала Гудеріана. Щоночі прибували через річку нові поповнення. Не було жодного сумніву, що це село ось-ось стане вихідним пунктом для дальшого нападу фашистів на наші позиції майже в тилу переправи...

Ми рушили зарані. Туман покотив низом понад річкою, і ми квапилися його використати. Водій ледве бачив сусідній танк, коли вирушали. Знали, що за танками йдуть стрілецькі загони з кулеметами, з мінометами, тому й рухалися повільно, щоб не відірватися від піхоти.

Розвиднилося. Заходимо в село кожен своїм маршрутом. Мій танк дістав завдання дійти до майдану. Потім я вже мав орієнтуватися в обставинах і діяти залежно від того, чи допомагати стрільцям, чи виручати невдаху-танкіста. Але ворог має бути вибитий із Штепівки.

Фашисти, безперечно, зрозуміли наш намір і влаштували такий опір, що спочатку нам здалося, ніби ми потрапили в бурхливий вихор вогню й сталі. А що операція наша зірветься — жодних сумнівів ні в кого не лишилося. То ж подумати тільки: на кожен наш танк роззвинулися десятки протитанкових гармат і виригали безперервний струмінь снарядів. На вигляд така гарматка — поганеньке приладдя. А б'є вона досить густо й противно... І коли їх цілий десяток строчить по тобі, то доводиться маневрувати, скільки дозволяють механізми.

Словом... підрозділи піхоти опинилися відрізаними від наших танків і залягли за селом, праворуч. Я це побачив, але спинитися не міг, не мав права. Я не тільки командир танка, а і комуніст, і мусив виконувати своє завдання, хоч би що.

Сходило сонце. На віцілих шибках вікон у хатах запалювалось яскраве проміння й било просто в очі. З хат повискакували ворожі солдати і неначе в ту ж мить почали стріляти на нас мінами, з кулеметів, і особливо дошкульно — протитанковими снарядами. Я й націлився на одну таку батарею.

Збоку від мене раптом загорівся танк сусіди, товариша. Признаюся — кольнуло й мене в груди. Єдине рятує в таку мить нашу честь — обмаль часу на міркування, на припущення, на страхання. Я поспішав душити танком ненависну ворожу батарею. Побіжно наскочив і роздушив кулеметний підрозділ фашистів, а потім — на піхотинців, що готувалися загородити мені дорогу селянськими возами, діжками, ворітьми, зірваними з завіс, обремками соломи та всяким іншим мотлохом. Бачу — треба не прогавити. Мої кулемети приземлили гітлерівців. Ну... а потім слово взяли мої гусениці...

Як жаби, чвакали бандити в мене під танком — я це яскраво відрізняв від скреготу металу. Як руді миші, розбігалися геть ті, кому щастило уникнути жаб'ячої долі. Десять мінометів противника замовкли, бо я їх роздушив. П'ять протитанкових гармат у землю ввігнав, погнувши, поламавши грізну зброю ворога. І знищив вог-

нем своєї гармати близько трьох десятків фашистських автомашин з піхотою, що зараз же прибули на допомогу своїм.

Та ворог почав гатити в нас важкими бронебійними снарядами. І мій танк, на жаль, теж загорівся.

Ну... ось вам і весь мій так званий героїчний вчинок...

Герой витер піт з чола. Справді, йому було важко ще раз пережити всю цю подію, щоб її розповісти в колі товаришів. Без пафосу він розповів про дії танка, аж доки він загорівся.

Та товаришів, природно, зацікавили далішні події в тому селі. Адже ж бій на тому не закінчився. Адже загорівся танк, а в ньому ще лишилися люди, серед них і сам герой. І його допитували: а що ж сталося далі?

Оскільки те, що сталося по тому, він вважав другорядним, то й розповідати йому про це було значно легше.

— Ну... командую екіпажеві вискакувати з танка. Сам спробував погасити машину, та вчасно зрозумів, що марно й намагатися. Горів мотор. А це вже сталося за селом. Фашисти його таки залишили, щоб зручніше захищати переправу через річку і не дати нам доскочити до командної висоти.

Решта наших танків чомусь опинилася з того боку села. Ще кілька з них палали, як свічки, вкриваючи село чорним, масним димом. Сумне видовище горіння наших танків підбадьорило ворога. Кинувши мій танк, що вирвався так погрозово до них і запалав, німці перевели весь свій вогонь на решту наших танків з того боку. Танки потрапили в скрутне становище, а переправа й висота були майже в цілковитій безпеці.

А я ж те бачу і... звичайно, хоч і молодший командир, але добре розумію. Лежу в ямці, щоб уникнути кулі чи снаряда, або перебігаю назад до села, шукаючи безпечнішого місця.

Злість мене бере і радію, що таки понишив міномети противника, розбив машини, вдушив у землю гармати. А німці знали своє: припинили втечу і повернулися в контрнаступ.

Тоді я й пригадав про наші підрозділи піхоти, про наших кулеметників, що не встигли за танками й залягли десь тут, під селом. Згадав, що командири їхні на наших танках, певно, їхали й могли загинути в бою.

Фашисти так і сиплють кулями навколо, ось-ось прошиють і мене. Доводиться знов шукати затінку. А потім якийсь жаль охопив: чого це, думаю, маю я від них ховатися, а не вони від мене? Адже я вдома, а вони вдерлися в мою хату, як злодії. Кочерги — і ті мені в допомозі стануть!

Ну... озирнувся навколо. Побачив стрільців, що залягли. Аж веселіше зробилося, коли відчув, що я не сам.

Коли ж бачу — фашисти тягнуть нові гармати, лагодять їх туди, на той бік села. Чи воли не бачать нас, чи не зважають на наші сили. Ах, ви ж, думаю, прокляті! І вже цілком серйозно схоплююся, зводжу наган і гукаю до червоноармійців:

— Товариші, вперед, за мною!...

І побіг сам просто на гітлерівців. Навіть не хотілось озиратися. Напевне ж, почули мене. А коли наш брат почує команду в такій складній ситуації, то неодмінно піде вперед. Така вже у нашого народу традиція бойова!..

Ударили ми на ворога збоку. Та так дошкульно ударили, що передні з них кинули свій намір контрнаступати. А в такій справі важливо, щоб хоч один солдат показав би нам спину. І нас бадьорить, і своїх у паніку вганяє. Нас було чимало, але противника ще більше. Головне ж — у них більше кулеметів, більше боеприпасів. Мені й це стало зрозуміло. Люди наші відважно вдарили багнетами, потім, як хвиля, відлинули. І так кілька разів. Доводиться знов їх бадьорити і знову вести. Ідуть, б'ють.

За селом і танкісти наші зрозуміли, що треба йти нам на допомогу. Та це ж, власне, й почалося по-справжньому: цілковита взаємодія піхоти з танками. І танки знов натиснули як слід.

Ще не видно було кінця бою. Мені тільки здалося, що якби вдарити по ворогові ще раз так само несподівано, як ми вдарили перший раз збоку, то те б вирішило справу на нашу користь.

Біля колгоспної стайні стояло кілька запряжених у вози коней. Може ще й звечора стоять, бо, позаплутані у віжки, змішалися між собою.

Що я надумав, і сам не знаю. Тільки нашвидку вхопив я одну конячину з возом, вихопився на віз і закричав на неї, очевидно, таким голосом, що бідна тварина стрімголов помчала просто перед себе.

Поза стайнею я проскочив на возі, як божевільний. Балочкою вискочив майже позаду фашистських військ, що займали передню їхню лінію. Конячка щосили несла мене просто на ворога, на його кулеметну точку. Гітлерівці не чули позаду в себе торохтіння воза, знай, поливали свинцем наші позиції.

Раптово спиняю коня, вискакую і майже заразом стріляю з пагана. Двох кулеметників убив тієї ж миті, а третій перелякано закричав і не глядя куди — рвонув тікати.

Я таки встиг і його пристрелити вже в спину. Просто згарячу. Потім до того кулемета. А стріляти з ворожої зброї ми гаразд уміли — танкісти! В одну хвилину кулемет опинився в мене на возі. Там же опинилися й короби із патронами.

Ну... коли в спину противникові застрочив їхній кулемет у мене з воза, то це таки була справжня сенсація для його солдат. Конячка ж моя, злякавшись стрілянини просто в неї на хвості, понесла мене вздовж ворожих позицій, понад річку. Та хіба там розбереш у такій шамотні, куди тебе несе перелякана тварина! Сіпнеш вічкою, крикнеш не своїм голосом — і знов за кулемет.

Чогось подібного хоч би й хто, не то що гітлерівці, не чекав би. Кулеметний напад у спину, мов блискавка, вразив мінометників. Вони ж бо вважали себе під захистом своїх передніх піхотинців. А тут несеться по фронту більшовицька тачанка з кулеметом, може ще чапаєвська...

Закричали. Кинули мінометні гнізда. Зрушили й побігли. А наші червоноармійці все це бачили, захоплювалися моїм рейдом і таки дали концерт. Та такий концерт, що фашисти самі своїх почали душити машиннами, мотоциклами. Наші танкісти від оборони перейшли в наступ. І тут почалося справжнє пекло. З трьох боків ми оточили всю групу фашистської навали, що займала тут позиції і тримала в своїх руках висоту й переправу. Відокремивши їх від мінометів, знищивши гарматні гнізда, ми обеззброїли своїх ворогів.

Ну... а потім, коли вже у мене не стало патронів, я побачив, що конячка моя лежить убита, мабуть, встигла й захопнути. А мені все здавалося, що я ношусь з нею поміж фашистами і строчу. Оглянув поле бою: ворог валом валить на переправу. Та я вже був тут не сам.

Хтось перев'язував мені плече, хтось просто в рот ткнув баклажку з горілкою. Словом... концерт, та й годі...

Дізнавшись, що в клуні сидять, замкнені фашистами, близько двох сотень невинних людей, я випустив їх і повів навперейми ворогу до переправи. Хто озброювався трофейною зброєю, а хто й так біг і кричав. Та це й не важко при такій паніці ворога. Треба тільки, щоб противник відчував тебе весь час на своїх плечах. Ми й криком «ура» тут зуміли чимало зробити.

І переправу ми захопили не пошкодженою.

Отак і знищили цю групу з армії Гудеріана. Звичайно, коли настигли наші кінні частини, коли примчала й артилерія і вже за переправою кінчали ворожі залишки, то я не брав участі. Ми ж — танкісти.. Я розшукав свій танк і дещо почав таки гасити, щоб хоч потім можна було відремонтувати. Адже шкода машини та й неприємно, що тебе підбили. Дістав я трофейний же так! тягач і витяг свій танк, приволік аж до нашої бригади.

І відчув, що голодний. А була всього-на-всього тільки добра пора косарського сніданку.

II-IX-41 р.

3. ТАНКІСТИ

— «Три танкіста, три веселых дру-уга...», — зовсім вільно й несподівано розпочав Матюшенко. Становище екіпажу не було з веселих, і навіть улюблена пісня танкістів скорше здивувала баштового стрільця Семена Федорця. Він різко перебив спів Матюшенка:

— Та тихше ж, лейтенанте, ну його к чорту!

Іхнього бойового друга, новісіньку машину, підбито бомбою з фашистського літака. Стоїть танк шкереберть майже над десятиметровим урвищем від авіабомби. Праву гусеницю з провідним колесом зовсім відірвано, мотор захлинувся і став. Ні велике щастя, не розірвало мотор, не вибухнуло пальне, не детонували боеприпаси.

Екіпаж на чолі з лейтенантом Матюшенком пережив кілька неприємних секунд, коли танк рвонуло й перекинуло, як хисткий човен на розбурханих хвилях. Ледве видерлися через увігнутий люк на повітря, досі ще заповнене хмарою гарячої пилюги й диму. А над головами гула фашистська гадина — літак. Поблизу тривав жорстокий бій кулеметів і мінометів.

Танкісти змушені були залягти у воронку від бомби. Фашисти помітили, як вони вибиралися з танка і раз-по-раз пригощали їх кулеметним шквалом з літака.

— Чорт!.. По живих людях стріляєш! Чи повилазило, не бачиш?

Товариші засміялися. Жарт Матюшенка в таку хвилину підняв їх настрій. Федорець, не знати для чого, склав руки рупором над устами, неначе танкова переговорна трубка, і гукнув:

— А що, лейтенанте, якби піти спробувати нашу гармату?

Матюшенко навіть голови не повернув на той крик. Пальці загородив у густу свою чуприну і сам собі поскаржився:

— Становище ж... у три господи, створилося. Хоч бери та й танцюй... Піди, Федорець, у танк по гранати. Твоею гарматою тепер хіба що горобців лякати..

— Я про кулемет говорю, лейтенанте. Спробувати, га?

— Иди, виконуй наказ!

Федорець половз до танка. Ворожий літак ганяв кудись над лісом і знов повертав до танкістів. Наближаючись, неодмінно знижувався і мстиво строчив з кулемета на екіпаж у воронці.

А на шляху, десь за лісом, гриміли ворожі танки.

В якому напрямку йдуть — ніхто не знав, але вухо танкістів угадувало навіть тип танків противника.

Матюшенко стежив за Федорцем, аж доки той пірнув у танк через погнутий люк башти. Потім відвернувся. До танкового гуркотіння нервово дослухався, а очима стежив за літаком. Він майже зникав за лісом, потім гудіння переходило в гарчання на крутому віражі, і скоро знов з'являвся той же літак, спускався на бриючий політ. Уже видно було обличчя фашистів у літаку. Здавалося, що вони злорадо всміхалися, дістаючи неймовірну насолоду від безкарного розстрілювання беззбройних радянських танкістів.

З фігурного віражу фашистська машина ніби падала просто на приплюсклих у воронці танкістів. Повітря свистіло й завивало нервуючим виттям, як вне голодний хижак, зачувши запах крові.

Матюшенко ще раз клацнув з порожнього пістолета і злісно відкинув його геть. Сам намагався вгрузнути в землю. А ворожі кулі свистіли, плюхалися поруч.

— А ти, собако, спустися — поборемося, — гукнув Матюшенко, погрозивши кулаком у повітря.

Неначе та погроза гаслом стала. Як грозивий грім, затріщав важкий танковий кулемет над урвищем-воронкою. У першу мить важко було добрати, хто і звідки стріляє. Над ямою враз запанував цей страшний тріск. Не тільки кулі, а, здалося, і кулемет, і самий стрілець у страшому шалі понеслися назустріч стрімкому фашистському літакові.

У ту ж мить хижак, неначе йому хто підрізав бравуючий віраж, заревів мотором і круто полинув угору. Та тільки мить одну тривав той ривок угору. Мотор захлинувся і вмовк. Машина з тією ж силою вломила літ і пірнула в катастрофічне піке. Над головами в танкістів промайнув літак і зашився в землю, буквально за сотню метрів від них. Вогонь і чорний дим, а потім звук пекельного вибуху довершили цей страшний останній літ фашистського літака.

Матюшенко зрозумів і обернувся до свого перекинутого танка. З люка важко видирався Федорець, а з цівки кулемета димком випарювалася його завзятість.

— Скільки? — гукнув до нього Матюшенко.

— Вісімнадцять патронів, лейтенанте. Шкодную, що на половині не спинився. Для такого стерва досить було б дев'яти.

— Конешно, стрілець, розщедрився...

Матюшенко біг назустріч Федорцеві, обнімав його, потім підскочив і пішов навприсядки, сам собі приспівуючи гопака.

Аж тепер і він, і танкіст зрозуміли, що в перекинутому танку їхній кулемет стримів угору під великим кутом, як зенітний. Кулемет не міг робити великих рухів, сектор обстрілу мав недостатній у цих умовах. Стрілець-танкіст умить оцінив зенітні якості такого кулемета й надживав, поки ворожий літак потрапить у сферу його вогню. Від стрільця залежало влучити хвилину, коли саме натиснути на спускові механізми.

Федорець улучив. Вісімнадцять його смертоносних куль потрапили в самісіньке серце ворога.

4. БУЛГАКОВ

Світанок надходив. Крізь дощові хмари продиралися невидимі промені, і на землі, навіть у лісі, ставало відніше. Вітерець устиг обтрусити росу з віт, приємно продирав крізь дерева, неначе на прогулянку забрів у діброву.

Кулеметник Булгаков осиринувся навколо: на діброву, з якої вийшли, на товаришів, на порожнечу поперед себе, звідки має наступати ворог. Хтось невиразно запитав чи просто переказав недавнє запитання командира:

— Завдання ясне?

Булгаков не був певен, що запитання до нього звернено. В таку хвилину важливо почути голос товариша. Не замислившись, відповів:

— Завдання ясне, як десь. Спробуємо не пропустити...

Всі троє зрозуміли, кого саме збирається кулеметник Булгаков не пропускати тут. По всьому узліссі, аж до бслота й очеретів, розташувалися ще кулемети всього підрозділу. Про це знав і Булгаков. З природи він — уперта людина, ніколи не зважав на сусідів. Був певен, що вони є поруч, як існує він із своїм кулеметом поруч своїх сусідів.

Почався гарматний шквал ворога. Так попереджав і командир. Булгаков чекав кінця шквалу, такий же зосереджений, замислений. Про що думав — невідомо.

Потім умовкли гармати. Неначе відгомони громів, прокотилися вздовж фронту аж до боліт і очеретів і завіміли. Тоді на зміну їм заговорили гвинтівки, автомати, міни. Німці пішли в наступ.

Ледве вгледів Булгаков у сивій темряві ранку ворухливі силуети. Не помітив, чи стріляли сусідні кулемети — він був надто зосереджений на своєму завданні. І заговорив його кулемет. Жвавіше заворушилися силуети спереду. Ворушилися і зникали, а Булгакову гаряче ставало біля кулемета. Рвалися навколо ворожі міни, огортали вогнем і землею, тьохкали кулі над головою. Раз-по-раз фашисти з'являлися в полі зору кулеметника, немов дражнилися.

Жорстоко карав Булгаков їх за те. В напруженій фантазії йому здавалося, що він чує, як розпалені кулі його кулемета, просвистіли на осзіженому ранком просторі, дошкульно пронизують ворожі груди. В тумані завзяття не збагнув, що він уже лишився сам біля куле-

мета — товаришів убито. На околицю лісу лишився тільки його кулемет — сусіди відійшли за ліс. І про це не догадувався Булгаков. Він мав боротися проти ворожого наступу і боровся.

— І куди преться гадюка? — цілком щиро дивувався відважний кулеметник. На мить заспокоювався, наджив, доки ворог наблизиться до 100—150 метрів, і методично вклучав у дію кулемет. Жахіті наслідки цієї методичності вмиг розганяли вперту банду фашистських солдатів. Десятками трупів своїх вони платили за нерозважну впертість, тікаючи під укриття від одинокого радянського кулемета.

Булгаков таки нарешті зрозумів, що він сам. У хвилини перепочинку чув стрілянину далеко позаду себе, праворуч. Побачив трупи своїх напарників і ціяково знизав плечима:

— Тю ти, чорт бери!.. — голосно подумав, — А, виходить, серйозне діло.

І знову прилягав до кулемета, знову чергами куль розсікав повітря, світанок і необережні голови з фашистських колон.

Становище, справді, з кожною хвилиною ускладнювалося. На кулемет Булгакова вороги звернули увагу. На нього йшли колони, ригали міномети, тріскотіли автомати. Це був дивовижний двобій єдиного радянського кулемета з цілою ворожою частиною. Ще кілька разів мотоциклісти хотіли прорватися до лісу шляхом, який прошивався кулеметом Булгакова. За мотоциклістами, на очах у Булгакова, спробували те саме зробити піхотинці з автоматами, з мінометами. Спробували і просто нападати на нього. Щоразу немов цілою стіною куль відганяв їх Булгаков і замовкав. Десятки вбитих ним і поранених вкривали поле бою.

Тоді знов стала до дії фашистська артилерія. З кількох гармат ударила по Булгакову. Довелось умовкнути на довший час, аж доки розмовляли гармати, колупали навколо землю ворожі снаряди. Піхота сміливіше прорвалася вперед, будши певна, що радянський кулемет назавжди замовк.

А Булгаков притаївся й чекав. Навіть устиг перерахувати, скільки їх скосить перша навальна черга, і сміявся щиро, розкотисто сміявся, коли, застукані ударами, фашисти падали, розбігалися, як дикі звірі. Дальшим

снарядом відкинуло Булгакова геть від кулемета і тяжко його оглушило. Але кулемета не пошкодило. Очунявши, він дістав кулемет і під страшною бурєю гарматних вибухів переповз до найближчого переліску.

Шаленою гарматною стріляниною була перекопана земля. Її кидало в повітря на рівень з дібровою. В повітрі мішались і земля, і жито, і кущі дерев, і каміння в одну хаотичну лавину.

І коли після такого гарматного вогню на нову хвилю наступаючих ворожих військ ще з більшим завзяттям заскреготав кулемет Булгакова вже з іншого місця, наступаючі в безупинній паніці кинулися тікати, хто куди міг. В радянському кулеметникові на цей раз уже лякала їх якась диявольська сила. Не міг фашистський солдат припустити, щоб звичайна людина без диявольського наслання так трималась.

Булгакову дали спокій. Не надовго, на кілька хвилин. Потім знов ще шаленіше ударили гармати. Цього разу снаряди вибухали на широкому просторі. Оглушений Булгаков ледве розрізняв невпинне гудіння в голові від гудіння вибухів. Але очима бачив, що робилося, і по двигтінню землі відчував силу вогню. Озирався, відповз за дальній кущ, обираючи, куди б перебратися з кулеметом. Снаряд таки ударив поблизу і кількома чавунними осколками потрошив кулемет на шматки.

— Товаришу Булгаков, — жартома гукнув сам до себе відважний кулеметник. — Займай, браток, зручніший рубіж...

Вперше зрозумів і здивувався, що не вчув власного голосу. Тільки озирався на зіпсутий кулемет і поповз в очёрети, до берега річки. За річкою, напевне, була його частина.

Фашисти казилися. Разом з гарматною стріляниною околицю поливали кулями, а потім ще й ручними гранатами. Потім замовкли, хоч Булгаков уже давно мовчав. Навалою кинулися до діброви, шукали радянського кулеметника на розораній снарядами ниві, в переліску. Ламали, топтали в ріллю рештки нестрашного тепер кулемета Булгакова. Безсилля помсти доводило їх до божевілля.

А Булгаков сидів у осоці, сховавшись у воду аж по очі, з дивовижним спокоєм стежив за ворожим бешкетом і байдуже сміявся...

...Аж уночі він перебродив річку, розшукуючи свою

частину. Глухий, мокрий, зморений. Замість відправки в госпіталь, зажадав тільки дві чарки горілки і добре поспати.

А четвертого дня по тому уже сидів з новим кулеметом. Такий же зосереджений, замислений. Поволі проходила його оглуха, нові оточували товариші біля кулемета.

І світанок надходив знову. Тепер не оборонятися, а наступати вирушав Булгаков.

1941 р.

5. ГАМАЮНОВ

Серед нечисленних фронтових фотографій одну я зберігаю з особливою повагою. Червоноармієць Муся Гамаюнов, сфотографований на цій картці в нашій групі, хвалився, що це — перша його фотографія за двадцять років життя. Кілька разів я заставав його у вільні хвилини з фотографією в руках. На звороті фото двома мовами написано адресу родичів, але — не надіслав.

Він недавно з'явився в нашій частині, прибув разом з поповненням. Коли прибув у підрозділ і вітався із своїми майбутніми співдрузями боїв, здавалося, що оце тільки повернувся після нетривалої розлуки з ними. Непаче зроду він був тут свій і вже разом з нами переживав минулі невдачі у відступі з України, разом з нами радів успіхам підрозділу, хоч участі в тому ще не брав. Гамаюнов мав двадцять років, але на вигляд здавався дитиною. І літні червоноармійці дружньо взивали його синком.

Вночі ми не спали. Розвідка донесла, що фашисти знов готують атаку. З досвіду знаємо, що вони поночі не люблять воювати, але стережемося.

Літня ніч коротка. Неначе ранок починається зараз же на заході сонця. Погасло на одному боці горизонту, а відблиском уже запалило другий. Тоді кумедними шарами різнилося небо, здіймалося, немов світанок роздирмав його, як гумову кулю.

І в сірому світанку гітлерівці почали. Почали несподівано, бо ми чекали спершу гарматної прелюдії. До цього звикли за попередні місяці війни. За гарматами повинні піти танки. Пучки гранат, протитанкові пляшки лежали у нас під руками. А гітлерівці пішли на нас

своєю «психічною» атакою. Без єдиного пострілу підвелися на протилежному горбі і пішли вниз через широку долину.

— Боїшся, Гамаюнов? — питали бійці, не відриваючи очей від густих ворожих колон, що ритмічно коливалися під звуки барабанів, вигиналися, змінювали контур уздовж лінії наступу.

Гамаюнов не зразу відповів. Для нього поведінка ворога справді здалася страшною. За першими шеренгами з-за горба виринули другі. Коли перші ритмічно гойдалися вже внизу, проходячи висхлі луки, другі починали спускатися в долину, а на горбі зводились і виступали треті. І ханався Гамаюнов за гвинтівку, а коли не давали стріляти — за голову руками брався.

— Боюсь... — щиро признався нам Гамаюнов.

— Будеш виносити поранених, товаришу Гамаюнов, — звелів командир роти.

— Єсть, виносити поранених, товаришу лейтенант.

Перша встрожа колони пішла вже на взгірок, який ми займали. Уже чітко видно було кожного солдата. І тут ми побачили, як на них діє наше абсолютне мовчання. Вони озиралися на командирів, збивалися з барабанного ритму, а дехто просто падав від надмірного психічного напруження.

Наш перший залп зосередженого вогню, як блискавка, змів колону. Разом з пораненими і вбитими падали всі, навіть офіцери. Тільки потім знову схоплювалися і вже без «психічних» дурниць бігли, безладно стріляючи в наш бік. А бігти на горб було не легко. Бігти проти густих роїв радянських куль було ще важче.

Гамаюнов радісно закричав, коли побачив, як дрібні рештки першої колони кинулися втікати.

Та їх зустріли другі колони. Вони поспішали. Заговорили їхні кулемети, автомати. Ми не припиняли зустрічного вогню, але фашисти почали бити по нас мінами. З кожною хвилиною бій розгорявся, як сухий хмиз на вітрі. У нас з'явилися поранені.

Гамаюнов старанно підбирав тяжко поранених і виносив їх за горб, здаючи санітарному загонові. Назад повертався з такою швидкістю, неначе пораненого він лишив десь тут, поруч. Весь мокрий від поту, з зосередженим виразом забирав поранених і зникав. Гамір бою,

свист куль і вогненні стовпи землі від мін зникли з уваги Гамаюнова. Його турботою були поранені.

Уже зовсім розвиднилося. В багатьох місцях бій перейшов у рукопашний поєдинок. Ворожі колони намагались охопити нас з лівого боку. Поливаючи мінами центр, щоб не змогли ми перекинути допомогу товаришам зліва, фашисти кинулися в обхід. Єдина наша надія була на легку батарею, що мала ось-ось прийти і з прямої наводки розгромити ворога зліва від нас, задущити його мінометами.

Гамаюнов повертався до нас і наткнувся на тяжко пораненого командира. Командир ледве спромігся наказати:

— Кидай мене. Негайно сповісти, що противник з'явився ось праворуч, гармату свою встановлює... Він знищить нашу батарею...

— Єсть, товаришу командир. — відповів Гамаюнов, але командира не кинув. Той уже був непритомний.

З неймовірним зусиллям приніс і здав командира. Щоб доскочити до нас, на місце бою, і передати наказ командира, Гамаюнову потрібно було кілька хвилин. А він уже помітив гітлерівців з гарматою. Вони самотужки перетягли її праворуч через рідку вільшину, непомітно протягли ярком і зараз метушилися біля неї, встановлюючи на горбі біля ярка. В густій меліоративній посадці акації, навпроти них, на віддалі двох кілометрів по узліссю, розгорталася наша гірська батарея.

Гамаюнов у відчай приймає якоесь своє рішення і зникає в ярку. Буквально через хвилину він майже на очах у ворожих гарматників переходить з цього ярка в той, що з нього гітлерівці витягли свою скорострільну гармату.

Біля гармати метушилося шість чоловік. Снаряди до неї ще лежали в ярку, за півсотні кроків. Гамаюнов присів біля залізних «чемоданів» із снарядами і в ту ж мить в упор заколов ворожого гарматника, що прибіг за снарядами. Заколов і відкинув геть. У грудях бушувало серце, піт заливав очі. Від напруженої затримки дихання Гамаюнов синів і відчував, що захлинається. Другий гарматник наскочив несподівано і побачив Гамаюнова. Коли б устиг крикнути, зірвав би весь план героя. Та солдат повернувся, щоб тікати, і тут же впав, як сніп, відкинутий багнетом.

Біля гармати лишилося четверо. Гамаюнов їх уже не чекав. Сам схопив «чемодан» з снарядами і, пригинаючись до землі, як робили й гарматники, побіг до гармати. А їм було ніколи. Вони чекали снарядів і хапалися на бігу взяти з руки в Гамаюнова «чемодан». А Гамаюнов, навіть не замахнувшись, пронизав багнетом одного, а потім і другого ворожого гарматника.

Тільки двоє з шести побачили перед собою свого страшного противника. Та їх уже було тільки двоє. Гамаюнов не ховався. Рвучким стрибком перехопився через наведену німецьку гармату і з усього розгону не тільки прикладом гвинтівки, а й своїм власним тілом на смерть ударив у груди ошелешеного гітлерівця. І сам упав. Та то було удаване падіння. Багнет останнього живого ворога пропизав повітря, де мав бути Гамаюнов.

На допомогу йому вже бігли санітари. Але допомогти він не потребував. Гарматник з розгону поточився і мусив спертися власним багнетом об землю, щоб не впасти. Не витягаючи багнета, лишив його в землі. Він бачив, що Гамаюнов, сидячи, цілиться йому в голову.

Постріл немов у порожнечу. Та друга куля Гамаюнова дістала й цього шостого гітлерівця, перегородила йому шлях до провалля.

Як салют героєві, прогрімилі перші постріли нашої батареї з-під ліска. А Гамаюнов зустрів санітарів і разом з ними спустив ворожу гармату в глибокий яр.

Запекла атака була відбита. Фашисти сподівалися на підтримку своєї скорострільної гармати і, неначе вода, ринули на нас зліва. Кількома прямими ударами наша батарея змусила колони противника залягти. Батарея перенесла частину вогню на міномети. І це вирішило наслідки двогодинного бою.

Дружною контратакою ми вибили ворога з балки і загнали його геть за горб.

В окопах противника невігідно було спинятись. Ми знову відійшли до своїх. Ні пострілів, ані галасу у фашистів. Та ми й самі відчували велику втому. Деяких товаришів недолічилися. Тяжко поранений командир лежав у ліску і чекав відправки.

— Де Гамаюнов? — поцікавився командир.

Тільки тоді ми помітили його відсутність. Санітари розповіли про вчинок Гамаюнова біля ворожої скоро-

стрільної гармати. Бачили, що пішов він на гору, просто у вир рукопашного бою.

Пішли шукати. На горбі знайшли пораненого в обидві ноги зв'язківця. Він розповів:

— Гамаюнов був унизу, коли на мене напало біля двох десятків німецьких солдатів. Вони поспішали до ярка і, побачивши мене з телефоном, захопили в полон. Ні оборонятись, ані зіпсувати зв'язок, ні попередити я не спромігся — так несподівано вони наскочили на мене. Мене схопили кілька рук і кинули на землю. Потім взяли за ноги і поволокли за собою.

Раптом я почув постріл, і один, що волочив мене за ногу, брьохнувся мертвою поруч мене. Я рвонув другу ногу. Здалося, що на фашистів наскочив наш підрозділ.

«Я врятований», — промайнуло в голові. Схоплююсь і чую:

— Скоріш до телефону! Сповісти наших, а я затримаю...

Я впізнав голос і східну вимову Гамаюнова. Нікого не встиг побачити, бо кинувся в ту ж мить виконувати наказ. Але не добіг. Кілька пострілів тричі прострелили мені обидві ноги і я впав... Упав і чув, як той самий і єдиний голос залунав, пересилуючи стрілянину навколо:

— Ура-а!

Потім умовкла стрілянина. Корчачись від болю в ногах, я повернувся і побачив, що Гамаюнов сам б'ється з двома десятками фашистів. Власне, я не бачив Гамаюнова. Я чув його голос і стрілянину, а перед очима, наче в тумані, падали на землю ті, хто вже не міг рухатися...

Трохи віддалік від зв'язківця, в пологій балочці, ми натрапили на рештки сумного бойовища.

Гамаюнов, мертвий, лежав у центрі. Навколо нього лежало одинадцять убитих кулями гітлерівців, двоє з розтрощеними, мов довбнею, головами, і троє — заколотих багнетом. Ще один, двічі проколотий, з пораненими руками внизу. Від Гамаюнова до нього — слід крові. Другий слід привів аж униз, на пожовклу луку. Там лежав сімнадцятий ворог, прострелений Гамаюновим у груди. Обидва ці поранені ще намагалися повернутися до своїх. але рука у Гамаюнова була важка. Не дійшли...

У Гамаюнова були вистрелені всі п'ять патронів, а багнет на гвинтівці зігнуто. Не інакше, як стріляв він

ворога в тісному колі, в упор, і низав, прошивав кулею кількох зразу...

Фото Гамаюнова тепер я ще пильніше зберігатиму.

Північний Донець.
1942 р.

6. СЕМЕН БІЛЯВЕЦЬ

Затихла гарматна канонада. Вже й кулеметну перлову тріскотняву замінили економними пострілами з гвинтівок. А потім і вони почали вщухати.

Тоді загриміло за річкою «ура». Прокотилося по мерзлому Дінцю і довго ще лунало за крутими його берегами, в засніженій гущавині прибережних лісів, поміж хатами села, яке для зручності назвемо Придонецьким. Бійці Червоної Армії пішли багнетами очищати село від чужинської погані.

З того й почався день. Діди, жінки і діти вибралися з льохів і ям. Вони вже чують голоси, чують рідну вимову українських і руських бійців. Вони аласними очима спостерігають страшні бойовиська на вулицях, біля хат, ва городами. І кожна жінка, навіть кожна дитина чи старий дід, намагаються допомогти своїм воїнам у цій кривавій борні.

Галина Якименко довше затрималася в льоху. Відгомони «ура» тільки гудінням докочувалися до неї в землю, але й того було досить, щоб знати, що надворі ще «тісно» їй з її чотирнадцятирічним Колею. Спочатку лагідно вмовляла його, щоб зачеклав, не виривався з льоху. Потім лаялись почала, погрожувати. А він таки поривається, таки йде. Тоді стала просити, просто благати:

— Колю, не виходь, синку! Ну, чому тобі не почекаати? Якщо визволять, то й визволять. А то вискочивши, а там же фашисти. Або й куля яка... Літають же вони.

Не послухався, вийшов. І до хати пішов глянути, чи є ще в ній фашистські солдати. А Галина боязко визирала, стежила за ним — у матері свої турботи.

Визирає і раптом бачить, просто на її очах сусіднім двором перебігає червоноармієць і тут же таки падає поранений кулею.

— Колю! — майже істерично гукнула Галина, висунивши голову з льоху.

Але в ту ж мить, скорившись голосові глибоких материнських почуттів, вихопилася, навіть не згинаючись, побігла до пораненого червоноармійця. Біжучи, рвала підшивку з чоловічого пальта на своїх плечах. Дідові Семену крикнула, щоб зеду підніс, і, посадивши червоноармійця на колоду, почала швидко перев'язувати йому рану.

Поспішала, хапалася. Вона встигла побачити й того, хто поранив бійця. У дворі старого Семена Білявця не стояв ворожий кулемет. Солдати розбіглися від нього, кулемет мовчав. Але ось підбіг офіцер. Він заскочив з вулиці, нервово озирнувся на кулемет, щось закричав солдатам, вистрелив у червоноармійця і тут уздрів Галину. Молодиця почула гнівний оклик офіцера до неї. Таки поглянула, може чогось просить, а зброя ж у нього в руках. Та не зрозуміла, не кинула перев'язувати червоноармійцеві рану.

Офіцер кількома скаженими стрибками опинився біля неї. І не зчулася, як кулі з його пістолета одна по одній пронизали їй груди й голову. Третьою кулею просто в упор він пристрелив і пораненого червоноармійця.

Вулицями наближався гамір рукопашного бою. Поблизу, під тинню, біг боєць Петров. Він бачив, як товариші упрівали, пораючись біля фашистських гарматників під тинном. Поспішав їм на допомогу. І бачив усе, що діялось у дворі Семена Білявця. Бачив, як жінка з'явилася й підняла бійця. Бачив, як офіцер вискочив і розстріляв з пістолета жінку й пораненого. Петров ще більше прискорив біг.

А офіцер спочатку погнався за сином Галини Якименкової. Коля кинувся тікати поміж хатню і сусідньою повіткою. Поціліти його з пістолета на такій віддалі фашист не міг.

Та обізвалася вмираюча Колина мати. Ні до кого, просто застогнала, подавши людям останнє гасло життя:

— Ой, прокляті!.. Колічка-а..

І хлопець спинився, на офіцера глянув, пішов йому назустріч. Він мусив іти назустріч, бо там озвалася мати..

Си'янілий від крові, а чи збожеволілий від поразки, офіцер став, широко розставивши ноги. Пальцем лівої руки манив до себе хлопця. Ніби випльовував брудну,

завчену лайку, а правою рукою старанно цілився в голову Колі. Запаморочення, страх, жаль за матір'ю заворожили хлопця. Він поволі переступав ногами, йдучи вперед, назустріч смерті.

Біля колоди стояв старий дід Семен Білявець. Кілька років старий слабує на ноги, тому ходить з допомогою товстого грушевого ціпка з гостренькими пуп'янками сучків. Вираз очей офіцера, його рука, що твердо тримала при щопі пістолет, сказали старому все.

Поспішив, напружив старечі сили. Замахнувся, як замолоду, ледве сам устояв на хворих ногах, і вдарив офіцера по голові тим грушевим ціпком. Та так ударив, що ціпок на три шматки розлетівся. В руці лишився тільки коротесенький оцупочок.

Фашист навіть не похитнувся. Встиг поглянути на старого, зброєю махнути, і постріл, непотрібний і порожній, загубився десь у тому помасі рукою. В очах промайнуло запитання чи здивовання: що ж воно діється? Адже він чистокровний арієць, прийшов сюди, як барин, як пан. Він чекав і був певен, що всі оці Галини Якименчихи і Семени Білявці виявлять рабську покору і страх перед фашистською бундючністю.

Не чекав нічого іншого і не зрозумів дідового щирого вчинку.

Удар грушевого ціпка, як громом, зразив злого офіцера. Він мертвий упав, підібгавши під себе криваву руку з пістолетом.

— А бий тебе сила божа, стріляеш, собако! — промовив старий і руками ловив опору в повітрі. Коля підхопив його під руки і припав йому до стривожених грудей. Дід Семен важко дихав, тремтіло виношене, та ще не зношене тіло. Тремтіло не від страху, не з безсилля, а від священного гніву.

Почули постріл позад себе з вулиці. Озиралися. Недалечко впав убитий фашистський солдат, що десь з'явився й хотів помститися дідові за смерть свого офіцера. Куля червоноармійця Петрова перетнула його намір.

Дід Семен сперся ще й на руку червоноармійця, підійшов до колоди і сів біля мертвої Галини. Тільки тепер показалися на очах краплини сліз. Тихо вимовив:

— На дітей, скажені, кидаються...

с. Залиман, 1942 р.

7. ПОЛКОВНИК БІЛЮТІН

Завжди чомусь, коли починаєш писати нарис про героя, мимоволі вагаєшся: чи ж про ту людину слід найперше розповісти? Чи не пошукати когось іншого, такого особливого, про якого ще ніхто не писав, і показати його як зразок людини, громадянина, більшовика нашого часу?

А їх тисячі! Вони стають типовим явищем у нашій країні, народженій в живодайнім полум'ї 1917 року і вирощеній під дбайливим доглядом партії Лепіна — Сталіна.

Велика Вітчизняна війна висунула їх в авангард народу-героя, виділяючи і з них найвидатніших серед видатних. Як діаманти серед коштовних прикрас, вони сяють невгасимим сяйвом слави радянського народу. Вони — герої.

І це навіки, це — назавжди!

Кіндрат Васильович Білютін теж належить до тієї когорти славних. Він — полковник, яких немало виростила наша героїчна Червона Армія. Його нагороджено кількома бойовими орденами. Але і це майже звичайне явище серед полковників нашої країни, героїв битви за радянську землю, за її свободу.

І все ж саме про нього слід розповісти.

Так, Кіндрат Васильович — звичайна людина, громадянин країни Рад. Кіндрат Васильович Білютін вступив до лав партії ще на світанку радянської влади, в 1919 році. Довгий ряд літ він шліфувався у великій боротьбі нашої країни за соціалістичну індустрію, в боротьбі за соціалістичне сільське господарство, за безздатну армію.

На час лукавого нападу фашистської Німеччини на нашу країну товариш Білютін мав звання майора. Ще в 1919 році він рядовим бійцем, новачком у партії, брав участь у боротьбі проти адмірала Колчака. Відтоді й розпочинається його військова служба. Уже в 1921 році, нашвидку скінчивши піхотні командні курси в Симбірську, він пішов на польський фронт командиром взводу. Тоді ж уперше був поранений: чотири кулі з черги кулемета в груди, одна в бік, і ще одна в коліно. Ці шість перших ворожих куль, що замірилися на його молоде життя, назавжди запам'яталися йому. А як

прагнула юнацька душа до всього передового в оновленій державі! Як жадалося всього себе віддати народові, щоб звести його на ноги, вирвати з віковичного, безраднісного животіння в царській Росії. Задля того пішов на заклик партії, ледве збагнувши її мету. Віа був спадховим наймитом з наймитівської родини.

Шість ворожих куль ще більше підсилили любов до батьківщини. Вони ще дужче запалили в серці ненависть до ворогів радянського народу. Відтоді ж він посправжньому відчув себе солдатом і командиром Червоної Армії і назавжди пов'язав свою долю з її долею.

В грудні 1941 року товариш Білотін вперше на полі бою здівався з німецькими фашистами. І це сталося вже під Москвою. Душа кров'ю обливалася від свідомості, що за такої безмежної широчини нашої країни захищати її доводиться при самім серці Вітчизни, біля Москви. На цей же час він мав відомості, що його рідний син уже дістав тяжкі поранення в боях.

Окрема частина, якою командував Білотін, складалася майже поспіль з ташкентців, здебільшого — з узбеків. Це були як ніби на вибір дужі, грамотні люди. За кілька місяців перебування в армії звиклися, зжилися із своїм командиром. Маючи чималий досвід організаційної роботи в частинах, Білотін зумів згуртувати бійців і командирів своєї частини в боездатний колектив. Він з обличчя знав кожного свого бійця, по-різному любив їх і виховав у них довір'я до себе і безмежно високу любов до батьківщини.

Ці якості в бійця Червоної Армії він вважає за основні для того, щоб той добре вчився, сміливо йшов у бій і перемагав. Він ставить високу вимогу перед командиром у бою, — отже, і перед собою, — безумовне і досконале знання ворога.

— Війна, бачите, нині пішла незвичайна, — розмірковує полковник. — Колись було протівники на війні шукали один одного, щоб здибатися на ратнім полі, поміряться силами. А тепер он ховаються, обходять, хитрують, технікою відгороджуються. Не вміючи воювати, не знаючи ворога, просто не берись воювати. Людей згубиш і країні не пособиш. Характер протівника треба знати, — закінчує він.

І будиши вірним цим своїм настановам, Білотін під селом Чернево, навіть у резерві командування, не слів,

склавши руки. Тривали жорстокі бої за це село. Вісім днів билися наші частини, щоб вибити противника. І мов наказало — з місця не зрушили. Всіляко пробували наші командири, а все не виходило. Німці щоразу вгадували їх наміри і завжди випереджали їх.

Але на дев'яту добу наказано Білютіну змінити виморені за вісім днів боїв підрозділи і таки відібрати село. А він же й придивлявся до боїв за всі вісім днів, він же цікавився даними розвідок. Характер ворога вивчав!

Тривав нестерпний холод. В лісі лежали товсті шари снігу. Замість окопів позиція мала ледве незначні ямки. Противник, привчений до восьмиденної методичності в становищі й у боях, прогавив зміну частин. Саме цього й сподівався Білютін, вивчивши ворога. І це було потрібне полковникові.

Ні хвилинок не гаючись, полковник викликав охочих кулеметників до себе. Зібралось кілька молодих і спритних узбеків. Вони відчували наближення серйозного моменту, збуджено чекали наказу свого любимого командира.

— Так ось що, товариші: треба обдурити ворога і до ранку захопити Чернево...

Розподіливши ролі, він звелів кулеметникам повзти вночі до села з кількох напрямів і безупинно палити з кулеметів. Узбеки поповзли. І не далі як за тридцять-сорок хвилин з усіх боків села почалася шалена кулеметна стрілянина.

Було ще зовсім рано. Враження кулеметної стихії навколо підсилювалося ще абсолютною темрявою морозної ночі. Неначе розверзлося небо, всі громи прорвалися на землю і всю темну ніч заповнили кулеметним сказом. Фашисти нічого схожого не чули за вісім днів боїв, і панічний страх заволодів ними. Солдати думали тільки про порятунок, як худоба в палаючій оселі. Пізно було й офіцерам шукати розгадки, засилати розвідку, коли противник затискав у вогняне кільце село Чернево.

І довелося їм поквально тікати з села, відходити на інший рубіж. А село на ранок зайняв Білютін, не втративши при тому жодного чоловіка.

Поруч, за село Середу, бився корпус кінноти. І цей гострий бій теж надміру затягся. Треба було й тут якимось чином «освіжити» справу, несподіванкою змінити затятий стан бою.

Білютіну було наказано допомогти кіннотникам, обійшовши ворога з тилу. Але ж обійти — означало взяти хутір Холмець, що являв основну флангову оборону німецьких військ у селі Середя. І знов, розміркувавши, Білютін заслав п'ятьох снайперів у той хутір. І тут, як і під Черневим, узбеки охоче поповзли вночі до хутора. Точно виконуючи наказ командира, вони зайняли зручні місця, призначені заздалегідь кожному, і, ледве почало на світ благословлятися, розлочали свою снайперську справу. Протягом ранку, доки фашистські офіцери розшопали, що сталося, снайпери Білютіна без єдиного промаху підстрелили близько восьми десятків солдатів. Наслідки, яких навіть сам Білютін не сподівався.

Перелякані, збиті з пантелику гітлерівці, кидаючи зброю, навіть одяг, безладно тікали з хутора. У них на плечах Білютін зайняв хутір, добиваючи втікачів. І цього стало цілком досить, щоб фашисти, відчувши загрозу, негайно ж відійшли і з Середя.

За ці прекрасно задумані й блискуче виконані операції Білютіна й нагороджено бойовим орденом Червоного Прапора.

Але особливо він показав себе, як адумливий, сильний командир у боях на Південно-Західному фронті під час зимової кампанії 1942-43 року, беручи активну участь у наступі Червоної Армії від Дону до Північного Дінця. Ще в серпні 1942 року полковникові Білютіну довелося готувати для себе позиції, з яких пізніше сам же він і починав наступ. Раз переправившись за водний рубіж, Білютін уперто вистоявав свої позиції, відбиваючи жорстокі атаки німецьких танків.

Аж ось і осінь заступила літо. Німці не припиняли своїх атак, весь час непокоючи Білютіна. А то вирішили остаточно кінчити з ним, прогнавши знову за водний рубіж, звідки й прийшла частина полковника. Підтягнувши на допомогу собі досить-таки пошарпані угорські дивізії і мотобригади, ворог спрямував свій головний удар прямо на Білютіна, бо відчував саме в його особі найбільшу собі загрозу.

Шість днів тривав тяжкий, кровопролитний бій. Зазнав відчутних втрат і полковник Білютін. Але фашисти за ці дні боїв проти нього лишили на полі бою понад десять тисяч трупів, і зрештою присмирніли, оконалися для затяжної оборони. А Білютіна це не занепокоїло —

відступати, чи лякатися противника він не думав. Свідомість священного обов'язку і добра підготовка бійців та командирів, напрочуд вміле керівництво ними та цілковита обізнаність про ворога, а до того ж і вправне відбивання його скажених атак, — разом це все й забезпечувало перемогу полковникові-більшовику.

І знов зима настала. Сувора, степова зима донська. Гітлерівське командування старанно розсидало в частини найновіші інструкції, як уберегти носи від морозу. Фабрики виготовляли й розсидали солдатам відповідну мазь з виразною етикеткою про те, як вона чудодійно уберігає носи і вуха від російської зими. На фронті прибували цілі ешелони солом'яних ерзац-валянків. Навчені вірити в чудо мазей і інструкцій, гітлерівські солдати відморожували ноги в ерзац-валянках, відморожували руки. Гітлер заспокоював їх, обіцяючи буквально днями закінчити війну і дати теплі квартири, а командування Червоної Армії наказало своїм військам саме тепер наступати, наперекір зимовим стихіям, морозові і чванливим гітлерівським погрозам.

Вночі полковник Білютін, разом з вітрами і морозами донськими, вдерся в зайнятий противником населений пункт Мاستюгіно. Приголомшлива раптовість допомогла йому блискавично справитися і стати господарем Мاستюгіна. Але в тилу в нього, в хуторі Веселий лишилися фашисти, там проходила їхня лінія оборони. І довелося — здавалось би зовсім просто — повернути назад і щосили вдарити в спину ворожій лінії оборони. Це було зухвальство спритності, впевненості й сили! Удар був запсдіяний так точно, що міцна довготривала лінія оборони гітлерівців мов ураганом руйнувалася. Вони панічно тікали з Веселого, підставляючи під нищівний вогонь свою живу силу й техніку. Руйнувалася бодей якась система військового ладу й керівництва. Це був прорив!

Так стався знаменний прорив Білютіна на Полтаву...

Але чи не найбільш показовою, ба навіть типовою для відважного воїна-більшовика, є його безприкладна в цій великій Вітчизняній війні оборона Таранівки, що мала стримати погрозливий удар гітлерівців на Харків повесні 1943 року. Війська Південно-Західного фронту дістали категоричний наказ припинити контрнаступ, відбити жорстокий наступ гітлерівських свіжих резервів.

Це було на самому початку весни в північній Україні. Розтавали глибокі сніги, створювалися непролазні багна на шляхах, а мерзла ще земля ніяк не давала можливості окопатися. Пронизлива вогкість проймала холодом аж до кісток крізь промоклий одяг, а біліцві доводилося лежати в калюжах розмерзлої твані.

Таранівка простяглася майже на рівнині понад полотном залізниці на кілька кілометрів. Відповідальні ґрунтові шляхи схрестилися в селі. Вся величезна армада німецьких наступальних танків, самохідних гармат і бронемашин грізно посувалася саме цими шляхами.

Та чи ж йому, бувалому в бувальцях полковникові, не зрозуміти вирішального значення цього пункту оборони в загальній стратегії Південно-Західного фронту! Сам пішки виходив ці кілометри простору навколо Таранівки. Сам установлював кожен гармату, яких мав для оборони надто обмежену кількість. Сам перевіряв у кожного бійця, чи ж знає він своє бойове завдання в цій вирішальній обороні Вітчизни.

На центральному напрямку німецького удару полковник поставив славнозвісний взвод героїв лейтенанта Широніна.

Відходячи від широнінців, полковник затримав руку лейтенанта в своїй. Трохи псмовчали, едивляючись в глибину рівної далечини степової України, звідки ось-ось налетить грізний шквал фашистських танків. Перший заговорив Широнін:

— Нічого, товаришу полковник, вистоїмо. У мене тут є хлопці з неабияким морським гартом. Доки ми тут, гітлерівці не перейдуть через залізницю.

— От про це ж я, Петро Миколайовичу, і хотів ще раз вам нагадати. Вони не повинні тут пройти! Гоніть їх туди, на бездоріжжя. А я... якимсь то вже буду там з ними справлятися. Майте на увазі, Петю, що ви замикаєте ворота, через які може звалитися... катастрофа на деякі наші частини, а може й на весь фронт. Що довше ці ворота будуть зачинені перед ворогом, то далі відсутність небезпечна погроза, а може й зовсім її не стане...

Широнін усміхнувся. Ще мідніше потис руку полковника і по черзі переступив з ноги на ногу, витягаючи їх з рідкої, але тягучої твані.

— А то правда, товаришу полковник, що ворота. Куди ти їх обминеш, коли таке твориться під ногою,

під колесом. Постараємося зачинити наглухо... Малува-
то нас. Ну, та нічого. Тільки через наші трупи вони про-
рвуться. Але ж до того ми ще будемо живі! Постарає-
мося...

Так вони розлучилися. Полковник пішов, цілковито
переконавшись у надійній обороні біля залізничної будки,
де став на оборону лейтенант Широнін. З мерзлої землі
вставали деркачі брудного, дорідного, торішнього бур'я-
ну. За його умовним захистом сховалося кілька десят-
ків відважних широнінців, чиї імена запам'ятає Вітчизна
на всі віки.

Надійшов перший похмурий ранок цієї історичної
оборони. Ще з ночі було чути гуркіт моторів численних
танків і всієї техніки ударного кулака противника. На
світанку цей гуркіт пересилило ревіння. «юнкерсів» і
«хейнкелів», що налетіли на позиції полковника Білю-
тіна. Розвіявся ранковий туман, оголив ще не зміцнені
окопи оборони, які майже весь день безперестанку, об-
робляючи, громилли пікірувальники.

Потім з'явилися й танки. Як і сподівалися, танки об-
рали для свого нищівного удару саме позиції лейтенанта
Широніна.

І сам Широнін, і його підрозділ бійців-героїв чудово
розуміли наступні події. Зібралися навколо свого лейте-
нанта. Нічого йому не говорили, ні про що його не роз-
питували. Та він сам розумів, що мусить їм щось ска-
зати: утішати чи бадьорити, а чи холодно наказувати.
Не любив і не вмів багато говорити.

— Друзі!— сказав лейтенант Широнін.— Ідуть воро-
жі танки... Нам, гвардійцям, доручила Вітчизна оборо-
няти ці ворота і не впустити в них фашистської орди.
Згадаємо закони гвардійців... Так що ж, хлопці: не пу-
стимо, чи як?

— Не пустимо!— одноставно гукнули його бійці.

— Здраїмося в окопах, товаришу лейтенанте. А
тільки що... за борт з гранатним поясом під кіль фашист-
ського танка перший кинусь!.. — заспокійливо і впевне-
но вимовив колишній моряк Іван Вернигоренко.

І цю урочисту, хоч і малослівну присягу він виконав.
Фашисти для проби пустили спочатку один танк. 45-мі-
ліметрову гармату, додана підрозділові, обстріляла
танк. Але сталена потвора кинулася на гармату і, як
цяцьку з паличок, роздушила її. Сп'янілі від успіху тан-

кісти повернули на окопи широнінців. А за танком, десь з-за складок місцевості, виринали ще десятки таких же сталєних знарядь руйни й смерті.

Над окопом на весь замашний зріст звівся моряк Вернигоренко. Кілька гранат, киннутих ним та його друзями під танк, зняли стовпи багна, але танкові пічого занодіяти не змогли. Потвора грізно повзла, виригаючи море вогню з кількох кулеметів.

Тоді моряк коротко озивнувся навколо, неначе прощався з грязьким окопом, з милими друзями і з командиром. Поквапно і надто розраховано ткнув за пояс кілька протитанкових гранат і, вихопившись «за борт» окопу, не розмірковуючи, кипувся під гусениці танка. Ніхто не зміг слова вимовити, не то що спинити сміливця. Навіть німці в танку не дали ради вчинкові матроса. Стовп вогню й оглушливий вибух були похоронним салютом радянському героєві! Уламки металу й брудні душі ворожих танкістів змішалися в стовпі вогню й талого українського чорнозему та приношеного бушлата безсмертного радянського моряка...

Так один за одним умирали герої-широнінці, утримуючи міцно зачинений прохід—єдині ворота для німецьких бронійованих сил. Уже за перший день жорстоких боїв вони знищили на проході сім танків і дві самохідні гармати. Наступальний марш гітлерівців, їх пиха були збиті. Вони змушені спинитися. А спинившись... їм довелося простояти одинадцять днів на рубежі під Таранівкою, яку утримував Білютін, буквально спливаючи кров'ю. Обійти Таранівку означало безнадійно потонути в навколишніх болотах. А перейти її — це перейти через ощерену багнетами і сталінською волею лінію оборони червоних богатирів Білютіна. Ні того, ані іншого німці не зробили цілих одинадцять днів. Героїчний приклад широнінців запаливав бійців і командирів інших підрозділів. Кожен горбочок, оселя, навіть церква, ставали фортецею, що перегороджувала фашистам шлях. У кожному такому пункті билося гаряче серце більшовика Білютіна.

Широнінці майже всі загинули в нерівних одинадцятиденних боях з ворогом. Але воріт перед ним так-таки й не розкрили. Барикадою з підбитих танків, гармат і трупів перегородили доступ до воріт і наказали гітлерівцям ступити в них. А колишній московський робітник, червоноармієць В'юнников, перегукуючись з ши-

ронінцями, кілька днів з оточеної церкви затримував кулеметом обхідні групи фашистів, так і не пустивши їх у тил героїв...

Складне і надто відповідальне завдання — спинити ворога, не пропустити в обхід харківських частин Червоної Армії, незважаючи ні на кількісну перевагу, ні на техніку, — блискуче виконав полковник Білютін під Таранівкою.

За це й надано звання Героя Радянського Союзу двадцяти п'яти безстрашним патріотам-широнінцями!

За це ж зразкове виконання бойового завдання своєї партії і любимої Вітчизни полковникові Білютіну Кіндрату Васильовичу радянський народ надав звання Героя Радянського Союзу.

Так. Це герой. Проста, радянська людина, громадянин, більшовик.

*1 — 12-IV 1943 р.
Район Чугуїв — Печеніги*

8. ІВАН СИТОВ

Сталося це зовсім недавно, в неділю. Чудова літня пора стояла надворі. Десь аж у небі, ніби під сонцем, проривалися білі клапті хмар, на хвилину пом'якшивши міську спеку. На вулицях, на майдані Держинського крадькома проходили поодинокі харків'яни, що позасиджувалися в своїх кутках. Традиція неділі м'янула їх на сонце, на повітря, до півзабутих знайомих в іншому кутку міста чи в занедбану зелень міського саду. Часом вони сходяться до гурту і, ледве мовивши один одному слово, розходяться, озираючись, ховаються в рідному, як у чужому, місті. На перехрестях вулиць, під великими будинками чи в куці зеленого бузку завжди знайдеться чатующий гітлерівець-поліцай.

За довгий час невірницького життя в окупованому Харкові чудом уцілілі люди виробили собі особливу манеру життя, ходіння вулицями, манеру зустрічей і розмов. У них виробився особливий стиль страху зберігати своє життя, життя дітей і рідних. Ходили серед білого дня, неначе вночі, озираючись, як серед людодів. Зупинялися, щоб привітатись, тільки в якійсь щілині між будів-

лями або в чагарниках парку. Говорили пошепки, як змовники, короткими фразами, які потім самі ж розгадували довгий час, добираючи натяк чи пересторогу в сказаному.

Як і щодня, в цю неділю повітря над містом дрижало від гудіння літаків. Та раптом у те звичне гудіння ввірвався новий надсадний шум мотора, ввірвалися кулеметні постріли, постріли гармати. За два роки війни люди багато чого навчилися, багато чого взнали. Над Харковом почався повітряний бій — це кожному стало зрозуміло.

Над Харковом літає радянський льотчик, над містом своя, рідна людина, що прилетіла з вільної землі Радянського Союзу!

І звичка приховуватися, манера обережності — все зникло геть. Людина забула про лихо неволі, про поліційний терор. Жінки й діти, старе й мале полізли на вулицю, виходили на майдан, на пресвір, як ховрахи в безпечний час. Незважаючи на поліцію, не помічаючи її, гуртувалися, щоб подвоїти радість, щоб, склавши радість сотень уцілілих харків'ян, мати собі свято. Один одному сповіщали те, що кожен і сам бачив:

— Літак з червоною зіркою, клянусь, наш літак!

Люди напівмертвого страдника-Харкова яскраво відрізняли гудіння рідної машини від набрьдлого ревища фашистських літаків. Мужня боротьба однієї радянської машини з чотирма ворожими винищувачами викликала гарячий струм крові в жилах, змушувала радянське серце жвавіше битися, радісніше відчувати існування світу. Пригнічені люди Харкова знов відчули себе по-радянському, дихали повітрям на повні груди разом з людиною в червоних зорях, бодай одну лиш мить. Адже та людина тут уособила всю неосяжну матір-Вітчизну.

Вулиця Лібкнехта, вулиці Чернишевського і Пушкіна, Раднаркомівська й Госпітальна загомоніли привітальними окликами, радісним щебетанням дівчорі: — Наші прилетіли!

В одну мить на майдан Дзержинського повиходили з чагарників міського саду барвисті групи жінок і дітей. Тамуючи рухи серця, вони стежили за смертельною бійкою одного радянського повітряного солдата проти чотирьох грабжників з фашистського Берліна. З перехрестя

вулиць від будинків і з майдану сюрчали погрозливі застереження поліції. А їх ніхто не слухав у цю гостру хвилину сутички в повітрі, в цю урочисту мить свята в місті. Та й самі поліцаї надто були ошелешені такою зухвалістю радянського винищувача. Вони не зводили очей з місця бійки в небі і свистіли автоматично, як заведені ляльки. А над містом літав гвардії лейтенант Іван Микитович Ситов, гідний учень свого бойового командира, Героя Радянського Союзу Зайцева.

Вилітаючи з аеродрома, Ситов зовсім не сподівався розпочинати цей бій саме над майданом Дзержинського в Харкові. На бойове завдання він вилетів далеко від цього полеволеного окупантами міста. З ним вилетіли його три поплічники в боях за визволення Радянської України від загарбників. Вилетіли і згодом здибали двох «мессершміттів».

— Признаюсь, соромно було встрявати в бій чотирьом тільки з двома,— червоніючи, розповідав один з друзів Ситова, що вилітав того дня разом з ним.

Та Ситов розумів, що випускати ворога не можна, і подав команду на атаку.

Пара ассів зробила розворот, підкреслено показуючи свій переляк. Ситову здався цей розворот надто штучним, тут була прихована ворожа хитрість. І справді, за хмарами, куди сховалися два асси, лейтенант натрапив ще на п'ятьох, що вичікували необачного радянського льотчика, легкої поживи. Сили тепер змінилися — у ворога була явна перевага. Та бій розпочався. У повітрі Іван Микитович ніколи ще не відступав. Відтоді, як під Сталінградом минулої осені він збив першу машину противника в тяжкім, нерівнім бою, вселилася в нього тверда віра, що ворогові не треба показувати спину, хоч би і як він переважав кількістю. Не раз виходив Ситов один, як на кулачний бій, проти п'ятьох у повітрі. І жоден з них ще не похвалився перемогою над лейтенантом.

І тут зчинилася гаряча бійка. Німці відчули важку руку противника і втрьох навалилися на одного. Та то був Ситов, який до цього бою, не згубивши жодної своєї машини, змішав з землею дев'ятнадцять гітлерівських!

Ситов пішов у лобову атаку. Вона була такою рішучою, що фашисти ухилилися, побоялися прийняти її. Лейтенант розвернувся й погнався за боягузами, гніваючись

на них більш за це, аніж за їхню хитру засідку в хмарах. Аж з-за хмар знову виринули ще дві «ефівські» машини, приховані для рішучого удару по радянських сміливцях. Вони спрямовували свій літ, щоб прикрити хвіст своїм трьом «мессерам», за якими павально гнався Ситов.

Рвучким маневром Ситов кинув свою машину на заднього з цієї двійки і, наблизившись на сотню метрів, не давши противникові ні секунди на захисний маневр, сильною чергою з кулемета розстріляв його. «Мессер» спочатку вирнався з ладу, сподіваючись ще врятуватися втечею. Та раптом спалахнув, втратив кермо і сковзнувся в повітрі безладним, мертвим льотом горілої тріски.

Пробившись крізь хмару, куди зпикли чотири ворожі винищувачі, Ситов зрозумів, що надто захопився боєм, відірвався від своїх. Але й гітлерівці зрозуміли те саме і припинили втечу. Радянському літакові діватися не було куди. Та й не замислився він над шуканням виходу із становища. Вихід був один — атака.

Кілька шалених атак на вертикалях, якими німці намагались ошелешити мужнього повітряного бійця Червоної Армії, нічого не дали ворогові. Ситов уміло використовував переваги свого «ЛА-5», і щоразу атаки гітлерівських ассів перетворювалися на оборону проти майстерних контратак Ситова. Ініціатива нападу незмінно потрапляла до його рук.

Тоді німці стали у віраж, на висоті близько восьмисот метрів від землі. Важко було підступитися до них, але повернути геть — означало підставити себе під розстріл чотирьох ворожих винищувачів.

На третьому колі Ситов вписався в тісний віраж «мессершміттів». Скориставшись незначною неточністю одного з чотирьох німців, натиснув на гашетки кулемета. Скупою, але точною чергою Ситов нагадав ворогові про невмолімі закони сильного в бою. Ворог реонув машину вбік і перевертом полетів униз. То були його смертельні переверти.

Помітивши це, трійка гітлерівців раптом знялася вгору. Здалося, що вони панічно відступають. Та в наступну мить Ситов зрозумів, що так тільки могло здатися. Звичайно, вони зважили на складність бою і зрозуміли, як важко їм змагатися з радянським ассом. Але пішли вони так різко в небо, щоб поступитися наземним зенітним військам.

І знову Ситова врятувала своєчасна розгадка й цього маневру противника. Повітря, яким він так мужньо завладав зі своєю радянською машиною, раптом почало заповнитися хмарами вибухів зенітних снарядів. Перші вибухи намацували його, чорні й білі хмарки стискали машину в смертельних обіймах. Ще тільки блискавична мить — і коло вибухів зіллється в один удар у серце радянського воїна.

Аж тепер він мимохіть позирнув угиз. Під ним стелилася вулиця, стелилося велике місто з його майданом Дзержинського, оточеним руїнами, з будинком Держпромисловості.

— Харків! Майдан Дзержинського, вулиця Лібкнехта! — немов пісню співала думка.

І він зірвався вниз, у карколомному піке пішов просто на центр рідного майдану, на вулиці. Зенітні вибухи лишилися десь позаду, біля білих хмарок, де тільки но стогнали напружені мотори машин у борні. А перед очима виростали барвисті купки харків'ян, які звідусіль бігли йому назустріч. Виводячи машину з піке буквально в десятках метрів від зарослої бур'янами рівнини майдану, огинаючи дахи будинків вулиці Лібкнехта, Ситов кидав блискавичні погляди на ті купки людей. І здалося йому, що чує він звуки радісного ритму їх сердець, чує їх оплески й вітання. На одну мить місто ожило радянським духом. Ці рідні звуки рідного міста заглушали тривожне виття сирен, тріскотняву кулеметів і грім зеніток.

За хвилину відважний комсомолец був уже в цілковитій безпеці. А у вухах, глибоко в свідомості, ще лунали оплески й вітання, яких він не чув, але широко вірив, що вони лунали для нього від тих людей уярмленого міста...

На майдані Дзержинського, на вулицях Харкова в цей саме час ставала до дій фашистська поліція. Пі панічні сюрчки, безладну стрілянину з пістолетів доповнювали крики дітей і зойки катованих радянських патріотів.

А за Петінкою догоряв «мессершмітт».

ГОСПОДАР ЗАВОДУ

Н а р и с

Це вже історія.

Було літо 1941 року. Морем хвилювалися важкі врожі на колгоспних ланах, просидися на косу, та полягли під копитами кінноти, під гусеницями танків. Німці наступали. Шляхами на Схід відходили валки тракторів, косяками йшла худоба, гублячи господаря. Їх зустрічали зморені гарматні запряжки батареї радянських гарматників. Мчали їм назустріч, щоб відбити ворога, новісінькі радянські танки. Носилися по пескошених пшеницях штабні машини, вибирали місця — вмерти або відбити шалений наступ ворога...

На підступах до міста Дніпродзержинська зчинився бій. Переполошене місто залякло в чеканні: відстоять місто новісінькі танки і зморені гарматники, чи ні? Чотири доби надіялися дніпродзержинці. Не спавши, не ївши, висиджували в льохах і ямах.

Але п'ятого дня вранці до міста таки зайшли ворожі війська. Ще гриміли гармати десь на Дніпрі, ще цокотіли кулемети по фронті. А місто вже стало трофеєм. І люди, що лишилися в Дніпродзержинську, і їхнє майно та життя,— все це стало трофеєм пожадливих, заспанних і очманілих від успіху фашистів.

Того ж дня вони схопили і розстріляли близько двохсот дніпродзержинців (для остраху та першого знайомства), ніби за вбивство їхнього офіцера. Чи був справді вбитий той офіцер, а чи це була немудра вигадка пригрозити, щоб ніхто й не наважувався його вбивати,—

так і невідомо навіть і тепер. Але двісті душ похапцем убили, зробили початок...

Трофеєм лишився й наш красунь-завод імені Дзержинського. Вісім доменних та щось із півтора десятка мартенівських печей затамували потужне дихання своїх кількох десятків димарів. Замокв громіхкий гомін тисячотонного блюмінга, універсального стану і всього вальцювального цеху. Не дихає, не говорить. Не б'ється серце заводу — його електростанція.

В заводській конторі — порожнеча, дичавина. Кроки старого заводського швейцара віддавалися в кабінетах і канцеляріях печальними лунами, як зітхання. Степан Васильович прислухався до них, нарочито кашляв — може, озветься хтось. Мовчить контора, милується тільки його, швейцара Бованенка, звуками. Повагом пішов сходами на третій поверх, а луна шастала з поверху на поверх, почала лякати. Зайшов і зачинився в директорським кабінеті. Може, хтось уже гониться за вірним своєю заводі швейцаром...

І вперше, лишившись на самоті, по-справжньому поглянув з вікна на мальовничий і страшний у мовчанні завод. Жодного димочка, жодного свистка парового крапа, ані іскорки на ливарних дворах. Зчорнілий метал корпусів і механізмів цехів очепірився на березі Дніпра, мертвою хваткою вхопився землі і в погрозливих корчах завмер. Тому-то так гасають луни від швейцарського кашлю—завод мовчить... Непаче нарочито прикинь завод, доки гримлять гармати, доки на вулицях Дніпро-дзержинська панує терор чужинців, панує дика розправа з радянськими людьми.

Ще вчора з заводу пішли всі. Таки зовсім усі пішли і ніхто навіть не навідується. Тільки сам Бованенко на весь завод.

— Ба ні, не сам!— озвався до себе і злякався власного голосу. Ніколи його не чув на людях таким, немом підміненим у директорським кабінеті — з людського голосу на покійницький...

Та він згадав про «господаря» заводу. Вниз, у вестибюлі, в променистих кумачах драпрі, стоїть портрет Фелікса Дзержинського.

— Хазяїна треба приховати від окупантів на всякий випадок,— промовив сам до себе й кинувся вниз, у вестибюль.

Та «хазяїна» вже не стало на тому місці. На кумачевих променях вицвіли крайки, лишивши яскравий прямокутник незлінялого кумачу, де ще ось тільки-но стояв портрет.

У вестибюлі за перегородкою здивався з Кривошиною, конторським теслярем. Мовили один одному по якомусь незначному слону. Знаються вони давно. Ніколи не хвалилися з новинами й таємницями і існувало між ними своєрідне змагання, хто перший повідомить про якусь заводську новину.

А про портрет Дзержинського зараз, коли в місті вороги, не наважувалися заговорити, звірялися, бо там... розстрілюють радянських людей.

— Ти ж це, теслю, як: на працю вийшов, чи що?

— Як і ти, швейцаре... Це ти в директорській був?

— Еге, навідався. Замкнув на ключ, ось він.

Потім умовкли. Бованенко для більшої переконливості позіхнув і сів на своє традиційне місце — так, ніби йому було все байдуже. А таки запитав чи ствердив чиясь мовчазне запитання:

— А портрет наркома... тоє?..

І зробив при тому невизражний жест своєю каліченою рукою. Кривошия мовчки повторив той жест і підійшов до незачинених надвірних дверей. Причинив їх.

— Сховаймо, чи що, швейцаре? Що не кажи, доброякісна річ, портрет... Чув: двісті душ наших застрелили. Це тобі не жарти!

— Чув. Куди подів портрет?

— А нікуди й не дівав. Чого це я маю його дівати — швейцар я, чи що? Та ти хто мені — директор? Може, заявити кому збираєшся, то біжи.

— Діло говорю, не дурій, теслю...

І вони посперечалися, випитуючи один одного.

Вони й потім, на протязі двадцяти двох місяців, контролювали один одного, переховуючи портрет Фелікса Дзержинського. Боялися признатися один одному, для якої потреби їм слід переховувати цей портрет. Почували себе змовниками, і любо було відчувати себе так, і за звичкою сперечалися.

— Сторож я, хоч і швейцар, — говорив до себе Бованенко. — А два сини інститути пройшли, інженерами при

нашій владі стали. Ось тобі і сторожі! Нехай би в цих буланих есесівців навчилися. Ці навчать...

Незабаром з'явилася «дирекція» заводу. Її двожилюною дирекцією прозвали, бо поруч з номінально-українською дирекцією, складеною з «пана»-директора Неклеса та двох «панів»-інженерів Ботухи й Ігнат'єва, існувала численніша «дирекція», надіслана з Берліна. Вона складалася з директора Шманда, згодом зміненого Попом, з виробничого директора Бара і комерційного директора Тумма. Були й «головні»: по вальцюванню, по енергетиці тощо — Дікгауз, Блюме, Грош, Вінклер, Борп, Браїловський та інші.

Як згряг голодних вовків, накинулися окупанти на завод, пославши десятки оцих дікгаузів, шмандів, попів. Силами військових батальйонів вони перешли кілька колій заводської залізниці і гарячково почали вивозити метал — чавун і сталь, що залишилися на заводі. Викрадаючи один в одного цехове устаткування, ці «головні» борни і гроші демонтували, руйнували завод, очевидно, і не збираючись його ні відновлювати, ані — тим більше — пускати.

Минали місяці. Завод їла іржа, його засипали брухтом і сміттям. Директор Шманд щовечора живосилом привозив собі на нову квартиру нову «полюбовницю». Великодушно «прощав» їй, що вона жила і виростала тут за радянської влади, обіцяв подарувати з заводського радгоспу порося на господарство і... розстрілював.

В двох кабінетах контори заводу з'явилися діжки із спиртом і вином — утіха всіх інших «головних» помічників директора-нациста.

Але ж чавун і сталь на заводі Дзержинського лишилися в якійсь цілком визначеній кількості, вона мала свої категоричні межі: Берліну потрібен метал, а на заводі його вичерпано. І перед «дирекцією», зрештою, постала страшна проблема — пуск заіржавілого заводу, в чужій країні, з чужим поневоленням народом.

За допомогою своєї заводської поліції та міського гестапо «дирекція» спочатку викликала інженерів, що залишилися в місті. Викликала і навіть сісти не запропонувала, змусила стоячи «радитися».

— Завод неодмінно треба пустити! Це я, директор, вирішив. А як його пускати — це вже ваш клопіт: говоріть, вирішуйте, ви — інженери. Пам'ятайте, що ми націонал-соціалісти, прощаємо вам усе, але й вимагаємо за це наше великодушне до вас ставлення щирої монети — вашої праці...

Інженери дивувалися, слухаючи Шманда. Крадькома позирали один на одного. В чому їх обвинувачують ці новоспечені «господарі», що вперше в житті говорять з ними? Які «провини» радянських інженерів уже «прощає» цей товстий, м'ясистий нацист?

Начальник гестапо нервово походжав по кабінету, хизуючись підкреслено військовою манерою крокування і зброєю. Він чекав свого втручання в цю справу дирекції, він обмірковував, як «показово» й жорстоко відчинитиме. Та інженери не заперечували й не пообіцяли, а в такому разі начальникові гестапо не було чого робити. Інженери до того ж сказали: «Спробуємо»...

Потім, за активною допомогою тієї ж поліції, на завод було скликано й зібрано частину тисяч робітників, що не встигли виїхати з міста. В найбільш компактні бригади робітників було кинуто шпигунів і провокаторів. Це й були «найрадикальніші» заходи до «пуску» заводу, які згодом супроводилися щоденними арештами і розстрілами «неблагонадійних».

Так розпочалися роботи по ремонту і відновленню занедбаних мартенівських печей. Люди відвідували завод, відчуваючи за собою постійне і пильне стеження шпиків і поліції. Бралися, щось робили. Але до «пуску» заводу від цього було так само далеко, як і в перший день приходу на його територію окупаційної дирекції.

Майстер мартенівського цеху Василь Якович Становий у день приходу німців до міста лежав у лікарні. Під час вантаження для евакуації найважливішого устаткування заводу Станового серйозно придушило мотором — довелося покласти до лікарні.

А потім окупанти викинули всіх з лікарні, і він довго лікувався вдома, на завод не йшов.

Та поліція знала свою справу. Вистеживши, що Становий уже видікувався, його теж «запросили» до «дирекції» заводу. Другосортний директор, «пан» Нехлеса без натяків і вмовлянь запропонував йому стати до роботи, обіцяючи теж «простити»...

Це стало глуфом. В місті розповідали анекдоти про це «прощення». Але й щоденні розстріли і терор установ «Біржі праці» — врівніс замаскованої секції ге-стапо — ставали щодень відчутнішими.

І Становий мусив прийти на завод. Його хотіли супроводжувати в цех. Навіть хтось з «головних», примружуючи п'яні очі, виявляв бажання йти й показати майстрові його робоче місце. Становий відмовився від тієї допомоги. Сам пішов до цеху.

В цехах блукали сонні люди. Де-не-де в порожнім величезнім корпусі цеху, скрегочучи, пиляли терпуги. Робітники майстрували замки, запальнички, виконуючи термінові замовлення базару і власного шлунку. До Станового всміхалися винузатою посмішкою. Як-не-як, майстер іде, його очі все бачать, вуха чують. А робітники зайняті чорт зна чим...

Майстер мовчав, не зважав на людське безділля. На заводі він не був з дня контузії і тепер, через кілька місяців по тому, не впізнавав його. Майдани завалені брукотом, старими козлами шлаку, непридатними деталями. Звисали обірвані троси підвісних кранів і важелів, валявся інструмент і незліченна кількість порожніх консервних банок.

Деся серед цеху його позвали. Інженер, якого Становий досить близько знав по роботі на заводі, підкликав його до себе. По-буденному привіталися й мовчали, озирюючись, мов чужі в чужім дворі. Згодом заговорили натяками:

— Так що ж, Василю Яковичу, працювати треба? — напівагадково запитував інженер. І не знаєш: докоряє він Становому за пізню появу в цеху, чи за те, що майстер таки вийшов на роботу.

А майстер знизав плечима, ніяково червонів, немов виправдувався за те й за інше, і не знаходив слів.

— Нічого, Становий, якось воно буде...

Так і розійшлися. Але в тому «якось воно буде» Становий почув щось утішне. Йому стало легше на душі. Думав: «Значить, ще не все загинуло, ще не кінець! Інженер напевне знає. Не дарма бадьорить»...

Завод прийняв військове замовлення: виготовити велику кількість кирко-мотик для саперних частин. Становому наказано змонтувати для цього розібраний паровий

молот. Скласти його було не важко, деталей вистачало. Майстер почав цю роботу, майже нічого не думаючи про неї. На допомогу собі взяв у бригаду старого Мельнікова. Бригада з усього заводу зносила, стягала кращі деталі молота, чистила станину, добирала болти, мастила гайки. Становий розпоряджався, як усякий добропорядний майстер.

І знов здивався з тим інженером. Цього разу довше розмовляли і більше висловилися. Інженер цікавився становищем на монтажі молота, складом бригади, яка його монтує. Довідавшись про Мельнікова, раптом пожвавішав:

— І старий теж у вас? Оце здорово! На Мельнікова можна цілком покластися...

Рвучко й допитливо поглянули один одному в очі, потім усміхнулися й розпрощалися.

Але коли другого дня Становий вийшов на роботу і здивав Мельнікова, йому зробилося чогось ніби шкода. Дивився на робітників, що сонно вовтузилися, чистили деталі чи зносили їх сюди, і міркував лише про одну фразу інженера: «На Мельнікова можна покластися... А на оних усіх? А на мене?..»

Тієї ж хвилини пішов розшукувати інженера і просто запитав у нього:

— То як же бути?

— Звісно як, Василю Яковичу... Якої ви думки про те, що молот цей таки буде купати кирко-мотики?

— А, правду кажучи, таки нічого про те й не думав, — так само відверто мовив Становий. — Може ви маєте якісь... свої міркування? Не криюся, страшнуvато якось, а з другого боку... надто прикро. Звісно, може працювати, будь він проклятий, той молот...

— А ви його, Василю Яковичу, міцніше закликайте... — і здалося Становому, що інженер ледь-ледь примружив ліве око на слові «закликайте». — Страхатися ж вам немає чого, ніби ж... лякані вже. Ми з вами тут не самі серед цих... окупантів.

«Значить, не самі? — думав майстер, повертаючись до молота. То це ж зовсім інше діло. Коли не самі, то, звісно, нема чого боятися».

— Мельніков! — озвався майстер начальницьким тоном. — Треба підігнати робітників. Чого тут панькатися

довго? Начальству кирко-мотики потрібні для фронту. Це тобі не запальнички.

Мельніков аж присів, неначе справді злякався начальницького тону майстра. Слухав його слова і приязно вдивлявся старечими, здібнілими очима у великі й дуже очі майстра.

— Вестимо, на фронт. На кой же еще рожон им нужны кирко-мотыги? Говори уж, чего делать-то, не томи душу, мастер. Как скажешь, то и сделаем. Молот-он готов, собрать недолго...

Про категоричний наказ майстра того ж дня довідалася й «дирекція» і була задоволена майстром Становим. Але вона не довідалася про іншу розмову, що відбулася між Становим і Мельніковим через годину по тому:

— Ти, старий, не туляв би так золотників. Так усякий поставити може.

— А как же, Вася? — старий боявся догадатися про прихований у тій пораді зміст натяку майстра.

— Как же, як же... Могли ж вони притертися, зноситись трохи тим боком, хоч назовні цього й не видно. Ти їх, старий, якось наверни...

— Верно, Вася! Можно ведь и совсем повернуть в обратную сторону, деталь стерпит. Это я мигом, Василь Яковлевич. В самом деле ведь: подработались же, они золотнички-то...

Старий говорив таким статечним тоном, так переконливо гладив рукою по зовсім ладнім ріжку золотників і запевняв про їх зношеність, що майстер подумав: «Не наплугав би чогось старий».

Молот швидко склали. На випробування й пуск прийшли інженери, робоча зміна. Адже це перший агрегат, який працюватиме на окупантів.

Становий діловито давав останні вказівки, стежив за паропроводом, за робітниками. Тільки Мельніков стояв геть осторонь і крутив цигарку за цигаркою. Так і не скрутив.

Пустили пару. Поволі здіймали й опускали важіль. Молот не ворухнувся. З погрозливым свистом виходила пара, де їй не треба було виходити, а молот не пішов. І як не заходжувалися, як не потіли біля нього німці, інженери, робітники, молот не рухався. «Головний» механік Вінклер наказав у його присутності розібрати й знов

скласти агрегат. Дві доби ще проваландалися біля нього в якійсь гарячковій гонитві. Становий кричав на робітників, попереджаючи крик Вінклера, щоб не сплутали деталей. А їх і плутати було нічого: деталей небагато, конструкція звична, проста. Особливо ж стежив Становий за Мельниковим, який дві зміни пробув у цеху, не відходячи від своїх перевернутих «золотничків». Його старання дбання за чистоту деталі буквально заворожувало бувалого Вінклера. Чистотою й приспана була його увага.

Знову випробовували, але вже без численних інженерів і «головних». Виморений Вінклер сам надолужував тут. А молот так-таки й не зрушив. Закляв Становий...

Замовлення кирко-мотик зняли з виробництва, і Становий полегшено зітхнув.

Інженер, здивавши його десь у сутінках, вдячно потис руку:

— А для себе зможемо його тоді пустити?

— Безперечно. Майже новий молот. Та Мельникову там на дві-три години роботи.

— Гаразд. Бережіть старого Мельникова.

«Директор» Неклеса викликав до себе Станового. Нагадав йому ще раз, що окупаційна влада за саботаж розстрілює, а його можуть повісити. Порадив виправдати себе за першу невдачу і, не вислухавши бодай слова, відпустив.

І про це довідався інженер, друг Станового. Тепло заспокоїв і вже без будь-якої перестороги сказав, що радянська влада має в Дніпродзержинську і на заводі свої очі й вуха і що своїх людей вона не дасть нікому скривдити.

Отак і поселася праця майстра Станового, вальцювальника Буца, робітника-монтера Мельникова, крановика Кривоноса, завальника Александрова та й багатьох інших. Робітники гаразд розуміли, чому ламаються вали в листовальцювальному стані, запущеному окупантами. Працюючи на ремонті мартена або домни, вони аж ніскільки не дивувалися, що майстри зазнають раз-по-раз «невдачі». А майстри не боялися тим втратити свій престиж серед робітників.

Зовсім несподівано і раптово вийшов з ладу кран мартенівського цеху. Німець Бар знов викликав Станового і наобіцяв йому купу чортів. Тонкий і горбатий ніс

Бара зовсім закорючився, як у хижака. Вся лексика зрозумілих для Станового слів, якими орудував Бар, викидаючи їх з піною на майстра, складалася з двох слів, калічених у всяких варіаціях: «сапоташ, раштрель...»

Але їм потрібен майстер. Завод же не діє, а пустити його такі треба. Без майстра його хіба пустиш, без місцевих знавців заводу хіба розберешся в цій жахливій від руйнації й занедбання хаосі металу? Ні, Становий потрібен їм як повітря. І його знов послали в цех, як послали й вальцювальника Буца, в якого зрештою такі зламався й корінний вал листового стану.

Ремонт мартенівської печі наближався до кінця. Становий розгубився: невже розпалять мартен? А що ж він може вдіяти, щоб цього не сталося? Інженер заспокоював і застерігав, що окупанти, чого доброго, такі розпалять піч. А чогось порадити не міг, покладаючись на внахідливість Станового.

Нітилася душа в майстра. Біля печі лишалося тільки розпалювати її або висадити в повітря разом з собою. Никав, метушився, а вигадливість його майстрівська зникла з голови. В таку хвилину і впав йому в очі крановик Кривоніс. Він майстерно і зовсім акуратно подавав кран сюди-туди. Тут же стояла відремонтована за сім місяців і підготовлена для завалки печі завальювальна машина.

Становий вибрав хвилину, коли Кривоніс спинився з краном біля нього.

— Ти комсомолец? — тихо і зовсім несподівано запитав безпартійний майстер Василь Становий.

— Еге, — перелякано відповів крановик. Коли б це запитав колишній член партії чи комсомолец, Кривоніс спокійно б те сприйняв. А Становий... Яке йому діло до того?

По тому ніби зовсім іншими очима озирнувся навколо. Довше подивився на піч, на видерті з неї його краном величезні козли, на передпускову метушню робітників. А майстер, як спокусник, так само тихо, ніби й не йому говорив:

— Діла, юначе... От і завальювальна машина. Готовісінька. Спочатку німці «Мартина Івановича» пустять, потім «Домну Іванівну», а там і піде. Зартра завальювання, либонь, розпочнеться...

Кривоніс не міг збагнути, до чого це все говориться, не відповів. Але в голові, як блискавка, майнула думка: — Ні, не розпочнеться! Руки в них короткі...

І раптом із страшною силою рвонув кран, поведений Кривоносом. Снопамі іскри посипалися звідусіль, за-гримотіла будівля. І тут же удар, тріск... Якусь мить завмирили низькі луни страшного удару, цех замовк, чекав.

Схаменулися люди навколо. До місця аварії бігцем поспішали інженери, «директори», «головні» і торопіли. Тільки майстер Становий не розгубився. Він уже «пробирав», на чім світ стоїть, блідого, переляканого Кривоноса і от-от ударить його уламком деталі, що випадково підвернулася йому під руки. Встиг шепнути йому:

— Не дреф, комсомольцю. Я вивернусь...

І геть прогнав його з очей. А інженерам і «головним» безнадійно скаржився:

— Чи ж можливо на такій гнилятині працювати? Контакти позакидали, відходять. Казав панові Вінклеру, так — не твоє діло... А машина виривається з рук, не кориться керму навіть у Кривоноса. Добре ще, що тільки цим закінчилося. У другого б не те ще було...

Звісно, німці нічого «доброго» не вбачали в тому, що трапилося. Пуск печі в котрий уже раз зривається. Але що їх дурить цей радянський майстер — того так і не зрозуміли.

Дев'ять місяців готували цю піч № 7 до пуску, але пустити не вдалося їм!

Інша бригада закінчувала ремонт і відбудову печі № 9. Гітлерівці перенесли увагу і «пускові» апетити на неї. Та знов же на випробуванні механізмів тиснення (з діяльною участю Станового) зовсім «несподівано» тріснули обидва кессони... Піч не пішла й була занедбана окупантами, хоч могла б бути пущеною раніше за інші. Навіть пущені протягом 22 місяців дві печі щодня мали аварії і за весь час так і не стали до ладу, не були вписані до реєстру діючих, видаючи бракований метал.

Таким життям жив і доменний цех. Не розкидаючись матеріалами і робочою силою, гітлерівці обрали з усього цеху одну домну № 5 і вирішили за всяку ціну відбудувати її, розібравши інші. Німецькі інженери усунули радянських, щоб не брали участі у відбудові печі, щоб унеможливити прояви саботажу. Сімнадцять місяців топ-

талися вони біля неї. Яких тільки заклинань, погроз і репресій не вживали, скільки лиха зазнали робітники за повільність ремонту! А піч була далека ще до пускового стану.

Та, відчувши наближення частин Червоної Армії, що вели за Дніпром переможний наступ на Захід, окупанти в мстивій люті висадили домну в повітря. За одним заходом висадили в повітря й ще чотири інших печі, найбільш придатні до відбудування.

Жодного дня за всі двадцять два місяці перебування окупантів завод не задимів своїми гігантськими димарями. Не засвітили «кукушки»-крани. Швейцар Бованенко щодня вибирав зручну хвилину, підходив до вікна в конторі заводу і приязно вдивлявся в його мовчазні похмурі корпуси, в засмічені, загачені брудом під'їзні шляхи, і прислухався.

— Не дихає завод, — говорив собі швейцар, стаючи на своє постійне місце у вестибюлі контори.

Протягом тижня фашисти готувалися до відступу, руйнували завод. Десятки тонн вибухових речовин підклали під мартени, під блюмінг і домни. Пекельними вибухами закінчувалося їхнє дворічне «господарювання» на заводі, їхня боротьба з робітниками-дзержинцями, що лишилися вірні своїй радянській вітчизні. Навіть в останні дні ця прихована боротьба не припинялася ні на хвилину. Чимало тонн динаміту так і лишилося лежати під мартенами й іншими цехами, «не вибухнувши».

24 вересня 1943 року в Дніпродзержинськ переможно увійшли частини Червоної Армії.

Пошарпаний, вимучений окупацією народ на руках носив вулицями міста обвітрених героїв — командирів і бійців. Сльозми радості вмивалися матері, зустрівши чийось, не своїх, синів-переможців, як рідних.

В цей день швейцар заводу Степан Бованенко розшукав у своїх схованках «господаря заводу» — портрет Фелікса Дзержинського. Обтер і переніс його на те місце, де вперше він був поставлений у 1931 році. І ще раз пережив глибоку урочистість у серці. З цього дня, завод знову став тим же соціалістичним підприємством. Немов закриту сторінку книги життя знов розкрив радянський

швейцар заводу. І радісніше, і світліше на світі стало йому від цього. Неначе й завод ожив, відчув господаря...

Того ж дня з'явилася й законна дирекція заводу, привітавши Степана Васильовича з великою перемогою, з визволенням.

А шостого дня, неймовірними зусиллями партійних і адміністративних організацій міста й заводу та самовідданою працею робітників, удалося пустити на заводі першу машину. Засвітилися електролампи в цехах і в місті. Урочисто загудів традиційний заводський гудок, сповістивши робітників про початок нормального радянського життя. Він кликав їх на їхні законні місця в цехах.

І тисячі дзержинців, поспішаючи, як і колись, прийшли по гудку. Всі вони почали міркувати над складною проблемою — як звести з руїн і вустити пошкоджені вибухами, пограбовані, заіржавілі і забруднені бруктом агрегати? Обласна і районні партійні організації, радянські працівники й інженери навально працювали дні і ночі над розв'язанням цього відповідального завдання країни.

Десятки тонн німецьких вибухових речовин видобуто з-під агрегатів заводу. Їх влучно і своєчасно ізольовано від запалів. Фугаси не вибухли, і ніхто з робітників, що з'явилися на завод, не хизувався виправним ізольованням фугасів. Майстер Становий хазяйповито відкрив потайну комору, де він сховав від окупантів чималу кількість дрібних деталей машин і інструмент. Навальник Александров розшукав приховані ним кілька тонн високодефіцитних бронзових деталей до мартенівських і домених печей, і до інших агрегатів заводу. Вальцювальник Буц розшукав станни прокатних станів, які зін якомсь уночі при німцях з власної ініціативи навантажив краном на вагонні площадки і вивіз на задній двір, щоб сховати серед брухту, козлів і шлаків.

Величезною скорботою пройнялося робітниче серце від втрати гіганта-блюмінга. Гітлерівці висадили в повітря все устаткування блюмінга, всі допоміжні агрегати, під'їзні шляхи. Але віра в перемогу над ворогом бадьорила робітників, кликала на боротьбу за свій завод і на доконечну перемогу й на цьому трудовому фронті...

Тесляр Кривошия, проходячи з шухлядою свого інструменту повз портрет Фелікса Дзержинського, з

непідробною діловитістю мовив до швейцара Бованенка:

— Ну що, швейцаре, портрет наркома тое? — і фігурно помахав вільною рукою, дратуючи Бованенка.

— Іди, йди, теслю. Нема чого дурня викаблучувати. Он рами в кімнаті...

— Знаю, знаю. Не вчи, Степане, вченого. За своїм дивись, швейцаре!

Така вона, історія дворічної боротьби господарів-дзержинців за своє правее діло. Червоний прапор сталінської перемоги майорить у повітрі над будинком контори заводу.

А гітлерівська навала тікає на Захід під смертельними ударами Червоної Армії!

Слава радянській зброї!

*6 — 10 грудня 1943 р.
м. Дніпродзержинськ*

ЛИСТ ДО ДІВЧИНИ

Чи пам'ятають жінки з села Сонцеве, як вони рятували радянського офіцера? Його тяжко поранено снарядом наступаючого ворога. Чавунний осколок розпорів йому живота і командир в нестямі загортав руками рану, боровся за життя. Радянські жінки дерли подоли, щоб, як немовля, спеленати пошматоване тіло непритомного бійця. І приховали від гітлерівців, що заходили до села з того краю, а потім і здали те безтямне тіло зв'язківцям, що вибирали телефонні проводи з села.

В тілі ще бринів живець людини, груди командира ще дихали, серце навально діяло...

А чи пам'ятає дівчина-лікар, що тільки-но прибула в санбат просто з інститутської лави, як зв'язківці принесли їй першого в її медичній практиці, тяжко пораненого радянського офіцера? Цього вона не повинна б забути ніколи!

Навколо жажне пекло бою стрясало її молоду, дитячо недосвідчену душу. Снаряди, авіабомби рвалися в районі санбата. Дівчина не стримувала сліз. А вона ж була мужня дочка радянського народу!

Санбат мусить переїздити в інше місце, до цього все гтувалося з навальною поквалістю. А їй, на слабій, недосвідченій руці лікаря зв'язківці здали напівживого командира з страшною раною в животі.

О, ми певні, — цього вона доки й жива не забуде!

Поранений розплющив очі. Він навіть усміхнувся на розгублений погляд дівчини, як усміхаються вмираючі захохані, щоб утішити милі дівочі уста, готові розчахнутися неударжним плачем.

— Вас може врятувати тільки негайна і надто відповідальна операція. А я ж... боюся! Не зможу я, вперше бачу, — промовила дівчина, захлинаючись власним, падсилу стримуваним, плачем. Очима вона ніби благала в хворого милосердя.

— Робіть операцію! — наказав їй тихим, але владним голосом поранений майор, знов втрачаючи свідомість.

Дівчина ясно вчула й зрозуміла наказ. То сміліючи, то гублячись, вона все ще доводила йому безглуздя такого ризикування. Та хворий не чув, не міг її слухати, втративши свідомість.

Але й що ж, крім жахного ризикування, може вона запропонувати в цім хаосі переживань юного військового лікаря? До того ж — їй наказано! Чи може вона не послухатися старшого чином, стройового і бойового командира? А наказ вселяє певність, бадьорить і родить ясність думки.

— Санітари! На стіл пораненого! Нехай шаленіє ворожий гарматний обстріл. Тяжче поранити не зможуть... Камфору. Мамочко моя... Тампони! Ах, «юнкерси», прокляте виття... Та тримайте ж ви йому руки!..

І нічого неясного їй не було. Жодного інструмента не переплутала, з астрономічною точністю вмикала прилад переливання власної крові на підсилення організму вмираючого бійця...

Потім, уся мокра від поту й сліз, відійшла й сіла на порожні носилки. Операція зроблена, кров залита!.. Найскладніша з можливих операцій у практиці лікаря уже зроблена!

І коли опритомнів поранений і знов затремтіла усмішка на його ледь зарділих, знекровлених устах, дівчина вже й не приховувала смятіння почуттів і своїх напіввидитячих сліз.

— Як прізвище ваше, командире? — запитала лікар для формальності, соромлячись своєї дівочої слабості.

— Зав'ялов, дорсга, майор Зав'ялов! Дякую, дівчино, за життя. Його не пошкодую за Вітчизну, що виховала таких патріоток!..

А лікар, як зняковіле дівча, втекла. Радість погнала її геть — вона вперше перемогла...

Відтоді минуло чимало часу. Полковник Зав'ялов з тремтінням у голосі розповідає нам про це. І як би хотілося йому здибати її тепер. Тільки здибатися й широ

потиснути мужню руку дівчини, розповісти їй, як сестрі, сказати святе слово подяки, як признатися в першому коханні...

Мила, хороша дівчино-лікарю! Ми, воїни радянської землі, завжди носимо твій образ у найчистішому куточку горячого серця, поруч з образом патріотичної відваги. Тобі, як другу, як сестрі, як матері хотілось би, пишаючись, розповісти і про наші діла.

Були ми тільки мотострілецькою бригадою. Під Охтиркою в 1941 році ми мали перший бій, боронячи Бугаївку. Ми ще не знали дівчину-лікаря. Як і вона, ми були новачками в бою. Але не розгубилися, не злякались. Фашистам кортіло з розгону захопити Бугаївку, форсувати Ворсклу і оточити цілу групу наших військ, що на той час ще мусили оборонятися. Бригада рішуче контратакувала гітлерівців, шматувала їхню передову рухливу групу і загальмувала «бліцовський» наступ ворога.

Тоді ми теж, плачучи, раділи з свого першого успіху, як раділа ти, даючи життя бойовому офіцеру Червоної Армії. І вже з більшою певністю ми йшли в бій біля Верхів'я, в Лівнах і Щиграх. Ці операції бригади, часом звідусіль оточеної численнішим ворогом, були такі ж складні й вирішальні, як і твоя перша операція. Ми не видиралися з ворожого кільця, а стрімголов нападали на самовпевненого ворога, нищили його живу силу й техніку.

Надійшла холодна й мокра зима. Порятунком від ворожих куль не змогли вже бути окопи і ями, залиті зимною водою. Ми рятувалися шаленими контратаками на ворожі частини, маневруючи, видираючись і знов нападаючи.

Тяжкий був період оборони, дорога дівчино... Але нам не соромно признаватися і в цьому. Ми й не погано боронилися під Корочою й Куп'янськом, куди вів нас наказ Вітчизни. Ми затримували ворога під Росошею й біля Богучара. Ми навіки спинили його біля Качалінської на Дону...

Нелегкою й непривітною була нам і весна 1942 року, і літо в спустошених сталінградських степах. Ніби й сонце, і козачі діти, й Дін докоряють нам. Але ми були певні, що так треба, так велить великий наказ Вождя! Як дівчина-лікар ми говорили — потрібна складна операція, і так чинили...

Біля Котлубані в палючі серпневі дні і в холодні

жовтневі ночі бригада відстоювала задонські плацдарми майбутніх боїв. І уже в Скасирській, мила дівчино-лікарю, ми були досвідченими бійцями, що пройшли тисячі кілометрів своєї окривавленої землі в огні жорстоких битв. Твій «пацієнт» Зав'ялов, ніколи не забуваючи тебе, прийшов до нас із госпітала у ті дні, щоб водити на ці славні бої.

А була вже друга зима війни, на цей раз з морозами й глибокими снігами, з завірюхами степовими. Під Сталінградом Червона Армія, виконуючи накази Вождя, рішуче пішла в наступ і міцно вхопила за горло найсильнішу до цього армію фашистів, їхню 6-у армію. Вхопила і знищила!

В цих жорстоких боях Зав'ялов з бригадою розгромив ворога в Скасирській, вкусив перший смак великої перемоги. Ми на Дону співали вже «Дунайські хвили»!

Пам'ятаємо ніч. Холодну, сніжану ніч, Ворог, втікаючи, не встигав і зодягтися. Але з диявольською педантичністю спалював всяку покинуту ним оселю. І захистом від пронизливих завірюх була нам лише воля до перемоги! Та настійне стремління вперед було нам захистом!

Чи ж усе розповіси в короткому листі привіту? Адже нам кортіло лиш нагадати тобі про бригаду і про Зав'ялова, про твого героя Зав'ялова, якому ти віддала частину свого трепетно-юного життя, вириваючи з рук неблаганної смерті одного з багатьох славних і мужніх воїнів нашого краю.

Та й важко все пригадати тепер, коли наш народ славить великі перемоги, коли навстіж розчинилися двері в майбутнє, і кому не цікаво заглянути туди! Адже й ти, молодий лікарю, напевне не пригадуєш всього: як жахнулася, побачивши заюшений кров'ю клубок тельбухів невідомого тобі, але дорогого, рідного бійця. Як напружувала думку, пригадуючи кожне слово свого професора-хірурга інститутської клініки. Як тремтливими руками клала тампони, екзерцирувала, припікала, накладала шви, не розлучаючись з камфорою. Як власну кров переливала в жили воїна, дозуючи її святим бажанням урятувати воїна для Вітчизни! І... як у родинній тривозі цілувала в знекровлене чоло врятованого командира...

Напевне цього не пам'ятаєш. Але ти вірила, що коли

не допоможуть припікання, асептика і лігатура, коли не допоможе твоя юна кров, то дитячо невинний поцілунок, як наказ або заклинання, напевно зведе героя зі смертного одра!

Рідна, хороша дівчино-лікар! Чи ти пам'ятаєш умираючого Зав'ялова з розпанаханим животом, з страшною раною, затиснутою власними руками? Коли він дякував тобі за життя, то поклявся перед тобою всьому народові і партії, що буде боротися до краю за народ і Вітчизну, як герой!

Сьогодні він з бригадою, на шляху до Перемоги, утретє форсував Дунай і, як Герой Радянського Союзу, шле своєму юному хірургу-рятівникові палкий привіт!

*Грудень 1944 р.
В. Балагон*

З М І С Т:

	Стор.
З минулого	3
Сліди Тараса з народі	23
Депутат Сибіру	32
Змичка	40
Радіобільшовики	52
Кільце порятунку	74
Думи	99
Розкріпачений скарб землі	111
Святогори:	
1. Лейтенант авіації	124
2. Йй двадцять один рік	130
3. Привіт	151
4. Етюд	156
Щаслива дорога	162
Рибалка	191
«Профессор, говорите вжжливо!»	196
Льоня Белан	202
Твердий характер	208
Сливка	223
Затяжний стрибок	227
Люба	233
Червона зірка	238
Шевченко	244
Трагедія під Трипіллям	251
Про народну пісню	258
Серце	264
Висота 206	270
Ряловий боєць	281
Війна, так війна!	316
Дунайські хвилі	337
Просто про героїв:	
1. Ковецький	344
2. Герой	348

	Стор.
3. Танкісти	353
4. Булгаков	356
5. Гамаюпов	359
6. Семен Білявець	364
7. Полковник Білютін	367
8. Іван Ситов	375
Господар заводу	380
Лист до дівчини	394

Редактор О. Жолдак
Техредактор О. Яхніс
Художник А. Пустовіт
Коректор К. Ганжулевич

Иван Ле. Рассказы и очерки
(на украинском языке)

БФ 02614. Здано на виробництво. 11.IV.1950. Підписано до друку 22.VII.1950 р. Формат паперу 84×108/32. Паперов. аркуш. 6,32. Друк аркушів 20,3. В друк аркуші 70,176 знаків. Зам. №. 1141. Ціна 14 крб. Тираж 20.000

Книжкова фабрика «Укрполіграфтресту»
Одеса, Стурдзовський зав., 5.

